

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДВНЗ «УЖГОРОДСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ»
ФАКУЛЬТЕТ ІСТОРІЇ ТА МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН
КАФЕДРА АРХЕОЛОГІЇ, ЕТНОЛОГІЇ ТА КУЛЬТУРОЛОГІЇ

ІДЕНТИЧНОСТІ В УМОВАХ ПОГРАНИЧЧЯ

*Матеріали міжнародної наукової конференції
(Ужгород, 27-28 січня 2021 р.)*

Ужгород 2022

УДК 94(4)(063)
I 29

*Рекомендовано до друку
Вченою радою Державного вищого навчального закладу
«Ужгородський національний університет»
21 січня 2022 р., протокол № 1.*

Рецензенти:

- Венгер Альберт:** кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара (м. Дніпро, Україна).
- Калішевська Івона:** Ph.D., доцент, заступник директора Інституту етнології та культурної антропології Варшавського університету (м. Варшава, Польща)

Ідентичності в умовах пограниччя: Матеріали міжнародної наукової конференції I 29 (Ужгород, 27-28 січня 2021 року) / За заг. ред. Павла Леньо. Ужгород: ТОВ «РІК-У», 2022. 280 с.

ISBN 978-617-8046-64-4

До збірника увійшли статті підготовлені на основі доповідей презентованих на міжнародній конференції «Ідентичності в умовах приграниччя», яка відбулася в Ужгороді 27-28 січня 2021 року. Видання розраховане на широке осіб зацікавлених у історії, соціо-культурній антропології, політології та філософії.

УДК 94(4)(063)

На обкладинці використано фотографію Сергія Денисенка

ISBN 978-617-8046-64-4

© ДВНЗ «Ужгородський національний університет», 2022
© Колектив авторів, 2022
© ТОВ «РІК-У», 2022

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	9
ТЕОРЕТИЧНІ, МЕТОДОЛОГІЧНІ ТА ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ СТУДІЙ ПОГРАНИЧЧЯ.....	10
Олена Титар	Прикордонна ідентичність і теорії культурної травми в Україні 11
Катерина Фісун	Расові Інші в американській літературі і живописі ХІХ століття..... 16
Вікторія Суковата	Міфологія «пограниччя» в сучасній літературі 25
Юлія Артимішин	Множинна/регіональна ідентичність українців депортованих з Польщі у 1944–1951 рр. 35
Лідія Прісак	«Женщины пограничья» в условиях трудовой миграции (на примере постсоветской Молдовы): теоретический и методологический подход 43
Віталій Масненко	Прикордонна/гібридна ідентичність населення українського Донбасу в умовах російської окупації 51
ІСТОРІЇ КОРДОНІВ ТА КОРДОНИ ІСТОРІЇ: ВПЛИВ ГЕОГРАФІЧНИХ ТА ПОЛІТИЧНИХ ЧИННИКІВ НА РОЗВИТОК ФРОНТИРНИХ СПІЛЬНОТ.....	60
Ігор Прохненко	Гірські масиви – природний кордон розповсюдження археологічних культур Закарпаття..... 61
Юрій Долженко, Володимир Мойжес	Антропологічний аналіз поховань у церкві Ужгородського замку: статево-віковий та етнічний аспекти 69
Віктор Кічера	«Церква на пограниччі»: МГКЄ від спроб державної мадяризації, чехословацької модернізації та радянської ліквідації до виходу з підпілля у ХХ ст. 83
Володимир Фенич	Підкарпатське пограниччя: клопоти з історією землі і народів з багатьма іменами (ідентичностями) для національних історіографій..... 89
Юрій Петрик	Особливості проживання українських переселенців у таборах Австро-Угорської імперії на теренах Східної Галичини у період Першої світової війни 104
Володимир Кіцак	Питання західних українських етнічних територій під час і після Першої світової війни на міжнародній арені: британський погляд 109

Андрій Лесіцький	Формування радянсько-польського кордону в 1944 – 51 рр. та його вплив на становище українців Закарзоння.....	117
------------------	--	-----

ІДЕНТИФІКАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ НА ПОРУБІЖЖІ 124

Андрій Кепша	Утремер як регіон формування прикордонної ідентичності в XI-XIII ст.	125
Ольга Гончар	Формування світогляду історика в умовах українсько-російського пограниччя в XIX ст. (на прикладі Миколи Костомарова).....	137
Михайло Красиков	Перші харківські пам'ятники як маркери регіональної ідентичності.....	143
Павло Леньо	Не/Пам'ять про війну : особисті історії закарпатців про період 1938-1945 рр.....	157
Галина Боднар	Творення образу «своєї / свого» в листах до влади: приклад прохань про переїзд до Львова (за матеріалами Львівської міської ради середини 1940-х років)	165
Олександр Коломийчук	Чуже пограниччя: образи Іншого в наративах українців, переселених із Західної Бойківщини в 1947 р.	175
Ігор Тодоров, Наталія Тодорова	Боротьба за українську ідентичність на Донбасі напередодні та на початку російської агресії	183

ЕТНОКУЛЬТУРНІ МАРКЕРИ ІДЕНТИЧНОСТІ В ЖИТТІ ПРИКОРДОННИХ СУСПІЛЬСТВ 191

Леся Горошко-Погорецька	Обрядочини з водою у поховальній звичаєвості жителів Старосамбірщини	192
Михайло Рекрутяк	Шлюбні відносини гуцулів Рахівщини XIX – першої половини XX ст.: міжетнічний фактор та географічний аспект одружень	197
Василь Коцан	Запозичання та взаємовпливи в народному одязі долинян і угорців Закарпаття в умовах етнічного порубіжжя (кінець XIX – перша половина XX ст.)	204
Оксана Кузьменко, Ольга Харчишин	Львівська ідентичність крізь призму польсько-українських народнопісенних стилізацій («життя» пісні «Тільки we Lwowie» / «Тільки вi Львові»)	211
Василь Король	Демонологічні вірування українсько-румунського пограниччя (за польовими матеріалами Закарпатської області України та Марамурешського повіту Румунії).....	217
Михайло Зан	Нав'язана ойконіміка як елемент бінарної структури русинської етноідентичності населення сучасного Закарпаття (до питання про повернення історичних назв населеним пунктам Закарпатської області)	225

Василина Палинчак-Кутузова	Роль музею у реалізації державної політики полікультурності (на прикладі Закарпатського обласного краєзнавчого музею ім. Т. Легоцького).....	231
ПРОЦЕСИ ЕМАНСИПАЦІЇ НА ТЕРЕНАХ ТА КОРДОНАХ СУСІДНІХ СВІТІВ		236
Оксана Ферков	Релігійні конверсії шляхти північно-східних окраїн Угорського королівства у середині XVI – XVII ст.	237
Микола Гаєвой	Українська молодь і націоналізм у Тернополі наприкінці 1920-х років	246
Костянтин Куцов	Фактор національно-мовної ідентичності у діяльності перших карпатоукраїнських студентських об'єднань у Чехословаччині (1920-ті рр.)	256
Вікторія Анісімова	Емансипація жіноцтва на центральноевропейському культурно-цивілізаційному фронті: приклад Підкарпатської Русі міжвоєнної доби	263
Ярослав Ковальчук	Перші серед рівних, останні серед сучасників: возз'єднання Закарпаття з Радянською Україною очима місцевих русофілів	271
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ.....		278

CONTENTS

PREFACE	9
----------------------	----------

THEORETICAL, METHODOLOGICAL AND PRACTICAL ASPECTS OF STUDYING BORDER TERRITORIES	10
---	-----------

Olena Tytar	Border Identity and Theories of Cultural Trauma in Ukraine	11
Kateryna Fisun	Racial Others in the American Literature and Painting of the XIXth Century	16
Viktoriya Sukovata	Mythology of a "Frontier Territory" in the Contemporary Literature and Creation of a "New History"	25
Yuliia Artymyshyn	Multiple/Regional Identity of Ukrainians Deported from Poland in 1944–1951.....	35
Lidia Prisac	«Women of the Borderland» under Conditions of Labor Migration (on the Example of Post-Soviet Moldova): A Theoretical and Methodological Approach	43
Vytalii Masnenko	Frontier/Hybrid Identity of the Population of the Ukrainian Donbas under the Conditions of Russian Occupation.....	51

THE HISTORY OF BORDERS AND BORDERS OF HISTORY: THE INFLUENCE OF GEOGRAPHICAL AND POLITICAL FACTORS ON THE DEVELOPMENT OF FRONTIER COMMUNITIES	60
--	-----------

Ihor Prochnenko	Mountain Ranges as a Natural Boundary of Spreading Archaeological Cultures of Transcarpathia	61
Yuriy Dolzhenko, Volodymyr Moizhes	Anthropological Analysis of Sepultures in the Uzhhorod Castle Church: Gender, Age and Ethnic Aspects	69
Viktor Kichera	«The Church on the Border»: MGKE from the Attempts of the Government Magyarization, Czechoslovak Modernization and Soviet liquidation to the Exit from the Underground in the Twentieth Century	83
Volodymyr Fenych	Subcarpathian Border Territories: National Historiographies' Troubles with the History of the Land and Peoples with Many Names (Identities)....	89
Yurii Petryk	The Features of the Ukrainian Displaced Persons Living in the Camps of the Austro-Hungarian Empire in Eastern Galicia during World War I	104

Volodymyr Kitsak	The Issue of the Western Ukrainian Ethnic Territories during and after the First World War on the International Arena: the British viewpoint...109
Andrii Lesitskyi	Shaping the Soviet-Polish Border in 1944 – 1951 and its Influence on the Status of Ukrainians in Zakerzonia117
IDENTIFICATION PROCESSES AT THE BORDER..... 124	
Andrii Kepsha	Outremer as a Region of Forming the Border Identity in XI-XIII Centuries..... 125
Olga Gonchar	Shaping the Historian’s Worldview in the Conditions of the XIX-century Ukrainian-Russian Border (On the Example of Mykola Kostomarov) ..137
Mychailo Krasikov	The First Kharkiv Monuments as the Markers of Regional Identity 143
Pavlo Leno	No/Memory about the War: Personal Stories of the Transcarpathians about the Period of 1938-1945 157
Halyna Bodnar	Creating an Image of “Ours” in the Letters to the Authorities: An Example of Requests for Relocation to Lviv (according to the Lviv City Council Archive in the mid-1940s)..... 165
Alexander Kolomiychuk	Outlandish Borderlands: The Images of the “Other” in the Narratives of the Ukrainians Displaced from Western Boykivshchyna in 1947 175
Ihor Todorov, Natalia Todorova	Fighting for the Ukrainian Identity in the Donbas on the Eve and at the Beginning of Russian Aggression 183
ETHNOCULTURAL MARKERS OF IDENTITY IN THE LIFE OF BORDER SOCIETIES..... 191	
Lesya Horoshko-Pohoretska	Water Rituals in the Funeral Customs of the Inhabitans of Staryj Sambir Area 192
Mykhailo Rekrutyak	Marriage Relations of Hutsuls of the Rakhiv Region of XIX - 1st Half of XX Century: the Interethnic Factor and Geographical Aspect of Marriages 197
Vasyl Kotsan	Borrowings and Interactions in Folk Clothing of Dolynians and Hungarians in Transcarpathia on the Ethnic Border (The End of XIX – the First Half of XX Century).....204
Kuzmenko Oksana, Kharchyshyn Olha	Lviv Identity through the Prism of Polish-Ukrainian Folksong Stylizations (The “Life” of the Song “Tylko we Lwowie” / “Only in Lviv”)211
Vasil Korol	Demonological Beliefs in the Ukrainian-Romanian Frontier Territories (Based on the Field Materials of Transcarpathian Region of Ukraine and Maramuresh District of Romania).....217

Mykhaylo Zan	Imposed Oikonyms as an Element of the Binary Structure of the Ruthenian Ethnic Identity in the Present-Day Transcarpathia (On the Issue of Returning Historical Names to the Settlements of Transcarpathian Region)225
Vasylyna Palynchak-Kutuzova	The Role of a Museum in Implementing the Public Policy of Multiculturalism (On the Example of Tyvodar Lehotsky Transcarpathian Regional Local History Museum)231
EMANCIPATION PROCESSES ON THE LANDS AND BORDERS OF NEIGHBORING SOCIETIES.....236	
Oksana Ferko	The Nobility Religious Conversions in the North-Eastern Outlying Districts of the Kingdom of Hungary in the Middle of the XVI-XVII Centuries237
Mykola Haievoi	Ukrainian Youth and Nationalism in Ternopil in the Late 1920s.....246
Kostiantyn Kutsov	The Factor of National and Linguistic Identity in the Activity of the First Carpatho-Ukrainian Students' Unions in Czechoslovakia in 1920s.....256
Viktoriya Anisimova	Emancipation of Women on the Central European Cultural and Civilizational Frontier: An Example of Subcarpathian Rus in the Interwar Period263
Yaroslav Kovalchuk	The First among the Equals, the Last among the Contemporaries: Reunification of Transcarpathia with Soviet Ukraine from the Perspective of the Local Russophiles271
INFORMATION ABOUT THE AUTHORS.....278	

ПЕРЕДМОВА

Цей збірник наукових праць розкриває пізнавальні можливості концепцій фронтиру, прикордоння та пограниччя. Останні пропонують різноманітні інструменти аналізу групових та індивідуальних ідентичностей минулих часів, що дозволяє піддати деконструкції загальновідомі та класичні істини з царини історії, які стали предметом вивчення дослідників. Крім того, автори статей звертають увагу на сучасність. Адже сьогодні підтверджує пластичність і динамічність процесів ідентифікації, що з особливою інтенсивністю відбуваються на пограниччі сусідніх світів, а також розкриває гібридність ідентичностей суспільств різного таксономічного рівня.

Не в останню чергу до таких пограничних світів належить Закарпаття з характерним йому напластуванням низки кордонів : релігійних, культурних, економічних, політичних, географічних, котрі досі активно впливають на формування світогляду жителів регіону. Цей край, попри свою позірну периферійність, традиційно знаходиться в полі зору політологів, істориків, етнологів, соціологів та представників інших наук. Це стало однією з причин організації й проведення міжнародної конференції «Ідентичності в умовах пограниччя», яка відбулася у січні 2021 року в Ужгороді. До участі у ній зголосилося більше шістдесяти учасників, котрі представляли музейні, освітні та наукові установи кількох країн : України, Білорусії, Польщі, Молдови, Канади.

Учасники наукового заходу працювали два дні й презентували доповіді, що відзначалися розлогою географічною та хронологічною різноманітністю. Однак тематично вони відповідали єдиній дослідницькій проблемі – вивченню ідентичностей, які виникають, змінюються та формуються на пограничних/порубіжних територіях, периферіях та окраїнах. Результати своїх наукових студій, які представили доповідачі, виявилися дуже цікавими, міждисциплінарними та дискусійними. У свою чергу це спонукало нас підготувати видання збірника наукових статей з метою поширення цієї інформації та надією на майбутні обговорення та зустрічі спеціалістів-науковців.

Збірник «Ідентичності в умовах пограниччя» вміщує статті учасників конференції з однойменною назвою. З певних причин до видання увійшли не всі доповіді науковців, які приймали у ній участь. Але зацікавлений читач знайде тут цікаві праці теоретичного й методологічного характеру, а також практичні результати студій пограниччя, що мають відношення до минулого та сучасності, до України та її сусідів і не тільки.

ТЕОРЕТИЧНІ, МЕТОДОЛОГІЧНІ ТА ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ СТУДІЙ ПОГРАНИЧЧЯ

- **Олена ТИТАР.**
Прикордонна ідентичність і теорії культурної травми в Україні 11
- **Катерина ФІСУН.**
Расові Інші в американській літературі і живописі XIX століття 16
- **Вікторія СУКОВАТА.**
Міфологія «пограниччя» в сучасній літературі..... 25
- **Юлія АРТИМИШИН.**
Множинна/регіональна ідентичність українців депортованих з Польщі у 1944–1951 рр. 35
- **Лідія ПРИСАК.** *«Женицы пограничья» в условиях трудовой миграции (на примере постсоветской Молдовы): теоретический и методологический подход*..... 43
- **Віталій МАСНЕНКО.**
Прикордонна/гібридна ідентичність населення українського Донбасу в умовах російської окупації 51

УДК 323.22-047.27(477):316.733

Олена ТИТАР

Прикордонна ідентичність і теорії культурної травми в Україні

Мета – розглянути прикордонні ідентичності, їх функціонування у постмодерному світі, а також теорії культурної травми в Україні. Сучасна ситуація в суспільстві та філософії також актуалізує питання культурної травми, дослівно з грецької – травма – це рана, поранення, про травматичний досвід починають говорити досліджуючи стан людей після війни, тоталітарних суспільств. Особливо філософія актуалізує це питання у зв'язку з посттравматичним досвідом, «постафганським синдромом», «пост воєнним синдромом». Культурна травма розуміється як несподівана рана, ураження, де діє як ефект несподіваності, так і сильного емоційного удару, шоку, культурна травма поєднує розуміння уразливості, несподіваності, а отже несвідомості, та адаптації, виживання. В 1990-2000-х роках стає зрозумілим, що індивідуальна травма також має і колективний вимір, всі ми як людство та народи пов'язані спільним пережитим досвідом. Так, Артур Ніл (Arthur Neal) в 1998 році у праці «Національна травма і колективна пам'ять» вводить поняття «національної культурної травми», що передбачає розуміння культурної травми як події, що постійно програється у колективній свідомості, на національному рівні не вдається позбутись цього колективного переживання. Оскільки для розуміння культурної травми важливе поєднання компонентів усвідомленості та несвідомих механізмів, проговорення травми, то до цієї проблеми також звертається психоаналіз та герменевтика (Жілбер Дяткін, Поль Рікер). В 2000-2020-х роках поняття культурної травми пов'язується з колективною ідентичністю, що розуміється не тільки як механізм побудови свого колективного культурного обличчя, але й механізм культурного опосередкування, через цей механізм культурна травма виявляється, проголошується і виліковується, вірніше, притамовується, оскільки остаточно, на думку дослідників, вона не може бути подолана, принаймні на рівні одного-двох поколінь. Д. Александер (J. Alexander) та Кейт Карут (Cathy Caruth) висловлюють слушну думку про те, що ідентичність народжується (оновлюється) в результаті культурного опосередкування, медіації колективних травм, тож культурна травма – це завжди не тільки про трагічний досвід, що змінює людину і культуру, але також і про виживання, отже про своєрідну моральну перемогу жертви, що вижила та адаптувалась.

Ключові слова: ідентичність, культурна травма, прикордонна ідентичність, пам'ять, герменевтика, філософська антропологія, філософія культури

Актуальність, постановка проблеми. Наш час – це не тільки час пандемії, а час перебудови усієї системи культури, де розмивається межа між приватним і офіційним, між різними видами діяльності, між робочим часом і дозвіллям, між індивідуальним і колективним досвідом. Теоретично суспільство підготувало до таких змін філософія постмодерну, але культурно-історичні зміни виявились настільки бурхливими та несподіваними, що старих філософських понять вже не вистачає, деконструкція не те, що ставиться під сумнів існуючі поняття, а те, що працює з застарілими поняттями та механізмами. В цих умовах нам вже не вистачає постмодерної контрверзи, оскільки поняття виробляються швидше, ніж їх може осмислити постмодерністський рефлексуючий розум (не достатньо змінювати «мінуси» на «плюси», або говорити про їх поєднання). Одним з способів розвитку нової метамодерної чи долаючої постмодернізму філософії є звернення до теорій та філософії освіти, оскільки постання безлічі проблем перед сучасною людиною ставить перед нею питання безперервної освіти і проникнення освітніх практик до тих сфер життя, які раніше не потребували такого освітнього оновлення та відповідної освітньої методології. Другим надзвичайно актуальним питанням нашого часу є питання ідентичностей, особливий тип прикордонних іден-

тичностей також залишається на вістрі різних гуманітарних та філософських дискусій в Україні останні п'ять років.

Ступінь дослідження проблеми, аналіз останніх публікацій.

Проблематику порубіжжя культур у загально філософському значенні вперше ставить Тартусько-Московська школа семиотики (Ю. Лотман¹, Б. Успенський²). Значними практичними та теоретичними досягненнями відзначилась польська школа, що ставить питання ідентичності у ракурсі культури помежжя (А. Садовський, А. Клосовська, Ю. Хлебовчик). Також виникають теорії фронтиру, бордер стаді, boundary studies, культурної географії та постколоніальної антропології, для яких питання прикордонної ідентичності та її культурних змін стають центральними у визначеному полі наукового дослідження. Зокрема це праці культурних географів Д. Замятина³, І. Мітина, Дж. Міда⁴. Також Х. Батлер і М. Фельдман пропонують нову географію знань⁵. Дослідження питання ідентичності та культурної травми об'єднуються у працях А. Ніла⁶. Також виникають психоаналітичні концепції прикордонної ідентичності у працях П. Рікера⁷ та Ж. Дяткіна⁸ (останній зосереджений та пострадянських та загалом посттоталітарних ідентичностях). Найбільш науково значущими щодо культурної травми та її впливу на ідентичності стали праці науковців Єльського університету – К. Карут⁹ та Д. Александера¹⁰, вони відрізняються намаганням врахувати усі найновіші досягнення гуманітарних наук. Одночасно дослідження прикордонних ідентичностей України має певні лакуни, особливо це стосується філософських дисциплін (культурної антропології, філософської антропології, філософії культури).

Мета – розглянути прикордонні ідентичності, їх функціонування у постмодерному світі, а також теорії культурної травми в Україні.

Виклад основного матеріалу та отриманих наукових результатів дослідження.

Одним з перших культуро творчий потенціал кордонів та меж почав досліджувати та підкреслювати Юрій Лотман¹¹, прикордонні ідентичності принципово таким чином стають зумовлені подвійною чи навіть потрійною семантикою, задаючи кожний раз нові горизонти розуміння. Це визначило як філософське наповнення культурної географії, так і схожих більш прикладних різноманітних студій – помежжя (А. Клосовська, А. Садовський), кордону як фронтиру (frontier), кордону як бордер (borderlands) та бондері (boundary studies), головне в цих дослідженнях те, що починаючи з конкретної проблематики географічного чи ментального кордону, вони виходять на узагальнюючі проблеми ментальних механізмів та креативних стратегій кордону в культурі. Це праці Ю. Лотмана, які стосуються кордону, прикордонних ідентичностей і семіосфери, непередбачуваності семіотворення на кордонах¹², а також праці Б. Успенського, що розуміє кордон та порубіжжя як принципову дуальність, що програмує механізми культурного семіозису (наприклад, праці «Роль дуальних моделей у динаміці російської культури», «Дуалістичний характер російської середньовічної культури»

¹ Лотман Ю. Непредсказуемые механизмы культуры, Таллинн, TU Press, 2010, 233 с.; Лотман Ю. Чему учатся люди. Статьи и заметки, Москва, Рудомино, 2010, 416 с.; Лотман Ю.М. Избранные статьи. В 3-х т. Т. 1 : Статьи по семиотике и типологии культуры, Таллин, Александра, 1992, 479 с.

² Успенский Б.А. Избранные труды. Т. 1. Семиотика истории. Семиотика культуры, Москва, Издательство «Гнозис», 1994, 432 с.; Успенский Б.А. Филологические разыскания в области славянских древностей. Реликты язычества в восточнославянском культе Николая Мирликийского, Москва, Изд-во Моск. ун-та, 1982, 248 с.

³ Замятин Д.Н. Гуманитарная география: пространство, воображение и взаимодействие современных гуманитарных наук // Социологическое обозрение, Т. 9, 2010, № 3, сс. 26–27.

⁴ Мид Дж. Г. Избранное, Москва, ИНИОН РАН, 2009, 290 с.

⁵ Beyond Territory : Dynamic Geographies of Knowledge : Creation, Diffusion and Innovation, ed. by Harald Bathelt, Maryann Feldman, Dieter F. Kogler, London, Routledge, 2011, 294 p.

⁶ Neal A. G. National Trauma and Collective Memory: Major Events in the American Century, Armonk, New York: Sharpe, 1998, 224 p.

⁷ Рикер П. Память, история, забвение, Москва, Изд-во гуманитарной литературы, 2004, 728 с.

⁸ Дяткин Ж. По ту сторону принципа удовольствия. URL : <<http://psychoanalysis.kharkov.com/%D0%BF%D0%BE-%D1%82%D1%83-%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D0%BE%D0%BD%D1%83-%D0%BF%D1%80%D0%B8%D0%BD%D1%86%D0%B8%D0%BF%D0%B0-%D1%83%D0%B4%D0%BE%D0%B2%D0%BE%D0%BB%D1%8C%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%B8%D1%8F/>>

⁹ Caruth C. Listening to Trauma: Conversations with Leaders in the Theory&Treatment of Catastrophic Experience, Baltimore: John Hopkins University Press, 2014, 392 p. ; Caruth C. Unclaimed Experience: Trauma, Narrative and History, Baltimore: John Hopkins University Press, 2016, 208 p.

¹⁰ Alexander J. Cultural Trauma and Collective Identity, Oxford: Oxford University Press, 2003, 296 p.

¹¹ Лотман Ю. Непредсказуемые механизмы... ; Його ж. Чему учатся... ; Його ж. Избранные статьи...

¹² Там само.

ри»¹³), взаємодія язичницьких та християнських ідентичностей у слов'янських релігійних культурах як тих, що зародились на прикордонні культур¹⁴.

У рамках теорій помежжа та культурної географії працювали І. Мітин (особливо цікаве дослідження культури Карелії), Д. Замятин¹⁵ (тлумачення простору кордонів з точки зору уяви та гуманітарної географії), Дж. Мід¹⁶ (досліджує кордон як усталений символічний образ, що визначає усю динаміку порубіжної культури), Н. Кочилкова, О. Лавренова¹⁷. Остання намагається осмислити культурний ландшафт і простір в цілому, в тому числі і простір прикордонних ідентичностей, як частину семіосфери міст чи країн, де просторові об'єкти стають особливою символічною системою, створюючи свій неповторний символічний код.

Бордер стадіс (border studies) виникають в європейській традиції, а теорії фронтиру насамперед в американській, з самого початку досліджуючи різкі зміни ідентичностей, котрі ґрунтуються на самій динамічності кордонів, що свідчить про функціонування чи співіснування суспільств різного типу з різним ціннісними установками, замість просторових та ландшафтних метафор використовуються поняття ідентичностей, групової та культурної взаємодії, культурної мобільності. Boundary studies – спрямовані на порубіжні ідейності в регіонах, наближених до існуючих державних кордонів. Borderlands studies – досліджують порубіжні ідентичності різних націй та етносів, в тому числі і визначених державними кордонами, більше уваги надається культурно-символічному, а не політичному чи ідеологічному вираженню таких порубіжних ідентичностей, багато уваги приділяється питанням маргіналізації та норми ідентичностей.

Також з глобальним доланням кордонів та територіальності, відзначається важливість ментальних кордонів, що ставлять проблему територізації на новому щаблі розвитку прикордонних ідентичностей, де самі ідентичності стають більш гнучкими та символічними, в тому числі велика увага приділяється колективній пам'яті, наприклад, це розглядається у книзі Й. Фабіана «Пам'ять проти культури»¹⁸. Глобальні зміни також породжують нове розуміння простору, географії, геополітики, нове розуміння прикордонних ідентичностей та територіальності виникає у концепції Х. Батлер, М. Фельдман, Д. Коглера¹⁹ і пов'язується з географією, новаційним простором знань.

Сучасна ситуація в суспільстві та філософії також актуалізує питання культурної травми, дослівно з грецької – травма – це рана, поранення, про травматичний досвід починають говорити досліджуючи стан людей після війни, тоталітарних суспільств, особливо філософія актуалізує це питання у зв'язку з посттравматичним досвідом, «постафганським синдромом», «пост воєнним синдромом». Культурна травма розуміється як несподівана рана, ураження, де діє як ефект несподіваності, так і сильного емоційного удару, шоку, культурна травма поєднує розуміння уразливості, несподіваності, а отже несвідомості, та адаптації, виживання.

В 1990-2000-х роках стає зрозумілим, що індивідуальна травма також має і колективний вимір, всі ми як людство та народи пов'язані спільним пережитим досвідом. Так, Артур Ніл (Arthur Neal) в 1998 році у праці «Національна травма і колективна пам'ять»²⁰ вводить поняття національної культурної травми, що передбачає розуміння культурної травми як події, що постійно програвється у колективній свідомості, на національному рівні не вдається позбутись цього колективного переживання.

Оскільки для розуміння культурної травми важливе поєднання компонентів усвідомленості та несвідомих механізмів, проговорення травми, то до цієї проблеми також звертається психоаналіз та герменевтика (Жілбер Дяткін, Поль Рікер). У Ж. Дяткіна (Gilbert Diatkine) у праці «По той бік принципу задоволення»²¹ культурна травма характеризується як повторюване переживання, яке поєднує біль, страждання і певне задоволення від повторюваності цього переживання, що є певним психологічним механізмом як виживання, так і компенсації. У П. Рікера (Paul Ricœur) у праці «Пам'ять, історія, забуття» (2004)²² фіксується не тільки механізми повторення на культурній травмі, а й обов'язкова зацикленість на травматичних спогадах, цю зацикленість людина не в змозі подолати сама, лише за допомогою певної спільної колективної герменевтики.

¹³ Успенский Б.А. Избранные труды...

¹⁴ Успенский Б.А. Филологические разыскания...

¹⁵ Замятин Д.Н. Гуманитарная география...

¹⁶ Мид Дж. Г. Избранное...

¹⁷ Лавренова О.А. Пространства и смыслы : семантика культурного ландшафта, Москва, Ин-т наследия, 2010, 330 с.

¹⁸ Fabian J. Memory against Culture: Arguments and Reminders, Duce Univ. Press, 2007, 208 p.

¹⁹ Beyond Territory...

²⁰ Neal A. G. National Trauma ...

²¹ Дяткин Ж. По ту сторону...

²² Рикер П. Память ...

В 2000-2020-х роках поняття культурної травми пов'язується з колективною ідентичністю, що розуміється не тільки як механізм побудови свого колективного культурного обличчя, але й механізм культурного опосередкування, через цей механізм культурна травма виявляється, проголошується і виліковується, вірніше, притамовується, оскільки остаточно, на думку дослідників, вона не може бути подолана, принаймні на рівні одного-двох поколінь. Звідси виникають генераційні теорії травми (Тамара Гундорова), де розглядаються культурні травми, властиві для тих чи інших поколінь («втраченого» покоління, «бумерів», покоління «ікс», покоління «зет», «мільеніалів» тощо). Оскільки сучасність – це співіснування кількох поколінь, а генераційний розвиток прискорюється, то можна сказати, що таких теорій, на нашу думку, вже не буде вистачати для осмислення пандемії як культурної травми одночасно для усіх поколінь.

Також Д. Александер (J. Alexander) в «Культурній травмі і колективних ідентичностях»²³ в 2008 році висловлює слушну думку про те, що ідентичність народжується (оновлюється) в результаті культурного опосередкування, медіації колективних травм, тож культурна травма – це завжди не тільки про трагічний досвід, що змінює людину і культуру, але також і про виживання, отже про своєрідну моральну перемогу жертви, що вижила та адаптувалась. Саме на такі аспекти культурної травми також звертають увагу дослідження Кейт Карут (Cathy Caruth) «Незатребувана травма: травма, оповідь, історія» («Unclaimed Experience: Trauma, Narrative and History») (1996)²⁴ та «Почути травму» (2014)²⁵.

В «Почути травму»²⁶ Кейт Карут вступає до діалогу з багатьма спеціалістами з культурної травми і долання її наслідків. Зокрема її співбесідником виступає відомий антрополог Річард Ліфтон. Насамперед обговорюється питання наскільки травма є досвідом виживання, чи це досвід, більший за життя та смерть, тобто досвід певного антропологічного пограниччя. Кейт Карут звертає увагу, що, з одного боку, це розкривається у працях Річарда Ліфтона як досвід смерті та вмирання, а отже дуже філософський досвід, оскільки ще Сократ говорив, що філософія – мистецтво вмирання, з іншого боку, це досвід виживання, а отже перемоги над смертю. Річард Ліфтон зазначає, що дійсно ця проблематика подвійна, і виникає вона ще в ранніх працях Е. Еріксона з ідентичності, оскільки травма, ідентичність та виживання нерозривно пов'язані: «Дійсно, в таких роботах, які започатковуються як напрямки дослідженнями Е.Еріксон, наявна боротьба за повернення уваги до образу (і загалом фантазування), до означування, до структури, та в цілому питання форми. Ось чому так важливий процес формоутворення...»²⁷.

Р. Ліфтон говорить про досвід здійснення означення невимовного, про надання йому форми: «І саме така якість форми і означення, (що включає подвійне розуміння), на мою думку, є визначальною для людського досвіду»²⁸, тобто Р. Ліфтон підкреслює креативний потенціал травми, через несвідоме вона структурує та означає досвід, навіть при помилковості свого вираження, це все одно досвід формотворення, а значить введення невимовного у поля значення і врешті-решт словесного вираження, коли невідконтрольні переживання набувають форму через образ.

Висновки. Отже культурна травма – це певна точка розриву колишнього досвіду, дійсно трагічна, але в той же час ця точка може стати і точкою росту, філософія і філософія освіти, філософська антропологія озброюють нас необхідним інструментарієм для того, щоб нами здійснювався позитивний сценарій розвитку і змін. Прикордонні ідентичності можуть та мають стати новим полем діалогу та взаємодії філософів та гуманітаріїв, наше завдання навіть у негативному досвіді побачити те раціональне зерно, що дозволить осмислити травматичний досвід української культури і дозволить побудувати новий дружній до різноманітних ідентичностей світ.

²³ Alexander J. Cultural Trauma...

²⁴ Caruth C. Unclaimed Experience...

²⁵ Caruth C. Listening to Trauma...

²⁶ Там само.

²⁷ Там само, р. 8.

²⁸ Там само, р. 7.

Olena TYTAR

Border Identity and Theories of Cultural Trauma in Ukraine

The purpose of the study is to consider borderline identities, their functioning in the postmodern world, as well as the theory of cultural trauma in Ukraine. The current situation in the society and philosophy also raises the issue of cultural trauma. Literally from the Greek, trauma is an injury, wound; traumatic experiences begin to be talked about when there is researched the state of people after the war, totalitarian societies; especially philosophy raises this issue in connection with post-traumatic experience, "post-Afghan syndrome", "post-war syndrome". Cultural trauma is understood as an unexpected wound, a defeat, where there is both the effect of surprise and strong emotional shock; cultural trauma combines understanding of vulnerability, surprise, and hence unconsciousness, and adaptation, survival. In the 1990s and 2000s, it became clear that individual trauma also had a collective dimension, and that we all, as humanity and peoples, share a common experience. Thus, A. Neal in «National Trauma and Collective Memory» introduces the concept of national cultural trauma, which implies the understanding of cultural trauma as an event that is constantly 'played' in the collective consciousness; at the national level it is impossible to get rid of this collective experience. Because the combination of components of conscious and unconscious mechanisms, the utterance of trauma, is important for understanding cultural trauma, psychoanalysis and hermeneutics (Gilbert Diatkine, Paul Ricceur) also address this problem. In 2000-2020, the concept of cultural trauma is associated with the collective identity, which is understood not only as a mechanism for building their collective cultural identity, but also a mechanism of cultural mediation, through this mechanism cultural trauma is detected, proclaimed and cured, or rather, because finally, according to researchers, it can not be overcome, at least at the level of one or two generations. J. Alexander & Cathy Caruth express the right opinion that identity is born (renewed) as a result of cultural mediation, mediation of collective trauma, so cultural trauma is always not just about a tragic experience that changes a person and culture, but also about survival, and therefore about a kind of moral victory of the victim who survived and adapted.

Keywords: *identity, cultural trauma, border identity, memory, hermeneutics, philosophical anthropology, philosophy of culture*

УДК 130.2:316.423.6:316.347(=01):(821.111+75.035)(73)»18»

Катерина ФІСУН

Расові Інші в американській літературі і живописі ХІХ століття

Дослідження присвячене аналізу репрезентацій расових Інших – чорношкірих і індіанців у американській літературі і живописі ХІХ ст. з точки зору колоніального і емансипаторного дискурсу. Актуальність дослідження обумовлена питанням демократизації Америки, яке в ХІХ ст. загострилося на ґрунті рабовласницької системи і політики винищення індіанців, необхідності створення «позитивної» американської історії, а також обумовлена проблемою культурної асиметрії між різними расово-гендерно-релігійними суб'єктивностями, що існують в сучасній культурі. Новизна дослідження полягає у спробі аналізу образів расових Інших в американській літературі і живописі ХІХ ст. з точки зору гендерної, постколоніальної, мультикультуралістської методології і візуальної критики. Під «расовими Іншими» розуміються суб'єкти, які не підпадали під усталені уявлення про нормованість представників зразкової культури, тому довгий час маргіналізувалися. Поява інтересу до расових Інших, що відобразилися в американській літературі і живописі, обумовлена також розвитком емансипаторних рухів, зокрема аболіціонізму, головним вектором якого було скасування рабства, надання чорношкірим свободи і рівних прав. Авторка аналізує, що поряд із расовими стереотипами в репрезентативному аболіціоністському романі Г. Бічер-Стоу «Хатина дядька Тома» (1852) простежується емансипаторний погляд на положення чорношкірих в Америці. Інтерес письменників (Дж. Ф. Купера, Дж. Теннера ін.) і художників (Ф. Ремінгтона, Е. Демінга ін.) до образів індіанців як «зниклої» раси може свідчити про почуття провини перед винищеним корінним народом Америки. На прикладах робіт американських художників (І. Джонсона, Т. Ікінса, Г. Фіша ін.) авторка доводить, що расові Інші відобразилися в живописі з точки зору двох дискурсів – колоніального (чорношкірі раби, слуги) і емансипаторного (індивідуалізовані портрети чорношкірих, вождів і жінок індіанського племені). Чорношкірих рабів і індіанців авторка об'єднує в концепції «внутрішніх Інших» Північної Америки, що піддавалися дискримінації і були не зрозумілі носію імперської свідомості. Авторка робить висновок, що саме помітна суб'єктивізація героїв, наділення їх індивідуальністю, підкреслення культурної специфіки стають тими ознаками, які свідчать про перехід «расових Інших» від об'єктів впливу і залежності у статус суб'єктів культурного дискурсу на рівні суспільної і художньої свідомості.

Ключові слова: раса, Інші, емансипація, американська література, живопис, чорношкірі, індіанці.

Окреслюючи проблематику нашого дослідження, варто зазначити, що одним із критеріїв іншування протягом століть виступав колір шкіри як певний маркер, що накладається на представника тієї чи іншої раси з точки зору західноєвропейської і американської центральної культурної свідомості. Актуальність теми дослідження обумовлена тим, що питання культурної інтеграції меншин в європейський і американський простір і знаходження балансу між культурами більшості і меншості активно обговорюються останні тридцять років, і не перестають бути в центрі злободенних дискусій. Незважаючи на антидискримінаційну політику, що закріплюється в ряді європейських текстів (наприклад, Декларації принципів толерантності, 1995 р., Загальної декларації ЮНЕСКО про культурне різноманіття, 2001 р. тощо), антирасова політика зберігається якщо не прямим чином, то в різних прихованих соціальних і культурних контекстах. Питання щодо статусу расових Інших в культурі активно обговорюється не тільки в мультикультуралістських, постколоніальних студіях, а і фігурує в афро-американських дослідженнях (African Studies). На думку К. Андерсон¹, расова

¹ Anderson Carol. *White Rage: The Unspoken Truth of Our Racial Divide*. USA: Bloomsbury Publishing, 2016. 246 p.

дискримінація зберігається і реалізовується на інституційному і законодавчому рівнях, коли права і можливості афро-американців обмежуються податками і незаконними судовими рішеннями. Подібний погляд висловлює американський соціолог Р. Ротштайн², вказуючи на те, що расистська політика сьогодні виражається в дискримінаційних практиках у житловій сфері (сегрегації житла), коли державні органи різного рівня влади сприяють сегрегації «чорних американців», відокремлюючи їх від «білих американців» житловим зонуванням. Сьогодні як і два століття назад існує проблема культурної асиметрії між різними расово-гендерно-релігійними суб'єктивностями, коли білий християнський маскулінний суб'єкт маркується позитивно, а не-білий не-маскулінний Інший може бути маркований амбівалентно або негативно шляхом різних соціальних, політичних і культурних практик. Практики іншування через колір шкіри продовжують мати місце в Америці як країні зі змішаною афро-американською культурою, і спричиняють суспільні рухи, що направлені на протидію расизму і насильству над чорношкірими (як, наприклад, рух Black Lives Matter).

Коріння расової дискримінації в Америці слід шукати в рабовласницькій системі і активній трудовій експлуатації чорношкірих у XVII – XIX ст., що викликали широкий емансипаторний рух за права чорношкірих, а також потрібно шукати в проблемі винищення індіанців – корінного населення Америки під час європейської експансії, велика частина якого вимерла від епідемій та голоду. Ці дві дискримінаційні політики стали одними із ключових тем, які відобразилися в американській літературі і живописі XIX ст.

Увага до чорношкірих рабів як головних расових Інших в Америці XIX ст. пов'язана зі становленням аболіціонізму як національно-визвольного, суспільно-політичного руху проти рабства в Америці, а також літературними і художніми проєкціями цих ідей. Увага до чорношкірих та індіанців з азійським корінням обумовлена необхідністю створення американської історії, яка б «реабілітувала» Америку в очах світової спільноти, а також розвитком романтизму як напрямку в літературі та мистецтві, який ідейно цим завданням відповідав, тому художники-романтики (П. Кейн, Дж. Кетлін, Ф. Ремінгтон, Е. Демінг) почали активно зображувати індіанців і американський континент у своїх пейзажах.

Мета нашого дослідження полягає в аналізі образів расових Інших в американській літературі і живописі XIX ст., які відображають колоніальний (завойовницький, імперський) і емансипаторний (визвольний, антиколоніальний) погляд на представників дискримінованих меншин. Серед завдань дослідження: 1) розглянути, в яких художніх образах відобразилися чорношкірі в американській літературі (на прикладі роману Г. Бічер-Стоу «Хатина дядька Тома»); 2) розглянути, як в американській літературі була розкрита проблема винищення індіанців; 3) проаналізувати семантичний та ідейний зміст образів расових Інших – чорношкірих і індіанців в живописі, які репрезентують протилежні дискурси культури – колоніальний і емансипаторний.

Методологічною основою дослідження виступають гендерний, постколоніальний, мультикультуралістський підходи в сучасній філософії культури (Е. Саїда, Г. Співак, Г. Бгабга, Р. Моханрам), для яких Інший маркується через різні дискурсивні практики; концепції «чорного фемінізму» (А. Девіс), представники якого вбачали пріоритетнішим боротьбу проти расово-гендерних стереотипів, сексизму і насилля над не-білими жінками; аналіз візуальних текстів (Дж. Бергера, Л. Нохлін), в контексті якого візуальні образи в мистецтві розглядаються як носії домінуючої політичної, гендерної ідеології в культурі, як такі, що формують уявлення про гендерну та расову ідентичність; теорії гегемонії і критики влади (Р. Барта, А. Грамші, Е. Лакло, М. Фуко), що стали основою мультикультуралістських теорій (Ч. Кукатаса), в яких, в свою чергу, підкреслюється корисність різноманіття, прийняття відмінностей всіх суб'єктів культури; філософія Іншого (Ж.-П. Сартра) щодо впливу влади на формування суб'єктивності.

Значимо, що практика іншування в культурі на символічному рівні пов'язана з нестабільністю расового фактору. В основі расизму, на думку американських антропологів і вітчизняних антропологів 2 пол. XX ст. (М. Лейрі, К. Літтл), лежать «расові забобони»³ або «расові міфи»⁴, за допомогою яких представники однієї раси (негроїдної як приклад) виключаються представниками іншої раси (європеїдної) з простору культурної нормативності. Зрозуміло, що ознаки того чи іншого типу раси давно відомі, але в силу різних процесів культурного змішування і запозичень між народами і етносами (акультурації, міграції, асиміляції), проблема постає в навмисному приписуванні їм певних

² Rothstein Richard. *The Color of Law: A Forgotten History of How Our Government Segregated America*. New York: Liveright Publishing Corporation, 2017. 368 p.

³ Лейри М. Раса и цивилизация. *Расовая проблема и общество*: Сб. переводов с фр. / общ. ред. и вст. ст. М. С. Плисецкого. Москва: Издательство иностранной литературы, 1957. С. 49.

⁴ Литтл К. М. Раса и общество. *Расовая проблема и общество*: Сб. переводов с фр. / общ. ред. и вст. ст. М. С. Плисецкого. Москва: Издательство иностранной литературы, 1957. С. 26-35.

негативних психологічних та культурних маркерів. Говорячи про центровану модель культури, в якій діють різні механізми влади і контролю, під «расовими Іншими» ми розуміємо суб'єктів, які не підпадають під усталені уявлення про нормованість представників зразкової культури (колір шкіри, поведінка), і тому залишаються маргіналізованими. Великого значення впродовж XIX – XX ст. мали емансипаторні рухи (аболіціонізм, суфражизм, сексуальні революції), що були направлені на підтримку прав і свободи пригнічуваних (жінок, робітників, квір-спільноти), на ідейному ґрунті яких розвинувся емансипаторний дискурс культури.

В XX ст. з'являються роботи, які непрямим чином торкаються проблеми емансипації, – це роботи Т. Адорно і М. Хоркхаймера, М. Фуко, Е. Лакло, Ж. Дерріда, завдяки яким сьогодні можливо окреслити термінологічний каркас визначень того, що саме означає «емансипація». Ми обмежимося найзагальнішим визначенням: під поняттям «емансипація» розуміється лібералізація суспільних практик по відношенню до меншин, внесення елементів гуманізму, толерантності, рівних і більш широких можливостей, права на свободу і самовизначення в суспільстві, над якими тяжіють усталені соціальні норми і зразки. Через систему художніх образів, що реалізуються в знаково-символічних формах, твори літератури і живопису можливо розглядати як матеріал, в якому приховані авторські рефлексії над новими ідеологічними проблемами та потребами часу, в т. ч. над проблемою дискримінації расових Інших. З вищевикладеного постає наукова новизна дослідження, яка полягає в аналізі колоніального і емансипаторного дискурсів у репрезентації расових Інших в американській літературі та живописі XIX ст.

До того часу, як расова і національна проблема Америки впроваджуватиметься в тематику ранніх фільмів (наприклад, «Хатина дядька Тома» режисера Е. С. Портера, 1903; «Народження нації» режисера Д. Гріффіта, 1915), на суспільну свідомість активно впливали література і живопис, що сприяли розвитку молодій американській культурі. Тема звільнення чорношкірих стала центральною у творах багатьох американських письменників: В. Ірвінга («Хроніка завоювання Гранади», 1829), Дж. Ф. Купера («Червоний корсар», 1827), М. Твена («Пригоди Гекльберрі Фінна», 1884), Р. Хільдрета («Раб, або Спогади Арчі Мура», 1836), Е. Турже («Туанетта», 1874) ін. Широку популярність отримала антирабовласницька поезія Г. Лонгфелло, О. Холмса, Дж. Вітьєра. Найбільш репрезентативним твором, в якому розкривається проблема дискримінації чорношкірих як расових Інших, виступає роман Г. Бічер-Стоу «Хатина дядька Тома, або Життя серед скривджених» (далі – «Хатина дядька Тома») ⁵.

Роман Г. Бічер-Стоу «Хатина дядька Тома» (1852) став дуже популярним в літературній і філософській критиці XIX – 1 пол. XX ст. Після своєї появи його ідеї довго викликали бурні дискусії не тільки в Західній Європі та Америці, а і у Східній Європі, ставши там ідейним джерелом боротьби з кріпосницькою системою ⁶. Роман був перекладений на більшість європейських мов, конкурував у популярності з романами В. Скотта і Ч. Діккенса, ставав приводом для дискусій щодо інституту рабства, був екранізований і адаптований у театральну виставу. Пізніше роман увійшов у класику дитячої літератури, хоча сам твір ідейно неоднозначний у висвітленні образів чорношкірих, рабства і расової дискримінації.

Письменниця Г. Бічер-Стоу – жінка «своєї епохи» (як говорили про художника періоду Великої французької революції Ж.-Л. Давіда), представниця аболіціоністського руху, і саме аболіціонізм становить центральне, філософсько-концептуальне джерело розвитку емансипації чорношкірих в Америці. Аболіціоністи закликали до расової і гендерної рівності, викорінення «сімейного рабства», поліпшення умов праці чорношкірих жінок, необхідності встановлення виборчих прав для «чорних», визнання особистої гідності жінки незалежно від кольору шкіри ⁷. Підґрунтям для цих ідей стали принципи християнської етики і любові до ближнього, якими аболіціоністи обґрунтовували необхідність демократизації суспільства ⁸. Відомі прибічники аболіціонізму (Л. Мотт, Е. Стенсон, С. Грімке, В. Гаррісон) в середині XIX ст. висунули ідеї про самостійну участь жінки в політиці, необхідність закріплення за жінкою виборчого права, викорінення гендерної, соціальної і правової нерівності між статями. Американська активістка С. Грімке в своїх «Листах про рівність статей і становище жінок» (1836) необхідність жіночої емансипації обґрунтовувала теологією: по волі Бога чоловік і жінка були створені рівними, тому авторка заперечує будь-які форми гендерної нерівності

⁵ Бічер-Стоу Г. Хижина дяди Тома (1852): роман / пер. на рус. В. Вальдмана. URL: https://www.100bestbooks.ru/item_info.php?id=7140&search=1

⁶ Орлова Р. Хижина, устоявшая столетие. Москва: «Книга», 1975. 112 с.

⁷ Дэвис А. Женщины, раса, класс / пер. с англ.; под ред. Д. А. Лисоволика; предисл. Я. Н. Засурского. Москва: Прогресс, 1987. С. 60, 65, 73, 155.

⁸ Тугушева М. Роман Г. Бичер-Стоу «Хижина дяди Тома»: Учеб. пособие для филол. спец. вузов. Москва: Высшая школа, 1985. С. 93.

в суспільстві⁹. Аболіціоністки Л. Мотт і Е. Стенсон, авторки відомої «Декларації почуттів» (1848), головну умову успішної емансипації жінки бачили в досягненні релігійної недоторканності та права голосу нарівні з чоловіком¹⁰. В свою чергу роман «Хатина дядька Тома» вплинув на ідейне підґрунтя емансипаторних рухів 2 пол. XIX – 1 пол. XX ст., таких як: панафриканізм, Гарлемський ренесанс, «чорний фемінізм», афроцентризм, основним орієнтиром яких було надання чорношкірим рівних громадянських і політичних прав, ствердження самодостатності чорношкірої людини і самотності афро-американської ідентичності.

Інакшість чорношкірих героїв в романі Г. Бічер-Стоу будується на певних расових кліше. Наприклад, розумова і фізична слабкість чорношкірих, їх сентиментальність і нерозсудливість пов'язуються з прив'язаністю до свого дому на рівні інстинкту або зі звичкою бути проданим, покараним, відшмаганим ще з дитинства¹¹. Чорношкірим рабам приписуються інші расово-гендерні кліше, які відокремлюють їх від білих жінок: їм не можна уподібнюватися своїм хазяйкам, тому пити каву і чай з цукром, носити батистове плаття, скаржитися на нездужання і довго спати – це поведки виключно білих жінок, які для чорних неприпустимі¹². Репрезентативною об'єктивізацією чорношкірих як расових Інших в романі може служити приклад, коли разом з центральним героєм рабом Томом на аукціоні продають жінку, фізична активність, здоров'я, краса яких оцінюються подібно тому, як жокеї оцінюють скакових коней¹³. В романі Г. Бічер-Стоу герої-раби за іронією долі опиняються в різних сім'ях і, відповідно, в різному статусі – прийнятими як суб'єкти (як Еліза, яку вважали членом родини) або залишаються маргіналізованими (як Джордж, над яким знущається хазяїн).

Емансипаторний дискурс як протилежний колоніальному найбільше відобразився в образах чорношкірих рабинь і їх боротьбі проти залежності та насилля. Серед героїнь роману, які втілюють шлях жіночої емансипації, вирізняються образи втікачки Елізи та рабині Кессі, які незламно борються з владою білих чоловіків і їх егоїстичними рішеннями на користь грошей і вигоди. Сміливо вчиняє Еліза, яка збігає з рабства зі своїм проданим сином Гарі, ризикуючи життям і безпекою. Ще більш цікаву жіночу фігуру представляє рабиня Кессі, яка не тільки порушує правила рабського життя, але і психологічно і емоційно маніпулює рабовласником Легрі. Рабиня Кессі зі спритністю залякує жорстокого й безжалісного хазяїна, спасає життя молодій й красивій Емміліні, разом з якою збігає з плантацій. Емансипація чорношкірої жінки стала однією із головних тематичних ліній роману «Хатина дядька Тома», в якій поряд з расистськими стереотипами бачення жінки в якості «домашньої прислуги», «розпущеної мулатки», няньки Маммі і «легкої здобичі» (в той час, як біла жінка ототожнювалася з «матір'ю раси»¹⁴), затверджується образ сміливої і розумної чорної жінки. Потрібно підкреслити, що проблеми гендерної і расової емансипації чорношкірих слід розглядати в одній цілісній і нерозривній системі, як вони існували в Америці XIX ст., і саме боротьба з насиллям над чорношкірими жінками стала важливим вектором діяльності американських жіночих асоціацій у 1 пол. XX ст.

У романі «Хатина дядька Тома» чітко простежуються два погляди на рабовласницьку систему, яка має як негативні, так і позитивні сторони, останні з яких полягають у контролі над більш слабкими та нужденними представниками неповноцінної раси, підтримці «природного» стану громадянського суспільства, що базується на суб'єктно-об'єктних відносинах. Суперечки щодо необхідності рабства показані в середині сім'ї Шелбі, коли містер Шелбі наважується продати відданого Тома

⁹ «У цьому величому описі створення людини немає і натяку на різницю між чоловіком і жінкою, а поняття «людина» (man) присутнє як в слові «чоловік» (man), так і в слові «жінка» (women). Вони створені за образом Божим і володарюють лише над іншими тваринами, але не один над одним. Створені в цілковитій рівності, вони повинні були з волі Творця свого управляти всіма, живучи в гармонії і любові» (переклад з рос. мови – мій К. Ф.). Див. Гримке С. Письма о равенстве полов и положении женщин / пер. А. Мартыновой. *Феминизм в общественной мысли и литературе*. Москва: Грифон, 2006. С. 27.

¹⁰ Мотт Л., Стенсон Э. Декларация чувств. Резолюции / пер. М. Рудковской. *Феминизм в общественной мысли и литературе*. Москва: Грифон, 2006. С. 55-62.

¹¹ «Якщо ви хочете зрозуміти, як тяжко доводилося неграм, яких продавали на Південь, згадайте, що цей народ здатний на сильні почуття. Негр прив'язується до рідних місць, він любить свій будинок, свою сім'ю. Додайте до цього всі жахи, які криються для нього в невідомості; не забудьте також, що він з дитячих років тріпотить при одній лише думці: «Тебе продадуть на Південь!». В його очах це найстрашніше покарання – страшніше пороття, страшніше яких завгодно тортур» (переклад з рос. мови – мій К. Ф.). Див. Бічер-Стоу Г. Хижина дяди Тома (1852): роман / пер. на рус. В. Вальдмана. URL: https://www.100bestbooks.ru/item_info.php?id=7140&search=1, С. 50.

¹² Бічер-Стоу Г. Хижина ... С. 83-86.

¹³ Там само, С. 142-143.

¹⁴ Девіс А. Женщины ... С. 106, 191, 132.

та дивується аболіціоністським настроєм дружини¹⁵. Таке ж непорозуміння існує між Огюстом і Марі Сент-Клерами, батьками дівчинки Єви, яка любить усіх людей, незважаючи на їх колір шкіри та суспільне положення. Але її матері Марі огидне спілкування з рабами, яких потрібно повчати батогами з метою стимулювання «слаборозвинутого Півдня» до розвитку. Окрім самі рабовласники у романі згадуються зі співчуттям, як ті, що самі страждають від зневаги суспільства¹⁶.

Емансипаторний погляд в романі найбільше виражений в образі дівчинки Єви та підкріплюється християнською етикою. Керуючись християнською любов'ю до всіх і кожного, Єва наполягає на необхідності викоринити рабство, подолати соціальні та моральні бар'єри у сприйнятті «чорних», затвердити їх права на освіту, повноцінну сім'ю, свободу волевиявлення. До самої смерті Єва проповідує християнські цінності у колі батьків і чорношкірих слуг – милосердя, любов, віру¹⁷. Їй вдається духовно змінити невиховану чорношкіру дівчинку Топсі. Але найбільш символічним образом з точки зору афро-американської теологічної традиції виступає раб Том. Головний герой відмовляється завдавати болю іншим рабам ціною власного життя, своєю смертю спокутує рабство як гріх, втілюючи, тим самим, шлях Ісуса Христа. Невипадково значне місце в романі займають відсилки до Біблії, бо саме на християнських доктринах ґрунтувався аболіціонізм, а представниці «чорного фемінізму» вважали Христа чорним. Раб Том і дівчинка Єва стали популярними образами в американському мистецтві, про що свідчить, наприклад, картина американського пейзажиста і портретиста Р. С. Данкансона «Дядько Том і маленька Єва» (1853), який зобразив героїв на самоті в живописному саду під час розмови, подібно тієї, що описує Г. Бічер-Стоу в своєму романі.

В американському живописі чорношкірі Інші відобразилися з точки зору двох протилежних дискурсів – колоніального і антиколоніального (емансипаторного). Варто зазначити, що типовими образами чорношкірих в європейському живописі, починаючи із Середньовіччя, були диявол у «танцях смерті» (серія «Танок смерті» Я. фон Віля на зламі XVI – XVII ст., Б. Нотке, любекський «Танок смерті», 1463), слуга (арап) (Т. Баркер «Таємниця величі Англії (Королева Вікторія вручає Біблію в залі аудієнцій Віндзорського замку)», 1863), нянька (К. Брюллов «Портрет графині Самойлової», 1832). Особливо репрезентативним служить сюжет хрещення чорношкірих білими людьми. Наприклад, примусові практики хрещення чорношкірих відображені в картині німецького художника Л. Е. Грімма «Хрещення» (1841). На ній зображений молодий чорношкірий раб, який став на коліна і якого хрестить католицький папа. Ця картина репрезентує утвердження культурної і політичної залежності чорношкірих людей як Інших від влади білої домінуючої раси.

Серед колоніальних художніх образів, що стали розповсюдженими в американському живописі 2 пол. XIX ст., – образи чорношкірих рабів та сюжети їх рабської повсякденності, образи чорношкірих, які задіяні в Громадянській війні або переживають її (сформували окрему тему в живописі¹⁸): І. Джонсон («Негритянський хлопчик», 1860; «Господь мій пастир», 1863; «Діна, портрет негритянки», 1867), П. Різен («Гравюра невольника», 1835), В. Хомер («Візит старої хазяйки», 1876), В. Гарнетт («Увага, Рота!», 1878), Т. Ікінс («Ескіз «Танцюючого негрєня»: хлопчик», бл. 1877), Т. Кауфманн («На свободу», 1867). Відзначимо, що значна кількість портретів чорношкірих жінок і дітей може розглядатися як результат еволюції американської свідомості на засадах емансипаторних ідей. В деяких портретах художники підкреслили красу чорношкірої жінки і самотність її культури, наприклад, Ж. Г. Лусієн Аман («Креолка в червоному тюрбані», бл. 1840), Ф. Ласо («Пралля», бл. 1858), Ф. Базіль («Чорна жінка з півоніями», 1870). На нашу думку, увагу до чорношкірих, їх співчутливе зображення можна розцінювати як спробу осмислити долю расових Інших.

¹⁵ «Прокляття Боже лежить на рабстві, і воно вражає як рабів, так і панів. І я, божевільна, думала, що мені вдасться виправити це страшне зло! Який гріх володіти рабами при наших законах! Я завжди це відчувала, завжди, ще з дитячих років. Але мене захоплювала думка, що рабовласництво можна якось скрасити добротою, увагою до негрів, що рабство здасться нашим невольникам краще свободи! Чи не божевілля це!» – говорить хазяйка місіс Шелбі, а містер Шелбі дивується: «Я бачу, ви стали справжньою аболіціоністкою!» (переклад з рос. мови – мій К. Ф.). Див. *Бичер-Стоу Г. Хижина дяди...* с. 18

¹⁶ «Адже наша країна знемагає під цим ярмом! Воно (рабство) убивчо не тільки для раба, але і для рабовласника. Простим оком видно, яке це страшне зло, що ми живемо серед маси неосвічених, нами ж розбещених людей» (переклад з рос. мови – мій К. Ф.). Див. *Бичер-Стоу Г. Хижина дяди...* с. 104.

¹⁷ «А Єва всіма своїми помислами прагнула лише до того, щоб робити добро, щоб зігрівати ласкою тих, хто цього потребував. Серце у неї завжди було добре, але тепер усі в будинку стали помічати в ній надзвичайно зворушливу чуйність до оточуючих» (переклад з рос. мови – мій К. Ф.). Див. *Бичер-Стоу Г. Хижина дяди...* с. 117.

¹⁸ *Брикелл Беллоуз А. Двойной портрет бывших невольников. Изображение крепостных крестьян и рабов в живописи России и Америки, 1861 – 1905 / пер. с англ. М. Козловой. Новое литературное обозрение. Москва, 2018, № 142. URL : https://www.nlobooks.ru/magazines/novoe_literaturnoe_obozrenie/142_nlo_6_2016_spetsialnyy_vypusk_t_2_rabstvo/article/12223/*

Американський живопис XIX ст. також відобразив і емансипаторний погляд на статус чорношкірих в американській культурі. Важливим рішенням, яке змінило життя чорношкірих, стало скасування рабства президентом А. Лінкольном, який у 1863 році видав «Прокламацію про емансипацію»¹⁹. На тему цієї прокламації відому картину створив американський художник Ф. Карпентер «Перше читання Прокламації про звільнення президентом Лінкольном» (1864). На картині зображені міністри разом з президентом, що сидять в кабінеті Білого дому, і в цьому сюжеті підкреслена важливість прийняття документа, що повинен був демократизувати американське суспільство.

Показовою картиною на тему скасування рабства в Америці є робота американського художника Г. Фіша «Емансипація» (1863). На ній зображена білява жінка, яку оточують чорношкірі раби – чорношкірий чоловік і чорношкіра жінка. Біла жінка на картині Г. Фіша, що тримає в руках прокламацію про емансипацію рабів, – символічне втілення вільної і сильної Америки. Чорношкірий раб, що поряд із нею, з надією в очах тримає американський прапор. Цей сюжет пов'язаний із скасуванням рабства, що стало важливою подією, оскільки чорношкірі нарешті отримали свою довгоочікувану свободу. Картина Г. Фіша є однією з тих, в сюжеті і образах якої було підкреслено, що ідея емансипації чорношкірих лягла в основу побудови американської нації і демократії, в які вірила більшість американців в XIX столітті, і продовжують вірити сьогодні.

Не тільки чорношкірі, також і індіанці у свідомості білих американців були «расовими Іншими», які відобразилися в різних образах літератури та живопису. Зазначимо, що протягом XIX ст. сталася наймасштабніша трагедія в долі корінного населення Америки: за час колонізації було знищено багато племен індіанців, а в 1830 р. в США було видано закон про їх переселення. Спочатку індіанці в американській публіцистиці та літературі зображувалися з точки зору колоніального дискурсу, виключно як підступні, агресивні і нецивілізовані вороги, вороги білих людей і цивілізації (як, наприклад, мстивий індіанець Джо у романі М. Твена «Пригоди Тома Соєра»). На початку – в середині XIX ст. з'являються літературні твори, в яких зображено життя різних індіанських племен (ірокезів, гуронів, апачі, могоканів ін.) і їх боротьба з білими колоністами з точки зору індіанського суб'єкта і з осудом колонізації Америки. Відомими творами про індіанців і їх побут стали романи американських письменників Дж. Ф. Купера, Дж. Шульца, Дж. Теннера ін.

Відомий американський письменник Дж. Ф. Купер представив багатогранний образ індіанця в своїх романах, чия простота стикається з амбіціями білих колоністів. Колоніальний погляд яскраво виражений у його романі «Вайндотте, або Будинок на пагорбі» (1843)²⁰. Дж. Ф. Купер представив образ розумного і пронирилого індіанця з племені тускарорів Північної Америки Сосі-Ніка, який допомагає сім'ї капітана Вілугбі оселитися в хатині на пагорбі, що мав вид «скелястого острівця». Незважаючи на доброту, відповідальність і чуйність Ніка²¹, білим людям він видається дияволом або чортом²², який ліниться, бреше, постійно вимагає гроші за свою роботу, п'є забагато рому, тому колоністи поводяться з ним достатньо грубо. Білі воліють триматися осторонь Ніка, і не зав'язувати з ним близьких стосунків, хоча доброзичливістю індіанця і його знанням лісистих територій активно користуються. В цілому індіанці зображені як раби або дикі супротивники білих, від яких останні захищаються, хоча сама війна білих колоністів з індіанцями в романі засуджується. Зразковим образом індіанця, який має емансипаторний характер, і з яким в більшій мірі асоціюється творчість Дж. Ф. Купера, виступає образ доброго, сміливого і справедливого індіанця Чингачгука як «ідеальної людини», відомого з декількох більш ранніх романів письменника як «Звіробій, або Перша стежка війни» (1841)²³. У повісті Дж. Шульца «З індіанцями в Скелястих горах» (1911) індіанці представлені як суперники білих у полюванні, але на перший план виходять і ті, хто допомагає головним героям вижити у невивченій місцевості Америки (як добрий і чесний індіанець Пітамакан)²⁴.

Відверто викривальний характер американської колонізації Північної Америки носить автобіографічна книга мемуариста Дж. Теннера «Розповідь про викрадення і пригоди Джона Теннера (перекладача на службі США в Со-Сент-Марі) протягом тридцятирічного перебування серед індіанців

¹⁹ Lincoln A. Emancipation Proclamation (1863). The U.S. National Archives and Records Administration. URL: <https://www.archives.gov/exhibits/featured-documents/emancipation-proclamation/transcript.html>

²⁰ Купер Дж. Ф. Вайндоте, или Хижина на холме (1843) / пер. с англ. В. Шацкого. URL: http://az.lib.ru/k/kuper_d_f/text_1843_the_hutted_knoll.shtml

²¹ «Покличеш мене, і я зараз же прийду» (переклад з рос. мови – мій К. Ф.). Див. Купер Дж. Ф. Вайндоте...

²² «Він сам сказав, що він старий Нік. Я завжди уявляв собі чорта саме таким» - говорить Мік, син капітана Вілугбі (переклад з рос. мови – мій К. Ф.). Див. Купер Дж. Ф. Вайндоте...

²³ Купер Дж. Ф. Зверобой, или Первая тропа войны (1841): роман / пер. с англ. Т. Грица. Москва: Правда, 1981. 528 с.

²⁴ Шульц Дж. С индейцами в Скалистых горах (1911): повесть / пер. на рус. А. Кривцова. 1940. URL: <https://www.litmir.me/br/?b=27235>

в глибині Північної Америки» (1830)²⁵. Дж. Тернер народився в сім'ї священика, в 9-річному віці був викрадений індіанцями, усиновлений індіанською сім'єю і більшу частину свого життя жив за законами племені. Він засвоїв традиції індіанців, їх спосіб мислення, був мисливцем, мав індіанське ім'я і в своїй книзі детально описав реальну картину егоїзму і жорсткості американських колоністів, які розгорнули «Американську хутрову компанію». Він написав про те, як білі торговці грабували і вбивали індіанців, яких вважали негідною расою. В зрілому віці письменник повернувся в середовище білих, проте розцінював їх як морально занепалих людей, а перевагу індіанців автор бачив у тому, що вони залишаються вірними своїй традиційній культурі.

У XIX ст. активно вивчається історія Америки, в живописі стають популярними образи індіанців – корінного населення Америки, – сюжети індіанського полювання і відпочинку, життя в індіанському селі. Образи життя і побуту індіанців стали центральними в живописі ірландсько-канадського художника П. Кейна («Плоскоголова жінка і дитина», 1848 – 1853), американського мандрівника Дж. Кетліна, який представив портрети «зниклої раси» Дикого Заходу («Жир горба бізона, вождь кайна», 1832; «Ша-ко-пай, Шість, вождь Рівнин Оджибва», 1832; «Самець буйвола, вождь, кров племені», «Біла хмара. Вождь племені айова», 1844 – 1845; «Маленький ведмідь, Хункпапа Хоробрий», 1832), голландсько-канадського художника К. Крієгхоффа («Віандот мисливець кличе лося», 1868), американських художників Ф. Ремінгтона («Індіанський ловець», 1889) і Е. Демінга («Портрет індіанця», «Індіанець і його кінь», бл. 1900). На нашу думку, розвиток таких образів в художній свідомості XIX століття свідчить про співчутливе осмислення жорстокого ставлення білих людей до індіанців і їх культури.

Прикладом зображення краси індіанця є картина Ф. Ремінгтона «Останній з його раси» (1908). Художник зобразив сміливого індіанця, що стоїть в пустелі і дивиться вдалину. Сюжети, які розкривають особливості традиційної культури індіанців в живописі XIX ст., різноманітні: це сюжети полювання на тварин, індіанського табору, розваг індіанців (танців, співу) в живописі американських художників А. Міллера («Сцена у таборі», 1858 – 1860; «Форт Ларамі», 1858 – 1860), Дж. Кетліна («Тул-лок-чіш-ко, п'є сік з каменю, в сукні гравця у м'яч», 1834), Е. Демінга («Індіанське полювання Буффало», бл. 1900), Ф. Ремінгтона («Мисливець на буйволів, що випльовує кулю у пістолет, 1892; «Збройна гостинність», 1908), К. Крієгхоффа («Полуденний відпочинок», 1854).

В американському живописі XIX ст. емансипаторний дискурс в конструюванні не-білого типу краси репрезентує образ індіанської жінки. Образ «жінки-індіанки» представлено в живописі англо-американського художника Дж. Вінтера («Плямисте оленя. Дочка шефа», 1845), американського живописця Дж. Кетліна («М'ята, індіанська дівчина Мандала», 1832). В американській суспільній свідомості XIX ст. «жінка-індіанка» втілювала образ сміливої жінки, яка не тільки притягує увагу традиційним вбранням, але й втілює образ захисниці племені.

В якості **висновків** відзначимо, що чорношкірі та індіанці як расові Інші стали центральними героями в американській літературі та живописі XIX ст. «Расовими Іншими» ми називаємо їх з тієї причини, що саме расові упередження і стереотипи про слабкість, другорядність, ворожість чорношкірих і індіанців по відношенню до білого цивілізованого американця, тобто уявлення про них як про всеосяжну загрозу прогресивному розвитку людства, стали основою для впровадження дискримінаційних механізмів як на фізичному (рабство, експансія, винищення), так і на символічному, дискурсивному рівні (обмеження прав, навмисне вилучення расових Інших із поля суспільного інтересу). Чорношкірих і індіанців ми можемо об'єднати у концепції «внутрішніх Інших» Америки, розуміючи під «внутрішніми Іншими» етнічних, расових, культурних меншин, які проживають в межах імперії і представляють образи «інакшості». Можна провести аналогію з «внутрішніми Іншими» Європи, які століттями перебували в конфліктних відносинах з європейськими християнами і часто піддавалися дискримінації (наприклад, євреї і цигани були носіями іншої мови, іншої віри, інших звичаїв і етнічності в очах білих європейців), або сприймалися «інакшими» через вплив азіатської або північно-африканської культури, наприклад, як жителі «європейських околиць» – італійці, іспанці, сицилійці.

Інтерес до расових Інших як об'єктів художньої репрезентації обумовлено рядом факторів: по-перше, необхідністю конструювання «позитивної» американської історії, яка, хоча б, на символічному, візуальному рівнях виправдовувала б рабовласництво і винищення індіанців, і це завдання гармонійно співпадало з впливом європейського романтизму на мистецтво XIX ст.; по-друге, впливом аболіціонізму, ідейною основою якого було звільнення чорношкірих від рабства і надання

²⁵ *Теннер Дж.* Рассказ о похищении и приключениях Джона Теннера (переводчика на службе США в Со-Сент-Мари) в течение тридцатилетнего пребывания среди индейцев в глубине Северной Америки (1830) / под ред. Э. Джемсона, издателем отчета об экспедиции майора Лонга от Питтсбурга до Скалистых гор. Москва: Издательство иностранной литературы, 1963. 358 с.

їм всебічних прав; по-третє, поширенням дискурсу емансипації, що розвинувся на ґрунті різних політичних, суспільних, філософських теорій і концепцій, загальною направленістю яких було досягнення рівних прав і свобод тих, хто протягом століть залишалися маргіналізованими за гендерною, расовою, національною приналежністю, культурою, фізичними ознаками (жінки, євреї, чорношкірі тощо), і саме емансипаторний погляд в репрезентаціях чорношкірих наділяє їх суб'єктивністю.

Чорношкірі стали центральними героями романів американських письменників Дж. Ф. Купера, М. Твена, Дж. Шульца, та в романі Г. Бічер-Стоу «Хатина дядька Тома» найбільш помітна розгалужена семантика образу «чорношкірого раба». З однієї сторони, герої – добрі, віддані раби, які цінують своїх хазяїв (дядько Том, рабиня Еліза), а з іншої, – сміливі раби, які здатні на героїчні вчинки в ім'я свободи і захисту своєї сім'ї (раби Еліза, Джордж Гарріс, Кессі). Не можна говорити про цілком емансипаторний характер роману Г. Бічер-Стоу в силу представлення авторкою расових стереотипів щодо чорношкірих, але емансипаторна лінія досить чітко простежується, особливо в лінії боротьби подружжя чорношкірих рабів Гаррісів – Елізи і Джорджа за свободу, їх втечі з плантацій в Африку, відкритій ворожнечі з работоргівцями і рабовласницькою системою. Окрім цього, у вирії ідей гендерно-расової емансипації, в своєму романі авторка розкрила проблеми насилля над чорношкірими жінками, проблему залежності чорних від влади білих, проблему розриву сімейних зв'язків.

Звернення до образів індіанців та індіанського племені в американській літературі і живописі XIX ст. свідчить про необхідність переосмислити образ жорстокого індіанця, який складався з часів колонізації Америки. Інтерес американців до образів індіанців як «зниклої», «забутої» раси, може свідчити про почуття провини перед винищеним народом. Емансипаторний, гуманістичний, антиколоніальний дискурс став альтернативою колоніальному підходу до визначення расових Інших не в термінах «інакшості» і «виключеності», а в поняттях «духовної цінності», «культурної своєрідності» і «етнічної самобутності», тому американські художники зобразили індіанців з підкресленою тілесною і духовною автономією і культурним колоритом. Прикладами позитивного маркування расових Інших в американському живописі XIX ст. можуть служити образи «індіанських вождів», «індіанських жінок», «індіанського побуту», які репрезентують індіанців як позитивну сторінку минулого Америки і невід'ємну частину її культури.

Колоніальний дискурс у зображенні чорношкірих і індіанців як расових Інших у американській літературі і живописі XIX ст. відобразився в образах чорношкірих рабів і слуг, які потерпають від влади плантаторів (наприклад, дядько Том в романі Г. Бічер-Стоу), і диких індіанців, які конфліктують з білими місіонерами (наприклад, індіанець Джо у романі М. Твена «Пригоди Тома Соєра»), тобто в семантиці або страждаючих і слабких, або жорстоких і ворожих расових Інших. В свою чергу, емансипаторний дискурс у зображенні расових Інших виражає новий спосіб осмислення їхнього статусу в американській культурі: в образах чорношкірих рабів, що роблять виклик рабовласництву (наприклад, як Джордж і Еліза у романі Г. Бічер-Стоу), їх соціальних портретах, в образах міцних «індіанських вождів» або у відкрито емансипаторних сюжетах отримання свободи меншинами і демократизації Америки (як на картині Г. Фіша «Емансипація») в живописі американських художників расові Інші наділяються індивідуальністю, тобто із об'єктів культурного дискурсу переходять в його суб'єктів. Саме помітна суб'єктивізація расових Інших, що відобразилася в американській художній свідомості XIX століття, стала результатом розвитку емансипаторного руху в Америці, головним вектором якого стало прийняття расових, релігійних, культурних відмінностей.

Kateryna FISUN

Racial Others in the American Literature and Painting of the XIXth Century

The paper analyses representations of the racial "Others" – the blacks and the Indians in the American literature and painting of the XIXth century in terms of colonial and emancipatory discourse. The relevance of the study is conditioned by the democratization of America, which in the XIXth century was exacerbated by the slave system and the policy of exterminating Indians, the need to create a "positive" American history, as well as due to the problem of cultural asymmetry among various racial-gender-religious subjects that exist in the modern culture. The novelty of the research consists in an attempt to analyze the images of racial 'Others' in the American literature and painting of the XIXth century in terms of gender, postcolonial, multiculturalist methodology and visual criti-

cism. The term 'racial Others' means subjects who did not fall under the established notions of the normality of the exemplary culture representatives, and therefore were marginalized for a long time. The emergence of the interest in racial Others, reflected in the American literature and painting, is also due to the development of emancipatory movements, including abolitionism, the main vector of which was the abolition of slavery. The author analyzes that along with racial stereotypes in Harriet Beecher Stow's representative abolitionist novel "Uncle Tom's Cabin; or, Life Among the Lowly" there is an emancipatory view of the situation of the blacks in America. On the examples of the painting by American artists the author argues that racial Others are reflected in American painting in terms of two discourses – colonial and emancipatory. The author unites the black slaves and the Indians in the concept of "inner Others" of the North America, who were not understood by the bearer of imperial consciousness. The author concludes that it is the noticeable subject-activation of the heroes, endowing them with individuality, emphasizing cultural specifics that becomes the sign indicating the transition of "racial Others" from the objects of influence and dependence to the status of the subjects of cultural discourse at the social and artistic consciousness.

Key words: race, Others, emancipation, American literature, painting, the blacks, the Indians.

УДК 930:323.1+316.485.26

Вікторія СУКОВАТА

Міфологія «пограниччя» в сучасній літературі

Стаття присвячена аналізу концепту «пограниччя» в сучасній теорії та репрезентації «пограниччя» в сучасній культурній свідомості, яку авторка досліджує на матеріалі літератури ХХ століття та постколоніальних студій. Актуальність статті обумовлена недостатньою вивченістю феномена «пограниччя» як на теоретичному рівні, так й на рівні вивчення образів «пограниччя» в масовій свідомості. Мета статті полягає в дослідженні теоретичних джерел концепції «пограниччя» та аналізі образів «пограниччя» в сучасній світовій літературі. Методологія дослідження базується на концепціях М. Фуко, Е. Саїда, Ж. Деріда, та інших. Авторка показує, що концепт пограниччя акумулює культурні протиріччя сучасного світу, і тому попадає у фокус уваги різних теоретичних студій, від американських теорій фронтиру до семіотики, орієнталізму, постколоніалізму та теорії Іншого. Новизна дослідження обумовлена: вивченням семантики та еволюції концепту «пограниччя» в філософському дискурсі; введенням концепту «етнографічний детектив» щодо творів світової літератури, в яких розглядаються «локальні» міфи пограниччя скрізь детективну інтригу; дослідженням літературних творів і авторів, які раніше не розглядалися з точки зору семантики «пограниччя» і навіть не ставали предметом академічних студій в українській культурології та філології; аналізом романів українських письменниць, які можна віднести до категорії «етнографічного детективу». Зокрема, в статті проаналізовано твори А. Крісті, Л. Браун, Р. ван Гуліка, а також українських письменниць з точки зору використання семантики пограниччя як ресурсу створення «нової локальної історії».

Ключові слова: пограниччя, фронтір в літературі, «етнографічний детектив», масова культура, український детектив, Агата Крісті, Ліліан Браун, Роберт ван Гулік.

Теоретичні джерела концепції «пограниччя».

Дослідження «пограниччя» (border studies) як окремого напрямку в гуманітарних дисциплінах сформувалося в останні десятиліття на перехресті декількох концепцій: це теорії фронтира Фредерика Тернера¹ і сучасні екстраполяції його ідей. Значний вплив на теорію фронтира надали постколоніальні студії Едварда Саїда² і його послідовників, а також постмодерні ідеї археології влади Мішеля Фуко³, теорія деконструкції Жака Деріда⁴, а також антропологічна теорія Іншого⁵ та феміністська критика⁶. Певний внесок в розвиток студій пограниччя внесли класичний структуралізм Клода Леві-Стросса⁷ з його ідеєю «медіацій», а також розвиток «регіональних студій»⁸ та «локальних студій»⁹, сфокусованих на вивченні хронотопу місця, його географії, історії, міфології, етнографії, побуту, які формують особливий тип ідентичності.

Мета мого дослідження: проаналізувати теоретичні джерела формування концепту «пограниччя» (наскільки це можливо в рамках статті) та використання цього концепту в образах масової

¹ *Turner Frederick*. The Frontier in American history. Essay, URL : <http://sunynycv.com/steve/text/civ/turner.html>

² *Саїд Едвард*. Орієнталізм: пер. з англ., Київ, Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2001, с. 511

³ *Фуко Мишель*. Воля к истине. По ту сторону знания, власти и сексуальности: пер. з фр., Москва, Магистериум-Касталь, 1996, с.448.

⁴ *Деррида Жак*. Позитивізм: пер. с фр., Москва, Академический проект, 2007, с. 160

⁵ *Fabian Johannes*. Time and the Other. How Anthropology makes its object, New York, Columbia Press, 2002, p. 27

⁶ *Кристева Юлія*. Самі собі чужі: пер. с фр., Київ, Видавництво Соломії Павличко, Основи, 2004, с. 263

⁷ *Леві-Стросс Клод*. Структурная антропология: пер. с франц., Москва, Эскмо-пресс, 2001, с. 512

⁸ *Hopkins James*. Knowledge, networks and policy: regional studies in postwar Britain and beyond, Abingdon, Routledge Press, 2015, p. 310.

⁹ *Beckett John*. Writing local history. Manchester, Manchester University Press, 2007, p. 256.

культури при створенні місцевих міфологій «погранич» як форм «медіацій» (за К. Леві-Стросом) між опозитивними культурами. Матеріалом мого дослідження є масова свідомість та сучасна література, в першу чергу, детективна, яка в останні десятиліття сама перетворилася на інтелектуальний та «пограничний жанр», на перетині багатьох інших¹⁰.

З історичної точки зору першим теоретичним підґрунтям концепції «пограниччя» була американська теорія фронтира, яка поряд з концептами «американської мрії»¹¹ і «плавильного котла»¹² протягом кількох століть вважалася наріжним каменем американської культури і національної міфології¹³. Міфології не в сенсі історичних переказів про далеке минуле Америки, але в тому сенсі, який ввів в науковий обіг Ролан Барт у своїй знаменитій книзі «Міфології»¹⁴. Барт доводив, що будь-яка національна культура формується міфами, які можуть спиратися на реальні факти, але значною мірою трансформує їх. Будь-яка політична нація потребує міфів, які легітимізують її минуле і дають напрямок розвитку в сьогоденні, згідно з Бенедиктом Андерсоном¹⁵. Міф «фронтира» як особливого цивілізаційного простору був висунутий американським істориком Фредеріком Тернером в кінці ХІХ століття стосовно історії Америки в контексті пошуків «міфу» американської цивілізації, необхідного для консолідації нації. Але це відбувалося в той період, коли в США вже існували розвинені література, живопис, журналістика, тобто форми образного самоусвідомлення нації¹⁶. На наш погляд, самотня література американського романтизму (Дж. Ф. Купер, М. Рід, Е. По, Г. Мелвіл), навіть пригодницького жанру (Дж. Лондон, Марк Твен) значною мірою вплинула на семантику теорії фронтира, яку пізніше висунув Тернер. У свідомості перших колоністів, які просувалися на «Захід» фронтір був репрезентований на трьох рівнях їх життя: як буденний кордон між «лісом/природою» і «фортецею/цивілізацією», як символічний кордон між «своїми» і «загрозливими Іншими» (індійцями, білими бандитами, тощо), та як екзистенційний кордон між «життям/добром» і «смертю/злом». Навіть, «темний романтизм» Мелвіла намагався відстежити «кордони» та «взаємопроникнення» добра і зла. На мій погляд, в більшості американських романів сюжети в той чи інший ступені були присвячені вивченню культурних, географічних, моральних, навіть «тілесних» «кордонів» та можливостям їх розсування (або «привласнення»).

Тернер стверджував, що містом «стабільності» та «культурної норми» для американської культури було східне узбережжя Америки, на якому вперше з'явилися найбільші міста та культурні центри – Філадельфія, Вашингтон, Нью-Йорк, в той час як західне, якого американським колоністам треба було досягти, стало зоною мігруючого «фронтира», простором взаємодій між «цивілізацією» (білих колоністів) та «природою» (тубільцями Америки). Саме цей простір інтерацій, фронтір, став, з точки зору Тернера, джерелом створення справжнього американського духу, зокрема, формування таких якостей як «індивідуалізм», «рішучість», «активність», «прагматизм», які були необхідні в умовах виживання в зоні «пограниччя» і які зумовили специфіку американської ідентичності. В теоріях фронтира «після Тернера» як «прикордонні» розглядались території взаємодії різних мовних, національних, релігійних спільнот, в результаті чого формується особливий тип «прикордонної» (або «фронтирної») ідентичності, яка містить якості протилежних культур, тобто відтворює символіку гібридного/амбівалентного Іншого. Таким чином, фронтір в сучасному розумінні набув двозначну семантику: він і джерело нових можливостей, які виникають із взаємодії і змішування різних якостей «центру» і «периферії», і він є джерелом прихованої небезпеки поглинання культурної «норми» центру (цивілізації) з боку маргінальних погранич/значень. Проблема культурного Іншого, який є медіацією як «свого», так й «чужого» («ворожого») розглядалася в творах французьких екзистенціалістів Ж.-П. Сартра («Буття та ніщо», «Святий Жене») та А. Камю («Сторонній»), а також із структуралістських позицій Клодом Леві-Стросом в його знаменитих працях «Міфології» та «Структурна антропологія».

Мішель Фуко ввів поняття «гетеротопії» щоб охарактеризувати простір, що виникає в результаті співіснування протилежностей, таких як публічне та приватне, універсальні права та фізичні межі,

¹⁰ Кучумова Галина. Рождение новой романной формы «из духа детектива» (на материале немецкоязычного романа 1980-2000 гг.) // *Царскоельские чтения*, Том 1, 2011, сс. 271–276.

¹¹ Чайнард Джилберт. Американская мечта // *Литературная история Соединенных Штатов Америки*: пер. с англ. В 3-х тт. Том 1, Москва: Прогресс, 1977, сс. 245-270

¹² Yitzhaki Shlomo, Schechtman Edna. The “melting pot”: A success story? // *The Journal of Economic Inequality*, Issue 7(2), 2007, pp.137-151.

¹³ Гиленсон Борис. История литературы США. Москва, Издательский центр «Academia», 2003, с. 704.

¹⁴ Барт Ролан. Мифологии: пер. с фр., Москва, Издательство Сабашниковых, 1996, с. 314.

¹⁵ Андерсон Бенедикт. Уявлені спільноти: Міркування щодо походження й поширення націоналізму: пер. с англ, Київ, Критика, 2001, с. 272

¹⁶ Кау Александр. Рождение беллетристики и драматургии: пер. с англ. / *Литературная история Соединенных Штатов Америки в 3-х тт.*, Том 1, Москва: Прогресс, 1977, сс. 229-244

тощо¹⁷. Розвиваючи ідеї Фуко, можна вважати, що пограниччя – це свого роду «гетеротопії», в яких кордони проникливі та непостійні, «заборони» можуть створюватися не для «покарання», а для «легітимного спротиву» тому, що тиск завжди провокує спротив (згідно з Фуко). Тобто «пограниччя» як «гетеротопії» можуть існувати як парадоксальний та суперечливий локус поєднання декількох взаємовиключних ідентичностей та принципів поведінки. Фронтір (пограниччя) можна розуміти як «границю» і її «перетинання» водночас, що співпадає з феноменами, які описував Ж. Деріда в його праці «Позиції»¹⁸: наприклад, слово «проблема» в давньогрецькому суспільстві позначало й виклик, на який необхідно реагувати й також захист (щит), яким воїн захищається в бою.

У постколоніальній теорії за Е. Саїдом структуру імперської (домінуючої) культури визначають два полярних концепти: «центр» (метрополія) і «периферія» (колонії), і імперія можлива тільки коли в неї є не тільки політичний центр (тобто столиця), а й провінція, яка маркірує віддалені, залежні або завойовані народи і території. З цієї точки зору «центр» і «периферія» можуть означати не тільки географічні поняття, скільки культурно-політологічні (наприклад, Європа – не-Європа, або Північ-Південь), а також символічні, в рамках яких «центр» завжди втілює культурну норму, а периферія – її маргіналії¹⁹, одне із завдань яких є виконувати роль «рамки» для «нормативного центру». Радикальна позиція щодо погранич, які не можуть співіснувати, була сформульована Редьярдом Кіплінгом у вислові «Захід є Захід, Схід є Схід, і разом їм не зійтись». Але сам Кіплінг в своєму романі «Кім» зображує хлопчика, який народився від індійської матері та батька-британця і фактом вибору своєї культурної ідентичності спростовує непроникність будь-яких меж, сама його ідентичність є «шляхом пограниччя».

Підбиваючи підсумок огляду концептів, які вплинули на сучасну семантику «пограниччя», можна помітити, що з точки зору семіотичних та постколоніальних підходів, «пограниччя» виконують роль, скоріше, символічного «Сходу» (периферії), ніж «Заходу» (культурної норми), це простір особливого, протирічного досвіду, спілкування з Іншим, який не є ворожим, але й не стає повністю «своїм»; «пограниччя» це хронотоп, де можливо те, що заборонено в «центрі». Культура «пограниччя» формується суб'єктами, які довгий час зоставались непомітними і безмовними в тіні культури «центру»²⁰, але в ХХ столітті вони виходять із тіні домінуючих дискурсів: культура пограниччя вимагає створення нових жанрів, героїв та сюжетів, які відповідають досвіду «пограниччя». Таке відкриття нового «хронотопу» може означати гуманізацію науки і більш широкі можливості пізнання світу. Таким чином, студії пограниччя можуть виконувати функції епістемологічної та аксіологічної емансипації в сучасному науковому дискурсі та масовій свідомості.

Дискурси «пограниччя» в фокусі глобальної історії

Незважаючи на те, що теорію пограниччя як «особливого» простору було сформульовано лише наприкінці ХІХ століття, усвідомлення пограниччя як протилежності «норми» та цивілізації існувало з початку людського самоусвідомлення й знайшло відображення перш за все в міфології та літературі. Наприклад, в свідомості давніх греків узбіччя ойкумени завжди розумілися як загрозливі території, в яких мешкали доісторичні чудовиська, чия зовнішність не відповідала давньогрецьким стандартам «прекрасного тіла», наприклад, Циклоп, Медуза, Сцилла та Харибда займали найменш сприятливі для життя міста грецької цивілізації і їх завжди перемагав герой-чоловік²¹. Навіть гомерівський епос про Одисея можна розглядати як подорож героя по кордонах давньогрецької цивілізації, «фіксацію» контурів пограниччя між культурою та «хаосом».

Хоча ідея «пограниччя» відображала насамперед американське розуміння власної культури, вона виявилася плідною і для інших країн. Зокрема, історик Ігор Чорновол в своєму фундаментальному дослідженні «Компаративні фронтіри»²² доводить, що «фронтірність» («пограничність») є універсальною категорією культури, яка існувала ще за часів Римської імперії. Розширення знань про навколишній світ в європейській цивілізації йшло паралельно з конструюванням «пограниччя», і першими місцями проживання Інших в літературі Європі були «узбіччя цивілізації», різного роду острова, «загублені світи», «підземні» або «підводні» континенти²³. В епоху Середньовіччя кордони

¹⁷ Foucault Michel. Of Other space: Utopias and Heterotopias // *Diacritics*. Spring, Issue 16:1, 1986. pp. 22-27.

¹⁸ Деррида Жак. Позиції: пер. с фр., Москва, Академический проект, 2007. сс. 50-51.

¹⁹ Суковата Вікторія. Постколоніальні студії, теорія меншин і мультикультуралізм // *Сучасна культурологія*. Київ, Кондор, 2016, сс. 221-253

²⁰ Спивак Гаятри. Могут ли угнетенные говорить? // *Введение в гендерные исследования*. Ч. 2. Хрестоматия, Харьков, ХЦГИ; Санкт-Петербург, Алетейя, 2001, сс. 649-670.

²¹ Суковата Вікторія. «Другой» у Гомера: семантика гендера і сексуальності // *Культура і искусство*, № 6 (12), 2012, сс. 52-60.

²² Чорновол Ігор. Компаративні фронтіти. Світовий і вітчизняний вимір. Київ, Критика, 2015, с. 374.

²³ Суковата Вікторія. Лицо Другого: телесные образы Другого в культурной антропологии, Харьков, ХНУ, 2009, сс. 135-140.

європейської цивілізації проходили між християнськими та не-християнськими народами, причому язичники описувалися не просто як «інші», але як «грішні» Інші. Період Відродження та епоха «великих географічних відкриттів» сприяли розширенню глобальних контактів з расовими, релігійними, сексуальними Іншими, що набуло відображення в творах, присвячених далеким подорожам та знайомству з екзотичними тубільцями, які змінювали самоусвідомлення європейців: «Робінзон Крузо» Д. Дефо (1719), «Подорожі Гулівера» Дж. Свіфта (1726), тощо.

На думку Бернарда Макгрейна²⁴, вперше образ Іншого та віддалених фронтирів в позитивному аспекті переосмислює культура Просвітництва з її протиставленням культури як «насильства» та «не-європейського» Іншого як втілення «природності». Але в модерну епоху «пограниччя» продукують культурних Інших поряд з європейськими столицями: Марія Тодорова в своїй книжці «Уявляючи Балкани»²⁵ вводить термін «балканізм» щодо балканського регіону, який, начебто географічно приналежний до Європи, завжди сприйнявся як «екзотичний Інший», як територія вовкулаків, графа Дракули та інших перевертнів, які неможливі навіть в європейських казках. «Балканізм» є семантично близьким до категорії «орієнталізму» Е. Саїда, але якщо «східний Інший» є радикальною опозицією Заходу, то «балканський Інший» є маргіналом з «близького кола», який так й не став «своїм».

Норвезький дослідник Івер Нойманн в своїй книзі «Використання Іншого»²⁶ вказує, що в різні часи функції «пограниччя» в європейській свідомості виконували різні країни: «Турок як Інший», «Росія як Інший», «Китай як Інший», тощо. Але незважаючи на те, що сама Росія сприймалася на Заході як «варварська Тартарія» та «узбіччя» європейської цивілізації²⁷, у Російській імперії були свої «пограниччя»: нові території Сибіру коннотувалися семантикою фронтира по відношенню до «материкової Росії»²⁸. Але лінія розділення часто проходила ні «зовні», а всередині країни: роль культурних інших виконували не тільки народи Сибіру, Далекого Сходу і Центральної Азії, але й мешканці внутрішніх районів Росії, які зберігали юдейську віру, язичницькі вірування, або трималися старого обряду православ'я²⁹. Сучасні дослідники доводять, що Кавказ і Україна ще довгий час після завоювання залишалися в російській культурній свідомості у статусі «пограничних» територій³⁰. Але імперія володіла значною асимілятивною силою, і якщо винаходи діячів національних «узбіч» мали наукову, естетичну, промислову цінність, вони швидко адаптувалися імперією, а самі діячі ставали «громадянами імперії», етнічне походження яких нівелювалося.

В радянські часи «фронтери» і «пограниччя» в гуманітарних науках вивчалися не дуже активно: як «пограниччя» між Росією і Заходом сприймалася в радянській свідомості радянська Прибалтика (що знайшло відображення в деяких фільмах). Але, на наш погляд, окремі академічні спроби проаналізувати філософію «пограниччя» були: ідеї «пограниччя» як джерела особливої культурної ідентичності можна виявити в роботах Льва Гумільова («Давня Русь і Великий степ», 1989), який вважав, що вибухи пасіонарності та зародження нових етносів відбувається саме на кордонах існуючих культур. Також деякі ідеї М. Бахтіна з його фундаментального твору «Творчість Франсуа Рабле і народна культура середньовіччя і Ренесансу» (1965) можна віднести до осмислення філософії «пограниччя»: у Бахтіна карнавал як особливий хронотоп руйнував кордони між «верхом» та «низом» та знімав суспільні «табу», тобто ставав елементом тимчасової стабілізації культури тому, що вивільняв енергію мас, не дозволяв будь-яким «нормам» стати «сталими». Також можна помітити, що дослідження пограниччя в ХХ сторіччі завжди починалися з аналізу літературних образів тому, що саме в літературі національні суспільства відображають уявлення про власну ідентичність та кордони самості.

Міф «пограниччя» в глобальній літературі

Можна сказати, що саме література (а наприкінці ХХ століття кіно та телебачення) стають творцями «популярної історії». На наш погляд, в масовій культурі ХХ століття існує запит на переосмислення феномену «пограниччя» як певного культурного хронотопу, який продукує певні ідентичності та цінності. Такий запит реалізує себе в створенні нових (суб) жанрів, нових тем, сюжетів та героїв,

²⁴ McGrane Bernard. *Beyond Anthropology. Society and the Other*, New York, Columbia University Press, 1989, p. 146.

²⁵ Todorova Maria. *Imaging the Balkans*, New York, Oxford University Press, 1997, p. 257.

²⁶ Нойманн Ивер. *Использование «Другого»: Образы Востока в формировании европейской идентичности*: пер. с англ., Москва, Новое издательство, 2004, с. 335

²⁷ Grosh Dieter. *Russland im Blick Europas. 300 Jahre historische Perspektiven*. Frankfurt am Main, Suhrkamp Verlag, 1988, p. 439

²⁸ Чорновол Ігор. *Компаративні фронтити. Світовий и вітчизняний вимір*. Київ, Критика, 2015, сс. 111

²⁹ Соколовский Сергей. *Образы Других в российских науке, политике, праве*, Москва, Путь, 2001, с. 235.

³⁰ Шкандрић Мирослав. *В обіймах імперії. Російська і українська література новітньої доби*. Київ, Факт, 2004, с. 496.

які репрезентують семантику та ідентичність «пограниччя», і перш за все це відбивається в найбільш масових жанрах мистецтва.

Що я маю на увазі? В середині ХХ століття серед інших субжанрів детективу («політичний», «шпигунський», тощо) з'являється феномен, який, на наш погляд, можна позначити як «етнографічний детектив». «Етнографічний детектив» як субжанр можна ідентифікувати в творах, які мають широку популярність, наприклад, в романах Агати Крісті або Роберта ван Гуліка, і в той же час відрізняються визнаним інтелектуалізмом і відображають найновіші наукові ідеї та філософські дискусії в художньому просторі³¹. Саму специфіку «етнографічного детективу» ми вбачаємо в тому, що на відміну від традиційного «поліцейського», «гангстерського» детективу, в «етнографічному» детективі сам злочин, розшук злодія та його покарання виступає більшою мірою зовнішнім орнаментом, «планом виразу», в той час як «план змісту» присвячено зображенню екзотичних країн і віддалених народів, а в основі детективної інтриги лежать стародавні вірування, міфи або обряди не-європейських народів, і для розкриття таємниці (злочину) потрібно глибоке занурення в загадкову культуру, вивчення чужих звичаїв і локальної історії певного міста. В таких текстах детективний сюжет є оболонкою, крізь яку автор висловлює філософію та історію «пограниччя» в зовні розважальній і естетичній формі, але фактично, «етнографічний детектив» – це жанр, як би спеціально сконструйований для зображення антропології національних погранич та культурних фронтирів.

Деякі сюжети «етнографічного детективу» можна знайти у Агати Крісті, які мали за мету, на наш погляд, м'яким способом змінити ставлення британців до мешканців колишніх колоній на більш «дружнє». Значна кількість романів Крісті присвячена саме «пограниччям» Європи, тим місцям, які в ХІХ столітті, в епоху класичного колоніалізму сприймалися як «Схід», як культура «пристрасних», «сексуальних», «непередбачуваних» Інших, відмінних від раціональних та стриманих європейців. У знаменитому романі Крісті «Вбивство в Східному експресі» (1934) дія відбувається в потягу, тобто, в транзитному просторі, який рухається з «узбіччя» Європи до її «центру»: «Східний експрес» – це знаменитий потяг класу «люкс», який здійснював подорож через всю Європу по маршруту Париж-Стамбул-Париж з 1883 року. Цей потяг, на наш погляд, символізує транскультурний рух самої Європи, від її імперських центрів (Париж, Лондон) – до фронтирів на сході. Вбивство в романі Крісті трапляється десь на Балканах, які сприймалися в європейській свідомості першої половини ХХ століття як свого роду «сліпа пляма». Коли Крісті розміщує своїх героїв в «пограниччях» Європи, вона тим самим привертає увагу до цих просторів, які, з одного боку, здаються «небезпечними» і «загадковими», і саме там відбувається порушення закону, але, з іншого боку, це простори, де покарання знаходить злочинця, якого не можна було покарати в центрі Європи і Америки.

В інших романах «східної серії» Крісті приділяє значну увагу антропології маловідомих для європейців міст (Багдада, Тегерана, Луксора, Ієрусаліму), побутової повсякденності і способу життя мешканців, опису східних базарів, архітектурі та розташуванню вулиць, устрою храмів і вагонів залізниць, як локусу зустрічей європейців з місцевими Іншими. Це романи Крісті «Таємниця єгипетської гробниці» (1924), «Вбивство в Месопотамії» (1936), «Смерть на Нілі» (1937), «Побачення зі смертю» (1938), «Багдадські зустрічі» (1951), «Карибська таємниця» (1959). Детальне мапування колишніх колоній Британської імперії (або країн, які входили в сферу британського впливу) означає не тільки художнє відчуття письменницею близького краху колоніальної системи, але й передчуття перерозподілу впливів в світі. В романах Крісті метрополія вже не має сили встановлювати норми для периферії, в той час як європейські пограниччя стверджують своє право на репрезентацію в культурі.

Коли Крісті розміщує своїх героїв на «пограниччях» європейської цивілізації, вона, з одного боку, слідує традиційній стилістиці англійського колоніального роману. Але з іншого боку, вона акцентує тему «пограниччя» як локусу, де білі європейці намагаються приховати свої злочини, минулі гріхи, вважаючи, що на периферії вчинене ними зло залишиться невидимим. Як правило, джерело злочину лежить в центрі метрополії, в той час як розслідування і виявлення злочинця в романах Крісті відбувається на пограниччях європейського світу. Наприклад, на грецьких островах в романі «Трикутник на Родосі» (1937). Але відновлення справедливості відбувається в романах Крісті саме в зонах «пограниччя», і це може свідчити про свого роду «нормалізацію» пограниччя і деконструкцію традицій колоніального роману.

Ще одним прикладом естетизації «пограниччя» в сучасній літературі можна вважати романи Роберта ван Гуліка (1910-1967), нідерландського дипломата, сходознавця, перекладача і письменника, автора детективів про середньовічного суддю Ді. Принципова новизна романів ван Гуліка «етнографічного полягає в тому, що він зробив головним героєм, носієм моральної норми і успішним детективом не просто середньовічну людину, а представника не-білої раси, китайського сановника,

³¹ Суковата Вікторія. Детективи Агати Крісті як філософія повсякденності: постмодерністський аналіз // Вісник Маріупольського державного університету, Збірник наукових праць, Випуск 19, 2020, сс. 13-21

з країни, яка в Західній Європі середини ХХ століття асоціювалася переважно з «опіумними війнами» ХІХ століття та китайськими кварталами у великих містах Європи та Америки. Тобто Китай є, безумовно, пограниччям Європи, який в європейських романах з'являвся лише в якості екзотичного фону, театральної декорації. Але середньовічний Китай в романах Гуліка зображується, навпаки, з китайської оптики, коли Китай був культурним і політичним гегемоном в своєму регіоні, усі сусідні країни, В'єтнам, Корея перебували століттями під протекторатом Китаю, або зазнавали великого впливу як Китаю Японія. Середньовічний Китай мислив себе як «Серединна держава», яка знаходиться в центрі кількох кіл, внутрішнє з яких символізує саму цивілізацію Китаю, наступне коло – простір «полуварварів», країн і народів, які признали велич китайського імператора, і тому наблизились до цивілізації та гармонії, тому що саме «серединне» положення Китаю символізує найвищий ступінь гармонійності. Усі інші народи, особливо включаючи білих європейців, займають найдалше коло «варварів», саме тому, що знаходяться за межами Китаю і не мають гармонії «центру». Таким чином, боротьба за панування в середньовічному Китаї мислилась як боротьба за збереження космічної гармонії. Цей аспект китайського світогляду є яскраво зображеним в багатьох романах ван Гуліка, герої якого часто обговорюють етнічне і соціальне походження своїх знайомих з точки зору їх відповідності нормам китайського вчення про небесний порядок, а також відмінності іноземців від культури Піднебесної, завжди не на користь перших.

Суддя Ді в романах ван Гуліка подорожує по службі по різних провінціях середньовічного Китаю, які знаходяться на кордонах Піднебесної, і вимушено вивчає народи, з якими взаємодіє китайська імперія. Наприклад, в романі «Вбивство в Кантоні» ван Гулік описує спосіб життя в південних провінціях Китаю, торгівельні, культурні та сексуальні стосунки китайців з арабськими купцями і персами, перші поселення іноземців в китайських портових містах. Одно із центральних міст в сюжеті роману займає історія стосунків південних ханьців з народом «танка», статус якого є подібним до статусу циган в Європі і дискримінація якого є однією із основ детективної інтриги. Одна з головних героїнь роману є нащадком від змішаного шлюбу араба і танка, тобто вона – подвійна Інша з точки зору етнічних і культурних стереотипів культури Кантона, щось на кшталт циганки Есмеральди з роману В. Гюго. В романі ван Гуліка саме ця героїня виявляється носієм амбівалентних якостей: вона і жертва, і злочинниця і фатальна красуня (в стилі Кармен) водночас. Інший герой цього роману, син китайського адмірала, також виявляється на чверть представник дискримінуємого народу танка, і необхідність приховувати своє походження в силу місцевих упереджень, обумовлює його протистояння місцевій громаді. Так ван Гулік екстраполює схеми європейських упереджень і культурно-національних конфліктів на китайську історію, перетворюючи, таким чином, Китай в дзеркало проблем та стереотипів Європи.

В романі «Золото Будди» ван Гулік зображує складні стосунки між трьома основними віросповіданнями в Китаї: офіційним конфуціанством, буддизмом і даосизмом, що в деякій мірі нагадує європейське протистояння між католицизмом, протестантизмом та давніми язичницькими віруваннями. Гулік описує релігійне протистояння переважно як політичну боротьбу за вплив в державі і економічні переваги. Важливим елементом сюжету в романі «Золото Будди» є опис корейського зговору і спроба повстання корейців проти домінації Китаю в Жовтому морі, що нагадує зображення антиколоніальних рухів на узбіччях європейського континенту в романах ХІХ століття. В романі «Вбивство в лабіринті» події відбуваються на півночі середньовічного Китаю, на кордонах з войовничими уйгурами, що можна розглядати як свого роду віддзеркалення сучасних політичних проблем. Також моральні та сексуальні «пограниччя» займають чимало сюжетного простору в романах ван Гуліка «Лакова ширма» та «Вбивство у квітковому човні». Сексуальність та її різноманітні форми вважалися важливою складовою особистості, тому і ван Гулік детально зображує різні форми сексуальних стосунків, які довгий час сприймалися як «пограниччя» моралі в Європі³². Гулік не екзотизує іноземну сексуальність, а вписує її в нормативність буття, в якому мешканці іншої культури керується власними уявленнями про тілесність, сором, норму, шлюб та насолоду.

Щоб побачити поширеність «етнографічного детектива» на глобальному рівні, треба звернутися також до романів американської письменниці Ліліан Джексон Браун (1913-2011), в яких домінуючими є художні історії родин в документальному стилі («мок'юментарі»). Значна частина подій в романах Браун відбувається на самій півночі Америки, біля кордону з Канадою, в провінційному містечку Пікакс, де, за твердженням самих жителів, проживають «справжні» (true) американці, які абсолютно не прагнуть переїхати в велике місто. В серії романів про Пікакс і його мешканців, Ліліан Браун створює регіональну міфологію штату Мускаунті, який є пограниччям Америки, але саме в ньому зберігаються американські сімейні та моральні цінності. Ліліан Браун багато уваги при-

³² Завадская Евгения. Сексуальность как особый колорит китайской средневековой живописи / Китайский эрос, сборник статей, Москва, Квадрат, 1993, сс.52-61

діляє не уявним ковбоям та шерифам, а простим працюючим американцям, які створили славу Америки як технологічної країни – шахтарям, ковалям, лісорубам, фермерам, рибалкам, залізничникам, а також шкільним вчителям, бібліотекарям, господарям маленьких закусучних і книжкових магазинів (наприклад, в романах «Кіт, який сигналив» (1995), «Кіт, який гуляв під землею» (1989), «Кіт, який зрушив гору» (1992), та інших). Відтворення етнографічного колориту, «атмосфери» маленького американського містечка на кордонах американської цивілізації справляє враження, не менш сильне, ніж сама детективна інтрига. В своїх романах Браун прямо декларує необхідність збереження локальних міфів і культурних практик маленьких міст в ситуації глобального знецінення відмінностей. Тому що саме відмінності формують унікальну особливість та культуру. Також один з меседжів романів полягає в тому, що справжня американська ідентичність формується не в великих містах, а в провінційному закутку, де люди бережуть історії свого роду, дружні стосунки, історії про перші виробництва, які сприяли розквіту міста, а також проявляють солідарність в протистоянні утискам глобалізму. В цих романах можна побачити, як історія погранич подається як важлива частина розуміння історії «центру», знання якої є необхідним для розуміння повної картини світу.

Міфи пограниччя та конструювання «нової історії» в українській літературі

Сучасна українська література не обминула глобального тренду з конструюванням/деконструкцією погранич та регіональної міфології як цінного ресурсу для нових сюжетів та героїв в літературі, зокрема, детективній. До жанру детектива зверталися такі всесвітньо відомі філософи як Умберто Еко («Ім'я Троянда», «Маятник Фуко») та Юлія Кристева («Самураї», «Смерть у Візантії»), щоб виразити свої культурологічні напрацювання для широкої аудиторії. Але «етнографічний детектив» почав розвиватися в українській літературі не тільки під впливом світових трендів, але й академічних розвідок та дискусій, які точилися останні тридцять років. Якщо звернутися до хронології, то концепція «пограниччя» починає розвиватися в українському академічному дискурсі кінця 1990-х років під впливом декількох факторів: розпаду Радянського Союзу і «колективної» ідентичності, пошуків джерел культурної самобутності в різних регіонах країни; сприйняття постмодерністської методології в інтелектуальних колах, яка дозволяла говорити про крах «великих наративів» та цінність «локальних історій»; активізацію колишніх «периферій», в яких була затребувана «регіональна» міфологія. За радянських часів існувала загальна «колективна» ідентичність, в межах якої тільки столиці та декілька міст, історія яких була надзвичайно конотована у масовій свідомості (наприклад, Одеса) мали право на власну міфологію, яка широко циркулювала в популярній культурі (в кіно, літературі, туристичних брендах³³). Однак більшість українських міст, які за радянських часів сприймалися як культурна периферія, не мали чітко сформованої локальної міфології міста. Підприємці були зацікавлені в живленні місцевих «брендів» красивою історією. В той же час у багатьох мешканців міст, які завдяки інтернету і подорожам в Європу, вже відчували себе в «європейському світі», існувала потреба розказати світові про унікальну історію свого регіону, яка вплинула на світогляд мешканців, обумовила їх цінності. Усе це обумовило широкий інтерес до локальних/регіональних міфів.

В процесі поглиблення інтересу до власної історії починається конструювання локальних міфів спочатку в журналістиці та в інтернет-публіках, в товарних та туристичних брендах (що обумовлює зацікавленість бізнесу в поширенні регіональної «міфології» як джерела аттрактивності регіону), потім в місцевому просторі (міська скульптура, рекреаційні зони, реклама, вуличний дизайн). Представники міських громад, місцева інтелігенція патронують створення культурної міфології міста на рівні мистецтва. Нарешті дослідники фіксують появу регіонального (локального) міфу і осмислюють його в текстах³⁴. Письменники також використовують локальний міф як свіжий ресурс для сюжетів та героїв, і водночас створюючи нові міфи.

Слід помітити, що конструювання «локального міфу» в літературі має не тільки розважальні та комерційні/туристичні функції: література, яка сфокусована на зображенні погранич, може впливати на емансипацію свідомості. Якщо в європейському просторі «етнографічний детектив» виконував деколонізуючу функцію щодо уявлення про європейські «пограниччя», то в українській аудиторії в функції «етнографічного детектива» входило також артикулювання самовідчуття мешканців культурних фронтів, які довгий час залишалися в тіні столиць (домінуючого центру). Якщо культурна свідомість читачів багато десятиліть формувалася літературою, написаною з точки зору «столиці», то поява творів, в яких «атмосферу» сюжетів формували «локальні міфи» провінційних

³³ Довгополова Оксана. Мандрівний міф міста: репрезентація міфу Одеси у підприємствах пам'яті. URL : <http://uamoderna.com/demontazh-pamyati/dovhopolova-odesa-myth>

³⁴ Усатенко Ізоп. Біля витоків вінницького міфу. URL : <https://uamoderna.com/demontazh-pamyati/usatenko-vinnytsia>

міст, давала змогу їх мешканцям долучити свою історію, свій «локальний міф» в глобальний контекст світової культури.

Хронологічно першим прикладом конструювання регіональної міфології з підкреслюванням особливостей «пограничної» ідентичності можна вважати появу у Львові поетичної групи «Бу-Ба-Бу» (Бурлеск-Балаган-Буфонада), засновану поетами Юрій Андрухович, Віктор Неборак та Олександр Ірванець. Об'єднання проіснувало до середини 1990х, випустило кілька спільних збірників і активно розвивало міф Галичини як особливого «пограничного регіону», сама пограничність якого давала його населенню особову енергію руху та культурного самовизначення. Андрухович активно використовував карнавально-бурлескні стилістику, сатиричні перетворення «верху» і «низу» в своїх романах для деконструкції імперських стереотипів минулого. Пізніше бурлеск та буфонада увійшли в українські розважальні шоу³⁵ як принципові особливості відтворення української картини світу. Окрім літературних образів, Львів як пограниччя культур набув аналізу у багатьох історичних дослідженнях³⁶.

Конструювання «локальних» міфів через архітектуру, міський дизайн, туристичну мапу регіону, а також журналістику відбулося в багатьох регіонах України, які були позбавлені власної ідентичності за радянські часи. Зокрема, Харків, велике місто на сході України за радянських часів не мав яскравого літературного міфу, на наш погляд, який був би репрезентований в популярних образах мистецтва. Історія Харкова починалася як форпосту слобожанського козацтва, заснованого вільними козаками на кордоні з кочовими племенами і Диким полем, тобто територією, яка відкриває нові можливості для кожного, але й вимагає стійкості та сили духу, щоб жити в умовах прикордоння. Також постать мандрівного філософа Григорія Сковороди осяяла образ Слобожанщини. Тому існував регіональний міф Слобожанщини, і значно меншою мірою саме Харкова. В ХІХ столітті Харків мав славу великого купецького міста, в Харкові відкрили класичний університет, а такі п'єси як «Сватання на Гончарівці» (1835) та «Козир-дівка» (1838), написані мешканцем Харкова Григорієм Квітка-Основ'яненко, стали популярними, в тому числі й завдяки теплому гумору слобожанського фольклору. Але за радянських часів Харків мав статус більш індустріального та наукового центру. У Харкові була створена одна з найпотужніших фізичних шкіл, працював майбутній нобелівський лауреат Лев Ландау, вперше здійснили розщеплення атомного ядра, були засновані потужні наукові школи мікробіології, соціології, психіатрії, проте у радянський період Харків сприймався більш функціонально, як місце роботи і проживання. Науковому буттю повоєнного Харкова присвячені деякі романи Олеся Гончара і Миколи Дашкієва. З кінця 1990-х і до теперішнього часу одним з творців образу Харкова виступає український поет Сергій Жадан. Але, якщо в творах Квітки-Основ'яненки та Гулака-Артемівського можна виявити мотиви «пограниччя», то в більшості творів радянського періоду такі впливи, на наш погляд, не суттєві.

В 2000-2010-ті специфіка слобожанських ідентичностей і Харкова як культурного «пограниччя» починає аналізуватися в працях харківських дослідників, зокрема, в монографії Володимира Кравченка «Харьков\ Харків – столиця прикордоння»³⁷, колективній монографії «Уявлення про прикордонні і практики їх використання»³⁸, працях Олексія Мусієздова³⁹, та інших. Але цікавим фактом є те, що в літературі останніх років з'являються романи, які можна умовно віднести до «етнографічних» (або «історичних») детективів, дія в яких відбувається в Харкові кінця ХІХ-першій половині ХХ століття, і в яких певною мірою створюється «міф» Харкова як літературного, театрального, наукового центра, а також міста з досвідом історичної травми. Це стосується в першу чергу романів сучасних українських письменниць Ірини Глебової та Ірини Потаніної, в яких містом дії виступає Харків, але в цих романах відома історія Харкова ХХ століття «змішана» з історією, яка не була предметом радянської літератури.

Зокрема, харківська письменниця Ірина Потаніна в своїх детективах займається як би реконструкцією «регіональної історії» Харкова, причому, його найбільш кровавого та суперечливого пе-

³⁵ *Sukovata Viktoriya*. Ukrainian popular culture in the context of Bakhtin's philosophy of laughter and the postcolonial perspective // *Baltic Worlds*, Södertörn University, Centre for Baltic and East European Studies, Vol. X, 2017, pp. 57 – 65.

³⁶ *Hrytsak Yaroslav*. Lviv: A multicultural history through the centuries // *Harvard Ukrainian Studies*, Issue 24, 2000, pp. 47-73; Боднар Галина. Львів: щоденне життя міста очима переселенців із сіл (50-80-іт роки ХХ ст.), Львів, Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2010, с. 558, тощо.

³⁷ *Кравченко Владимир*. Харьков/Харків: столиця Пограниччя, Вильнюс, Европейский гуманитарный университет, 2010, с. 358

³⁸ *Кравченко Владимир, Мусиезов Алексей, Филиппова Ольга*. Представления о Пограничье и практики их использования, Вильнюс, Европейский гуманитарный университет, 2012, с. 172.

³⁹ *Мусієздов Олексій*. Ідентифікація Харкова: досвід конструювання образу міста // *Схід / Захід: Історико-культурологічний збірник*, 2011, сс. 217-234.

ріоду 1920-1940х років. В романі «Труп з Першої столиці» (2019) детективна інтрига розвивається на тлі стосунків харківського театрального та літературного авангарду; але поряд з цим відбуваються арешти й раптом зникають відомі люди. В одному з харківських дворів живе божевільна жіночка, яка втекла з голодного села в Харків й тепер розказує усім, як помирали її родичі... НКВС приходить арештувати її за «антирадянські чутки», але сусіди ховають її від арешту. Тема Голодомору, майже відсутня в радянській літературі, вперше з'явилася в творах українських письменників в еміграції (Улас Самчук «Марія», 1934, Василь Барка «Жовтий Князь», 1961). В романі І. Потаніної «Труп з Першої столиці» (2019) спогади про голод 1932-1933 рр. формують емоційний фон подій в місті і демонструють, з одного боку, повсякденність, в якій жили люди тих часів і не могли навіть розказувати про своє знання трагедії; з іншого боку, вбивство, яке розслідується в романі, і яке є злочином проти однієї людини, протиставляється штучному голоду як злочину проти мільйонів людей, який приховувала влада. Тобто авторка показує, як в повсякденності Харкова 1930х перепліталися страхоття репресій, знання про Голодомор з почуттями дружби, кохання, творчими пошуками, і все це впливало на розгадку детективу. В романі «Фуєте на Бурсацькому узвозі» (2018) виразним культурно-історичним фоном стає зображення авангардного та театрального Харкова 1920-1930х, що дійсно було важливим елементом «локальної» історії Харкова. Також письменниця вносить назви харківських вулиць та районів (наслідуючи традиції Квітки-Основ'яненко) в назви своїх романів: «Фуєте на Бурсацькому узвозі» (2018), «Преферанс на Москальовці» (2019), «Бранці Сабурової дачі» (2020), і це сприяє поглибленню уявлень про культурну історію міста. Через акцентування топоніміки Харкова фіксується «локальна» міфологія певних районів міста.

Харківська письменниця Ірина Глебова видала цикл романів про успішного, благородного та високопрофесійного харківського сищика Вікентія Петрусенко: можна сказати, що поява слідчого з українським прізвищем та ще з провінційного міста імперії вже певною мірою ламає канони класичного детективу. В своїх романах письменниця відтворює поетику і локальну міфологію Харкова кінця ХІХ-першої половини ХХ століття як міста активного розвитку промисловості, міжнародних банків, військових аеродромів, заводів-гігантів, музичних театрів, в яких виступають знаменитості, а також успішної боротьби карного розшуку проти терористів, іноземних шпигунів та серійних вбивць. Детективна фабула стає способом розповіді як про людські стосунки, так і про історію міста, про співіснування дореволюційної і радянської історій Харкова. В романах І. Глібової та І. Потаніної відображається образ Харкова як «пограничного» міста, в якому повсякденність мешканців сформована суперечливими впливами імперської та національної історії, «радянського індустріального пафосу» та «антирадянської» дисидентської культури.

Також додамо, що елементи «етнографічного» детективу можна ідентифікувати також в творах письменниці Ірини Лобусової, яка створює свої сюжети на матеріалі історії Одеси. Одеса є містом з високим рівнем міфологізації, локальна міфологія Одеси та її «регіональна» чорноморська ідентичність була оспівана В. Катаєвим, І. Ільфом і Є. Петровим, І. Бабелем, а пізніше М. Жванецьким. Про Одесу складали пісні, анекдоти і романи, а в 1990ті Одеса причарувала навіть іноземців, які присвітили свої дослідження одеському «регіональному міфу»⁴⁰. «Пограниччя» в творах Лобусової створюється інтертекстом всередині романів, цитатами та алюзіями на одеські літературні міфи минулого; письменниця широко використовує в своїх романах про Одесу документальний матеріал щодо антиєврейських погромів, про виживання простих одеситів під час громадянської війни і «червоний терор». «Локальний колорит» її романам надає включення мотивів єврейського фольклору і традиційних вірувань («Королі Молдаванки», 2017, «Мільйон з Канатної», 2018, «Дібук з Градоначальницької», 2019, тощо).

Висновки.

Починаючи з 1990х актуальність досліджень «пограниччя» проявила себе в появі цілого спектра академічних дисциплін, в яких фокус уваги лежав не на суб'єкті, а на стосунках суб'єкта та Іншого, тобто між «центром» і «периферією». Постмодерністська ідея деконструкції «великих наративів» зумовила інтерес до культурного поліцентризму та погранич, що стало основою для розвитку «локальних», «регіональних», «фронтирних», постколоніальних досліджень. В цих дослідженнях «пограниччя» розуміються як зона крос-культурних контактів між культурної «нормою» і «не-нормою», що в результаті означає породження медіації (в термінології К. Леві-Стросса) та появу культурно-символічного Іншого, носія амбівалентних якостей. «Пограниччя» та досвід Іншого мають певну культуротворчу та емансипаторну енергію яка є результатом зіткнення протилежних начал. Саме цей факт привернув увагу письменників в ХХ сторіччі, які, окрім істориків та філософів, аналізували

⁴⁰ Гінріхс Ян Пауль. *Міф Одеси*, переклад з нідерл, Київ, Дух і Літера, 2011, с. 182; Richardson Tanya. *Kaleidoscopic Odessa. History and place in contemporary Ukraine*, University of Toronto Press, 2008, p. 240

феномен пограниччя художніми засобами, через образи та сюжети, привертаючи увагу глобальної аудиторії до регіональних та локальних історій погранич, які не були артикульовані в модерній свідомості. Поєднання детективної інтриги з поетикою «локального міфу» стало, на наш погляд, важливою ознакою такого жанру як «етнографічний детектив», в якому центральне місце займає створення міфології погранич, «локальних ідентичностей» та спроб передивитися колоніальні історії минулого. «Етнографічний детектив» репрезентує «пограниччя» та «локальні міфи» через детальні описи міської повсякденності, звичаїв та настроїв мешканців тих часів.

Ідея створення нових «локальних» міфів виявилася плідною і для українського роману, перш за все, для письменниць детективного жанру. Зовні «розважальна», пригодницька інтрига використовувалася для того, щоб розповідати про важливі речі, які не були «наративовані» в літературі минулого, або були предметом лише наукових студій (зокрема, трагедії Голодомору, Голокосту, «червоного терору», репресій, тощо). Через розвиток «локального» міфу, через літературні образи та етнографічні сюжети письменники пробують перетворити проблеми історії, які обговорюються в дискусіях останніх років, на літературу. Важливим внеском «етнографічного детективу» в Україні стало відображення досвіду національних, релігійних, соціальних меншин, який часто не артикульований в літературі «більшості». Можна сказати, що «етнографічний детектив» стає спробою ре-інтерпретації літератури минулого в контексті сучасного історичного знання. «Повернення» локальної історії, досвіду пограниччя, навіть в разі трагічності та суперечливості цього досвіду, здається плідним в плані розуміння основ загальнонаціональної історії. Особливо це стосується регіонів, які за часи радянської або інших імперій були репрезентовані в літературі однобічно, і «етнографічний детектив» певною мірою балансує історію минулого в літературному просторі, якби додає те, що не було артикульоване літературними попередниками.

Viktoriya SUKOVATA

Mythology of a “Frontier Territory” in the Contemporary Literature and Creation of a “New History”

The paper analyses the concept of a «frontier territory» in the contemporary theory and representation of a «frontier territory» in the global cultural consciousness, which the author explores on the material of the literature of the twentieth century and the post-colonial studies. The topicality of the paper is due to insufficient research of the phenomenon of a «frontier territory» both at the theoretical level and at the level of studying the frontier myths in contemporary mass consciousness. The purpose of the paper is to study the theoretical sources of the concept of a «frontier territory» and to analyze the images of a «frontier territory» at the contemporary world literature. The research methodology is based on the ideas by M. Foucault, E. Said, J. Derrida, and others. The author writes that the concept of a “frontier territory” accumulates the global cultural contradictions, and therefore comes into the focus of various theoretical studies, such as American Frontier theories, Semiotics, Orientalism, Postcolonialism and theories of the Other. The novelty of the paper is due to the investigation of the semantics and evolution of the concept of a “frontier territory” in philosophical discourse; development of the concept of «ethnographic detective» towards works of global literature in which «local» myths of the frontiers presented inside the detective intrigue; investigation of the literary works and authors that were not previously the subject of academic attention in the Ukrainian cultural studies and literary critique; exploration of the Ukrainian writers’ novels which can be identified as the «ethnographic detectives». In particular, the works by A. Christie, L. Brown, R. van Gulik, as well as the Ukrainian writers were examined in the paper in terms of semantics of frontiers and as a resource for creating a «new local history».

Key words: frontier in literature, border studies, «ethnographic detective», mass culture, Ukrainian detective, Agatha Christie, Lillian Brown, Robert van Gulik.

УДК 94(438=161.2):341.43»1944/1951»

Юлія АРТИМИШИН

**Множинна/регіональна ідентичність українців
депортованих з Польщі у 1944–1951 рр.**

Здійснено стислий огляд теоретичних концепцій до трактування поняття ідентичності, обґрунтовано вживання терміну «множинна ідентичність», який відображає комплекс соціальних та професійних ролей, через які людина ідентифікує себе з сім'єю, тією чи іншою групою людей.

Проаналізовано поняття «малої батьківщини» для депортованих українців. Зауважено, що цей витворений образ теренів, який був втрачений для переселенців був базовою точкою опори у світі та слугував важливим базисом для побудови територіальної ідентичності. Під впливом часу та відчуттям втрати, неможливості повернення відбувалась ідеалізація місцевості звідки походили переселенці. Зауважено, що хоча цей рівень ідентичності мав високу символічну вагу, проте ступінь ототожнення, співвідношення особи з цими теренами залежав від життєвих обставин та був змінною категорією.

Дослідниця окреслила основні віхи життя депортованих на новому місці, проблеми входження у нову громаду, їх сприйняття місцевими мешканцями. Зауважено, що процес налагодження побуту та пристосування до нового оточення відбувався поступово, і мав цілий ряд індивідуальних особливостей.

Авторка висуває припущення, що нова дійсність в УРСР, к і оточення впливали на поступове утвердження української ідентичності, тоді як питання територіальної ідентичності залишалося в межах дуже закритого, приватного простору. Стверджено, що переломним для усвідомлення культурної (територіальної) приналежності депортованих стали 1990-ті роки. Під час хвилі національно-патріотичного піднесення відбулось їх згуртування, творення суспільно-культурних товариств.

Підсумовано, що депортовані особи виразно артикулюють свою українську ідентичність. Відчуття приналежності до «малої батьківщини» в системі ідентичностей, репрезентації цього зв'язку, залежить від терену, звідки походить людина, його культурних особливостей.

Ключові слова: депортовані українці з Польщі, множинна ідентичність, образ «малої батьківщини».

Вивчення прикордоння з точки зору просторової моделі включає широке коло питань, пов'язаних із трансформацією кордонів, встановленням нових взаємовпливів на свідомість людей, їх самоусвідомлення, загалом із складною структурою геополітичних процесів, владних відносин, формуванням нового типу ідентичності – регіональної. Пограниччя є простором, який творять представники різних культур, тому завжди має не лише фізичний, а й ментальний прояв.¹ Функціонування норм, ідеологій на інших основах ніж в центрі, поєднання цінностей різних культур призводить до виникнення особливої ідентичності пограниччя – регіональної субкультури. Ця ідентичність, чи субкультура має свою екзистенціальну філософію та ідеологію «приватної вітчизни»².

Крізь призму ідеології «приватної вітчизни» відбувається творення образу прикордоння переселенцями із Польщі. Образ як відображення дійсності в свідомості людини є складовою частиною

¹ Сухомлинов О. Культурні пограниччя. Новий погляд на стару проблему. Донецьк: ТОВ «Юго-Восток, Лтд», 2008, с. 16.

² Верменич Я. Пограниччя як соціокультурний феномен: просторовий вимір // Регіональна історія України. Збірник наукових статей, Вип. 6, 2012, с. 72.

ширшого поняття – мовного образу світу, що є основою світобачення, світовідчуття людини³. У свідомості формується ідеальний образ зовнішнього світу, який відображає знання про об'єкт пізнання, це знання водночас є “переживанням” цього об'єкту, через своє емоційне забарвлення⁴. Мовний образ світу – є поточною інтерпретацією реальності, з точки зору того, хто її конструює, відображає ментальність особи, її поточні потреби⁵. Якщо образ прикордоння розглядати з просторової точки зору, то його можна вважати географічним образом вписаним в культурологічне поле досліджень. Цей географічний образ – це просторове уявлення, що сформувалося в одній з сфер культури, зазвичай це компактна модель географічної реальності, створена для її кращого розуміння. Умовно цей образ можна ототожнювати з реальністю, хоча насправді як і образи, так і контексти в яких вони вживаються постійно трансформуються⁶. Образи українсько-польського прикордоння, як і будь-якого іншого простору, не є монолітними і статичними. У це поняття входять як мінімум дві складові: уявлення переселенців про ці терени, явище прикордоння як історіографічний концепт. Уявлення переселенців про прикордоння формувалося з чималої просторової дистанції, головню після примусового переселення, тому цей образ є надмірно ідеалізований.

У сучасному плинному світі питання ідентичності як належності до певної спільноти⁷ стає дедалі важливішим. Ключове питання “Хто я є?” неможливо звести лише до приналежності до сукупності людей, адже тут іде мова також і про усвідомлення людиною свого місця, ролі, а тому і “про формування ціннісно-сміслових орієнтацій, як характеристик особистості”⁸. Множинність категорій, які вміщує в себе концепт “ідентичності” та різні його виміри, на кшталт персонального, соціального⁹, культурного (в розумінні окреслення себе та іншого, певну диференціацію) зумовлює його теоретичну пластичність, вивчення різними науками. Спрощуючи велику кількість теоретичних окреслень можна стверджувати, що механізм освоєння людиною реальності, під час якого закладається система смислоутворення і відбувається усвідомлення власного місця в суспільстві та світі, загалом можна позначити поняттям ідентичність¹⁰.

Механізм освоєння людиною реальності, під час якого закладається система смислоутворення і відбувається усвідомлення власного місця в суспільстві та світі, загалом можна позначити поняттям ідентичність¹¹. У процесі різних рівнів соціалізації людина засвоює норми, цінності та моделі поведінки, спосіб мислення, що притаманні тій чи іншій спільноті. Людина крізь призму своєї ідентичності стає частиною ширшого соціокультурного простору¹². Так само як людина замислюється над своїм місцем у спільноті, так і суспільство чи його частина роздумує над своїми національними орієнтирами, ідеалами. З другої половини ХХ ст., а особливо активно на рубежі ХХ–ХХІ ст., під впливом глобалізаційних процесів відбулося переосмислення моделі відносин центр-периферія, регіони почали відігравати більшу роль у політико-економічній, гуманітарній сфері. Тому суспільство, реагуючи на такі суперечливі процеси уніфікації та глокалізації, намагається віднайти, сконструювати такий простір, де відчуватиме свою значимість, культурну самобутність¹³. Так відбувалося формування нового типу просторової та соціальної самоідентифікації – локальної, або ж регіональної. У такому регіональному світосприйнятті центр відходить на другий план, точкою опори стає чітко окреслений регіон як цілісне поєднання простору та населення. Хоча локальна ідентичність дуже тісно прив'язана до регіону, але доволі часто вона є мінливою та нестійкою, особливо якщо сам регіон не є чітко окресленим, або ж немає сильної місцевої еліти. У такому випадку регіональна ідентичність дає про себе знати після певних кризових явищ, поштовхів¹⁴.

³ Живіцька І. Мовна картина світу // *Філологічні студії*, № 4, 2010, с. 20.

⁴ *Роль чоловеческого фактора в языке. Язык и картина мира* / Б. Серебренников, Е. Кубрякова, В. Постовалова и др. Москва: Наука, 1988, с. 20.

⁵ *Bartmiński J. Językowe podstawy obrazu świata*. Lublin: Wyd-wo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2007, s. 14.

⁶ *Замятин Д. Культура и пространство: моделирование географических образов*. Москва: Знак, 2006, сс. 92–93.

⁷ *Носова Г. Невизначеність соціального процесу: навколо ідентичності*. Київ: Стилос, 2016, с. 39.

⁸ *Бистрицький Є. Поняття ідентичності. Ідентичність і спільнота* / Бистрицький Є., Пролєєв С., Білий О. Національна ідентичність і громадянське суспільство. Київ: Дух і Літера, 2015, с. 12.

⁹ *Бетлій О., Дуса К. Усе про ідентичність* // *Міжкультурний діалог*. Київ: Дух і Літера, 2009. Т. 1: Ідентичність, с. 12.

¹⁰ *Нагорна Л. Соціокультурна ідентичність: пастки ціннісних розмежувань*. Київ, 2011, с. 13.

¹¹ Там само, с. 13.

¹² Там само, с. 13.

¹³ *Нагорна Л. Регіональна ідентичність: український контекст*. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2008, сс. 5–6.

¹⁴ Там само, сс. 7–8.

Хвиля національно-політичного піднесення у кінці 1980-х рр. та здобуття незалежності Україною були безумовно позитивним явищем, однак водночас із цими процесами посилювалась криза ідентичності. Окреслюючи її як “стан певної невизначеності тих чи тих колективних переживань або колективних значень, які тривалий час мали чинність і слугували орієнтирами соціальної поведінки людини”¹⁵. У кризові моменти відбувається той злам у свідомості людини, коли на перший план також виходить питання “хто я є”?, тобто пошуки власного “я”, самоусвідомлення. Зміни відчували і депортовані українці з території Польщі; під час національно-політичного піднесення відбулось їх згуртування, творення суспільно-культурних товариств. Активні члени цих товариств ставали промоутерами тих територій, звідки вони походили, поступово впливаючи на творення образу цих теренів серед членів товариств. У зв'язку з цим можемо проаналізувати як пересічна людина, яка могла бути, але не надто активним членом товариства, або ж не входити до нього переживала цей період, і загалом як вона себе ідентифікує.

Поділяючи погляд дослідників, які стверджують про те, що людину можна маркувати кризою призми системи ідентичностей, до яких можна віднести не лише національну, а й так звану суспільну ідентичність та одну із її підвидів - культурну¹⁶, або ж комплекс соціальних та професійних ролей, через які людина ідентифікує себе з сім'єю, тією чи іншою групою людей. “Суспільна ідентичність може бути описувана як група положень, що міцно пов'язані з участю особистості в певній суспільній групі. Ідентичність є наслідком тієї свідомої участі. Особистість може володіти багатьма суспільними ідентичностями, часом дуже різними, якщо бере участь у багатьох суспільних групах. Окрім уявлення самого себе як члена групи, особистість має також уявлення про групу та ідеального члена групи, яке є підставою для описування колективної ідентичності”¹⁷. Можна спробувати описати цю систему приналежностей переселенців, особливу увагу приділяючи тому, яку позицію у цій “ієрархії ідентичностей” займає їх “мала батьківщина”. Складна, багаторівнева система ідентичностей, притаманна й іншим частинам українського соціуму. Про це пише українська дослідниця Лариса Нагорна: “Сучасна Україна – це не тільки молодий за державними мірками політичний феномен, але й складний територіальний комплекс, у якому кожна з політико культурних складових мала власну історичну долю і розвивалася у рамках різних цивілізаційних систем”¹⁸.

“Мала батьківщина” для переселенців – витворений образ теренів, у якому через архетип дому, який є базовою точкою опори у світі та відчуття приналежності до спільноти, люди надавали високу символічну вартість. Особливо під впливом часу та відчуття втрати, неможливості повернення, ідеалізуючи місцевість з якої вони походили. сильний зв'язок із територією, землею, як пише американська дослідниця С.-І. Міхаласкі, є особливістю аграрних культур¹⁹. Проте поняття дому має дещо ширший контекст, і сприймається через певні фізичні (просторово-географічні) рамки, а у символічному значенні, “як місце – це *sacrum*” (щось священне)²⁰. Крізь призму такого архаїчного протобраза дому як “символічного архетипу щасливого та безпечного місця”, людина, означуючи своє місце, визначає себе і своє місце в світі²¹. Тобто дім є так званою точкою опори для конструювання власного я-ідентичності та навколишнього середовища, як наголошував американський географ китайського походження, Ї-Фі Туан, прив'язаність людей до місця свого походження та розуміння його як центру світу має універсальний характер²².

Ідентифікація з цими втраченими теренами, їх громадою має просторовий вимір, який можна окреслити як територіальну ідентичність. Вимір дослідження не передбачає вичерпного та всеохопного аналізу ідентичностей переселенців, що зумовлено як об'єктивними (мінливість, змінність цієї категорії), так і суб'єктивними факторами (обмежена вибірка респондентів), тому запропонований опис буде лише окресленням найголовніших проявів ідентифікації. Територіальна ідентифікація не є статичною категорією, що не піддається змінам, радше навпаки, польський соціолог Збі-

¹⁵ Білий О. Національна ідентичність та політична влада // Бистрицький Є., Пролєєв С., Білий О. Національна ідентичність і громадянське суспільство. Київ: Дух і Літера, 2015, с. 77.

¹⁶ Rykiel Z. Tożsamość terytorialna jako uczenie w kulturze // *Tożsamość terytorialna w różnych skalach przestrzennych* / pod red. Z. Rykła. Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2010, s. 19.

¹⁷ Вояковський Д. Свій і чужий, етнічність, ідентичність / Вояковський Д. Ментальні кордони в Європі без кордонів / Пер. з пол. В. Саган. Київ: Ніка-Центр, 2012, сс. 108-109.

¹⁸ Нагорна Л. Регіональна ідентичність... с. 11.

¹⁹ Michalasky S.-Y. Ethno-national Orientation Among Lemkos in Poland. URL: <http://www.carpatho-rusyn.org/susyn/lemko2.htm> (дата звернення 06.04.2021).

²⁰ Lehr U. “Ojczyzna przesiedlona”. Identyfikacja kulturowa polskich emigrantów wojennych w Londynie w perspektywie pokoleniowej. *Ethnologiczne studium przypadku*. Kraków: Universitas, 2015, s. 159.

²¹ Ibidem, s. 161.

²² Ciechorska-Kulesza K. Tożsamość a przestrzeń w warunkach niestabilnych granic. Przypadek byłego województwa elbląskiego. Gdańsk, 2016, s. 36.

гнів Рикель виділяє чотири ступені територіальної свідомості: прив'язаність до території; почуття приналежності до території; знання територіальної ідентифікації; територіальна індиферентність. У них також виокремлено рівні інтенсивності територіальних ідентичностей: активний, пасивний, індиферентний, негативний²³. У першому ступені людина “має свідомість свого територіального походження, бере участь в діяльності території і пов'язана позитивними емоціями з тим тереном”²⁴. До цієї категорії можна з певною обережністю віднести провід суспільно-культурних товариств депортованих, і тих хто регулярно бере участь в заходах, що організують товариства в Україні та поза її межами. Водночас включеність у життя товариства не завжди може слугувати доцільним критерієм, адже вік, здоров'я та матеріальний стан осіб може стати на заваді, або ж суттєво обмежити активність. Важко провести однозначну межу між активним та пасивним виміром, базуючись на таких категоріях, особливо щодо депортованих, які на загал ідентифікують себе з Україною, водночас апелюючи до територій звідки походять вони, або ж їх родина. Щодо пасивного ступеню то для нього характерним є те, що “людина із різних джерел приймає знання про свою територію, але не поглиблює їх, мало рефлексує над питаннями територіальної культури, а ті емоції, що пов'язують зі тереном є дуже поверхневі”²⁵. На індиферентному рівні особі бракує прив'язаності до території, а у неагативному – існує заперечення самого зв'язку з тереном на якій мешкає особа, через ідентифікація з іншими теренами “того самого шаблю територіальної організації, чи територією вищого рівня, або з атериторіальним суспільним зв'язком та ідентичністю”²⁶. Ці два останні ступені, як показують матеріали анкетування, головню характерні для дітей та внуків, на яких здебільшого не вплинуло походження сім'ї із цих теренів, а сам терен усвідомлюється у рамках пост-пам'яті, тобто емоційному відкритті/сприйнятті не-свого досвіду.

Війна та міжнаціональний конфлікт, примусова (у більшості випадків) депортація, важкі умови переїзду та облаштування на новому місці впливали на те, що першочерговим завданням було виживання та пристосування сім'ї до нових умов. Люди не мислили в рамках таких категорій як ідентичність, особливо у тому розумінні, в яке вкладаємо у нього зараз. Питання самоусвідомлення депортованих є доволі складним, адже не вдалося знайти его-документів, які б датувались 1940-1980-х рр., щоб простежити динаміку цього процесу, натомість спогади, зокрема друковані почали з'являтися у кінці 1980-х (поза межами СРСР, у США, Польщі) на початку 1990-х рр. в Україні.

Можна лише припустити, що частина людей, які були депортовані до УРСР протягом 1944–1951 рр., співвідносили себе з українцями, можливо частіше ті з них, хто був переселений з Холмщини, різних регіонів Надсяння на відміну від осіб з Лемківщини, які були проживали у більш ізольованих регіонах та суттєвіше відрізнялися через говірку та спосіб ведення господарства. Депортація населення до УРСР здійснювалась за національним критерієм, але зважаючи на проживання на цих теренах головню також і поляків, євреїв, практики міжнаціональних шлюбів, пізнішу інтеграцію (Холмщини, Лемківщини) до галицького та волинського політичного середовища, політика асиміляції, система колонізаційних заходів у 1930-х рр. ускладнювали процес національної ідентифікації. Щодо кількісних вимірів, які б демонстрували чисельність українців на цих теренах до депортації, то з певною обережністю можна використовувати урядові переписи 1921 р. та 1931 р. та перепис українців проведений у 1942 р. в Генеральному губернаторстві.

Одним із першочергових способів категоризації громади є так званий поділ на “своїх” та “чужих”²⁷. Якщо розглядати терени так званого прикордоння із сучасної точки зору, то вони є українсько-польським прикордонням, натомість до Другої світової війни вони були одним із найзахідніших регіонів у рамках Польської держави, де проживали українці. Як показують матеріали інтерв'ю, українці проживали у етнічно змішаних селах, або ж із значною перевагою українців та поляків. Варто зауважити, що у змішаних українсько-польських селах етнічність не була визначальним фактором, який впливав б на соціальну ідентифікацію, і односельчани поляки були так званими “своїми поляками”, з якими назагал до міжнаціонального конфлікту були приязні відносини: “Були прекрасні поляки, от навіть тоді, як валили церкву, розумієте, дуже багато в захист... поляків, і дійсно брали участь в тому, щоб завдати руйнації. Тай, що хочу сказати, от той Пенталь, що я казав солтис - був моїм сусідом, то ми вікно в вікно. То він з татом дуже гарно дружив. Прекрасно жили собі, і ніхто

²³ Rykiel Z. Tożsamość terytorialna... s. 21.

²⁴ Ibidem, s. 21.

²⁵ Ibidem, ss. 21-22.

²⁶ Ibidem, s. 22.

²⁷ Chudzik A. Językowy obraz “swoich” “obcych” w regionalnych dyskusjach internetowych // *Współczesna polszczyzna w badaniach językoznawczych. Od gramatyki do języka w komunikacji* / pod red. P. Zbróg. Kielce, 2010, ss. 124-125.

ніколи не казав ти є поляк, ти є українець”²⁸. Водночас респонденти, які мешкали в селах з домінацією українців, акцентували, що у них було село українським, а на “кольонії” жили поляки²⁹, або ж окреслювали села, в яких вони проживали³⁰.

Депортовані українці з Польщі, згідно з регіональним розподілом, спершу опинились в південно-східних областях УРСР, зіштовхнулись із незвичним ландшафтом та природо-кліматичними умовами, повоєнною розрухою та голодом 1946-1947 рр. Вказані фактори разом із деструктивними переживаннями війни та переселення впливали на швидкість та перебіг матеріально-побутової та соціально-психологічної адаптації. Результати адаптації визначають індивідуальні та групові чинники. До перших прийнято відносити: соціально-демографічні особливості, особистісні характеристики, як когнітивна складність (одномірне або багатовимірне бачення світу), тенденція використовувати при категоризації більш великі категорії (надмірна деталізація категоризація простору не сприяє адаптації), низька схильність до авторитаризму; попередній життєвий досвід. Найважливішим груповим чинником адаптації є культурна дистанція, тобто міра схожості культур, носієм яких є і з якими стикається переміщена особа³¹.

Перше враження переселенців в південно-східних областях та ставлення місцевого населення, як і в південно-східних, так і в західних областях УРСР було не однозначним. Воно варіювалося від насторожено прохолодного, із певною підозрою до доброзичливого³². Реакція місцевого населення в південно-східних і західних областях виходила насамперед із нерозуміння (поява на їх території “чужих людей”, подекуди із кращим запасами їжі, чи с/г реманенту), часткової так званої захисної упередженості – обережність, настороженість до будь-яких нововведень після пережитих голодомору (південно-східних областях), війни. Відразу після переміщення стан більшості переселенців характеризувався підвищеною психологічною вразливістю і деякою дезорієнтацією також і настороженістю. Дослідник Р. Кабачій виокремив декілька ключових причин, які впливали на сприйняття депортованих у південно-східних областях: етнічно-культурні та релігійні відмінності, майнова диференціація і різне ставлення до праці³³.

Процес освоєння у новій громаді та сприйняття місцевими мешканцями переселенців можна частково простежити у спогадах людей, які пригадують як їх на початку маркували місцеві мешканці. Це означення було спрощеним, стереотипним та відображало спосіб мислення у цих громадах, через наявність полонізмів у говірці та території з якої вони переїхали депортованих називали “поляками”, або “бандерами”³⁴, що дуже ображало, так само як і зневажливе окреслення “лемко”³⁵, “дурний/ бідний лемко”³⁶. Насамперед маркування поляками ображало тих переселенців, які були свідками польсько-українського протистояння, водночас впливало на самоусвідомлення переселенців, які проживаючи хоча і в радянській, проте Україні, почали свідоміше з нею ідентифікувати. Діаметрально інша ситцація відбулась із тими депортованими, що опинились на заході та на півночі Польщі після операції “Вісла” – розпорошеність українських сімей, на загал польське оточення та неможливість афішувати свою різномірність, сприяли асиміляційним процесам. Ці прізвиська та означення депортованих місцевими мешканцями у місцях нового поселення також можна розглядати як і процес суспільної стигматизації згідно із трактуванням канадсько-американського соціолога Ервіна Гофмана: “Коли зустрічаємо незнайомця, у нас може зародитися сумніви чи не володіє він ризами, які відрізняють його від інших осіб, і ці особливості менш бажані- в крайньому випадку чи ця особа по своїй суті не є зла, небезпечна чи слабша. Так ця особа у нашому мисленні стає зредукованою з повної та нормальної до зіпсуті та неприйнятної”³⁷. Стигма провокує розрив між очікуваною суспільною свідомістю особистості та реальною ідентичністю, як зауважує польська соціологиня

²⁸ Б. Микола, 1929 р. н. Записала Артимишин (Павлів) Ю. З. 13 березня 2012 р. у м. Львові.

²⁹ Кр. Лідія, 1934 р. н. Записала Артимишин (Павлів) Ю. З. 4 серпня 2013 р. у м. Львові

³⁰ Л. Михайло Стефанович, 1933 р. н. Записала Артимишин (Павлів) Ю. З. 7 лютого 2014 р. у с. Глібів Гусятинського р-ну Тернопільської обл.

³¹ *Психологія міграції: навч. посібник* / За ред. М. Слюсаревського, О. Блинова. Кіровоград: Інститут соціальної та політично психології, 2013, сс. 175-178.

³² Р. Лідія Юхимівна, 1936 р. н. Записала Артимишин (Павлів) Ю. З. 17 липня 2013 р. у м. Львові.

³³ *Kabaczji R. Wygnani na stepy. Przesiedlenia ludności ukraińskiej z Polski na południe Ukrainy w latach 1944-1946.* Warszawa: Związek Ukraińców w Polsce, 2012, s. 249.

³⁴ Б. Микола, 1929 р. н.

³⁵ Гр. Михайло Іванович, 1929 р. н. Записала Артимишин (Павлів) Ю. З. 27 вересня 2014 р. у с. Остап'є Підволочиського р-ну Тернопільської обл. Муд. Ганна Іванівна, 1939 р. н. Записала Артимишин (Павлів) Ю. З. 27 вересня 2014 р. у с. Остап'є Підволочиського р-ну Тернопільської обл.

³⁶ Хв. Михайло Іванович, 1936 р. н. Записала Артимишин (Павлів) Ю. З. 8 лютого 2014 р. у с. Глібів Гусятинського р-ну Тернопільської обл.

³⁷ *Czykwin E. Stygmat społeczny.* Warszawa: Wydawnictwo naukowe PWN, 2007, ss. 15-16.

Ельжбета Ціквін, тобто існує суперечність між очікуваннями та стереотипними уявленнями (образами) іншого³⁸.

Пошуки і формування регіональної ідентичності переселенців відбувалися разом із творенням загальнонаціональної, тобто української. Деструктивний вплив переселення хоча й мав пришвидшити ці процеси, проте в умовах Радянського Союзу він радше їх сповільнював. Радянська дійсність пришвидшила процес формування української ідентичності, або радше “допомогла” депортованим українцям з Польщі зробити свій вибір на користь української ідентифікації. Влада УРСР через друковані органи та пропаганду намагалася сконструювати образи процесу переселення як добровільного, продемонструвати безапеляційно приязне, доброзичливе ставлення місцевої влади та мешканців до новоприбулих³⁹. Хоча насправді підрозділи КДБ співпрацювали із переселенськими органами, і вивчали суспільні настрої по обидва боки польсько-українського кордону щодо можливості переселення⁴⁰. Згідно оперативних донесень, наприклад у Люблінському воєдовстві станом на листопад 1945 р. фіксувалося, що “через вороже ставлення українського населення до кампанії до переселення УПА посилюється за рахунок місцевих злочинних елементів, а також за рахунок осіб, що нелегально повертаються з СРСР”⁴¹. Тому репресивні структури, а від так і компартійні органи влади спершу сприймали “нових мешканців” з певною підозрою, настороженістю, окрім того серед них виявляли “антирадянські елементи, кулаків, бандитів, учасників націоналістичних організацій...”⁴².

Поступово через вплив системи радянської освіти та роботи переселенці в очах влади ставали “радянськими громадянами”. Так само з боку депортованих через оточення, а головню освіту та професійну реалізацію, опинившись в новому середовищі люди поступово адаптувалися, входили, ставали частиною цієї нової спільноти та системи. Зрозуміло, що цей процес мав свої особливості, і не був лінійним, а частина депортованих, особливо старшого покоління до кінця так і не інтегрувалось. Переселенці відчували себе комфортніше в містах, особливо у великих, де легше було “загубитися” серед великої кількості приїжджого люду⁴³.

Непоодинокими були випадки, коли переселенці оселялися компактно в одній місцевості, здебільшого в селах чи передмістях. Вони заселяли спорожнілі колонії поляків (у західних областях) або німців і греків (у південно-східних областях). У такий спосіб переселенцям було легше адаптуватися до нових умов і зберегти соціально-культурну цілісність. Таке компактне проживання мало чимало плюсів, водночас такі менші громади були більш замкнуті, консервативніші, і з більшою настороженістю ставились до нових мешканців, тривалішою у часі було сприйняття, налагодження стосунків. Подекуди і досі у таких селах існує негласний поділ на місцевих мешканців та приїжджиків: “То було таке довго, було всяке... Мужчини ще сі женили... Дівчат наших не брали місцеві хлопці... [репліка сусідки, яка була присутньою під час інтерв'ю, теж лемківського походження] *Ти така смішна, во мій Стефко сі женив, і як не казали, що брав лемчиху? То вже Козакова Ольга, о, і казала не піду помагати, на лемків не буду робити...* Та чекай вона тоже переселенка, але казала не піду до лемків”⁴⁴. Схожий стереотипний поділ на “своїх” та “чужих” простежив український дослідник Роман Чмелик, в одному із прикордних сіл із Польщею місцевих мешканців, яких депортували з Польщі і досі (середина 2000-х рр..) називали “вакованцями”, тобто евакуйованими, переселенцями⁴⁵.

Показовими є випадки, коли депортовані, розповідаючи про своє життя до переселення, зауважували, що не конфліктували із місцевими поляками, натомість у село, куди вони були переселені,

³⁸ Ibidem, s.16.

³⁹ “Ми радянські громадяни” // *Вільна Україна (Львів)*. 1946. № 13 (938). 18 січня, с. 5.

⁴⁰ Доповідна записка М. Мороза і М. Сотнікова П. Ведмедєву про ситуацію та настрої в Дрогобицькій області на початку роботи з переселення. 19 жовтня 1944 р., Дрогобич. *Польща та Україна у тридцятих-сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб / Упор. З. Гайовнічек*. Варшава, Київ: Архів Міністерства внутрішніх справ і адміністрації Республіки Польщі, Державний архів Служби безпеки України, 2000. Т. 2: Переселення поляків та українців 1944–1946, сс. 198–204.

⁴¹ Звіт В. Рузги МАП про негативне ставлення українськоо населення на Люблінщині до кампанії з переселення. 28 листопада 1945 р., Люблин. *Польща та Україна у тридцятих-сорокових роках ХХ століття...* с. 622.

⁴² Довідка МГБ УРСР про важке становище українців, переселених з Польщі до східних областей УРСР та про діяльність ОУН серед переселенців. Березень 1947 р., Київ. *Польща та Україна у тридцятих-сорокових роках ХХ століття...* с. 918–920.

⁴³ Боднар Г. Львів. Щоденне життя міста очима переселенців зі сіл (50–80-ті роки ХХ ст.). Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка, 2010, сс. 15–20.

⁴⁴ Фаб. Марія Петрівна, 1935 р. н. Записала Артимішин (Павлів) Ю. З. 27 вересня 2014 р. у с. Остап'є Підволочиського р-ну Тернопільської обл.

⁴⁵ Чмелик Р. Сучасний українсько-польський кордон: виміри ідентичності. Львів, 2017, сс. 185–186.

були напружені відносини: “А колись як вони тут жили, то вони теж з вулиці за церкву на Мазурах не були, бо поляки не дозволяли.. То вони таке розказували – вони сі били все”⁴⁶.

Вирішуючи питання пов'язані із виживанням, облаштуванням на новому просторі, зрозуміло, що люди не мислили про такі категорії як національна ідентичність. Поступово адаптувавшись до нових умов, люди відчували себе українцями, зберігаючи при цьому пам'ять про малу батьківщину. Зв'язок із Україною та Закерзонням у системі територіальної ідентичностей та ступінь інтенсивності з яким люди обоювали себе із ними був різним, і поступово змінювався. Питання приналежності, тягlosti із цими теренами актуалізувалось під час переломних 1990-х років, чималу роль тут зіграли суспільно-культурні товариства депортованих, які згуртовували самих переселенців, так і починали творити образ цих теренів та їх жителів для ширшого загалу людей.

Як правило, керівники суспільно-культурних товариств наголошують на тому, що вони є холмщачками, чи надсянцями, або бойками чи лемками артикулює провід суспільно-культурних товариств. Проте, під час запису інтерв'ю з переселенцями, з об'єктивних причин питання ідентифікації людини не ставилось, адже неоднозначний та у певних аспектах болісний процес адаптації, інтеграції депортованих та здебільшого невелика включеність у історичний дискурс країни їх досвіду, вплинуло на те, що частина депортованих відчувають себе осторонь, забутими, або ж недооціненими в рамках творення історії України. Тому таке питання під час запису розмови могло бути потрактоване як те, що депортовану особу вважають меншовартісною, меншовартісним українцем.

У так званій ієрархії ідентичностей українство відіграє ключову роль, водночас зв'язок із малою батьківщиною, його репрезентація залежить (якщо не брати до уваги вік та інші особистісні характеристики особи) від ступеня самоусвідомлення людини, заангажованості у спільноту депортованих, культурних відмінностей регіону та його репрезентації у популярній культурі. Помітну роль у процесі усвідомлення окремішності переселенців відіграла їх культура, особливо релігія. На думку польського соціолога Анджея Садовського, саме релігія є одним з ключових чинників усвідомлення народно-культурної самобутності спільнот прикордоння⁴⁷. Традиції та культурні символи Холмщини та Надсяння мають менше відмінностей із тими, які поширені на Волині та Галичині, про що згадують і переселенці, тоді як православ'я, якого зазвичай дотримувалося старше покоління переселенців з Холмщини (рідше з Лемківщини), ставало особливим символом⁴⁸. Водночас можна припустити, що саме православ'я для вихідців із Холмщини, яке на Галичині сприймали у 1990-х роках дещо насторожено, або ж вороже дещо стримувало розбудову їх ідентичності, яка б базувалася на релігійні основі. Водночас після отримання томосу про автокефалію Православної Церкви Україною у січні 2019 р. очільник Польської автокефальної Православної Церкви архієписком Сава виступ проти надання незалежності УПЦ від Москви (по-суті підтримуючи політику Російської Православної Церкви)⁴⁹, що у свою чергу, як у приватних розмовах зауважують представники львівського суспільно-культурного товариства “Холмщина” загострило відносини представників ПАП із депортованими українцями, які відвідують Холмщину.

Проживання у важкодоступній гірській місцевості визначили самобутність лемківської культури. Ця “атракційність” культури, традицій, у поєднанні з релігією (православ'я та греко-католицизм), становить основу культурної самобутності лемків⁵⁰, і сприяє популяризації цієї ідентифікації.

Спільнота депортованих українців з Польщі, як і інша спільнота не є монолітною і у ній також існують певні суперечності, чи непорозуміння, тому особливої уваги заслуговує питання сприйняття один одного. Частина опитаних підкреслювала свою спільність, тобто не має значення з якого регіону була депортована людина, адже всі вони стали жертвами цього процесу, інша ж - наголошувала на виключеності їх горя, особливій жертвості, чи загалом унікальності їх групи. Зазвичай до окремішності апелювали депортовані з Лемківщини, а ті хто був із Холмщини підкреслювали мартирологічний вимір польсько-українського конфлікту 1938-1951 рр., який тут був більш інтенсивним, водночас зауважуючи про те, що назагал люди знають про операцію “Вісла” та лемків, з якими їх плутають, затіняють⁵¹.

Щодо національної ідентичності українського населення Холмщини, Надсяння та Лемківщини, то вона сформувалася за зразком “східного уявлення про націю” (визначення англійського дослідни-

⁴⁶ Фаб. Марія Петрівна, 1935 р. н.

⁴⁷ *Kabzińska I. Między grupą etniczną a narodem // Etnografia Polska. Tom XLIV. Zeszyt 1-2, 2000, s. 42.*

⁴⁸ Л. Зіновія, 1938 р. н. Записала Артимишин (Павлів) Ю. З. 19 листопада 2012 р. у м. Львові.

⁴⁹ *Tomos podpisany. Arcybiskup Sawa wpisuje się w polityczną linię Putina.* URL: <http://ukraincy.wm.pl/559259,Tomos-podpisany-Arcybiskup-Sawa-wpisuje-sie-w-polityczna-linie-Putina.html> (дата звернення 04.10.2019).

⁵⁰ *Barwiński M. Lemkos as a small relict nation//The role of Ethnic Minorities in Border Region. Region and Regionalism. No. 6. Vol. 1, 2003, p. 45.*

⁵¹ Р. Лідія Юхимівна, 1936 р. н.

ка Ентоні Сміта). У цій моделі основну роль відіграє спільність походження, культура. Націю розглядають як надродинне утворення, яке виникло завдяки родинним зв'язкам, а розвинули його місцеві інтелектуали. Тут народ, на відміну від західного взірця, трактують не як політичну структуру, а як "об'єкт націоналістичних сподівань, а мобілізація народу відіграє важливу якщо не реальну, то моральну й риторичну роль. Те місце, яке має закон у західній громадянській моделі, в етнічній моделі посідає народна культура, здебільшого мова та звичаї"⁵².

Yuliia ARTYMYSHYN

Multiple/Regional Identity of Ukrainians Deported from Poland in 1944–1951

A brief overview of theoretical interpretation of the identity concept is given. The use of the term "multiple identity", which reflects a set of social and professional roles through which people identify themselves with their families, a particular group of people, is substantiated.

The concept of a "small homeland" for deported Ukrainians is analyzed. It is noted that this created image of the terrain, which was lost for the settlers, was the basic point of support in the world and served as an important basis for building a territorial identity. It is stated that although this level of identity had a high symbolic weight, the degree of identification, the relationship of a person with these areas depended on life circumstances and was a variable category.

The researcher outlined the main milestones in the lives of deportees in the new place, the problems of entering a new community, their perception by local residents. It is emphasized that the process of adjusting life and adaptation to the new environment took place gradually, and had a number of individual features.

The author suggests that the new reality in the UkrSSR, as well as the environment, influenced the gradual establishment of Ukrainian identity, while the issue of territorial identity remained within a very closed, private space. It is claimed that the 1990s were a turning point for the awareness of the cultural (territorial) affiliation of the deportees. During the wave of national and patriotic upsurge, they united and created socio-cultural societies.

It is concluded that the deportees clearly articulate their Ukrainian identity. The feeling of belonging to a "small homeland" in the system of identities, the representation of this connection, depends on the terrain where the person comes from, its cultural characteristics.

Key words: Ukrainians deported from Poland, multiple identity, the image of the "small homeland".

⁵² Сміт Е. Національна ідентичність та інші види ідентичностей. Національна ідентичність. Київ: Основи, 2004. URL: <http://litopys.org.ua/smith/smi02.htm> (дата звернення 25.03.2021).

УДК 94(478)»19»:4331.556-055.2

Лідія ПРИСАК

**«Женщины пограничья» в условиях трудовой миграции
(на примере постсоветской Молдовы): теоретический
и методологический подход**

Мета даної статті – висвітлити теоретичні та методологічні підходи, що стосуються проблеми трудової міграції жінок Республіки Молдова. Будучи істотною, все ж, проблема, залишається поза увагою історіографії. З огляду на те, що зміни, викликані міжкультурним симбіозом, авторка намагається прояснити ситуацію за допомогою теорії пограниччя/*boundary theory*, певною трьома термінами англійської мови – *boundary*, *border*, *derifrontier*. Вона приходить до висновку, що вплив міграції на жінок Республіки Молдова слід розглядати виходячи з культурної диверсифікації, відмінностей і взаємовпливів, оскільки, в процесі трансграничної взаємодії жінки можуть стати необхідною ланкою «міжкультурного взаємозв'язку». У тому, що стосується методології дослідження, хоча проблема допускає трансцендентний і міждисциплінарний підхід, автор пропонує виділити проблему за допомогою проведення інтерв'ю та збору усних свідчень, які є частиною методології, характерною для усної історії. Цей напрямок дозволяє реконструювати серію подій, пережиті трудовими мігрантами, і оформлення спогадів про міграцію в «оповіданнях», то що може визначити і доповнити офіційну історію.

Ключові слова: трудова міграція, жінки, теоретико-методологічний підхід, прикордоння, пограниччя, фронтір, Республіка Молдова.

Распад Советского Союза во многом predetermined исход трудовой миграции¹ из стран бывшего советского пространства, в том числе Республики Молдова. Не имея особых традиций в этом отношении, с 1990-х гг. в Республике Молдова были зарегистрированы несколько этапов внешней трудовой миграции: период с 1991 по 1995/2000 гг. был отмечен значительными потоками как легальных, так и нелегальных мигрантов; в начале 2000-х гг. в результате введения различных нормативных документов принимающих стран, миграция рабочей силы приобрела динамизм, потоки мигрантов были ориентированы в основном на Российскую Федерацию и Италию; после 2005 г. легализация способствовала значительному увеличению числа мигрантов в принимающих странах. Если до 2010/2015 гг. граждане Республики Молдова искали за рубежом более высокооплачиваемую работу, то после этого периода тысячи людей решили уехать, из-за того, что хотели жить в странах с развитой демократией и стабильной экономикой, где могли бы обеспечить своим детям достойное будущее².

Приобретая все большие размеры, трудовая миграция из Молдовы, привела к временному или постоянному исходу значительной части населения страны. Например, по официальным данным, с 1990 по 1999 г. страну навсегда покинули более 80 тысяч человек. Ежегодно, в период с 1992 по 2003 г., из страны выехало от 5 до 9 тысяч человек, практически к 2004 г. за рубежом находилось

¹ Среди причин трудовой миграции являются как последствия политических изменений, так и демократические процессы, и рыночные отношения. См.: Saca V. Tranzitia democratică și migrația: semnificații și interdependențe // Populația Republicii Moldova în contextual migrațiilor internaționale. Materiale le conferinței științifice internaționale, Chișinău, 9–10 noiembrie 2005 / Coord. V. Moșneaga, Gh. Mohammadifard, L. Corbu-Drumea, vol. II, Iași, 2006, c. 151.

² Otreime din populație a migrat, pleacă șiceibogați. Maideparte, totașa? // Sputnik Moldova, 10.02.2018. URL : <https://ro.sputnik.md/moldova/20180210/17216677/populatia-moldovei-migratie-depopulare.html>

около 1 миллиона человек из Республики Молдова³. Спустя десять лет, в 2014 г., количество людей, уехавших за границу в поисках работы, составило 341,9 тыс. человек или 18% от неактивного населения в возрасте 15 лет и старше, доля выехавших из сельской местности составив 71,7%⁴. В 2017 г. из страны эмигрировало около 160 тыс. человек, так что на начало 2019 года, по предварительным данным Национального бюро статистики, в Республике Молдова проживало 2,68 млн человек⁵ по сравнению с 4 млн человек по переписи 1989 года⁶.

Географическая карта трудовой миграции из Республики Молдова, на современном этапе, имеет в наличие гораздо больше стран по сравнению с начальными периодами. Данное географическое пространство включает такие страны, как постсоветские, Румыния, Турция, Кипр, Греция, Израиль, Италия, Португалия, Испания, Франция, Бельгия, Германия, Великобритания, Канада, США, Австралия и др.⁷

Если изначально мужчины были те, которые уезжали на заработки, в основном в страны СНГ/Российская Федерация⁸, то, со временем, данную роль, даже если не в большом количестве, переняли себя женщины. В условиях социально-экономических изменений 1990-х гг. и «шоковой терапии» приватизации, потери рабочих мест, отсутствия необходимых средств к существованию и растущей бедности, значительное число женщин начали искать возможность заработать за рубежом. Так, женщины выявили для себя новое направление в трудовой миграции в европейские страны, одна из первых среди которых стала Италия⁹, которая фактически положила начало истории миграции женщин из Республики Молдова на Запад в период 1995–2000 гг.

Согласно последним исследованиям, доля женщин-мигрантов Молдовы составляет около 35% от мигрантов в целом по стране¹⁰. По переписи 2004 г., количество женщин за границей составило 118 625 человек из общего количества 273 056 человек. Например, в 2014 году из числа уехавших за границу в поисках работы, женщины составляли 35,9%, по сравнению с 64,1% мужчин от общего числа мигрантов¹¹.

В том, что касается стран, где женская миграция из Республики Молдова составляет основную долю, помимо Италии с 73,7%, их доля составляет 87,6% в Турции и 82,1% в Израиле¹².

Надо отметить, что трудовая миграция вызвала, в частности, исход преимущественно подготовленных женщин с педагогическим или медицинским образованием, которые были вовлечены в работу по дому или в ухаживание за престарелыми или больными людьми¹³.

Хотя трудовая миграция предоставила женщинам определенные возможности, связанные с обеспечением своих семей необходимыми финансовыми ресурсами для жизни, для приобретения товаров (строительство или достройка собственного дома; покупка квартиры; покупка мебели или

³ Экономические политики для роста занятости и сокращения бедности. Молдова 2005. Кишинев, 2005, р. 18; Репида Л. Изменения в социальной структуре молдавского общества и миграция // *Populația Republicii Moldova în contextual migrației lor internaționale...*, с. 115.

⁴ Vaculovschi Elena, Vaculovschi Dorin. Aspecte de gen ale migrației de muncă din Republica Moldova // *Administrarea Publică*, 2018, nr. 1, с. 93.

⁵ См.: În Republica Moldova locuiesc mai puțin de 2,7 milioane de persoane /11 iulie 2019. URL : <https://moldova.unfpa.org/ro/news/%C3%AEn-republica-moldova-locuiesc-mai-pu%C8%9Bin-de-27-milioane-de-persoane>.

⁶ См.: Totalurile recensământului unional al populației din RSS Moldovenească din anul 1989. Culegere de date statistice, Chișinău, Comitetul de stat pentru statistică al RSS Moldova, 1990.

⁷ Mohammadifard Gh. Fenomenul migrației în Republica Moldova // *Populația Republicii Moldova în contextual migrațiilor internaționale...*, с. 20-22.

⁸ Мошняга В. Молдавские гастарбайтеры в СНГ «старом» зарубежье: (сравнительный анализ по результатам социологических исследований) // *MOLDOSCOPIE (Probleme de analiză politică)*, Partea XVII, Chișinău, USM, 2001, с. 113-134; Мошняга В., Руснак Г. Молдавские эмигранты-строители и принимающее общество в контексте «Россия и Европейский Союз» (на основе социологических исследований) // *Populația Republicii Moldova în contextual migrațiilor internaționale...*, с. 61-98.

⁹ См.: Vreșiș Maria, Vladicescu Natalia. Impactul social al emigrației și al migrației rural-urbane în Europa Centrală și de Est, Raport final, aprilie 2012. URL : [file:///C:/Users/Lidia/Downloads/FCR_MD_ExSumm_RO%20\(1\).pdf](file:///C:/Users/Lidia/Downloads/FCR_MD_ExSumm_RO%20(1).pdf)

¹⁰ Vreșiș Maria. Profilul femeilor migrante. Biroul Național de Statistică, Programul Națiunilor Unite pentru Dezvoltare (PNUD), Entitatea Națiunilor Unite pentru Egalitatea de Gen și Abilitarea Femeilor (UN Women), Chișinău, 2016, с. 6.

¹¹ Vaculovschi Elena, Vaculovschi Dorin. Aspecte de... с. 94. См. также: Roșca V. Locuitorul orașului Ungheni în contextul migrațiilor de muncă (în baza cercetărilor sociologice) // *Populația Republicii Moldova în contextual migrațiilor internaționale...*, с. 126-144.

¹² Migrația forței de muncă. Biroul Național de Statistică. Chișinău, 2013, с. 6.

¹³ Vreșiș Maria. Profilul femeilor migrante..., с. 10.

одежды), уплата различных налогов, пошлин и /или долгов, оплата обучения детей, получение опыта работы, включая изучение иностранного языка¹⁴, и приобретение собственности или начало собственного бизнеса, данное явление, всё же, предопределило изменение социального статуса женщин в обществе с профессиональной, семейной, родительской, культурной и ценностной точки зрения.

Анализируя грани женской трудовой миграции, стоит отметить, что изучение данной проблемы, до недавнего времени, оставалась вне поля исследовательского внимания¹⁵. Размышляя о подходах изучения женской трудовой миграции, мы заинтересованы описать данную проблему в ракурсе процессов культурной диверсификации, различий и взаимовлияний. Исходя из образа взаимодействия женщин-мигрантов с окружающей средой в определённых условиях трудовой миграции, имеет место процесс межкультурного симбиоза. В целом, намерение нашего исследования является рассмотрение возможных трансграничных взаимодействий и взаимовлияний на женщин Молдовы, вовлеченных в трудовую миграцию.

Определяя теоретические подходы в изучение поставленной проблемы, важным шагом следует считать исследование посредством теории «пограничья»/*boundary theory*, определённой тремя терминами английского языка – *boundary*, *border* и *frontier*, которые вовлекают и определяют грань не только между физическими характеристиками, но и воображаемыми, ментальными и ценностными категориями¹⁶. По этой же причине рассмотрение феномена женской трудовой миграции посредством *boundary theory* требует междисциплинарного подхода, который включает участие теорий мультикультурализма, культурной антропологии, пост колониализма и гендерных исследований.

Таким образом, феномен трудовой миграции может быть рассмотрен и посредством межкультурного взаимовлияния, поскольку он характеризует специфику взаимоотношений между людьми, обладающими различной социокультурной идентичностью¹⁷.

Необходимо отметить, что женщины Республики Молдова как непосредственные субъекты, вовлечённые в трудовую миграцию, являющейся естественным процессом функционирования человеческого общества, будучи носительницами собственных символических границ, которые производят определённые чувства идентичности, перенимают в ходе взаимодействия с другими «фронтами» новые навыки конкретных культур. Более того, поскольку «демаркационные линии» сами по себе являются результатом взаимодействия как одной культуры с другой, так и различных факторов, особенно культурных и экономических, это предопределяет построение новых моделей сосуществования взаимовлияний. Характерными чертами молдавской женской трудовой миграции являются то, что женщины более склонны перенимать определённые культурные модели – на пример в еде, одежде, культурных обычаях и традициях, включая изучение нового языка. Эти «изменения» происходят за счет радикального перехода от воздействия социокультурного шока к его принятию и последующей передаче в родное пространство.

Характерная межкультурная черта дает возможность выявить и оценить общие элементы, выделить сходства и различия, преодолеть барьеры, препятствующие проникновению в чужую среду, лучше узнать и понимать себя посредством «другого», в том числе для духовного обогащения и, в конечном итоге, для признания и выражения открытости. Поскольку понятие «межкультурности» относится к набору представлений, которые человек/сообщество имеет о другом человеке/другом сообществе, данный набор формируется, прежде всего, из представлений, основанных на накоплении знаний об иностранной культуре. Естественно, что когнитивные аспекты, которые традиционно предполагают получение информации об истории, культуре, иностранных обычаях, включают накопление знаний о существующих культурных различиях.

Согласно итальянскому исследователю Д. Антисери, «встреча» с «другим» влечет за собой немедленный или последующий кризис веры отдельных представителей традиционного общества, ставящий под угрозу священный, абсолютный, неизменный характер этих традиций, т.е. влияющие на видение мира, ценностей, поведения, знаний и т.д.¹⁸ В нашем случае надо учитывать и тот факт,

¹⁴ Ibidem, с. 17-20.

¹⁵ См.: Prisac Lidia. Procesul migrației și statutul social al femeii în Republica Moldova: repere istoriografice // *Tradiții și procese etnice. Materiale la Simpozionul Național de Etnologie, Edițional, 6 octombrie 2020, Chișinău: S.n., 2020, с. 275-287.*

¹⁶ Харитонович С. Выстраивание пограничья: анализ трансформационных импульсов // *Перекрестки. Журнал исследований восточноевропейского пограничья*, № 1-2 / 2007, с. 143-155.

¹⁷ Moraru V., Moraru T. Mass-media, migrația și fe nomenul interculturalității // *Populația Republicii Moldova în contextual migrației lor internaționale. Materialele conferinței științifice internaționale*, Chișinău, 9-10 noiembrie 2005 / Coord. V. Moșneaga, Gh. Mohammadifard, L. Corbu-Drumea. Vol. II. Iași, 2006, с. 50-61.

¹⁸ Antiseri D. La globalizzazione nella cultura // *La globalizzazione: attese e preoccupazioni*. Soveria: Rubbettino, 2000. 169 с.

что женщины-мигранты страдают от изоляции, будучи разлучёнными со своей родиной, домом, семьей, детьми, мужем и т.д.

Возвращаясь к вопросу трансграничного взаимовлияния, определение применимое и в нашем исследовательском случае, надо отметить, что наиболее замечательным примером работ по теме «пограничья», служат книги английского политического географа Джона Хауза, посвященные границе между США и Мексикой. Согласно его исследованиям, «положение в приграничных зонах определяют структурные экономические и социальные факторы (в основном трансграничные взаимодействия, в большой степени зависящие от специализации домохозяйств), политическая культура населения, субъекты политической жизни (элиты, группы интересов, общественные движения, лидеры и т.д.) и социальные институты, в том числе системы образования, здравоохранения и социального обеспечения»¹⁹.

Таким образом, Джон Хауз разработал практически типологию едва ли не всех возможных трансграничных взаимодействий, в области недвижимости, трудовых миграции, движения товаров и капиталов. В сфере трудовых взаимоотношений он выделил миграции: ежедневные, еженедельные, сезонные, легальные, нелегальные и профессиональные (квалифицированных специалистов). Он уделил особое внимание нематериальным факторам: политической культуре, выраженной в коллективных представлениях, системе ценностей, мифах и стереотипах, а также «трансграничному» манипулированию общественным мнением (на разных уровнях)²⁰.

Новый взгляд на «пограничье» состоит в том, что природу границы сегодня нельзя рассматривать только как простую разделительную черту между двумя или более государств. Линии, которые проявляются с политической точки зрения и которые мы можем видеть на картах, надо изучать как разделяющее воображаемое людей, отделенных друг от друга, и в то же время, как границы, которые взаимовлияют на них, например, в условиях миграции.

В том, что касается английских терминов *boundary*, *border* и *frontier*, которые определяют понимание того, что мы называем «пограничьем» того или иного явления, надо отметить что «каждый из них переводится как «граница», но при этом имеет различный смысловой оттенок. Именно по этой причине, в англоязычном гуманитарном пространстве, существует несколько пограничных теорий, которые, постоянно взаимодействуя друг с другом, постепенно стирают собственные границы, превращаясь в одну сложно организованную область научных исследований»²¹.

Таким образом, термин *boundary* отражает универсальное понимание границы как естественной демаркационной линии, которая не подлежит сомнению и не требует рефлексии. Это предел чего-то значительного и органичного, граница, обозначенная самой природой или наложенная определенными историческими событиями, не нуждающаяся в дополнительной легитимации. С другой стороны, термин *border*, чаще используется в тех случаях, когда необходимо указать наличие юридически зафиксированной границы между определенными отдельными пространствами, в том числе между территориями двух или более государств. В то же время *border* означает и некоторую часть пространства, непосредственно прилегающую к зафиксированной границе, то есть то, что мы называем пограничьем. Очевидно, что в обоих случаях категорию *border* отличает политико-юридический аспект, акцентируя внимание на границе и пограничье как на установлениях, формальным образом организующих и упорядочивающих определенную территорию и отношение к ней²².

Третий термин, *frontier*, также указывает на разделение пространства, в том числе по признаку государственной принадлежности, и на пограничье. Но в обоих значениях эта категория предполагает *противопоставление* одной территории другой. Таким образом, в значении «государственная граница» *frontier* подчеркивает наличие разделительной черты, снабжённой всеми необходимыми атрибутами разграничения пространства – таможней, пограничной службой, контрольно-пропускными пунктами и т.д. А вот в значении «пограничье», *frontier* скорее указывает на нечто неопределенное, и даже подвижное, в восприятии которого доминируют не количественные параметры, а качественные (обычно – отчужденность, неопределенность, неосвоенность)²³.

Необходимо отметить, что трансграничные аспекты невозможно изучать в отрыве от проблем идентичности или самоидентификации человека с определенной социальной и/или террито-

¹⁹ См: House J.W. *Frontier on the Rio Grande: a Political Geography of Development and Social Deprivation*. Oxford, 1982. 296 с. Цит. по: Харитонович С. Выстраивание пограничья... с. 143.

²⁰ Там же, с. 143-144.

²¹ Бреская О. Введение в Пограничную теорию // Перекрестки. Журнал исследований восточно-европейского пограничья, № 1-2 / 2007, с. 159.

²² Харитонович С. Выстраивание пограничья..., с. 144.

²³ Там же, с. 145.

риальной группой, прежде всего этнической/ межэтнической, культурной/ мультикультурной. В большинстве случаев территории и зоны взаимовлияния (*пересекания*) занимают центральное место в примордиалистских теориях нации.

К данному типу теорий принадлежит, и господствующая в культурной антропологии до середины 1970-х годов (выдвинутая американскими антропологами и социологами) *meltingpot theory*. Согласно данной теории, считалось, что важность этнических общностей и этнических чувств будет постепенно уменьшиться в процессе аккультурации меньшинств, структурной и языковой ассимиляции²⁴.

С точки зрения групповой идентичности обычно конкурируют две формы: культурная (прежде всего этническая) и политическая, которые отражают существование очевидных форм солидарности. В процессе постсоветской модернизации очень часто формируются новые приграничные зоны и отношения между соседями. Следовательно, исходным пунктом в исследовании «новых границ» в процессе трудовой миграции, должно стать исследование пространственной, территориальной и культурной принадлежности тех, кто эмигрировал и находится в непосредственном контакте с другими границами и культурами.

Английский антрополог Б. Андерсон отметил, что национализм направлен внутрь, чтобы объединить нацию, но также и вовне, чтобы отделить нацию и ее территорию от соседей²⁵. Хотя этническая идентичность продолжает играть центральную роль в территориальной самоидентификации человека, ее роль постепенно начинает снижаться. До недавнего времени многие считали, что каждый гражданин должен иметь единую этническую принадлежность и жить в своем национальном государстве. Но по ходу дела выяснилось, что многие, если не большинство, идентифицируют себя одновременно с несколькими территориальными и/или этническими общностями. Например, в Республике Молдова можно перечислить до шести уровней этнической/национальной и территориальной идентичности: постсоветскую, румынскую, молдавскую, любой другой этнической группы, европейскую, несколько региональных и местных.

Поскольку национальные, этнические, региональные и местные идентичности в большинстве случаев пересекаются (а некоторые из них находятся в «спячке»), в определенных контекстах различные субъекты, использующие повестку дня политической жизни, стремятся активировать существующие идентичности или те, которые находятся в состоянии «сонливости». Надо отметить, что феномен глобализации и трудовой миграции определяет появление новых идентичностей или идентификации людей. Особое внимание привлекают приграничные регионы. Содержание этих идентичностей давно занимает теоретиков, в том числе географов. Хотя европейская идентичность все еще относительно слаба, ее содержание меняется от одной страны к другой.

Еще в 1962 году американский политолог Кеннет Э. Боулдинг выделил особый тип границ между макрорегионами, так называемые *критические границы*. Его теория была тесно связана с идеей сфер влияния и жизненно важных интересов, поскольку каждая держава или сверхдержава имела за пределами своего радиуса дозу влияния²⁶.

Формирование политической и этнической идентичности нельзя представить исключительно как процесс, полностью регулируемый политическими элитами. Этот процесс носит двусторонний характер, поскольку местные территориальные сообщества играют значительную роль в формировании и укреплении государственного образования. Таким образом, политическая идентичность (национальная или государственная) жизненно важна, но не уникальна и часто не является главной. С исторической точки зрения его появлению предшествовала местная и региональная идентичность²⁷.

Культурные границы между территориально-политическими системами де-факто могут совпадать с границами государств, экономических и военно-политических блоков, включая критические границы, а могут не совпадать, находясь на территориях разных стран.

Культурные границы выполняют прежде всего внешние функции контакта культур, а государственные границы представляют собой демаркационные линии – символы независимости. Как мы уже указывали, самоидентификация человека с определенной территорией – этнической и/или политической – всегда была и остается иерархической. Обычно человек ощущает себя одновременно гражданином своей страны и представителем определенного региона, но и уроженцем своей местности. При этом уровни территориальной идентичности могут играть разные роли – подчине-

²⁴ Там же, с. 145-146.

²⁵ См: Anderson B. *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. London: Verso, 2006. 240 с.

²⁶ Boulding Kenneth E. *Conflict and defense, a general theory*. New York: Harper & Row, 1963, с. 349.

²⁷ Харитонович С. Выстраивание пограничья... с. 151.

ние или доминирование. Абсолютно неизменной, вечной идентичности не существует. Особенно в условиях усиления миграционных потоков имеет место увеличение числа людей с двойной или даже множественной идентичностью. Этническая идентичность, а точнее этно-территориальная, является лишь одним из видов подчиненных иерархических идентичностей, а не обязательно одной из основных. В большинстве случаев различные экстерриториальные идентичности мирно сосуществуют в сознании человека, но иногда они могут вступать в острые конфликты, вынуждая носителя идентичности отрицать какую-либо идентичность. На пост советском пространстве, под воздействием трудовой миграции, насчитываются миллионы людей с двойной или множественной идентичностью ²⁸.

Таким образом, исходя из изложенных теоретических соображений, можно сказать, что под влиянием трудовой миграции происходит диверсификация идентичности женщин-мигрантов Молдовы. Проектируя изменения идентичности, можно отметить и тот факт, что трудовая миграция порождает и другую цепочку изменений, как: модернизация традиционного образа жизни; распад семей; изменение ценностей в сфере частной жизни; диверсификация обычаев и традиций как межкультурное моделирование мигрирующих и т.д.

В том, что касается методологии, хотя проблема допускает междисциплинарный подход, мы предлагаем выделить подход исследования посредством проведения интервью и сбора устных свидетельств, которые являются частью методологии, характерной для устной истории.

«Память» как инструмент исследования трудовой миграции вызвала особый интерес у общественного мнения по мере усиления исхода граждан из Республики Молдова. Несмотря на то, что работ, сосредоточенных на восстановление воспоминаний о событиях, связанных с трудовой миграцией, существенно мало, первенство оставаясь за материалами средств массовой информации, все же, надо отметить появление в художественной литературе серии романов, посвященных миграции женщин из Республики Молдова ²⁹.

Если рассматривать, то что называется памятью женской миграции, можно сказать что воспоминания, не обязательно являются объективным изображением прошлого, но при обращении к опыту и воспоминаниям, представляют собой возможность обновления рассматриваемого феномена. По сути, память воссоздает историю трудовой миграции, исходя из настоящего и в зависимости от социального контекста. Воспоминания играют важную роль в определении личности, группы, в том числе целого сообщества.

В общих чертах, память трудовой миграции включает в себе ряд процессов, таких как сохранение и восстановление. Другие определения требуют культурного подхода, который приписывает данному понятию различное содержание и роли в зависимости от потребностей интерпретации сообщества или общества, вовлеченные в данном процессе. Пьера Нора определял «коллективную память» как «воспоминания [...] об опыте, пережитом одним сообществом, которое являются неотъемлемой частью идентичности общества в целом. Воспоминания о пережитых событиях [...], переданные устно или письменно, являются по существу активными» ³⁰.

Одна из форм коллективной памяти, делимой женским сообществом прошедшее через опыт трудовой миграции, является культурная память, которая превращает определенные события прошлого в предмет общественной памяти ведущие к их мифологизации. В Республике Молдова создание культурной и коллективной памяти о трудовой миграции является частью непрерывного процесса, на который влияет память женской группы. Представления феномена миграции, продвигаемый индивидуально или определенными группами, способствуют созданию культурной памяти об этом явлении.

Специфика определения свидетельств мигрантов заключается в интеграции индивидуальной памяти каждого из свидетелей в коллективную память ³¹.

Свидетель (интервьюируемый) на самом деле является посредником, который оживляет нерасказанные, забытые истории (или заархивированные в письмах или фотографиях) и формулирует их в связном мемориальном дискурсе. Как это часто бывает в повседневной жизни, наши воспоминания далеко не так точны, как нам хотелось бы. Мы часто забываем тривиальные события, факты

²⁸ Там же, с. 153.

²⁹ Partole C. Totentanzsau Viațaunei Nopti. Chișinău: Pontos, 2009; (Второе издание), Chișinău: Pontos, 2011; (Третье издание), București, Ed. „ePublishers”, 2017; Partole C. Straniera. Chișinău-București: Editura Bestseller, 2020; Dunford V. Inimialbastre: dedicație șinebunie. Chișinău: S.n. (Tipogr. „Bons Offices”), 2020, 178 с.

³⁰ Nora P. Mémoire collective // J. Le Goff (ed.), La Nouvelle histoire. Paris: Retz, 1978, с. 398.

³¹ Lungu D. Povestea vieții. Teorie și documente. Iași: Editura „Universității Al. I. Cuza”, 2003, с. 81; Radosav D. Editorial – O „sensibilitate sudică” a memoriei și oralității //Anuarul Institutului de Istorie Orală. Cluj-Napoca, VI, 2005, с. 12; Radosav D. Istoria din memorie. Cluj-Napoca: Gatineau, Argonaut, Symphologic Publishing, 2016, 403 с.

повседневной жизни, но также и довольно важные события. Воспоминания, связанные с определенными событиями, кажется, бесследно исчезают или подвергаются неожиданным искажениям. Однако, помимо этих несколько исключительных ситуаций, повседневный опыт подтверждает, что мы можем полагаться на данные нашей памяти³².

Изучение феномена женской трудовой миграции рассматривает возможность архивирования свидетельских показаний, что является особенно важным, если даже не обязательным, для завершения исследований, проводимых до сих пор. Тщательный анализ свидетельств, позволяют открывать новые грани, относящиеся к прошлому и, в то же время, необходимые для осознания «тотальной истории» этого продолжающегося процесса³³.

Проведение глубинных интервью является частью методологии, относящейся к *устной истории*, которая позволяет реконструировать последовательности из пережитой истории и то, как воспоминания о трудовой миграции могут определить или дополнить «другую историю», официальную³⁴. При столкновении с «великой историей» коллективная память становится исторической памятью, а воображаемое – в своеобразную историческую конструкцию. Историческая память, даже нынешнего времени, предполагает постоянное строительство и реконструкцию прошлого³⁵.

Изучение женской трудовой миграции посредством *устной истории* позволяет преодолеть неудовлетворительные документальные и статистические исследования. Более того, *устная история*, используемая при расшифровке памяти женщин-мигрантов, может стать дополнением к традиционной историографии. С этой точки зрения, женщины, которые покинули страну в поисках лучшей доли, перестанут быть только цифрами – а людьми, которые обрели достаточно уверенности, чтобы поделиться своими более интимными воспоминаниями.

После «опыта», зарегистрированный женщинами отмеченными трудовой миграцией, цифры не могут иметь столь важную значимость. Достаточно одной судьбы, чтобы изменить точку зрения, потому что, хотя мы говорим от их имени, их история переплетается с другими десятками, сотнями, тысячами женщин³⁶.

Извлечение воспоминаний о трудовой миграции не зависит исключительно от памяти свидетеля или его способности понять то, что исследователь хочет знать, но также и от последнего, который своими вопросами может побудить возвращение к живой памяти собеседника³⁷. Другими словами, для того, чтобы исследовать воспоминания о трудовой миграции необходимо, по сути, ее спровоцировать.

В сотрудничестве между интервьюером и свидетелем событий также раскрывается «интеллектуальная» функция свидетельских показаний в том смысле, что они производят упорядочивание, разъяснение и внятную реконструкцию памяти и воспоминаний. В равной степени «актер памяти», свидетель, по сути, участвует в «освещении мест» или аргументирует «визуальное» и документальное поле пережитых событий, таким образом достигая приумножения знания об исключительности событий.

Пережитая и рассказанная история представителями трудовой миграции можно вписать в типологию интервью под названием *история жизни* [life (hi)story]. Как фундаментальный метод исследования эмпирической вселенной, интервью позволяет реконструировать личные биографии «маленьких людей», подключенных к основным событиям миграционных потоков XXI в. Используя данный тип исторического источника, можно достичь своего рода *исследовательского-образа*, отражающего явно гуманистический подход, отмеченный формированием социальных норм и конфигурацией видения непосредственных свидетелей феномена миграции. Интервью рассматривает *свидетеля* или *непосредственно участника* в трудовой миграции, в котором свидетель является рассказчиком и актером действий из недавнего прошлого. «Истории», вписанные миграционным явлением, в значительной степени противоположные официальной истории, представляют собой

³² Constantin T. Acuratețea în memoria autobiografică // Anuarul Institutului de Istorie Orală. Cluj-Napoca, VI, 2005, c. 19-20.

³³ Prisac L., Xenofontov I.V. Revizuirea memoriei. O altfel de abordare a deportărilor din RSS Moldovenească. Studiu introductiv//Arhivele memoriei: Recuperarea și valorificarea istorică a memoriei victimelor regimului totalitar-comunist din Republica Sovietică Socialistă Moldovenească: Memorii. Documente. Studii de caz, vol III: Cercetări realizate în localitățile din sudul Republicii Moldova. C. Manolache (ed.). Chișinău: Biblioteca Științifică (Institut) „Andrei Lupan”, 2019, c. 8-22.

³⁴ См. Xenofontov, Ion. Istoria recentă și istoria orală. Perspective de abordare // Revista de Istorie a Moldovei, nr. 2, 2008, c. 108-113.

³⁵ Radosav D. Editorial – O „sensibilitate sudică” a memoriei și oralității..., c. 11.

³⁶ Comănescu A. Război în memoria comunității germane // Anuarul Institutului de Istorie Orală. Cluj-Napoca, VII, 2006, c. 128.

³⁷ Там же, c. 136.

реальные альтернативы традиционному дискурсу.

В рамках текущего исследования мы планируем провести и представить свидетельства женщин-мигрантов, выбранных из ряда культурных уровней Республики Молдова (по соотношению каждой этнической группе), разных возрастов и профессий, включая разных мест пребывания), которые можно рассматривать как источник исторической реконструкции, так и рассуждения о недавних исторических моментах, поскольку с годами пережитые события будут принимать неожиданный смысл, а воспоминания, таким образом, включают в себя как попытку понимания, так и оправдание и/ или (ре)интерпретацию³⁸.

Память о женской трудовой миграции, оцененной с точки зрения настоящего времени, является образцовым и переходным, потому что оно перемещается из недавнего прошлого в настоящее, чтобы разрядить явление с его необратимыми процессами. Воспоминание, таким образом, производит по крайней мере два последствия в интерпретируемых и реконструктивных рамках жизни женщин, отмеченных трудовой миграцией. С одной стороны, субъективное представление человеческих переживаний, а с другой, транс историческое представление смысла и видения, которые люди «настоящего времени» разработали транс субъективно по отношению того или иного периода. По этой причине историю (историописание) можно репозиционировать как память и репрезентацию.

Таким образом, учитывая возможные трансграничные взаимодействия и взаимовлияние в ходе трудовой миграции женщин, в заключение можно отметить что данное исследование можно осветить при помощи теории «пограничья» (boundary theory), так как, в процессе трансграничного взаимодействия женщины могут стать необходимым звеном «межкультурной взаимосвязи». В том, что касается методологии исследования, проблему можно выделить с помощью сбора устных свидетельств, свойственные устной истории. Данное направление даст возможность дополнить официальную историю процесса трудовой миграции.

Lidia PRISAC

«Women of the Borderland» under Conditions of Labor Migration (on the Example of Post-Soviet Moldova): A Theoretical and Methodological Approach

The purpose of this article is to highlight the theoretical and methodological approaches related to the problem of labor migration of women in the Republic of Moldova. Although significant, the approach remains outside the historiography field of view. The theme is a recurring one and practically little approached in historiography. In view of the fact that the changes caused by intercultural symbiosis, the author tries to clarify things through the «boundary theory» defined by three terms from the English – boundary, border and frontier. The author concludes that the migration impact on women from Republic of Moldova should be considered on the basis of cultural diversification, differences and mutual influences, since in the process of transborder interaction, women can become a necessary link in the “intercultural relationship”. In terms of research methodology, although the problem allows for a transcendental and interdisciplinary approach, the author proposes to highlight the problem through interviews and the collection of oral evidence, which are part of the methodology characteristic of oral history. This direction makes it possible to reconstruct a series of events experienced by labor migrants, and to form the memories of migration in “stories” that can define and supplement the official history.

Key-words: labor migration, women, theoretical and methodological approach, boundary, border, frontier, Republic of Moldova.

³⁸ Radosav D. Editorial – O „sensibilitate sudică” a memoriei și oralității..., с. 15-16.

УДК 323.173(=161.2)(477.61/.62-074)(045)

Віталій МАСНЕНКО

Прикордонна/гібридна ідентичність населення українського Донбасу в умовах російської окупації¹

Населення українського Донбасу до початку російської воєнної агресії мало своєрідну регіональну ідентичність, у якій, окрім суто прикордонних характеристик, був помітний суттєвий «радянський» складник. Російська агресія привела до масового від'їзду на контрольовану Україною територію щонайменше 1,5 млн. громадян з домінуючою українською ідентичністю. Водночас на тимчасово окупованих територіях ОРДЛО відбувається тотальна зачистка українського мнемонічного простору. Натомість впроваджується російська модель історичної пам'яті, яка химерним чином поєднує імперську, радянську та окупаційну складові. Зрозуміло, що ідентичність підкупаційного населення зазнає суттєвої трансформації, яка створює все більшу дистанцію від решти українських громадян, навіть на звільнених територіях Донбасу.

Однак, гібридна природа цієї ідентичності робить її амбівалентною, нестійкою. Більше того вона перебуває у стані кризи, та її носії зазнали кількох хвиль культурних травм. Зберігаються і посилюються роз'єднанні політичні лояльності. Вказано також на функціонування історичної свідомості як ключового маркера ідентичності різних груп населення, як до окупації вказаних територій, так і на нинішній час.

Ключові слова : Донбас, ОРДЛО, гібридна ідентичність, мнемонічний простір, прикордоння.

Донбас як прикордонний регіон й ідентичність його населення традиційно були у полі уваги як українських², такі зарубіжних дослідників³. З початком відкритої фази російської агресії студіювання цієї проблематики суттєво активізувалося й, окрім суто наукового, набуло надзвичайного важливого суспільного значення⁴. Цілком очевидно, що висловленні сучасними дослідниками

¹ Публікація містить результати досліджень, проведених при грантовій підтримці Національного фонду досліджень України за конкурсним проектом № 2020.02/0103 «Політика пам'яті та історична свідомість населення на окупованих Росією територіях України (ОРДЛО, АР Крим, Севастополь)».

² Пашина Н. Етномовний чинник політичної ідентичності в Донбасі // Політичний менеджмент, 2005, №1, сс.24-34; Хобта С. Восток Украины: трансформация идентичностей в условиях пограничья // Перекрестки. Журнал исследований восточноевропейского Пограничья, 2010, №3-4, сс. 207-222; Ніколаєць Ю. О. Поселенська структура населення Донбасу : (етнополітичний аспект динаміки) / Монографія, Київ, ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2012, с. 188; Котигоренко В.О., Рафальський О.О. Прикордоння епох і цивілізацій: регіональна ідентичність українського Донбасу в «західному» науковому дискурсі // Гілея, 2013, Вип. 78 (№11), сс. 309 – 315; Котигоренко В., Рафальський О. Ідеологічний проект «руського мира» і політичні переваги та уподобання населення українського Донбасу // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, Київ, 2013, Вип. 5 (67), сс. 53 – 76.

³ Wilson Andrew. The Donbas between Ukraine and Russia: The Use of History in Political Disputes // Journal of Contemporary History, Vol. 30, No. 2 (Apr), 1995, pp. 265–289; Куромія Гіроакі. Свобода і терор у Донбасі: Українсько-російське прикордоння, 1870–1990-і роки / Пер. з англ.: Г. Кьорян, В. Агеєв; Передм. Г. Немирі, Київ, Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2002, с. 510.; Його ж. Донбас поміж Україною та Росією: позанаціональна ідентичність? // Глобалізація. Регіоналізація. Регіональна політика: Хрестоматія з сучасної зарубіжної соціології регіонів, Луганськ, 2002, сс. 541–554.; Studenna-Skrukwa Marta. Ukraiński Donbas. Oblicza tożsamości regionalnej, Poznań, Wydawnictwo Naukai Innowacje, 2014, s. 307.

⁴ Верменич Я.В. Феномен пограниччя: Крим і Донбас в долі України / Від. ред. В.А. Смолій, Київ, Інститут історії України НАН України, 2018, с. 369.; Кармазіна М.С. Політичні ідентичності в сучасній Україні: міська громада Донецька, Київ, ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2016, с. 232; Кривицька О. Ідентичність українського пограниччя: Донбас // Наукові записки ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2017, Вип. 1(87), сс. 293-313.; Бенчук В.О., Трофимович В.В. Реакція жителів Донецької області на збройну агресію Росії проти України у 2014 р. // Військово-науковий вісник, 2020, №34, сс.172-199. та ін.

оцінки та концептуальні положення ще досить часто мають гіпотетичний характер і спонукають до ретельного аналізу й відповідної наукової дискусії. Тому **мета** запропонованої розвідки полягає у верифікації власної концепції значення різних чинників у трансформації ідентичності українських громадян – мешканців ОРДЛО в умовах російської окупації.

На початку розгляду варто визначитися з основними поняттями: «прикордонна ідентичність» та «гібридна ідентичність». Якщо перше видається цілком очевидним і не викликає суттєвих дискусій у дослідників, то друге потребує окремого пояснення. Отже, під «прикордонною (порубіжною) ідентичністю» розглядаємо відповідний тип ідентифікації населення, яке позиціонує себе як мешканців фронтиру – порубіжного простору між різними цивілізаціями, культурами, країнами, державами тощо. Тобто у функціонуванні вказаної моделі індивідуального та колективного самовизначення задіяні найрізноманітніші ідентити, починаючи від соціокультурних, етнічних і завершуючи політичними. Цілком логічно зробити припущення, що самоідентифікація на прикордонні як правило, не збігаються з тими моделями, які декларуються їхніми метропольними/державними центрами. Більше того, вона може своєрідним чином поєднувати в собі базові смисли, які виходять з різних центрів суміжних просторів.

Запропонований підхід дозволяє також врахувати семантичний зв'язок між ментальними образами «кордону» і відповідним рівнем колективної самоідентифікації спільнот. Зокрема, ту обставину, що неодмінною складовою ментальності європейців була сакралізація державних кордонів як необхідного атрибуту модерного національного дискурсу. Вочевидь для домодерного/ранньомодерного часу ментальне мапування прикордоння базувалося на інших ідентентах: конфесійних, патримоніальних, клієнтарських тощо. З великою ймовірністю можна стверджувати, що зауважені інтенції можуть зберігатися й у модерний час, особливо серед тих спільнот які досить специфічно реагували на процеси модернізації.

Як справедливо зазначає Я. Верменич значна частина населення у зонах погранич має або «гібридну», або налаштовану на суперництво ідентичність⁵. Така культурна гібридність присутня в усіх сферах життя, хоч самі мешканці прикордоння значною мірою не відчують (або не хочуть це визнавати) себе результатом гібридизації чи подвійної стереотипізації і переконані, що їхня ідентичність цілком самодостатня, і навіть більш вагома, ніж домінуюча у загальнодержавному просторі. Отже така гібридна ідентичність у спрощеній/робочій формулі може бути визначена, як множинна ідентичність, яка сполучає різні, не вповні комплементарні складники. Також варто визнати, що гібридні ідентичності містять значний контраверсійний потенціал. Основна базова суперечність полягає у запереченні внутрішньої природи ідентичності як інерційної системи, для конструювання якої потрібен певна темпоральна протяжність. Оскільки гібридні ідентичності виявляються доволі нестійкими, то вони спроможні на функціонування лише в обмеженому часовому відрізку. А в часових масштабах довгої протяжності спостерігається химерна послідовність кількох гібридних ідентичностей, які «нашаровуються / нанижуються» одна на одну.

Для адекватного студіювання теми варто також залучити як робочий інструмент поняття «політичної лояльності». У цьому випадку лояльність визначає рівень соціальної «вірності» певній політичній системі, владі, уряду, офіційній ідеології та іншим владним інтенціям. Політична лояльність може розглядатися як об'єктивізація політичної ідентифікації і реалізується на кількох рівнях (на рівні переконань, атрибуції, поведінки тощо). В залежності від взаємодії різних чинників (матеріальних і нематеріальних) у реальному житті зустрічаються неподільні та роз'єднанні (подвійні) політичні лояльності.

Також доречно зауважити, що рамки запропонованої розвідки більш широкі у часі й просторі, ніж артикульовані у назві. Оскільки для розуміння сучасної ситуації важливо враховувати певний історичний екскурс, а для нинішнього стану речей також маємо розглядати ідентифікаційну ситуацію як на окупованій, так на звільненій території Донбасу.

* * *

Регіон України, який сьогодні відомий як Донбас має складну історичну долю. Суперечливі інтерпретації його минувшини й нині досить суттєво впливають на сучасну ідентифікаційну ситуацію. Важливо зауважити, що вказана територія має різне районування з погляду етнології, економічної географії, історичної картографії тощо.

Так, етнологи всю Луганську та північ Донецької областей відносять до історико-етнографічного району Слобожанщина, а південь Донецької – до Українського степу.

В історичному аспекті регіон також виглядає доволі строкато, оскільки сформувався із земель Слобідської України (частини слобідських козацьких полків), і почасти з території вольностей Запо-

⁵ Верменич Я.В. Феномен пограниччя... С. 79.

розьких та Війська Донського. Тому можна цілком погодитися з думкою Я. Верменич, що Донбас не є історичним регіоном, оскільки територіально він постав з різних частин колишніх козацьких формувань⁶. Їхнє об'єднання було зумовлено специфікою економічного розвитку, а саме прискореною індустріалізацією у другій половині XIX – на початку XX ст., яка привела до зосередження металургійного та машинобудівного виробництва в ареалі видобування вугілля. Така специфіка щораз породжує численні спроби подолати поширені стереотипні уявлення і здійснити деконструкцію «донбаського міфу» про цілісність і унікальність регіону.

Деякі сучасні українські політики й урядовці взагалі пропонують відмовитися від використання в Україні поняття «Донбас» як частини російського окупаційного дискурсу. Зокрема, нинішній секретар РНБО України Олексій Данілов вважає: «Слова «Донбас» немає в жодному нормативному правовому документі нашої держави. Це дефініція, яка нам нав'язується Російською Федерацією – «народ Донбасу», «вибір Донбасу», «Донбас не поставлять на коліна». Нам треба чітко дотримуватись наших нормативно-правових документів... Є чіткі назви території Донецької і Луганської областей, ніякого Донбасу не існує, це дуже небезпечно, коли ми починаємо такі речі говорити»⁷. Вочевидь, що така пропозиція має сенс щодо коригування офіційного, особливо правового, інструментарію, але в суспільному та науковому вжитку дефініція «Донбас» лишається цілком релевантною.

Особливу роль у формуванні і розвитку регіональної ідентичності Донбасу відіграло «прикордоння» – нічийна, вільна земля, колишнє «Дике поле», що упродовж багатьох століть давало пристановище тим, хто прагнув врятуватися від переслідувань і поневолення чи шукав шляхів фізичного виживання⁸. Тому, можна цілком погодитися з концепцією Г. Куромії, що Донбас – це не кордон якихось двох цивілізаційних суб'єктів, а розмита межа між освоєною і неосвоєною територією, між цивілізацією і незаселеним Степом, між владою і свободою, яка межує з брутальною сваволею та часто переходить у неї⁹.

Повертаючись до «козацької спадщини», треба нагадати, що всі зазначені козацькі формування мали прикордонний характер, а населення, відповідно, прикордонну ідентичність. Яку найоптимальніше розглядати саме у межах фронтірної теорії, як продукту контактної зони, що апріорі мала гібридний характер. Цікаво, що ментальна орієнтація кордону в різних козацьких спільнотах була доволі специфічною: слобідські козаки сприймали його по лінії «північ-південь», запорозькі та донські – «по колу» (всєбічне прикордоння). Деякі дослідники вважають що перманентні прикордонні конфлікти між запорізькими і донськими козаками мали не тільки корпоративне, але й глибше етнічне підґрунтя і позначилося на їхній ментальній географії – як окреслення межі між українцями і росіянами.

У пореформений період, позначений прискореним формування вугільного промислового комплексу і капіталістичного сільського господарства, що викликало величезний потік переселенців з інших губерній, було закладено основу сучасної етнічної структури населення Донбасу¹⁰. Індустріалізація другої половини XIX – початку XX ст. привнесла суттєві трансформації, які полягали не тільки у зміні складу населення регіону за рахунок міграції робітництва, а у розмиванні і зникненні статусу прикордоння. Можна спрогнозувати, що елементи прикордонної ідентичності зберігалися у місцевого населення – нащадків козаків, а прийшло робітництво вже не мало таких інтенцій.

Початок радянського періоду (1920-ті роки) для мешканців регіону видався доволі травматичним. Значна нестабільність у етнополітичній площині була зумовлена політичними хитаннями партійно-державної лінії кремлівського керівництва: від моделі «боротьби двох культур» (з явним протегуванням «пролетарській» російській культурі) до курсу на коренізацію/українізацію, з наступним поверненням до жорсткої «боротьби з українським буржуазним націоналізмом». Хоча надто коротка «доба українізації» все ж мала позитивний вплив на процес дерусифікації міського робітничого середовища і зростання соціальної мобільності українців регіону. Цікаво, що місцева радянська еліта і населення досить болісно відреагували на відокремлення у 1924 р. від українського Донбасу Таганрога та Шахтинської округи¹¹. Така ситуація, не зважаючи на зовнішню, переважно, економічну мотивацію, була досить показовим маркером самоідентифікації місцевого населення і свідчила про наявність у ньому принаймні двох ваго-

⁶ Там само, С. 254.

⁷ Данілов О.В. Україні немає слова «Донбас», його нав'язує Росія // *Українська правда*. 24.03.2021. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2021/03/24/7287714/>

⁸ *Донбас в етнополітичному вимірі*, Київ, ІПіЕНД імені І.Ф. Кураса НАН України, 2014, С.425.

⁹ *Куромія Гроакі*. Свобода і терор ... С. 29-31, 33.

¹⁰ Пашина Н. Етномовний чинник... С.27.

¹¹ Сергійчук В. Етнічні землі і державний кордон України, Київ, 2000, С. 65-67, 91, 94-102.; Верменич Я.В. Феномен пограниччя... С. 274-275.

мих ідентентів – відчуття внутрішньо регіональної єдності й посилення, можливо тимчасового, фіксації стану порубіжності. Як бачимо, навіть номінальна суверенізація ранньої УСРР містила як неодмінний компонент поняття «кордонів» і, відповідно, породжувала прикордонну ідентичність.

У наступний період 1930-1940-х рр. відбулася ще більша міксація населення – зменшення питомої ваги українців (наслідок репресії та Голодомору), і збільшення питомої ваги росіян (робітництво, кримінальний складник). Спостерігалися й локальні явища, скажімо переселення окремих груп мешканців Лемківщини під час «трансферу 1944 р.». Отже підвалини сучасної донецької ідентичності закладалися у рамках радянського модернізаційного проєкту, починаючи з 1930-х рр., однак її формування реально припадало на 1960–1970-ті роки. Саме тоді усталився образ Донбасу як вітрини соціалізму з побутовими символами т.зв. «соціалістичного раю» – дешевою горілкою й ковбасою, достатньою кількістю робочих місць, швидким просуванням черги на житло¹². При цьому головним стрижнем соціальної структури тут стали не етнічні, а соціально-економічні ієрархії. Водночас, доречно визнати, що за цією совєтською зразковістю приховувалися суттєві суперечності, закорінені саме у ідентифікаційній сфері. Власне у період пізнього СРСР посилюється гібридність ідентичності мешканців «шахтарського краю», яка найбільше виявлялася у суперечності між етнічним самовизначенням і рідною мовою, та відданістю радянській версії модерності. Регіон являв собою своєрідний ментальний простір, в якому химерно переплелися категорії «свій – чужий», «інший – інакший», «лояльний – нелояльний» тощо. На думку Я. Верменич, Донбас як значною мірою штучно створене порубіжжя із закладеним у його фундамент значним конфліктогенним потенціалом, був приречений на постійні «з'ясування відносин», тертя, прояви сепаратизму¹³.

Із здобуттям Україною незалежності, в 1990-х роках на Донбасі відбулося помітне посилення регіональної ідентичності, яке, за спостереженнями Г. Коржова, обумовлювалося компенсаторною функцією – ідентифікація з регіоном заповнила вакуум ідентифікації з державою¹⁴.

На думку багатьох дослідників у регіоні сформувалася фактична українсько-російська біетнічність. М. Гаухман вважає, що українці та росіяни Донбасу не сприймали одне одного як «інших». Близьке сусідство та спільна праця спричинилися до метисації населення Донбасу¹⁵. Цей стан між-етнічних відносин, якому притаманно розмивання етнічних меж і поширення українсько-російських шлюбів, соціолог І. Кононов назвав «українсько-російською домінуючою етнічною коаліцією»¹⁶. У соціальному вимірі її основу становили шахтарі й робітники заводів. Культурно-психологічні особливості цієї спільноти були зумовлені розривом з більш архаїчним селянським середовищем, яке апіорі трaktuвалося як відстале та безперспективне.

С. Пахоменко також вважає, що складовими регіональної ідентичності Донбасу виступають українсько-російська біетнічність (подвійність ідентифікації, розмита і нечітка межа між українською і російською ідентичністю), домінування російської мови, індустріальний тип культури, щире шанування радянського минулого та її символів, компліментарність до російської держави¹⁷. Отже у формуванні ознак регіональної самоідентифікації жителів Донбасу важливу роль відіграють за-уважені вище етнонаціональні особливості регіональної спільноти. Йдеться, передовсім, про високу частку росіян в етнічному складі населення. Однак, варто звернути увагу, що за період між переписами 1989 р. та 2001 р. відносний показник українців збільшився, а росіян зменшився. Якщо частка українців серед усього населення регіону за період 1989 – 2001 років збільшилася на 6,1% (з 51,1% до 57,2%), то питома вага росіян за цей же час зменшилася на 5,5% (з 44,0% до 38,5%)¹⁸.

Оскільки українсько-російська біетнічність Донбасу була значною мірою сформована радянською політичною риторикою у межах радянського модернізаційного проєкту то ностальгія «за совком» залишилася питомою складовою регіональної гібридної ідентичності.

Радянський складник ідентичності мешканців Донбасу має кілька прикмет. Зокрема, йдеться про домінування патерналістських настанов. Так, І. Тодоров зауважив, що Донбас однозначно успадкував ту патерналістську в своїй основі ціннісну систему, яка існувала в СРСР. Місцеві меш-

¹² Там само, С. 250-251.

¹³ Там само, С. 277.

¹⁴ Коржов Г. Региональная идентичность Донбасса: генезис и тенденции развития в условиях общественной трансформации // *Социология: теория, методы, маркетинг*, 2006, № 4, С. 40.

¹⁵ Гаухман М. Донбас: колонізація і мітологізація. Ч. 2. Внутрішня колонізація // *Україна модерна*. 06.02.2016, URL: <https://uamoderna.com/blogy/mikhailo-gaukhan/donbas-kolonizaciya-i-mitologizaciya-2>

¹⁶ Кононов І., Хобта С., Щудло С. Донбас і Галичина в регіональній системі України, 2014 [електронна брошура], С. 57–58.

¹⁷ Пахоменко С. Ідентичність у конфлікті на Донбасі // *Intermarum: історія, політика, культура*, 2015, Вип. 2, С. 383.

¹⁸ Національний склад населення України та його мовні ознаки за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року / За ред. О.Г.Осаулєнка, Київ, Державний комітет статистики України, 2003, С. 130, 137.

канці в переважній більшості вважають, що саме влада відповідальна за освіту, охорону здоров'я, стабільну роботу та виплату зарплат, пенсій та соціальних допомог. Звідси домінування колективістських цінностей, історична пам'ять, переважно орієнтована на радянську спадщину. Нині в регіоні зберігається інерція своєрідного «регіонального патерналізму» під гаслом «старшим видніше»¹⁹. Отже, присутня в українському суспільстві, у тому числі й на Донбасі, ностальгія за радянським минулим має інший характер ніж в Росії, де головним аспектом була туга за втраченою імперією. В Україні ностальгію за СРСР провокують патерналістські настрої та прагнення мати, хай навіть і мінімальні, але все ж таки наявні в Радянському Союзі соціальні гарантії²⁰. Не варто забувати й про психологічний аспект вибірковості пам'яті – схильність акцентуватися на позитивних спогадах.

Присутність російсько-радянської ідентичності у значної частини населення Донбасу засвідчують соціологічні дані. Станом на кінець 1990-х років лідером серед носіїв радянської культури була Донецька область – 37,1%, тоді як носії української і російської культури розділилися майже порівну – 25,8% та 21,9% відповідно. Переважна більшість представників Луганщини відносила себе до української культурної традиції (44,3%), радянської і російської – 24,5% та 21,9% відповідно. Водночас соціологи констатували поступове зменшення питомої ваги радянської ідентичності. Так, серед мешканців Донецька у 1994 р. 40,1% визначили себе як «радянську людину», у 1999 р – таких було вже 21,5%, а у 2004 р. – лише 9,9%²¹. По Донецькій і Луганській областях разом: 2001 р. – 22,0%, 2009 р. – 15,0%, 2014 р. – 13,9%, 2015 р. – 5,4% (останній показник, вочевидь, стосується мешканців неокупованої частини Донбасу –В.М.)²².

Ще одним із проявів «радянськості» є «пролетарський» складник регіональної ідентичності, Він помітно посилювався під час індустріалізації ще більші нівелював неусталену етнічну ідентичність. Культ міцної промисловості затінював всі інші цінності. Мікросвіт шахти або заводу, які виробляли матеріальні цінності, «перемолов» релігійні міфи, народні легенди та ідеали²³. Територіальна ідентичність мешканців Донбасу на думку М. Степико щільно «прив'язана» до гірничодобувної та металургійної промисловості й кваліфікована ним як «релікт індустріального суспільства»²⁴. Отже, не дивно, що в такій регіональній ідентичності чітко проявляється маскулінний складник, який простежується починаючи від побутового рівня.

Характерною рисою сучасного Донбасу є висока ступень лояльності до місцевих еліт. Саме у цьому регіоні найбільшого поширення набули патронклієнтальні форми соціальної взаємодії, побудовані на нерівноправних відносинах і залежності більшої частини місцевого населення від вузького шару регіональної еліти, в руках якої були сконцентровані небачені фінансові та матеріальні ресурсів. За спостереженнями Ю. Ситник на Донеччині оформився конгломерат криміналітету з владою та підконтрольними їм правоохоронними органами. Використовуючи можливості української незалежної держави, цей «конгломерат» був вороже налаштований до всього українського²⁵. Характерно, що місцеві регіональні еліти тривалий час стимулювали конструювання і зміцнення регіональної ідентичності у своїх політичних інтересах, використовуючи її як аргумент в передвиборчій боротьбі на користь, зокрема Партії регіонів.

Цілком закономірно, що гібридний характер регіональної ідентичності містив чимало протиріч, які помітно загострилися в умовах кризи 2013-2014 рр. та російської агресії. Цікавий аспект базової світоглядної контрверзи окреслив В. Головки: «Донецькій ідентичності властива суперечність між

¹⁹ Тодоров І. Особливості ментального сприйняття України у Донецькому регіоні // *Схід і Південь України: час, простір, соціум. Колективна монографія*. В 2 т., Київ, 2014, т. 1, с. 328.

²⁰ Корнієнко Н. Ностальгія за СРСР в Україні та Росії: спільне та відмінне // *Розпад Радянського Союзу та міжнародні інтерпретації закінчення «холодної війни»: 20 років по тому. матеріали міжнародної наук.-практ. конф. (2-4 листоп. 2011 р., Запоріжжя)*, Запоріжжя, Інтер-М, 2011, с. 217.

²¹ Таблиці одновимірних розподілів трендового соціологічного дослідження «Львів-Донецьк»: соціологічний аналіз групових ідентичностей та ієрархій суспільних лояльностей – 1994, 1999, 2004 рр. / упор. В.Сусак // *Україна Модерна. Спеціальний випуск. Львів-Донецьк: соціальні ідентичності в сучасній Україні*, Київ; Львів, 2007, с. 303.

²² *Політичні аспекти кризи на Донбасі: діагностика стану та напрями врегулювання. Аналітична доповідь* / Ред. кол. Рафальський О.О., Котигоренко В.О., Панчук М.І., Київ, ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2015, с. 48, 159-160.

²³ Коржов Г. Региональная идентичность ... С. 42.

²⁴ Степико М.Т. Виклики та загрози українській ідентичності в умовах російської агресії // *Стратегічна панорама*, 2015, №1, с.136.

²⁵ Ситник Ю. В. Еволюція національно-мовної ідентичності українців Донеччини (квітень 1923 р. – квітень 2014 р.): автореф. дис. ... канд. іст. наук 07.00.01 «Історія України» / Запорізький національний університет, Запоріжжя, 2021, с. 14.

великими можливостями («степова вольниця») і жорсткими обмеженнями («галерна праця»)²⁶. Суттєві протиріччя стосуються й сучасного соціокультурної середовища Донбасу. Саме воно, на думку Л. Якубової, справді є плідним ґрунтом для процесів культурної маргіналізації, адже цілі покоління виростили з невизначеною, а то й анаціональною самоідентифікацією²⁷. Така ситуація сприяє швидкому поширенню культурного травматичного досвіду.

Також варто звернути увагу на особливість історичної пам'яті мешканців регіону та її вплив на їхню ідентичність. Тут цілком можна погодитися з думкою І. Кононова: «Групову національно-культурну самосвідомість мешканців Донбасу невірно пояснювати якимись плінними політичними процесами. Вона є вираженням змісту глибинної історичної пам'яті»²⁸. Варто враховувати й те, що крах Радянського Союзу призвів до кризи вкорінених у ньому ідентичностей, а пошуки виходу з неї йшли шляхом пошуку точок опори в уже існуючому матеріалі. Вказані характеристики дозволяються передбачити, що м'яка декомунізація (бо навіть натяки на неї) спроможні викликати культурну травму «першої» хвилі. Характерно, що саме в тих регіонах, де мешкають громадяни, багато з яких є носіями «радянських цінностей», і розгорнулася російська агресія у 2014 р.²⁹

Щодо прикордонного характеру ідентичності мешканців регіону, то на нашу думку, до 2014 р. він не мав належної суспільної артикуляції. Зокрема, соціологічне дослідження в рамках наукового проєкту «Схід України: трансформація ідентичності в умовах пограниччя», здійснене у жовтні 2009 р. серед мешканців Луганської області виявило, що ідентичність «мешканець пограниччя» займає досить слабку позицію у структурі самоідентифікації, перебуваючи в останньому десятку можливих рангів (по області в цілому лише 4% респондентів віднесли себе до цієї категорії). Це дало підстави соціологині С. Хобті констатувати, що у 2000-х роках для східного російсько-українського кордону не характерно розвиненого «почуття кордону». Східний кордон України не сприймається як межа з «чужими», тому прикордонний статус тут на той час не відчувався³⁰.

Більше того переважна більшість мешканців почувала себе ще у «глибокому радянському тилу». Перетин державного кордону між Україною і РФ був надзвичайно спрощеним, за внутрішніми паспортами і без віз. Посилене нав'язування ідеологеми «руського мира» нівелювало дистанцію від Росії, яка більшістю українських громадян у Донецькій і Луганській областях не сприймалася як «за рубіж». Цьому сприяв і офіційний дискурс української центральної влади щодо Росії як братньої країни «близького зарубіжжя», «стратегічного партнера» тощо. Ще більш «антифронтирною» була позиція місцевих еліт, які економічні й фінансові зв'язки з Росією використовували як засіб дистанціювання від офіційного Києва. Можливо певні незручності відчували лише окремі локальні групи населення. Скажімо, рибалки приазовських сіл (Сєдове тощо), яких у 2012-2013 рр. «кошмарила» прикордонна служба ФСБ. Але, ця невдоволеність в більшості «каналізувалася» не в бік брутальності прикордонників сусідньої держави, а на сам факт появи «непотрібного» і навіть «шкідливого» для промислу кордону.

Російська агресія на Донбасі привела до відновлення його колишнього фронтирного статусу, фактично відкинувши на кілька століть назад. Досить влучно з приводу цього висловився Г. Куромія: «Зруйнувавши українсько-російський кордон на Донбасі, Москва зрештою знову поклікала до життя легендарне неупорядковане «дикє поле»³¹. А це в свою чергу мало суттєві геополітичні наслідки. Цілком можна погодитися із спостереженням І. Чорновола, що з раптовим перетворення Донбасу на мілітарний фронтір Україна знову стала порубіжжям європейської цивілізації. Зоною жорсткого протистояння експансії Росії³². Отже, для продуктивного аналізу трансформації ідентичності українських громадян в умовах російської агресії важливо визначити передумови посилення і прогресування російської військової експансії на терени України. Так, фі-

²⁶ Головка В. Український розлом «руського мира»: донецька та дніпропетровська ідентичності // *Схід і Південь України: час, простір, соціум. Колективна монографія*. В 2 т., Київ, 2014, Т. 1, С. 106.

²⁷ Якубова Л.Д. Процес українського націєтворення VS імперські практики маргіналізації на Донбасі (XVIII – початок XIX ст.) // *Український історичний журнал*, 2015, №4, С. 185.

²⁸ Кононов І. Етнос. Цінності. Комунікація: (Донбас в етнокультурних координатах України), Луганськ, 2000, С. 105-106.

²⁹ *Політичні аспекти кризи на Донбасі: діагностика стану та напрями врегулювання. Аналітична доповідь*, Київ, ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2015, С. 156.

³⁰ Хобта С. Восток Украины... // *Перекрестки. Журнал досліджений восточноевропейского Пограничья*, 2010, № 3-4, С. 220.

³¹ Куромія Г. Загадка Донбасу: як зрозуміти його минуле і майбутнє, 24.08.2015 // *Historians.in.ua*. URL: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/dyskusiya/1596-hiroaki-kuromiia-zahadka-donbasu-iak-zrozumity-iohomy-nule-ta-maibutnie>

³² Чорновол І. Компаративні фронтири. Світовий і вітчизняний вимір, Київ, Критика, 2015, С. 279.

лософ М. Степико звертає увагу на ідентифікаційну природу цього явища, на саме «несумісність і конфлікт двох протилежних ідентичностей: «совкової» азійсько-проросійської та проєвропейської української»³³.

За спостереженнями цього дослідника, існують декілька ліній фронту війни російської та української ідентичностей. До першої лінії ним віднесені окуповані території Донбасу, а також села і міста, які нещодавно були звільнені від окупантів. До цієї лінії варто віднести великі міста Донбасу, такі як Слов'янськ, Краматорськ та Маріуполь. Тут зусиллями adeptів «руського мира» сформувався міф про спільну з Росією ідентичність, не сумісну з українськими цінностями, що й стало ідеологічною основою поширення тут проросійських настроїв та утворення квазіреспублік. До формування окремої донецької «регіональної ідентичності» також доклався і донецький кримінально-олігархічний клан часів президентства В. Януковича³⁴.

Про ідентифікаційні маркери настроїв місцевого населення в умовах політичної кризи 2013-2014 р.і на початку російської агресії свідчать дані соціології. Зокрема, результати опитування проведеного громадською організацією «Донецький інститут соціальних досліджень і політичного аналізу» (керівник В. Кіпень) з 26–29 березня 2014 р за вибіркою 500 респондентів міста Донецька. Теза щодо переважної орієнтації донеччан на Росію не підтверджується розподілом відповідей на запитання про самоідентифікацію. Послідовні патріотичні почуття в цілому властиві більш ніж третині донеччан: ідентифікували себе переважно як «громадян України» з них 37%. Близька до них велика група (21%) донеччан, що ідентифікували себе як «російськомовних жителів України». Сумарно це становило 58% донеччан. На Росію орієнтувалася близько третини опитаних (18,2% – виступали за входження Донецького регіону у міждержавний союз з Росією, 8,7% – за приєднання до останньої) і лише 4,7% – за проголошення так званої ДНР³⁵.

Як показало соціологічне дослідження КМІСу (8–16 квітня 2014 р) «Думки та погляди жителів південно-східних областей України: квітень 2014» серед жителів Донецької області відокремлення свого регіону від України та приєднання до РФ підтримували 27,5% опитаних, не підтримували – 52,2%, важко було визначитися – 17,3%³⁶.

Згідно із загальнонаціональним дослідженням громадської думки населення України, проведеним Фондом «Демократичні ініціативи ім. Ілька Кучеріва» разом із Центром ім. Разумкова 14–18 травня 2014 р. – Донбас був єдиним регіоном, де більшість населення підтримувало членство України в Митному союзі (73% – за, 14% – проти, 13% – не визначилися). Водночас 75% мешканців регіону були проти вступу України до ЄС³⁷.

Початок відкритої російської агресії призвів до масового від'їзду на контрольовану Україною територію щонайменше 1,5 млн. громадян з домінуючою українською ідентичністю. Водночас на тимчасово окупованих територіях ОРДЛО відбувається тотальна зачистка українського мнемонічного простору. Натомість впроваджується російська модель історичної пам'яті, яка химерним чином поєднує імперську, радянську та окупаційну складові. Відповідно, свідомість підкупаційного населення зазнає суттєвої трансформації, яка посилює ідентифікаційну дистанцію від решти українських громадян, навіть на звільнених територіях Донбасу. Юлія Абібок цілком виправдано вважає, що йде процес формування відмінних ідентичностей (окупаційні адміністрації використовують різні комеморативні практики спрямовані на формування окремих «донбаської» ідентичності), що загрожує цілості Донбасу як окремого регіону³⁸.

З початком активної фази російської агресії, на думку Я. Верменич, в українсько-російських відносинах відбулася переорієнтація з умовної парадигми порубіжжя на парадигму кордону: «Поляризація суспільних настроїв сягнула апогею – ті, хто ідентифікує себе з «українськістю», категорично відкидають ціннісно-нормативну систему «руського мира», і навпаки, adeptи «руського мира» розглядають усе українське під кутом зору «несправжності» й зомбування. Відтак не стільки концепт

³³ Степико М.Т. Виклики та загрози... С.135.

³⁴ Степико М.Т. Гібридна війна як війна ідентичностей // *Стратегічні пріоритети*, 2016, № 3 (40), С. 166.

³⁵ Почти 66 % жителей Донецка хотят жить в единой Украине – соцопрос. URL: <http://www.ostro.org/general/politics/news>

³⁶ Думки та погляди жителів південно-східних областей України: квітень 2014 // *Київський міжнародний інститут соціології*. URL: <http://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=302&page=1>.

³⁷ Зовнішньополітичні орієнтації населення України: регіональний, віковий, електоральний розподіл та динаміка. URL: <http://www.dif.org.ua/ua/polls>

³⁸ *Abibok Julia*. Na drodze do stworzenia „narodu Donbasu”. Polityka tożsamości samozwańczych republik na wschodzie Ukrainy // *Komentarze OSW*, № 270, 5.06.2018, S. 1-7.; *Abibok Yulia*. Unrecognized holidays: Old and new 'state' traditions in the self-proclaimed republics in the east of Ukraine // *Language of Conflict. Discourses of the Ukrainian Crisis*, edited by Natalia Knoblock, Bloomsbury Academic, 2020, URL: <https://www.bloomsbury.com/us/language-of-conflict-9781350098626/>

пограниччя, скільки нова «кордонна філософія» набула значення онтологічного пояснювального концепту»³⁹.

Як наслідок – посилилася трансформація політичних лояльностей мешканців регіону. Громадяни з послідовною українською ідентичністю, особливо ті, хто був змушений переїхати на вільну територію України, значно посилили свою неподільну політичну лояльність. Адепти ж «русского мира» та особливо «ватна» частина населення і далі лишаються у полоні роз'єднаної (подвійної) лояльності, зумовленої невизначеною долею окупованих територій. Як виявилось, ці категорії лояльності готові «служити» будь якій владі (тій, що виявиться сильнішою, перемаже у протистоянні) – центральній російській, місцевим посібникам (квазіреспублікам «ДНР/ЛНР», і навіть – українській, при її відновленні.

Зі зміцнення прикордонного характеру ідентичності одночасно посилюється її загальна криза. В регіоні, який опинився в епіцентрі гібридної війни, цей процес набув форми «луганського синдрому». На думку І. Кононова, останній став результатом когнітивного дисонансу, який сформувався не в індивідуальних свідомостях, а в масовій свідомості регіональної спільноти. Саме стереотипи і фобії, які накопичувалися десятками років, штовхнули людей в пошуках екзистенційної безпеки в бік агресора⁴⁰. Це знайшло вияв в достатньо масовій явці мешканців міст Донбасу на так званий «референдум» 11 травня 2014 р.

Також варто додати, що когнітивний дисонанс донбасівців формувався десятиріччями. Саме тому навесні 2014 р. в своїй більшості вони не мали ментальних точок оперття для опору. Не лише панівний у регіоні історичний дискурс, а й створений мас-медіа фон (Росія – супердержава), утверджували думку – опиратися безперспективно. Більше того, місцеві мешканці не ідентифікували Росію як загарбника, пов'язуючи саме із нею вихід регіону із тривалої соціально-економічної депресії. Дія «луганського синдрому» посилює дистанцію між ідентичностями населення на звільненій та окупованих частинах Донбасу. І. Кононов зауважив, що на територіях, які залишилися в складі України він поступово зникає. На територіях, підконтрольних проросійським бойовикам він розвивається. Підтримання цього синдрому є однією зі складових гібридної війни, яку веде Росія проти України⁴¹.

Регіональна донбаська свідомість перебуває у фазі кризи й активної трансформації – як віддзеркалення пролетарської свідомості, що деградує і маргіналізується під дією деіндустріалізації Донбасу та його невідповідності трендам постіндустріального світу. Самоізоляція на рівні ідеологічного існування регіональних спільнот, самозупинення в історичному поступі разом із прагненням жити за законами вільного ринку і бажанням користуватися всіма його перевагами, становлять засадничу суперечність внутрішнього існування цього регіону. Вказану кризову ситуацію можна окреслити як культурну травму «другої хвилі». Враховуючи суспільні небезпеки, які походять від кризового стану ідентичності мешканців Донбасу деякі журналісти і науковці пропонують застосовувати для їх опису термін французького письменника алжирського походження Аміна Маалуфа – «смертоносні ідентичності»⁴².

Можна погодитися з думкою С. Пахоменка про відсутність етнічного чи мовного підґрунтя у конфлікті на Донбасі⁴³. Натомість формування іншої неукраїнської ідентичності у значній кількості мешканців регіону цей дослідник пов'язує з нагнітанням протистояння під час воєнних дій та на основі вже сформованого ще до війни особливого територіального патріотизму або регіональної ідентичності. Вона ще більше окреслюється в процесі конфлікту, набуваючи антагоністичну Україні спрямованість. Водночас це протистояння має переважно пасивний характер. За свідченнями очільників російських терористів більшість місцевих мешканців не воювали проти України⁴⁴.

Соціологічні дослідження в умовах окупації априорі не можуть бути релевантними, але вони все ж містять певну інформацію про сучасну ідентичність мешканців ОРДЛО. Так, громадська організація Український інститут майбутнього, «Дзеркало тижня. Україна» та New Image Marketing Group 7–31 жовтня 2019 р. провели соціологічне дослідження на окупованій території. Було опитано 1606 респондентів: 800 – у непідконтрольній частині Луганської та 806 – у непідконтрольній частині Донецької областей. Для розрахунків вибірки було використано офіційні статистичні дані 2014 р., скориговані з урахуванням наявних демографічних даних ВПО, які залишили непідконтрольні те-

³⁹ Верменич Я.В. Феномен пограниччя... С. 90.

⁴⁰ Кононов Ілля. Луганський синдром як масова аномічна реакція на розгортання гібридної війни // *Historians.in.ua.*, 2016, 28 січня, URL: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/1778-illya-kononov-luhanskyu-syndrom-yak-masovaaanomichna-reaktsiya-na-rozhortannya-hibrydnoyi-viyny>

⁴¹ Там само.

⁴² Перехода А. Донбас смертоносних ідентичностей. Про місто і про себе // *День*, 2014, 21 серпня; Кармазіна М. С. Політичні ідентичності... С. 5,7, 170.

⁴³ Пахоменко С. Ідентичність... С. 381-382.

⁴⁴ Kazanskyi Denis «Местные не воевали, за них воевала Россия» Стрелков огорошил новым признанием о событиях 2014 года, URL: <https://www.youtube.com/watch?v=Fegc2D3oRjA>

риторії. Було з'ясовано, що 57,8% жителів т.зв. ДНР/ЛНР назвали себе громадянами України. Очевидно, для них важливо зберігати українські паспорти. Однак поруч із ними присутні 41,6% тих, хто розпрощався з Україною не тільки в душі, а й офіційно. У них на руках «паспорти» ДНР/ЛНР – 34,8%, і Росії – 6,8%⁴⁵.

Треба враховувати, що за останній період кількість власників російських паспортів значно зростає. За словами заступника голови комітету Державної думи у справах СНД, євразійської інтеграції і зв'язків зі співвітчизниками Віктора Водолацького на Донбасі вже 538 тис. осіб отримали російський паспорт. «За прогнозами, які сьогодні існують, і з тих заяв, які сьогодні є, до кінця поточного року до 1 млн жителів Донбасу стануть громадянами РФ», – заявляє цей російський чиновник⁴⁶.

Висновки. Посилене формування прикордонної ідентичності стало реальністю починаючи з 2014 р., але у свідомості місцевого населення «ментальний кордон» проходить по лінії розмежування між Україною та ОРДЛО. Натомість сприйняття справжнього державного кордону лишається й досі не визначеним (значна ділянка українсько-російського кордону у межах Донецької, і частково Луганської областей реально контролюється лише російською стороною).

Водночас відбулося посилення гібридності у самовизначенні мешканців окупованих територій. Маємо справу з своєрідним «нашаруванням» кількох гібридних ідентичностей: пострадянської до 2014 р. та сучасної підкупаційної. Однак, гібридна природа такої ідентичності робить її амбівалентною, нестійкою. Більше того вона перебуває у стані кризи, та її носії зазнали кількох хвиль культурних травм. Зберігаються і посилюються роз'єднанні політичні лояльності, які окрім декларованої відданості терористичній «владі» ДНР/ЛНР містять потенційні можливості повернення до сприйняття української влади як легітимної.

Шляхи подальшого конструювання ідентичності населення ОРДЛО лишаються не визначеними. Можливі кілька сценаріїв, які в свою чергу залежать від особливостей перебігу процесу деокупації. Найоптимальніший сценарій передбачає відмову від принципу жорсткої регіональної ідентичності з прив'язкою до металевого простору Донбасу, натомість «вростання» у загальноукраїнську ідентичність з орієнтацією на перспективу України як конкурентного політичного та економічного суб'єкта. Проміжний сценарій полягає у збереженні регіональної ідентичності з послідовним наповненням її українськими державницькими складниками. Несприятливий варіант розвитку подій може привести до тривалої фіксації гібридного характеру самоідентифікації населення Донбасу, що загрожує збереженням перманентної конфліктності у регіоні.

Vytalii MASNENKO

Frontier/Hybrid Identity of the Population of the Ukrainian Donbas under the Conditions of Russian Occupation

Before the beginning of the Russian military aggression, the population of the Ukrainian Donbas had a kind of regional identity, which, in addition to purely borderline characteristics, had a significant "soviet" component. The Russian occupation has led to the mass exodus of at least 1.5 million citizens with a dominant Ukrainian identity to Ukraine-controlled territory. At the same time, the Ukrainian mnemonic space is being completely cleansed in the temporarily occupied territories of ORDLO. Instead, the Russian model of historical memory is being introduced, which bizarrely combines imperial, soviet, and occupation components. It is clear that the identity of the sub-occupation population is undergoing a significant transformation, which creates an increasing distance from other Ukrainian citizens, even in the liberated territories of Donbas.

However, the hybrid nature of this identity makes it ambivalent, unstable. Moreover, it is in a state of crisis, and its bearers have suffered several waves of cultural trauma. Dissociated political loyalties are maintained and strengthened. The paper emphasizes the functioning of the historical consciousness as a key marker of the identity of different groups of the population, both before the occupation of these territories and at present.

Key words: Donbas, hybrid identity, mnemonic space, borders.

⁴⁵ Тест на сумісність // *Дзеркало тижня*, 2019, 9 листопада, URL: https://dt.ua/internal/test-na-sumisnist-329032_.html

⁴⁶ У Росії заявили, що жителям Донбасу вже видали 538 тис. паспортів і до кінця року можуть довести цю кількість до мільйона // *Цензор.нет*. URL: <https://censor.net/ru/n3261807>

ІСТОРІЇ КОРДОНІВ ТА КОРДОНИ ІСТОРІЇ: ВПЛИВ ГЕОГРАФІЧНИХ ТА ПОЛІТИЧНИХ ЧИННИКІВ НА РОЗВИТОК ФРОНТИРНИХ СПІЛЬНОТ

- **Ігор ПРОХНЕНКО.**
Гірські масиви – природний кордон розповсюдження археологічних культур Закарпаття..... 61
- **Юрій ДОЛЖЕНКО, Володимир МОЙЖЕС.**
Антропологічний аналіз поховань у церкві Ужгородського замку: статеві-віковий та етнічний аспекти..... 69
- **Віктор КІЧЕРА.**
«Церква на пограниччі»: МГКЄ від спроб державної мадяризації, чехословацької модернізації та радянської ліквідації до виходу з підпілля у ХХ ст..... 83
- **Володимир ФЕНИЧ.**
Підкарпатське пограниччя: клопоти з історією землі і народів з багатьма іменами (ідентичностями) для національних історіографій..... 89
- **Юрій ПЕТРИК.**
Особливості проживання українських переселенців у таборах Австро-Угорської імперії на теренах Східної Галичини у період Першої світової війни..... 104
- **Володимир КІЦАК.**
Питання західних українських етнічних територій під час і після II світової війни на міжнародній арені: британський погляд..... 109
- **Андрій ЛЕСЦЬКИЙ.**
Формування радянсько-польського кордону в 1944 – 51 рр. та його вплив на становище українців Закарзоння..... 117

УДК: 902(292.451/.454)(477.87)

Ігор ПРОХНЕНКО

Гірські масиви – природний кордон розповсюдження археологічних культур Закарпаття

Більшість дослідників не вважають фактор гряди Карпатських гір основним чинником формування меж і кордонів археологічних культур Закарпаття. Реальне врахування даної складової у наукових реконструкціях дозволяє по новому поглянути на вже відомі факти давньої й середньовічної історії і провести їх значне коригування. Після аналізу доступних вірогідних джерел нині смугу гір можна розглядати як суттєвий бар'єр для перманентних міграційних хвиль, а землі краю відповідно схарактеризувати як «капкан для прийдешнього люду». Його основними складовими виступали гряда Карпатських гір і певною мірою р. Тиса, пропускна можливість якої між лівобережжям та правобережжям фіксувалася переважно в односторонньому північно-східному напрямку.

Ключові слова: Закарпатська обл. України, Карпати, Тиса, археологічні культури, кордони.

Археологія як наука, що вивчає людське суспільство і закономірності його розвитку на основі речових джерел, виникла всього пару сторічч тому. Але і зараз багато хто бачить в ній не інструмент пізнання давнини, а обмежує коло своїх зацікавлень рівнем збиральництва артефактів різних епох. Умовна межа між археологією та історією була встановлена в тому місці, де письмові джерела в порівнянні з речовими почали надавати більший об'єм інформації. В результаті лише пару десятків археологів Закарпаття взяли на себе зобов'язання висвітлити події значного відрізка часу, який вимірювався щонайменше мільйоном років. У свою чергу, величезна армія істориків, кількісний рахунок яких йшов аж на тисячі, обмежилася дослідженням подій всього декількох сотень років. І навіть в цьому вже візуально нерівномірному розподілі відразу відзначились певні негативні процеси. Якщо високотехнологічна методика досліджень за останні роки перетворила археологію на точну науку, то історія в багатьох випадках залишилася заручницею свідомо і не свідомо сфальсифікованих фактів певної частини письмових джерел доби середньовіччя. На фоні в основному суттєвої професійної роботи для прикладу згадаємо і основні негативні «доробки» істориків ХХ – початку ХХІ сторіччя, які виходять за межі належного фахового рівня: доведення історичності князівства Лаборця, Ужгороду – 1028... років, Хусту – 930... років, перехід угорців Алмоша через Карпати, тамплієри в Середнянському замку і на Чорній горі біля м. Виноградів і т.д.¹ На сьогоднішній день виникла нагальна необхідність «археологічного трибуналу» над припущеннями, за рахунок яких помітно спотворені «сторінки місцевої історії». На перший погляд процес закономірний зі значним коефіцієнтом археологічного альтруїзму. З іншого боку, озброєні лопатами науковці, які мали б вивчати кам'яний, мідний, бронзовий та залізний віки, змушені переходити на дослідження пізньосередньовічної і навіть ранньомодерної проблематики, які ще пару десятків років тому взагалі не відносилися до їх компетенції. Щоб закрити оголені в результаті цього тили давньої історії, в наукових працях археологів Закарпаття стала помітною тенденція до розширення географічних меж досліджень і виник термін Верхнє Потисся, де за рахунок роботи вчених сусідніх країн (в першу чергу Словаччини, Угорщини та Румунії) намагалися закрити лауну в інформації про більшість історичних періодів.² Нестача конкретних даних також перекривалася неприпустимим розтягуванням хронологічних

¹ Прохненко І.А., Калиниченко В.А. Завоевание венграми вождя Алмоша славянского княжества дуки Лаборца – реальная история населения Верхнего Потисья конца IX – начала X вв. н.э. или очередной региональный миф? // Едиција Лухорска чтенија. Звезде над Лухором. Тематски зборник. Својново – Крушевац, 2021. С. 193–204.

² Древняя история Верхнего Потисья. Львов, 1991.

меж, після чого пам'ятки з часом існування в пару років отримували кількасотрічну атрибуцію. В результаті подібного «розтягування часу» візуально зникли невивчені часові відрізки, але одночасно з тим давня та середньовічна історія Закарпаття була позбавлена свого реалістичного обличчя і почала відзначатися помітним відсотком спотворення.³

Незважаючи на те, що саме археологія є однією з найбільш перспективних наук серед низки різноманітних історичних дисциплін з унікальним невичерпним архівом вже виявлених і ще невідомих, але надійно збережених землею джерел, на сучасному етапі розвитку особливо чітко проявилися проблемні моменти, які вимагають внесення швидких і кардинальних змін як до методики самих польових досліджень, так і в підходах до публікації здобутих матеріалів.

У розвитку локальних археологічних культур зокрема не врахований основний чинник формування їх меж і кордонів – фактор Карпат. А саме його ігнорування формує цілу низку ключових помилок істориків. Реальне дослідження даної складової наукових реконструкцій дозволяє по новому поглянути на вже відомі факти давньої і середньовічної історії Закарпаття і провести їх значне коригування. При накопиченні доступних вірогідних джерел нині землі краю в давнину можна схарактеризувати як перманентний «капкан для прийшлого люду», основними складовими якого були гряда Карпатських гір і в певній мірі р. Тиса, пропускна можливість якої між лівобережжям та правобережжям фіксувалася переважно в односторонньому північно-східному напрямку (рис. 1).

Більше того, Закарпатська обл. України входить до особливого історико-географічного мікро-регіону в північно-східній частині Карпато – Дунайського ареалу, кліматична та ландшафтна своєрідність якого визначили його слабе заселення порівняно з сусідніми територіями практично у всі періоди давньої і середньовічної історії. Кожне відчутне збільшення чисельності місцевого населення було пов'язане не з внутрішніми демографічними процесами, а з зовнішніми інвазіями, які відбувались в результаті певних загострень ситуації в Європі, в ході яких маси людей були змушені шукати порятунку на віддалених від культурних центрів заболочених, порослих чагарниками, частково лісистих землях, без належних шляхів сполучення, з підвищеною вологістю під Карпатськими горами. Нові поселенці зазвичай приносили до гірського Потисся передові ідеї і технології, що помітно вирізняло їх на фоні порівняно автохтонних мешканців краю, контакти з якими призводили до появи нових синкретичних явищ в місцевій матеріальній культурі.

Незважаючи на безсумнівну периферійність Закарпаття, в історіографії міцно укорінилася думка про його транзитний характер. Начебто саме через нього в різних напрямках постійно пересувалися значні групи людей, використовуючи гірські перевали. За даними ж археології чітко простежуються лише пульсуючі інвазії з заходу, південного-заходу та півдня, які завжди зупинялися перед Карпатами. Тільки в історичний період фіксується перше проникнення значної маси людей на землі теперішньої Закарпатської обл. із-за гірської гряди і пов'язане воно з кочівниками. Примітне те, що відбулися ці події аж наприкінці Х ст. зі східного напрямку через гірські масиви і явно переселення відбулося не з доброї волі. Саме з цього часу гори втратили свою «герметичність» і почали функціонувати основні перевали, що суттєво змінило весь усталений уклад життя місцевого населення в історичний період.

У жодному випадку перегляд реальної ситуації не можна вважати «наступом на величну давнину». Після наукової ревізії область розглядається як унікальна територія «археологічної етнографії», на якій більш чітко, ніж у сусідів, простежується канва історичного розвитку і розкривається для вирішення більшості проблемних питань, розв'язання яких в інших регіонах значно ускладнене.

Поява людини на території краю фіксується близько 1 млн років тому. У ранньому палеоліті (гр. *палайос* – стародавній, *літос* – камінь) (1 млн. – 150 тис. років тому) серед десятків пам'яток вирізняється стоянка європейського значення на горі Сар біля селища Королево, відкрита в 1974 р. ученими Музею природи АН України на чолі з В. Гладилінім. У товщі (12 м) суглинків виявлено 15 культурних горизонтів, датованих від 1 млн. до 40 тис. років тому. Зібрані знаряддя, в основному, виготовлені з андезиту: рубила, чопери, чопінги та скребла.⁴

Завершальна фаза раннього палеоліту – епоха мустьє, або середній палеоліт (150 – 40/35 тис. років тому), збігається зі швидким похолоданням (Риський льодовик). З'явився новий тип людини – неандерталець, стоянки якого відомі в Королеві, Ужгороді-Горянах, Черні та інших місцях.

У часи раннього та середнього палеоліту людина опанувала вогонь, виготовила перший одяг і побудувала своє перше житло. Основними заняттями людини були збиральництво й полювання.

³ Прохненко К. Соціальна інвестиція в археології / IV міжнародний науковий семінар «Археологія Буковини: здобутки та перспективи». Тези доповідей. м. Чернівці, 11 грудня 2020 року. Чернівці, 2020. С. 152–155.

⁴ Котигорошко В., Прохненко І. Закарпаття в давнину // Краєзнавство. Географія. Туризм. № 39-40 (476-477). жовтень 2006. С. 12–16.

Знаряддя праці з каміння, кістки, рогу, деревини були примітивними і ледь забезпечували прожитковий мінімум.

Стрибок в антропогенезі відбувся в пізньому палеоліті (40 – 12 тис. рр. до н. е.) внаслідок появи людини сучасного типу (*homo sapiens*). У ході дослідження пам'яток (Оноківці, Горяни, Глибоке, Заставне, Берегове, Мала Копаня, Королеве, Шаян та ін.) зібрана значна кількість кам'яних знарядь праці, які свідчать про відчутний прогрес у виробничій діяльності людини. Це скребачки, різці, наконечники списів, кістяні гарпуни. В основі господарства зберігається загінне полювання на великих тварин (мамонтів, зубрів, оленів), про що свідчать остеологічні рештки з гірських і передгірних районів області.⁵

Палеолітичну стадію історії Закарпаття характеризують строкатість груп населення і спільнот, що визначається закритістю території і накопиченням в даній місцевості різних хвиль міграцій первісних мисливців і збирачів. Основним фактором, який зупиняв рух прибулих колективів і не дозволяв їм рухатися далі, без сумніву, були саме Карпати.

Наступна епоха – мезоліт (XI – VI тис. до н.е.) (гр. *месос* – середній, *літос* – камінь) визначається закінченням льодовикового періоду й установленням голоцену. Зникли великі тварини (мамонти, шерстистий носоріг, бізон та інші), сформувалися сучасні фауна та флора. Полювання на швидконогих тварин ускладнилося, що визначило появу першої механічної зброї дальнього бою – лука, у зв'язку з чим відбулося масове знищення тварин. Останнє зумовило зростання ролі збиральництва й приручення тварин. Поява надійніших способів існування, значне поліпшення клімату сприяли збільшенню кількості населення та його розселенню.

Саме в епоху мезоліту почала складатися племінна організація. На Закарпатті відкрито десятки мезолітичних стоянок – Кам'яниця, Угля, Ворочево, Перечин та інші. У ході їх розкопок зібрано значну кількість знарядь праці з кременю, обсидіану, андезиту та базальту. Спостерігається удосконалення техніки обробки каменю, що знайшло відображення в появі мікролітів – вкладишів для ріжучих знарядь – і макролітів – попередників кам'яних сокир. Рухливий спосіб життя тогочасних людей, недовговічність стоянок пов'язані з полюванням як основним способом життя разом зі збиральництвом.⁶

Завершальний етап кам'яного віку – неоліт (кінець VI – IV тис. до н.е.) (гр. *неос* – новий, *літос* – камінь) – визначається проникненням у середовище мешкання мезолітичних племен Закарпаття з Балкан носіїв культурної спільноти Пресескло – Старчево – Караново – Кріш. Їх контакт з місцевими мисливцями-збирачами зумовив появу розвинутого господарства: землеробства та скотарства, а в галузі матеріальної культури – керамічного виробництва. До цього часу на території області відносяться десятки поселень (Дякове, Заставне та ін.), мешканці яких проживали у напівземлянках та землянках площею до 70 – 100 м². Простежується вже і організація центрів виробництва знарядь праці з обсидіану та кременю (Хмільник).⁷

Географічним положенням Закарпаття визначається його входження до Верхньотисько – Трансільванського центру кольорової металургії, який виник під впливом балканських імпульсів у III тис. до н.е. Закладена основа стала базою для розвитку культур епохи бронзи Верхнього Потисся (початок II – початок I тис. до н.е.). Десятки скарбів, знахідки матриць для лиття озброєння, знарядь праці, прикрас (Дякове), бронзоливарські печі (Медведівці) – усе це, на думку дослідників, характеризує Закарпаття як один з найбільших центрів кольорової металургії Європи. Виробництво товарів призвело до розширення міжрегіональної торгівлі й обміну. Десятки поселень епохи бронзи розташовані, переважно, уздовж невеликих річок. Площа поселень – 0,5 – 1,0 га. Наземні та напівземлянкові житла опалювалися зазвичай вогнищем. В основі поховального обряду – біритуалізм. Могильники ґрунтові. Пізній етап епохи бронзи характеризується урновими похованнями. Період значною мірою визначається масовим закопуванням бронзових і золотих виробів, картографування яких вказує на зону особливої концентрації – долину річки Латориці. Основними галузями господарства були орне землеробство (пшениця, ячмінь, просо) і скотарство (дрібна та велика рогата худоба, конярство), в умовах передгір'їв – відгінне. Сукупність пам'яток (могильники, скарби, виробничі об'єкти) є надійними аргументами для твердження про соціальну стратифікацію у закарпатському суспільстві періоду бронзи.⁸ Однак порівняння з сусідніми землями дозволяє говорити про безпрецедентний відсоток співвідношення кількості поселень і скарбів цього часу. А саме надмірна кількість скарбів свідчить про катастрофічні події в середовищі населення Закарпаття, яке шукало порятунку і в більшості випадків не знаходило його перед грядою Карпатських гір, до яких було

⁵ Котигорошко В.Г. Населення Верхнього Потисся в давнину: Навчальний посібник. Ужгород, 2002.

⁶ Мацкевой Л.Г. Мезолит запада України. Київ, 1991.

⁷ Котигорошко В., Прохненко І. Закарпаття... С. 12-16.

⁸ Балагури Э.А. Население Верхнего Потисся в эпоху бронзы. Ужгород, 2001.

притиснуте і, скоріше за все, знищене. Уточнення хронології окремих горизонтів скарбів дозволить в майбутньому більш чітко простежити всі хвили відтоку населення з рівнинних районів в передгірські в періоди найбільшої зовнішньої небезпеки.

Перехідний етап від епохи бронзи до заліза (гальштатський період) (XII – сер. V ст. до н.е.) ознаменувався формуванням прафракійського етносу, який пов'язується з культурою Гава. Її носії мешкали в невеликих (0,5 – 1,5 га) селищах уздовж водоймищ. Житлами були напівземлянки і наземні будівлі, які опалювалися вогнищами і глинобитними печами (Дякове, Вовчанське, Олешник й інші). У важкодоступних місцях, зазвичай на вершинах гір, зводилися городища-сховища, укріплені валами й ровами. Їх площа – 2 – 10 га (Шелестово, Арданово, Стремтура, Невицьке й інші). Небіжчиків ховали в ґрунтових могилах або урнах. Супровідний матеріал бідний. Зазвичай це 1 – 3 посудини-приставки (В. Березний). Досить одноманітним є й інвентар жител: ліпний посуд (горщики, миски, амфори, черпаки, вази), зернотерки, прясельця.⁹

На думку дослідників, розвиток племен Гавської культури перервався зі зміною етнополітичної ситуації, зумовленої проникненням стороннього населення з півночі (носіїв лужицької культури) і зі сходу (кіммерійців). Ця інвазія зруйнувала сформовану єдність, у тому числі й економічну, що базувалась на кольоровій металургії й торгівлі, а історично визначилась припиненням функціонування городищ та появою численних бронзових і золотих скарбів, до яких належать зброя (мечі, бойові сокири, рукозахисні спіралі, наконечники списів), знаряддя праці (сокири, серпи), прикраси (браслети, кільця, підвіски). Подібну ситуацію зумовили знов же Карпати, які не дозволяли місцевому люду швидко і легко покинути обжиті місцини.

Відкриття заліза та технології виробництва стало епохальним: більш високі механічні властивості чорного металу, доступність руд, а отже, і дешевизна порівняно з бронзою, забезпечили витіснення каменю та міді як основних матеріалів для виготовлення необхідних речей.

Етнокультурні процеси постгавського горизонту (VIII – сер. VI ст. до н.е.) призвели до консолідації північних фракійців, створення етносу з чіткими етнографічними рисами та появи стійкої демографічної картини. Фракійці мали локальні особливості, що виникли від географічного розташування тієї чи іншої групи населення, навколишнього середовища і культурних імпульсів.

Розвиток місцевого люду в VI – IV ст. до н.е. характеризують носії куштановицької північнофракійської культурної групи. Старожитності цієї культури, названі за могильником у с. Куштановиця, головним чином представлені поховальними пам'ятками, як правило, курганами могильниками (Білкі, Дунковиця, Чорний Потік, Голубине й інші). Розкопки більше 100 курганів дозволили констатувати, що в основі поховального ритуалу – кремація небіжчика. Після спалення кістки зсипалися до урни (найчастіше), в ямки або купки. Поряд ставилися посудини-приставки (1 – 10). Зазвичай це миски, черпаки, сковорідки. Зовнішній вплив простежується у вміщенні до поховання деталей кінської зброї й озброєння (Невицьке), у чому вбачають вплив скіфської культури. Найчастіше кургани є родинними усипальницями з похованням від 3 до 17 небіжчиків (Невицьке). Поселення відомі в Малих Геївцях, Деренковцях, Кінчеші, Олешнику й інших. Їх мешканці використовували напівземлянки та наземні житла, які опалювалися, в основному, вогнищами, тобто житлове будівництво зберігало свій місцевий вигляд. Але при розгляді археологічних культур Закарпаття завжди необхідно враховувати і загальну картину розвитку люду в Європі та Азії. Периферійність мікрорегіону і архаїчність матеріальної культури його населення легко простежується навіть при поверхневому аналізі синхронних старожитностей інших регіонів, наприклад скіфських та грецьких.¹⁰

Порівняно стабільний уклад життя північних фракійців краю порушився з проникненням і осіданням носіїв латенської цивілізації – кельтів. Основна хвиля кельтського вторгнення досягла Закарпаття наприкінці IV ст. до н. е. У цей час відзначається збільшення кількості населення і з'явився новий тип поселень – «vici», що належали прийдшим племенам. Ці селища (хутори) склались з 3 – 4 прямокутних напівземлянок (12 – 20 м²). Відомі і більші поселення (Вилок, Мужієво), де використовувалися і наземні житла, характерні для місцевого населення.

Інгумаційне кельтське поховання у кам'яній скрині відкрите на схилі гори Галіш. Біля кістяка лежало близько 30 монет – імітацій тетрадрахм Філіпа II й Олександра Македонського. Кремаційна група поховань Закарпаття латенського часу представлена окремими курганами куштановицького могильника однойменної культури (XI, XIII) й курганом у Берегах. Основні риси та деталі поховального ритуалу курганних поховань відповідають обряду куштановицьких племен, серед інвентарю присутні кельтські речі.

Скарби Закарпаття епохи латену за своїм складом розподілені на монетні (Велика Гораздівка, Дідове) та речові (Мала Бігань, Клячанове, Галіш-Ловачка). Скарб з Дідового представлений срібни-

⁹ Котигорошко В., Прохненко І. Закарпаття... С. 12-16.

¹⁰ Котигорошко В.Г. Фракійці

ми давньогрецькими драхмами, карбованими в іллірійських містах Аполлонії і Діррахіумі на зламі III – II ст. до н.е. Монети Великої Гораздівки (близько 100) – імітації тетрадрахм Філіпа II. До князівського скарбу відносяться знаряддя праці (чотири сокири-кельти, наральник, стамеска, пробийник, ніж). Малобіганський скарб включає ювелірні вироби і культові речі. Це скляний ручний браслет і бронзовий для ніг, бронзові статуетки ідола та вепра. На горі Галіш у горщику лежало 180 дрібних бронзових бляшок.¹¹

Конкретний прояв латенської цивілізації відбився у створенні виробничих центрів. На роль найбільшого регіонального металургійного району останньої чверті I тис. до н.е. претендує межиріччя Ботару і Туру. Залишки залізоливарного виробництва у вигляді уламків стінок горнів, шлаків, залізних конгломератів займають тут територію близько 25 км² від с. Ново-Клинове до с. Черна. Металообробка проводилася на самому східному з кельтських опідумів Галіш-Ловачці (північно-західна окраїна м. Мукачево). Ковальські і ювелірні майстерні, величезна колекція знарядь праці, зброї, ковальського реманенту дають можливість віднести пам'ятку до найбільших центрів Європи латенського періоду.

Завдяки кельтам у III – II ст. до н.е. до побуту населення Закарпаття надійно ввійшло гончарне коло. Розвиток ремесла, товарно-грошових відносин, сільського господарства сприяв поглибленню соціальної диференціації. У першу чергу, це зумовлювалось проникненням кельтів, економіка і соціальна організація яких була значно вищою за рівень розвитку місцевих племен.¹²

Хоча на локальному рівні прихід кельтів значно пожвавив матеріальну культуру місцевого фракійського населення, але в широкому європейському контексті Закарпаття стало відмінним полігоном для вивчення архаїчної «латенської етнографії».

Кінець кельтського володарювання на Закарпатті припав приблизно на 80-60 рр. до н.е. Саме в цей час сюди здійснили похід даки на чолі з царем Бурбестіою, який зміг об'єднати в єдину державу населення Карпато-Дунайського ареалу. Основного удару було завдано по опідуму Галіш-Ловачка. Свідчення раптового припинення життєдіяльності кельтського центру – сотні знарядь праці, зброя, прикраси, які мешканці опідуму не встигли закопати чи забрати з собою.

Першопочаткове проникнення даків у крайню східну частину Закарпаття відбулося ще в II ст. до н.е. (Солотвино, Біла Церква). Однак, тільки після знищення кельтського опору даки утворили мережу поселень, відновили роботу Ботарського металургійного району (с. Дяково), на важливих комунікаційних шляхах звели городища (Мала Копаня, Солотвино). Серед дакійських укріплених пунктів найбільшим і найміцнішим було Малокопанське городище площею 5 га, розміщене на горі біля річки Тиси. На дослідженій площі пам'ятки (1,9 га) відкрито 41 житло, 106 господарських і виробничих будівель, ковальську, склоробну й ювелірну майстерні, а також апсиду, пов'язану з відправленням культу. У ході вивчення пам'ятки зібрана величезна речова колекція. Це сотні цілих посудин і десятки тисяч фрагментів гончарної та ліпної кераміки, знаряддя праці, зброя, прикраси й елементи одягу, культові речі та монети місцевого карбування.

Спеціалізоване ремісничє виробництво, товарно-грошові відносини і широкі торгівельні зв'язки, що виникли в епоху латену в Закарпатті, не перервалися з появою даків. Їхнє вторгнення стало новим стимулом для подальшого поступового розвитку економіки та соціальних відносин. На поселенні металургів на околиці с. Дяково (15 км на південний схід від Малої Копані) розкопано 99 горнів та 4 виробничі об'єкти.¹³

Відносно даного періоду відзначимо декілька важливих моментів, необхідних для реалістичного аналізу матеріальної культури і історичної ситуації. Велич дакійців регіону чітко простежується лише в епоху правління Бурбестіи і не переживає його. З іншого боку навіть збільшення контактів з античними центрами південних територій не дозволили знівелювати різницю в укладі життя варварського світу і античної цивілізації. Особливо чітко це простежується в період функціонування на відносно ближених до Закарпаття територіях римських провінцій.

На початку II ст. н.е. припинили свою роботу економічні центри, перервалися торгівлі зв'язки даків через їхню поразку у війнах з імператором Траяном. Римська агресія призвела до загрози політичне володарювання даків у краї, розриву сформованих внутрішніх регіональних контактів з основною територією Дакиї, відрізаної північним лімесом провінції. Населення Закарпаття спочатку не підтримувало контактів із римлянами, які спустошили й окупували Дакию. Надходження римського імпорту, в першу чергу terra sigillata і денаріїв, відновлюється лише з середини II ст. н.е., особливо кількісно зростаючи після закінчення Маркоманських війн (166/167 – 180 рр.). З іншого боку, з утворенням провінції Дакиї (107 р.), північний кордон якої пройшов у

¹¹ Котигорошко В.Г. Верхнє Потисся в давнину. Ужгород, 2007.

¹² Бідзіля В.І. Історія культури Закарпаття на рубежі нашої ери. Київ, 1971.

¹³ Котигорошко В.Г. Верхнє...

кількох десятках кілометрів від Закарпаття, його населення опинилось у безпосередній контактній зоні з Імперією.

У II ст. н.е. північнофракійські племена сформували культуру карпатських курганів, носіями якої виступали племена костобоків. Наприкінці цього самого сторіччя до Закарпаття проникли германці (вандали), старожитності яких представлені пам'ятками пшеворської культури. Переважно, це ґрунтові кремаційні поховання в супроводі озброєння (Арданово). Дані археології дають змогу зробити висновок, що вандали, які залишилися у Закарпатті, були «перемелені» в автохтонному північнофракійському середовищі і вже близько середини III ст. н.е. вони майже невлітими в матеріалах поселень.

Політична стабілізація, що настала після закінчення Маркоманських війн, сприяла новому економічному піднесенню краю. Далі розвивалися ремесла, серед яких продовжували домінувати металургія, металообробка та гончарство. Поруч із сільськими майстернями свою роботу відновив Ботарський металургійний район. Про ковальське ремесло свідчать численні залізні вироби, знаряддя праці та ковальська майстерня, відкрита на поселенні Матієво. Широко розповсюдилося в пізньоримський час і гончарство. Була створена ціла мережа сільських майстерень і промисловий район у басейні річки Міц. Асортимент продукції майстерень, який характеризується стандартністю форм, складався з мисок, глечиків, піфосів, горщиків, кубків. Економічний район поблизу основного комунікаційного шляху регіону – р. Тиси, – крім гончарного промислового району Міц охоплював і Мужієвське родовище золота. За даними вуглецевого аналізу, проведеного Закарпатською геологоекспедицією, одна з його багатьох стародавніх штолень (№ XI) розроблялась у III – IV ст. н.е. Поруч знаходяться і виходи алунітово-кварцової породи, які використовувались мешканцями поселення біля с. Квасово для товарного виробництва ручних ротаційних млинів.¹⁴

У 271 р. н.е. відбулася евакуація римської провінції Дакії, що позначилось і на мешканцях Закарпаття. У цей час зміцнилися зв'язки з Паннонією, звідки надходили вироби з бронзи, золота та скла. Не припинилася торгівля з Імперією і в IV ст., про що свідчать поодинокі знахідки монет і золотий скарб з Брестова з останньою емісією Валента (378 р.).

Катастрофічні події для населення Верхнього Потисся наприкінці IV – на початку V ст. н.е. пов'язані з приходом у регіон військових дружин гепідів. У цей час припиняється життя на численних поселеннях, а створений хіатус заповнили ґрунтові інгумаційні похованнями германців. Куди зникло аборигенне населення, можна лише припускати. Ймовірно, частина його відійшла у гори, частина була знищена, а частина приєдналася до руху Великого переселення народів.

Присутність гепідів у Закарпатті була недовготривалою. Відсутність поселень свідчить, що вони не долучилися до тієї виробничої діяльності місцевого населення, яка існувала на землях регіону в пізньоримський час. Події після смерті Аттіли в 453 р., коли виникла необхідність консолідації гепідів для вирішальної битви з гунами, найімовірніше, викликали відтік населення з регіону. Землі краю прийшли у запустіння до появи слов'ян на початку VI ст. н.е.

Значний хронологічний проміжок відсутності або майже відсутності будь-якого населення на закарпатських землях свідчить про розрив зв'язку поколінь і відповідно безперспективність пошуку в місцевих говорах фракізмів, кельтизмів і т.д.

З початку VI ст. н.е. почався новий, слов'янський етап місцевої історії, хронологічно поділений на ранньослов'янський (VI – VII ст. н.е.) і давньослов'янський (VIII – IX ст. н.е.) періоди. Проникнення слов'ян та їх осідання визначалося появою невеликих поселень, розміщених у низовинах, біля водоймищ, поблизу легких для обробки ґрунтів. Нині відомо всього біля двох десятків ранньослов'янських селищ, які складалися з квадратних або прямокутних в плані напівземлянок площею 8 – 16 м². Опалювалися вони печами-кам'янками або вогнищем. Інвентар напівземлянок був доволі бідним: фрагменти ліпних горщиків празького типу, сковорідки, іноді прясельця та ножі. З поховальних пам'яток краю VI – VII ст. н.е. відомі дві урни празького типу, знайдені в кар'єрі цегляного заводу в м. Ужгороді.

У VIII – IX ст. н.е. кількість населення Закарпаття порівняно з попереднім періодом стрімко збільшилася. Ймовірно, і за рахунок раніше осівших племен, і за рахунок нової хвилі слов'ян, що відійшли у край під ударами аварів. Площа поселень зросла від 0,5 до 1,5 – 2,5 га. Вони часто розміщуються «гніздами». Загалом на 133-х давньослов'янських поселеннях регіону розкопані десятки жител, господарських будівель і ям. У будівництві житлових споруд домінували зрубні конструкції площею 15 – 20 м². Опалювались будівлі вогнищами, рідше – глинобитними печами. Поряд знаходились господарські й побутові осередки (льохи, сараї, загони для худоби) і ями для сміття. Разом вони складали господарсько-побутові комплекси індивідуальних родин. Починаючи з VIII ст. у східнослов'янському світі відбулася заміна ґрунтових поховань на підкурганні зі збереженням обряду кремації. Давньослов'янські поховання представлені могильником у с. Червенево.

¹⁴ Котигорошко В.Г. Верхне...

Основним заняттям населення регіону було сільське господарство. Саме розміщення поселень уздовж річок в оточенні родючих земель і луків є свідченням землеробсько-скотарського способу ведення господарства, що підтверджується знахідками знарядь для обробітку ґрунту й збору врожаю. Він збирався серпами, форма яких є близькою до сучасних. Мололи зерно за допомогою ручних ротаційних млинів, що склалися з двох плоских жорнових каменів, виготовлених із гнейсово-туфових порід або вапняку. Їх залишки знайдені на кількох поселеннях (Радванка, Галагове, Малі Геївці й інші).¹⁵

Не менш важливе значення в господарстві місцевого населення мало скотарство. Особливо це стосується передгір'їв із розміщеними поряд пасовищами-полонинами. Тут умови були сприятливими для розвитку як прибудинкового, так і відгінного тваринництва. До домашніх промислів належать прядіння, ткацтво, виготовлення ліпного посуду, обробка деревини, каміння, кістки. Особливе місце серед різноманітних видів домашнього виробництва займало виготовлення посуду. Поява гончарної кераміки (горщики) призводить до поступового витіснення ліпної. Простежується процес заміни грубих ліпних посудин виготовленими на гончарному колі. Це свідчить про поступове виділення з домашнього виробництва гончарного ремесла.

Про рівень розвитку ковальської справи в першу чергу свідчать власне вироби з чорного металу. Металографічний аналіз показав, що слов'янські ковалі піддавали залізо гарячій і холодній обробці. Зі зростанням якості виробів збільшувалась і кількість операцій (зварювання, цементизація, загартування тощо), які вимагали спеціальних технічних знань і навичок, високої професійної майстерності. Ними володіли окремі особи. Те саме можна сказати і про гончарство. Звідси випливає, що існувала певна категорія общинників, основним зайняттям яких було ремесло. Ремісничі вироби розповсюджувались не лише серед мешканців поселення, а й за його межами. На внутрішній ринок надходили продукти сільського господарства й продукція ремісників, сіль (Солотвино). У межах натурального господарства, яке виготовляло все необхідне для общини, торгівля була розвинута слабо.¹⁶

Уклад життя місцевого слов'янського люду характеризувався значною замкненістю і фактичною відсутністю перманентних контактів з іншими європейськими територіями, що знайшло відображення в формуванні доволі архаїчної матеріальної культури і майже беззмінному її існуванню довгий проміжок часу.

Розвиток культур слов'янського населення Верхнього Потисся певною мірою був перерваний наприкінці X ст. вторгненням у регіон кочовиків-печенігів.¹⁷ Саме з цього часу можемо констатувати часткову зміну ролі Карпатських гір як основного чинника формування кордонів археологічних культур Закарпаття. Відповідно, можемо стверджувати, що у схематичному відображенні для доісторичного (археологічного) періоду працював «принцип миски», роль якої виконувала гірська гряда – непроникний бар'єр для «розростання» переважної більшості місцевих культур, а відкритий печенігами історичний період ознаменувався «розгерметизацією» північно-східної частини Карпат і в схематичному відображенні відбувся перехід на «принцип друшляка», де функцію отворів виконували перевали, які уможливили зростання контактів між населенням по обидва боки від непроникного до того гірського ланцюга.

Ihor PROCHNENKO

Mountain Ranges as a Natural Boundary of Spreading Archaeological Cultures of Transcarpathia

Most researchers do not consider the ridge factor of the Carpathian Mountains to be the main factor in forming the boundaries and borders of the archaeological cultures of Transcarpathia. The actual consideration of this component in scientific reconstructions allows taking a new look at the already known facts of the ancient and medieval history and make significant adjustments. After analyzing the available reliable sources, the scientists agreed that now the ridge of mountains has

¹⁵ Пеняк С.І. Ранньослов'янське і давньоруське населення Закарпаття VI – XIII ст. Київ, 1980.

¹⁶ Котигорошко В.Г. Верхнє...

¹⁷ Прохненко І. До питання про міграцію печенігів з Причорномор'я на північ Карпато-Дунайського ареалу наприкінці X ст. Міжнародна науково-практична конференція «Питання всесвітньої історії». Матеріали конференції. 18 – 19 жовтня 2013 р. Дрогобич, 2013. С. 44–46.

to be considered an essential barrier to permanent migration waves, and lands of the region in a broader sense can be a "trap for newcomers". Its main components were the ridge of the Carpathian Mountains and to some extent the Tisza River, the capacity of which between the left bank and the right bank territories was recorded mainly in a one-way northeast direction.

Key words: Transcarpathia, Carpathian Mountains, Tisza River, archaeological cultures, borders.

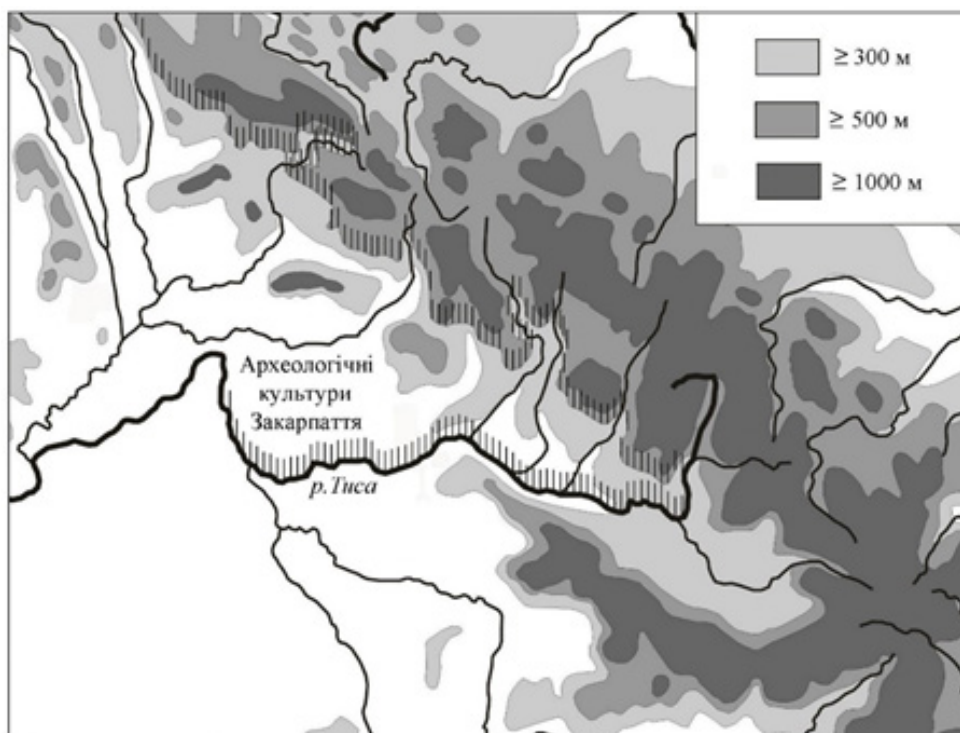

Рис. 1. Археологічні культури Закарпаття

УДК: 904+726.54(477.87):393+572.2

Юрій ДОЛЖЕНКО,
Володимир МОЙЖЕС

Антропологічний аналіз поховань у церкві Ужгородського замку: статеві-віковий та етнічний аспекти

У статті подано результати антропологічного аналізу поховань, які виявила під час археологічних досліджень руїн середньовічної церкви на території Ужгородського замку експедиція Ужгородського національного університету у 2018–2019 роках.

Розкопки проводилися на площі апсиди та більшій частині центрального нефу. Загальна досліджена площа становить 180 м². Тут було виявлено поруйновані ще у XVIII ст. крипти. Тоді ж було знищено й наявні тут поховання (збереглося тільки одне). Отже, площу всіх крипт було заповнено будівельним сміттям, що містило й розкидані людські кістки. Окрім цього, за межами крипт, у ґрунті, зафіксовано 71 поховання, які, виходячи зі стратиграфії та зібраного речового матеріалу, можуть визначатись у межах другої половини XIV–XVII ст.

У запропонованій роботі дається характеристика антропологічного складу похованих, а саме статево-віковий та етнічний аспекти. Окрім зафіксованих поховань до аналізу було залучено й черепи (чи їх фрагменти) з понищених криптових поховань дорослих (їх налічується 58), датовані в межах XVI–XVII ст. Тож загалом поховань 130, із них 118 дорослих. За підрахунками визначено, 86 із них чоловічі (72,88%) та 32 (27,12%) – жіночі. Середній вік смерті дорослих становить близько 38 років (у межах 33,5–42,5 років). Середній вік смерті у чоловічій частині вибірки – близько 40 років (у межах 30–50 років), а в жіночій – близько 32,5 року (у межах 25–40 років).

Особливу увагу звернено на характеристики морфології черепів із досліджуваних поховань та етнічну краніоскопію. Загалом придатними для краніометрії виявилися 90 черепів (67 чоловічих та 23 жіночих), не рахуючи дитячих. Визначено, що чоловіки й жінки, поховані в церкві Ужгородського замку, належать до одного краніологічного типу.

Чоловіча вибірка помірно брахікранна. В середньому – широколиця з низьким, сильно профільованим на рівні орбіт і альвеолярного виростку обличчям, ортогнатна. Орбіти широкі. Ніс – середній, кут його випинання помірний. Перенісся високе. Жіноча вибірка в середньому брахікранна. Обличчя помірної ширини й малої висоти, сильно профільоване на рівні орбіт, ортогнатне. Орбіти малої ширини та висоти. Перенісся високе. Кут випинання носа дуже великий. За двома антропологічними методиками (краніометрія, краніоскопія) обстежена група є змішаною, простежуються певні західні, північні та південні ознаки, з яких дещо переважають останні.

Ключові слова: Ужгородський замок, середньовічна церква, археологічні дослідження, поховання, антропологічний аналіз, краніометрія, етнічна краніоскопія.

Постановка проблеми. На території Ужгородського замку, в південній частині його двору, збереглися руїни середньовічної церкви (рис. 1). Питання про обставини її зведення все ще залишається відкритим. Частіше за все ми зустрічаємо вказівки на XIII ст. як період спорудження храму. Помітно, що його будували в кілька етапів, однак без археологічного вивчення точно визначити час спорудження окремих його приміщень неможливо. Замкову церкву зазвичай вважають парафіяльною в добу середньовіччя. Однак окремі дослідники висловлюють певні сумніви стосовно цього і припускають, що йдеться про руїни церкви павликіанського монастиря, заснованого 1384 року.

Достеменно відомо, що ця пам'ятка функціонувала до 1728 року, коли через пожежу вона зазнала великих руйнувань і після цього не відбудовувалася¹.

Уперше руїни замкової церкви досліджувалися 1978 року. Тоді, під час великих реставраційних робіт на території замку, було виявлено п'ятигранну апсиду з контрфорсами. Ці розкопки проводила Закарпатська археологічна експедиція під керівництвом С. Пеняка. Розчистка фундаментів церкви й наукові роботи на її площі проводилися з перервами й надалі, до 1987 року. За цей період від завалів, і виключно до рівня підлоги, було розчищено апсиду, сакристію, менше, ніж половину площі центрального й бокового нефів та частково поховальну споруду – крипту². Після зазначених робіт стало зрозуміло, що церкву будували в кілька етапів. Однак без подальших археологічних досліджень точно визначити час спорудження окремих приміщень неможливо, як і загалом історію будівництва всієї церкви.

Все це зумовило необхідність наукових робіт на цій пам'ятці. Так, для вирішення зазначених питань 2018 року археологічна експедиція Ужгородського національного університету відновила тут дослідження³. За два роки було розкопано приміщення апсиди й більшу частину центрального нефу. Загальна досліджена площа становить 180 м² (рис. 2; 3; 4). Було зібрано численний речовий матеріал, а також виявлено поруйновані крипти. Встановлено, що їх зводили неодноразово, а склепіння розібрали грабіжники ще в середині XVIII ст. Тоді ж було знищено й наявні тут поховання (збереглося тільки одне). Отже, площу всіх крипт було заповнено будівельним сміттям, що містило й розкидані людські кістки. Окрім цього, за межами крипт, у ґрунті, зафіксовано 71 поховання, які, виходячи зі стратиграфії та зібраного речового матеріалу, можуть датуватись у межах другої половини XIV–XVII ст.⁴. Залягали вони на глибині 0,6–2,55 м від рівня підлоги церкви. Частина з них зазнала пошкодження під час пізніших похоронів або була перерізана стінами крипт чи іншими перебудовами (рис. 3; 4).

З огляду на те, що антропологічні матеріали та застосування сучасних методів їх дослідження дають змогу по-новому висвітлити низку питань, які викликають особливий інтерес істориків, постає необхідність проаналізувати зазначені поховання. Оскільки антропологічні ознаки передаються від покоління до покоління, отримані в результаті аналізу дані є джерелом для реконструювання окремих аспектів етногенетичних процесів⁵. Також це суттєво доповнить археологічні дані пам'ятки, зокрема щодо тих поховань, у яких виявлені артефакти, що дасть можливість їх більш повно інтерпретувати.

Отже, метою нашого дослідження є характеристика антропологічного складу людей, похованих у другій половині XIV–XVII ст. в середньовічній церкві на території Ужгородського замку, а саме в статеві-віковому та етнічному аспектах.

Матеріал та методика. За два роки досліджень (2018–2019 роки) з території руїн Замкової церкви в Ужгороді загалом було зібрано і досліджено рештки від 130 поховань. Це 71 поховання, виявлене у ґрунті за межами крипт, одне збережене поховання в крипті, а також до аналізу було залучено 58 виявлених черепів (чи їх фрагменти) з понищених криптових поховань XVI–XVII ст., котрі, як ми встановили, морфологічно не відрізняються від збережених позакриптових поховань. Усе це дало підстави об'єднати їх в одну серію. Для краніометрії придатними виявилися 90 черепів (67 чоловічих та 23 жіночих), не рахуючи дитячих.

Вимірювання антропологічного матеріалу проводилися в лабораторії Археологічного музею ім. проф. Е. Балагурі факультету історії та міжнародних відносин ДВНЗ «Ужгородський національний університет». Статеві-вікові визначення скелетних останків було зроблено за кількома методиками⁶. Черепи вимірювалися за повною краніометричною програмою з використанням стандартної

¹ *Мойжес Володимир*. Матеріали археологічних досліджень середньовічної церкви на території Ужгородського замку за 2018 рік // *Науковий збірник Комунального закладу «Закарпатський обласний краєзнавчий музей імені Тивадара Легоцького» Закарпатської обласної ради*, Ужгород: ТІМΠΑНИ, вип. XVIII–XIX, 2019, с. 40–41; *Мойжес Володимир*. Питання датування церкви на території Ужгородського замку // *Наукові записки Ужгородського університету. Серія: історично-релігійні студії*, Ужгород: Вид-во УжНУ «Говерла», вип. 7, 2021, с. 37–50.

² *Пеняк Павло*. Розкопки замкової церкви Ужгорода // *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*, Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2010, вип. 14, с. 345–353.

³ *Долженко Юрій, Мойжес Володимир*. Антропологічний аналіз поховань в середньовічній церкві Ужгородського замку (виявлених 2018 року) // *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія історія*. – Ужгород: Вид-во УжНУ «Говерла», вип. 2 (41), 2019, с. 192–205.; *Мойжес Володимир*. Матеріали археологічних досліджень..., с. 38–41; *Мойжес Володимир*. Результати досліджень зруйнованих церков Ужгорода // *Археологічні дослідження в Україні 2018*, Київ: ІА НАН України, 2020, с. 38–41.

⁴ *Мойжес Володимир*. Питання датування ... с. 44.

⁵ *Сегеда Сергій*. Антропологічний склад українського народу: етногенетичний аспект. Київ: Видавництво імені Олени Теліги, 2001, с. 3.

⁶ *Пашкова В. І.* Определение пола и возраста по черепу. Ставрополь, 1958, 24 с.; *Никитюк, Б. А.* Определение возраста человека по скелету и зубам // *Вопросы антропологии*, вып. 3, 1960, с. 118–129; *Bruzek Jaroslav*. Diagnose sexuelle à l'aide de l'analyse discriminante appliqué au tibia // *Antropologia Portuguesa*,

методики Р. Мартіна, згідно з якою вказувалася нумерація ознак⁷. Для оцінки вимірювальних ознак використовувались таблиці з межами середніх величин ознак, які склав Г. Ф. Дебець⁸. Стать похованих визначалася за особливостями будови черепа, тазових кісток, де це було можливим, залучався посткраніальний скелет. Комплексно за ознаками на черепі, зубах, довгих кістках встановлювався вік (табл. 1; 2)⁹.

Також для характеристики краніологічної серії з Ужгорода було використано методику О. Г. Козінцева, яка належить до однієї з галузей расознавства, – етнічну краніоскопію¹⁰. За даною методикою чоловіки та жінки інтерпретуються спільно. Дитячі поховання не залучаються.

Виклад основного матеріалу.

Статеві-вікова характеристика населення

Табл. 1.

**ПЕРЕЛІК, ДАТУВАННЯ ТА СТАТЕВО-ВІКОВЕ ВИЗНАЧЕННЯ ВИЯВЛЕНИХ ПОХОВАНЬ
(ЯКІ ПОВНІСТЮ АБО ЧАСТКОВО ЗБЕРЕЖЕНІ) В ЦЕРКВІ УЖГОРОДСЬКОГО ЗАМКУ.**

Tab. 1.

**LISTING, DATING, AND SEX AND AGE IDENTIFICATION OF THE DISCOVERED BURIALS
(FULLY OR PARTIALLY PRESERVED) IN THE CHURCH OF UZHGOROD CASTLE.**

№ п/п	№ Поховання	Датування, століття	Стать	Морфологічний вік
2018 рік. Розкоп I (апсида)				
1	1	XV ст.	♀	25–30
2	2	XV–XVI ст.	♀	25–30
3	3	XV ст.	♂	30–40
4	4	XVI ст.	♀	25–30
5	5	XVI ст.	Inf I	Neonatus
6	6	XV ст.	♀	25–30
7	7	XVI – початок XVII ст.	♂	30–40
8	8	XVI – початок XVII ст.	Inf II	10–12
9	9	XV ст.	♂	45–55
10	10	XV ст.	♂	30–35
11	11	XV–XVI ст.	♂?	50–60
12	12	XV–XVI ст.	♂	40–50
13	13	XV ст.	♀	40–50
14	14	XV–XVI ст.	♂	40–50
15	15	XV–XVI ст.	♀	40–50

№ 13, Coimbra, 1995, p. 93–106; Bružek Jaroslav. A Method for Visual Determination of Sex, Using the Human Hip Bone // *American Journal of Physical Anthropology*, 117 (2), 2002, p. 157–168; Bružek Jaroslav, Santos Frédéric, Dutailly Bruno, Murail Pascal, Cunha Eugenia. Validation and Reliability of the Sex Estimation of the Human os coxae Using Freely Available DSP2 Software for Bioarchaeology and Forensic Anthropology // *American Journal of Physical Anthropology*, 164 (2), 2017, p. 440–449; Buikstra Jane E., Ubelaker Douglas H. Standards for Data Collection from Human Skeletal Remains, Fayetteville: Arkansas Archeological Survey Research Series № 44, 1994, 272 p.; Ubelaker Douglas H. Human Skeletal Remains: Excavation, Analysis, Interpretation, Chicago: Taraxacum, 1989, 172 p.

⁷ Martin Rudolf. Lehrbuch der Anthropologie. In systematischer Darstellung. Mit besonderer Berücksichtigung der anthropologischen Methoden für studierende, Ärzte und Forschungsreisende. Zweite, vermehrte Auflage, Bd. 2: Kraniaologie, Osteologie, Jena, 1928, 1062 S.

⁸ Алексеев В. П., Дебець Г. Ф. Краниометрия. Методика антропологических исследований, Москва: Наука, 1964, 127 с.

⁹ Vallois Henri. V. La durée de la vie chez l'homme fossile // *L'Anthropologie*, vol. 47, 1937, p. 499–532; Brothwell Don R. Digging up Bones, London, 1972, 194 p.

¹⁰ Kozintsev Alexander. Homo. Ethnic Epigenetic: a New Approach // *Ethnische Epigenetik*, vol. 43/3, Jena, New York, 1992, p. 213–244.

16	16	XV–XVI ст.	♂	45–55
17	17	XV ст.	♀	18–20
18	18	XV ст.	♂	30–35
2019 рік. Розкоп II (центральний неф)				
19	1	XVII ст.	♂	30–40
20	2	XVII ст.	♀	20–25
21	3	XVII ст.	♂	30–40
22	4	XVII ст.	♂	25–30
23	5	друга половина XVI ст.	♂	25–30
24	6	XVII ст.	♂	30–40
25	7	XVI–XVII ст.	♂	25–30
26	8	перша половина XVII ст.	Inf I	1,5–3
27	9	перша половина XVII ст.	Inf I	1–1,5
28	10	XVII ст.	♂	30–40
29	11	XVI–XVII ст.	♀	20–30
30	12	XVI–XVII ст.	Inf II	13–14
31	13	XVI–XVII ст.	♂	30–35
32	14	XVI–XVII ст.	Inf II	13–14
33	15	XVII ст.	♂	35–45
34	16	перша половина XVI ст.	♂	30–40
35	17	XVI ст.	♀	25–35
36	18	XVII ст.	♂	25–30
37	19	XVII ст.	♂	30–40
38	20	XVI–XVII ст.	Inf II	12–14
39	21	XVII ст.	♂	30–40
40	22	XVII ст.	♂	25–30
41	23	XVII ст.	♀	30–40
42	24	друга половина XVI ст.	Inf II	10–12
43	25	перша половина XVII ст.	♀	18–20
44	26	XV – перша половина XVI ст.	♂	30–40
45	27	XVI–XVII ст.	♀	30–40
46	28	XV–XVI ст.	♂	50–60
47	29	друга половина XVI–XVII ст.	♂	30–40
48	30	друга половина XVI ст.	Inf I	1,5–3
49	31	XV–XVI ст.	♀	25–30
50	32	перша половина XVII ст.	♂	25–35
51	33	XV–XVI ст.	Inf II	14–15
52	34	XV–XVI ст.	♂	30–40
53	35	XV–XVI ст.	♂	25–35
54	36	XVI–XVII ст.	♂	50–60
55	37	XV–XVI ст.	♀	35–45

56	38	XV – початок XVI ст.	♀	20–25
57	39	кінець XVI – перша половина XVII ст.	♂	25–30
58	40	XV–XVI ст.	♂	30–40
59	41	XV – початок XVI ст.	Inf I	3–5
60	42	XV – початок XVI ст.	♀	50–60
61	43	XV – початок XVI ст.	♀	30–40
62	44	XVII ст.	♂	25–30
63	45	XVI ст.	♂	30–40
64	46	XV–XVI ст.	♀	30–40
65	47	XV–XVI ст.	♂	30–40
66	48	XV – початок XVI ст.	♂	40–50
67	49	друга половина XIV–XV ст.	♂	30–40
68	50	друга половина XIV–XV ст.	♂	30–40
69	51	друга половина XIV–XV ст.	♂	40–50
2019 рік. Розкоп II (центральний неф). Крипта №1				
70	1	XVII ст.	♂	35–45
2019 рік. Шурф 1 (апсида)				
71	1	XV–XVI ст.	Inf II	8–10
72	2	XV–XVI ст.	♂	35–45

Умовні позначення: ♂ – чоловік; ♀ – жінка; Inf. – дитина.

За аналізом повністю або частково збережених поховань (72) вікова структура похованого в церкві населення характеризується так: 16,67% дитячі та 83,33% дорослі, з яких близько третини становлять жінки (31,67%). Середній вік смерті з урахуванням дитячої смертності дорівнює близько 30,5 року (в межах 27–34 років). Без урахування дитячої вибірки, середній вік смерті дорослих – близько 35 років (у межах 31–39 років). У чоловічій частині вибірки пік смертності припадає на зрілий вік (*Maturus*), а в жіночій – на дорослий (*Adultus*). Отже, середній вік смерті в чоловічій частині вибірки становить близько 36,5 року (в межах 32–41 років), а у жіночій – близько 31,5 року (в межах 28–35 років). Серед дитячих поховань (12) трохи більше поховань другого періоду дитинства (*Infantilis II* – 58,33% від загальної кількості).

Як уже зазначалося, до аналізу було залучено і черепи (чи їх фрагменти) з понищених криптових поховань дорослих (табл. 2).

Табл. 2.

ПЕРЕЛІК, ДАТУВАННЯ ТА СТАТЕВО-ВІКОВЕ ВИЗНАЧЕННЯ ВИЯВЛЕНИХ ЧЕРЕПІВ (ЧИ ЇХ ФРАГМЕНТІВ) З ПОНИЩЕНИХ КРИПТОВИХ ПОХОВАНЬ У ЦЕРКВІ УЖГОРОДСЬКОГО ЗАМКУ

Tabl. 2.

LISTING, DATING, AND SEX AND AGE IDENTIFICATION OF THE DISCOVERED SKULLS (FULLY OR PARTIALLY PRESERVED) FROM THE DESTROYED CRYPT BURIALS IN THE CHURCH OF UZHGOROD CASTLE.

№ п/п	№ Черепа	Датування, століття	Стать	Морфологічний вік
2018 рік. Розкоп I (крипти в апсиді)				
1	1	XVI–XVII ст.	♀	25–30
2	2	XVI–XVII ст.	♀	40–50
3	3	XVI–XVII ст.	♀	30–40

4	4	XVI–XVII ст.	♀	40–50
5	5	XVI–XVII ст.	♀	25–30
6	6	XVI–XVII ст.	♀	25–35
7	7	XVI–XVII ст.	♀	30–40
8	8	XVI–XVII ст.	♂	40–50
9	9	XVI–XVII ст.	♂	25–30
10	10	XVI–XVII ст.	♂	35–45
11	11	XVI–XVII ст.	♂	30–40
12	12	XVI–XVII ст.	♂	35–45
13	13	XVI–XVII ст.	♂	45–55
14	14	XVI–XVII ст.	♂	50–60
15	15	XVI–XVII ст.	♂	50–60
16	16	XVI–XVII ст.	♂	25–30
17	17	XVI–XVII ст.	♂	45–55
18	18	XVI–XVII ст.	♂	25–30
19	19	XVI–XVII ст.	♂	55–65
20	20	XVI–XVII ст.	♂	55–65
21	21	XVI–XVII ст.	♂	55–65
22	22	XVI–XVII ст.	♂	25–30
23	23	XVI–XVII ст.	♂	55–65
24	24	XVI–XVII ст.	♂	50–60
25	25	XVI–XVII ст.	♂	25–35
26	26	XVI–XVII ст.	♂	30–40
27	27	XVI–XVII ст.	♂	35–40
28	28	XVI–XVII ст.	♂	30–40
29	29	XVI–XVII ст.	♂	30–40
30	30	XVI–XVII ст.	♂	50–60
31	31	XVI–XVII ст.	♂	40–50
32	32	XVI–XVII ст.	♂	45–55
33	33	XVI–XVII ст.	♂	35–45
2019 рік. Розкоп II (крипти в центральному нефі)				
34	1	XVI–XVII ст.	♀	50–60
35	2	XVI–XVII ст.	♀	25–30
36	3	XVI–XVII ст.	♀	30–35
37	4	XVI–XVII ст.	♀	30–40
38	5	XVI–XVII ст.	♀	25–30
39	6	XVI–XVII ст.	♀	20–25
40	7	XVI–XVII ст.	♂	30–40
41	8	XVI–XVII ст.	♂	30–40
42	9	XVI–XVII ст.	♂	40–50
43	10	XVI–XVII ст.	♂	40–50

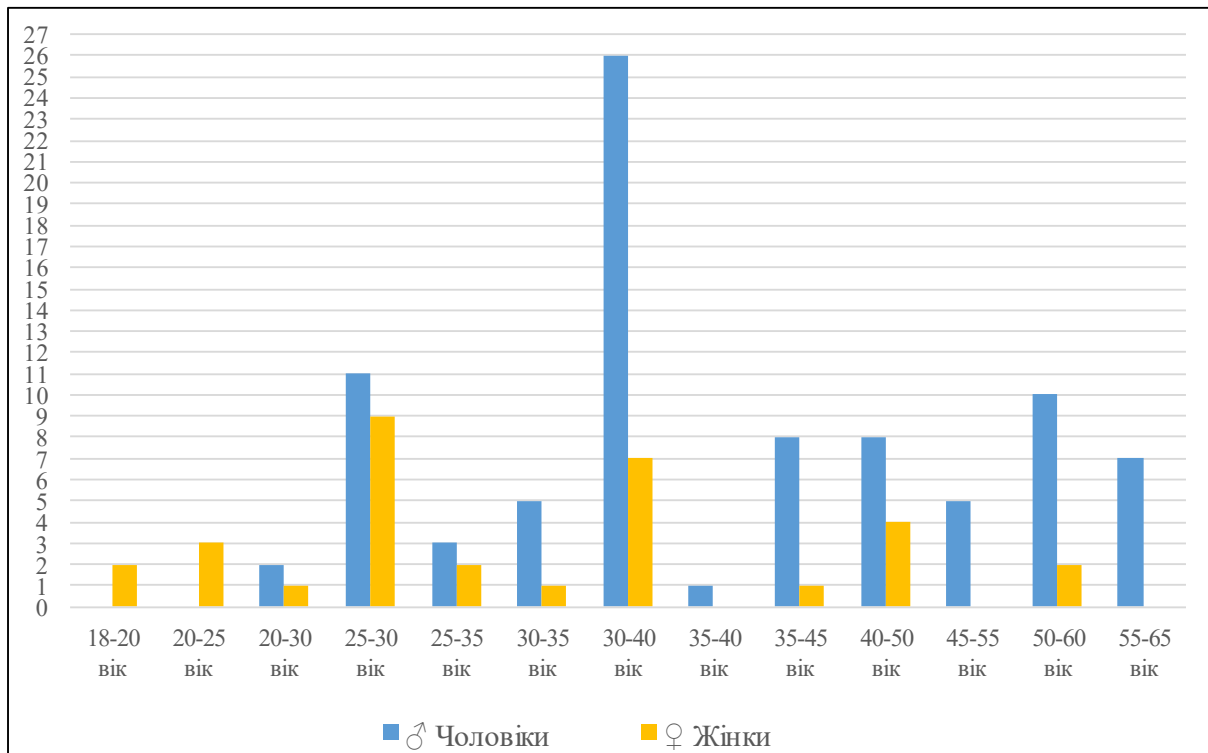
44	11	XVI-XVII ст.	♂	50-60
45	12	XVI-XVII ст.	♂	55-65
46	13	XVI-XVII ст.	♂	35-45
47	14	XVI-XVII ст.	♂	55-65
48	15	XVI-XVII ст.	♂	50-60
49	16	XVI-XVII ст.	♂	20-30
50	17	XVI-XVII ст.	♂	55-65
51	18	XVI-XVII ст.	♂	30-40
52	19	XVI-XVII ст.	♂	30-35
53	20	XVI-XVII ст.	♂	35-45
54	21	XVI-XVII ст.	♂	30-40
55	22	XVI-XVII ст.	♂	30-40
56	23	XVI-XVII ст.	♂	30-35
57	24	XVI-XVII ст.	♂	50-60
58	25	XVI-XVII ст.	♂	20-30

Табл. 3.

ДІАГРАМА. СТАТЕВО-ВІКОВА ХАРАКТЕРИСТИКА НАСЕЛЕННЯ.

Tabl. 3.

DIAGRAM. SEX-AGE CHARACTERISTICS OF THE POPULATION.

Отже, разом налічується 118 дорослих поховань (зі 130), з яких 86 чоловічі (72,88%) та 32 жіночі (27,12%). Тож, з урахуванням даних статево-вікового аналізу черепів із понищених криптових поховань, дані вибірки дорослих трюхи корегуються, але загальні тенденції зберігаються. Так, виходить, що середній вік смерті дорослого населення трюхи збільшується і становить близько 38 років (у межах 33,5–42,5 років). Пік смертності залишається у тих же вікових межах. У чоловічій частині вибірки він припадає на зрілий вік (*Maturus*), а в жіночій на дорослий вік (*Adultus*). Отже, середній вік

смерті у чоловічій частині вибірки – близько 40 років (у межах 30–50 років), а в жіночій – близько 32,5 року (у межах 25–40 років) (табл. 3).

Характеристика краніологічного типу населення

Чоловіча серія. Чоловічі черепа з церкви Ужгородського замку незадовільної збереженості й складаються в серію з 67 поховань. Загалом вони мають черепну коробку, яка характеризується помірно довжиною, висотою та великою шириною. В серії є два доліхокранних, сім мезокранних та 28 брахікранних черепів. У 30 випадках форму черепної коробки не визначено, адже не вдалося виміряти поздовжній або поперечний діаметр. Тож, у зв'язку з тим, що деякі представлені фрагментами, ми отримали групу з 54 черепів (табл. 4).

Загалом, за черепним показником (83,0) серія належить до категорії брахікранних. Вушна висота велика, на межі з помірними категоріями. Довжина основи черепа помірна. Відношення висоти до поздовжнього діаметра (75,6) свідчить про високу загалом висоту черепа (гіпскранія) в серії, яку ми розглядаємо, але вже відношення висоти до поперечного діаметра (90,7) – вказує на низькі черепа (тайпенокранія).

Ширина ортогнатного обличчя чоловічої серії з Ужгородського замку помірна, позаяк виличний діаметр, виміряний у 25 черепів, становить 136,2 мм. (на межі з великими категоріями). Верхня висота обличчя – мала (67,2 мм). За верхнім лицьовим індексом (50,0), обличчя помірно широке (мезен). Назомалярний кут дуже малий, отже, обличчя різко профільоване на рівні орбіт. Зигомаксиллярний кут у цілому вкладається в малі категорії.

Помірна висота й ширина орбіт зумовлюють помірний (80,2) орбітний індекс, що вказує на відносно середньоширокі орбіти (мезоконхія)¹¹. Носовий отвір чоловічої серії характеризується помірною шириною та висотою, носовий індекс (48,5) свідчить про помірну ширину носа (мезоринія). За світовим масштабом, чоловіча серія характеризується великим випинанням носових кісток щодо лінії вертикального профілю обличчя (29,7°). Перенісся високе як за симотичним, так і за дакріальним індексом (табл. 4).

Табл. 4.

ВИБІРКОВІ СЕРЕДНІ РОЗМІРИ ТА ІНДЕКСИ ЧОЛОВІЧИХ ЧЕРЕПІВ З ПОХОВАНЬ СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ ЦЕРКВИ В УЖГОРОДСЬКОМУ ЗАМКУ.

Table 4.

AVERAGE SIZES AND INDEXES OF MALE SKULLS FROM BURIALS FROM THE MEDIEVAL CHURCH IN UZHGOROD CASTLE.

№ за Мартіном	Ознаки	♂						
		M	n	ℓ	m(M)	s	min.	max.
1	Поздовжній діаметр	178,7	41	7,0*	1,09	0,77	166,0	198,0
8	Поперечний діаметр	148,3	44	4,8	0,72	0,51	135,0	156,0
17	Висотний діаметр	134,1	20	5,6*	1,25	0,89	124,0	142,0
45	Виличний діаметр	136,2	25	5,4	1,08	0,76	127,0	148,0
48	Верхня висота обличчя	67,2	12	4,9*	1,40	0,99	61,4	77,0
54	Ширина носа	25,3	17	1,9	0,46	0,32	22,0	28,4
51	Ширина орбіти	42,6	18	1,9	0,46	0,32	40,0	46,5
52	Висота орбіти	34,1	17	1,7**	0,42	0,30	29,8	37,0
SC (57)	Симотична ширина	9,2	18	2,2*	0,52	0,37	6,0	18,0
SS	Симотична висота	4,6	18	1,0	0,22	0,16	3,0	6,0
75(1)	Кут випинання носа	29,7°	11	6,4*	1,93	1,36	19,0°	37,0°
77	Назомалярний кут	134,5°	21	4,2	0,91	0,64	128,0°	143,0°

¹¹ Алексеев В. П., Дебец Г. Ф. Краниометрия. Методика антропологических исследований...

∠ Zm.	Зигмаксиллярний кут	129,8°	15	5,8*	1,51	1,07	118,0°	143,0°
Індекси:								
8:1	Черепний	83,0	37	3,9*	0,63	0,45	74,5	91,6
48:45	Верхній лицьовий	50,0	12	3,3	0,94	0,66	45,8	55,7
54:55	Носовий	48,5	14	3,2**	0,85	0,60	44,0	54,7
52:51	Орбітний	80,2	18	4,6**	1,08	0,77	69,3	87,5
<p>M – середня арифметична величина; n – кількість випадків; \bar{x} – середні квадратичні відхилення; m (M) – похибка середньої арифметичної величини; ms – помилка середнього квадратичного відхилення.</p>								

Жіноча серія. Вона досить мала, складається з 23 черепів, але у зв'язку з фрагментарністю нараховує 17 черепів, придатних для краніометрії (табл. 5). Характеризується помірно масивністю, рельєф перенісся, потилиці, виразність соскоподібних виростків і надбрівних дуг незначні. Зовнішній потиличний горб відсутній або розвинений дуже слабо (середній бал 0,5). Група за черепним показником (84,8) у середньому характеризується круглою формою черепа (брахікранія), тобто великою шириною черепної коробки, при малій її довжині (167,0 мм). Висотний діаметр черепної коробки помірний (табл. 5).

Обличчя помірної ширини (126,1 мм) і малої висоти, сильно профільоване на рівні орбіт. Зигмаксиллярний кут виявився малих розмірів, що свідчить про сильно профільоване обличчя на середньому рівні. Загальний кут лицьового профілю серії становить 87,3°, таким чином, обличчя ортогнатне. Верхній лицьовий індекс (49,5) указує на широке обличчя (еуріен).

Орбіти малої ширини та висоти, за показником (83,3) помірної висоти (мезоконхія). Носовий отвір характеризується малою шириною й висотою, за індексом (48,9) середньоширокий (мезоринний). Не знайдено жодного черепа з інфантильною формою нижнього краю грушоподібного отвору. Кут випинання носа, виміряний на трьох черепах, – дуже великий (31,7°). Загалом за краніологічними ознаками жіночі черепи належать до великої європеїдної раси.

Табл. 5.

**СЕРЕДНІ РОЗМІРИ ТА ІНДЕКСИ ЖІНОЧИХ ЧЕРЕПІВ З ПОХОВАНЬ
СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ ЦЕРКВИ В УЖГОРОДСЬКОМУ ЗАМКУ.**

Tabl. 5.

**AVERAGE SIZES AND INDEXES OF FEMALE SKULLS FROM BURIALS FROM THE
MIEVEAL CHURCH IN UZHGOROD CASTLE.**

№ за Мартіном	Ознаки	♀						
		M	n	\bar{x}	m(M)	ms	min.	max.
1	Поздовжній діаметр	167,0	14	5,5	1,48	1,05	157,0	174,0
8	Поперечний діаметр	142,2	17	4,7	1,14	0,81	134,0	148,0
17	Висотний діаметр	128,2	9	4,1	1,35	0,96	122,0	136,0
45	Виличний діаметр	126,1	9	4,4	1,46	1,03	119,0	135,0
48	Верхня висота обличчя	62,4	5	2,5	1,11	0,79	59,1	66,0
55	Висота носа	45,9	6	2,9	1,20	0,85	42,0	49,0
54	Ширина носа	22,3	7	1,8	0,69	0,49	19,9	25,0
51	Ширина орбіти	39,3	8	2,2	0,76	0,54	36,0	42,0
75(1)	Кут випинання носа	31,7°	3	6,4	3,71	2,62	27,0°	39,0°
77	Назомаллярний кут	138,1°	8	4,5	1,58	1,12	131,5°	143,0°
∠ Zm.	Зигмаксиллярний кут	128,5°	6	4,0	1,65	1,16	124,0°	135,0°
Індекси:								

8:1	Черепний	84,8	14	2,1	0,57	0,40	82,1	89,2
48:45	Верхній лицьовий	49,5	4	2,6	1,30	0,92	46,1	52,4
54:55	Носовий	48,9	6	5,7	2,32	1,64	43,7	58,1
52:51	Орбітний	83,3	8	6,5	2,31	1,63	70,7	92,1

Етнічна краніоскопія. На 90 черепах XV–XVII ст. враховувалися шість краніоскопічних ознак: індекс поперечно-піднебінного шва (надалі ІППШ); клиноподібний верхньощелепний шов (надалі КВШ); задньовиличний шов (надалі ЗВШ); підорбітний візерунок типу II (ПОВ-II); надорбітні отвори (надалі НО); потиличний індекс (надалі ПІ). Чоловічі та жіночі черепа розглядаються спільно. Для ПІ, ЗВШ, ПОВ-II, ІППШ та НО дані склалися без урахування статі, для КВШ вираховувались півсуми чоловічих та жіночих значень.

Як відомо, до комплексу ознак, характерних для європеїдних груп, входять низькі значення ПІ, ЗВШ, НО та високі ПОВ типу II. Азійські групи характеризуються протилежним комплексом краніоскопічних ознак.¹²

ПІ на черепах із Ужгорода відсутній (0,0%), отже, це європеїдна ознака, позаяк за даними О. Г. Козінцева у європеїдів ПІ коливається від 0 до 16%, у монголоїдів – від 21 до 71%¹³. **ЗВШ** на черепах досліджуваної групи у відсотковому значенні малий (6,1), що також указує на її європеїдність. **КВШ** загалом трапляється частіше у європеїдів, ніж у монголоїдів, незважені середні частоти за О. Г. Козінцевим дорівнюють 32,9 та 19,0% відповідно.¹⁴ Отже, збірна серія з чоловічих і жіночих черепів Ужгорода виявилась вище середнього показника КВШ (43,1%); частота **ПОВ-II** на черепах із Ужгорода мала – 37,5% і перебуває за межею незважених середніх величин як північних (55,8%), так і південних (46,6%, не вище за 45,0%)¹⁵. Таким чином, серія вкладається у межі південних європеїдів. **ІППШ** – високий (87,9%). Оскільки незважене середнє для європеїдів дорівнює 70,5%, а для монголоїдів – 49,9%¹⁶, можна вважати досліджувану серію такою, яка вкладається у європеїдні показники за даною ознакою. Відсотки **НО** на черепах із Ужгорода помірні¹⁷.

Висновки. Отже, проведені археологічні дослідження та антропологічний аналіз виявлених решток дають змогу зробити такі загальні висновки.

1. За виявленим наразі матеріалом функціонування церкви на території Ужгородського замку загалом може датуватися в межах другої половини XIV ст. – початку XVIII ст.

2. На основі сукупності археологічних даних майже всі рештки від поховань, зібрані під час дослідження пам'ятки, датуються XV–XVII ст. і тільки деякі – другою половиною XIV–XV ст. Черепа (чи їх фрагменти) з понищених криптових поховань дорослих хронологічно обмежені XVI–XVII ст.

3. Рештки поховань, що використані для краніометрії, за даними стратиграфії і виявлених артефактів датуються XV–XVII ст.

4. За аналізом повністю або частково збережених поховань статеві-вікова структура така: 16,67% дитячі та 83,33% дорослі, з яких близько третини становлять жінки (31,67%), а чоловіки – 68,33%.

5. З урахуванням даних статеві-вікового аналізу черепів з понищених криптових поховань то дані вибірки дорослих наступні: 86 чоловіки (72,88%) та 32 жінки (27,12%). Середньоарифметичні підрахунки вказують, що середній вік смерті у дорослого населення складає близько 38 років дорослих становить близько 38 років (у межах 33,5–42,5 років). Середній вік смерті у чоловічій частині вибірки – близько 40 років (у межах 35,5–44,5 років), а в жіночій – близько 32,5 року (у межах 29–36 років).

6. Визначено, що, за даними краніометрії, чоловіки і жінки, поховані в церкві Ужгородського замку, належать до одного брахікранного краніологічного типу.

7. За двома антропологічними методиками (краніометрія, краніоскопія) обстежена група є змішаною, простежуються певні західні, північні та південні ознаки, з яких дещо переважають останні.

¹² Козинцев, А. Г. Этническая краниоскопия: расовая изменчивость швов черепа современного человека, Ленинград: Наука, 1988, с. 37.

¹³ Там само, с. 71–79.

¹⁴ Там само, с. 55.

¹⁵ Козинцев, А. Г. Этническая краниоскопия, с. 86.

¹⁶ Там само, с. 110.

¹⁷ Томашевич Т. В. Закономерности распределения частот подглазничных каналов черепа человека // Вопросы археологии, вип. 80, 1988, с. 119–128.

Однак, подальші археологічні дослідження пам'ятки дадуть можливість отримати додатковий антропологічний матеріал, це збільшить вибірку, що у свою чергу сприятиме більш повній і об'єктивній характеристиці антропологічного складу похованих там людей.

Yuriy DOLZHENKO,
Volodymyr MOIZHES

Anthropological Analysis of Sepultures in the Uzhhorod Castle Church: Gender, Age and Ethnic Aspects

The article presents the results of the anthropological analysis of sepultures discovered during archaeological research of the medieval church ruins on the territory of Uzhhorod Castle by the expedition of Uzhhorod National University in 2018–2019.

The excavations were carried out on the apse area and bigger part of the central nave. The total investigated area equals 180 m². The crypts destroyed in the 18th century were found there. The existing sepultures (except one preserved) were destroyed at the same time. Thus, the area of all the crypts was filled with construction debris containing scattered human bones. In addition, 71 sepultures were found in the ground outside the crypts. According to stratigraphy and collected material, these sepultures may be determined within the second half of the 14th–17th centuries.

The paper provides characteristics of the anthropological structure of the buried, namely gender, age and ethnic aspects. In addition to the recorded sepultures, the skulls (or their fragments) from the destroyed crypt sepultures of adults (58 items) dating from the 16th–17th centuries were also included in the analysis. As a result, there is a total of 130 sepultures, 118 of which belong to adults. It was estimated that 86 skulls (72.88%) belong to males and 32 (27.12%) to females. The average age of death among the adult population is about 38 years (within the range of 33.5–42.5 years). The average age of death in the male part of the sample is about 40 years (within the range of 35.5–44.5 years), and in the female sample it is about 32.5 years (within the range of 29–36 years).

Particular attention is paid to the characteristics of the morphology of skulls of the buried population and ethnic craniology. In general, the remains of 90 burials (67 male and 23 female) excluding child's burials were suitable for craniometry. It was found out that men and women buried in the church of Uzhhorod Castle belong to the same craniological type.

The male selection is moderately brachycranial. On average, it is presented with wide, low, strongly profiled at the level of the orbits and alveolar ridge, orthognathic type face. The orbits are wide. The nose is medium, the nasal protrusion angle is moderate. The nasal bridge is high. The female sample is on average brachycranial. The face is moderately wide with small height, strongly profiled at the level of orbits, orthognathic. The orbits have small width and height. The nasal bridge is high. Nasal projection angle is very large. According to two anthropological methods (craniometry and craniology), the examined group is mixed, demonstrating certain western, northern, and predominant southern traits.

Keywords: *Uzhhorod Castle, medieval church, archeological investigation, burials, anthropological analysis, craniometry, ethnic craniology.*

Рис. 1. Ужгородський замок (вид з півдня).
Fig. 1. The castle of Uzhhorod (view from the south).

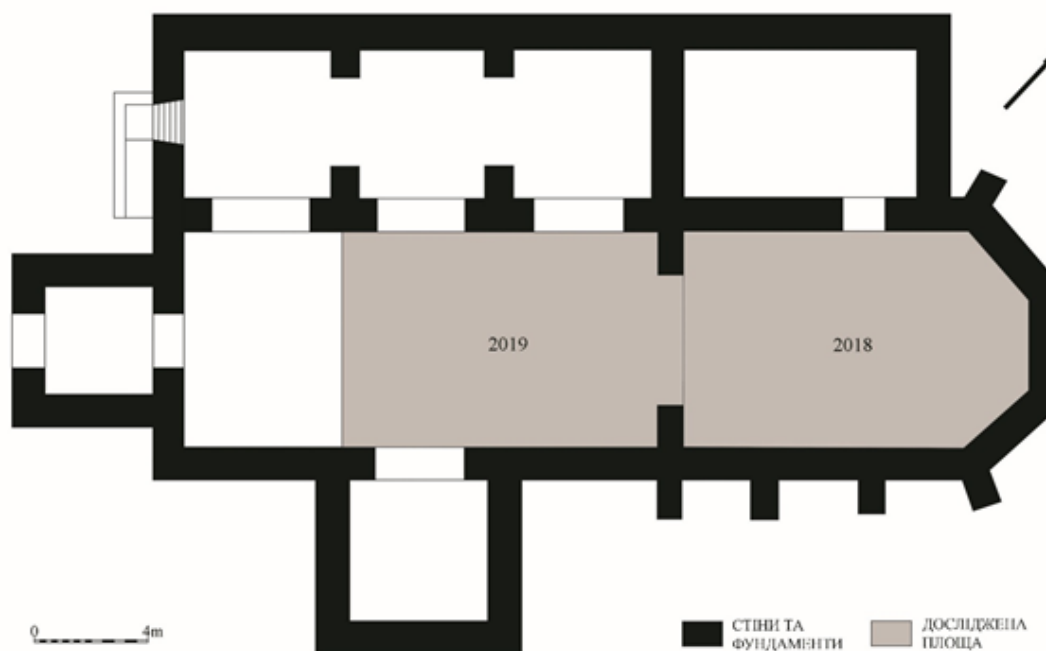

Рис. 2. Ужгородський замок. План церкви та дослідженої площі.
Fig. 2. The castle of Uzhhorod. The ground plan of the church and the site.

Рис. 3. Ужгородський замок (Руїни церкви). Розкоп I (апсида).
Fig. 3. The castle of Uzhhorod (Church ruins). Excavation site I (apse).

Рис. 4. Ужгородський замок (Руїни церкви). Розкоп II (центральный неф).
Fig. 4. The castle of Uzhhorod (Church ruins). Excavation site II (central nave).

УДК 271.4(477.87)»19»

Віктор КІЧЕРА

**«Церква на пограниччі»: МГКЄ¹ від спроб
державної мадяризації, чехословацької модернізації
та радянської ліквідації до виходу
з підпілля у ХХ ст.**

У ХХ ст. відбулися наступні зміни держав на канонічних теренах Мукачівської греко-католицької єпархії (МГКЄ): Австро-Угорщина, Угорська республіка, Румунія, Чехословаччина, Карпатська Україна, Угорське королівство, СРСР та Україна. Таким «підбором» держав не може похвалитися жодна з Церков. При цьому змінювалися ідеології цих держав інколи кардинально, проте кожна держава намагалася якщо не контролювати церковні спільноти і, зокрема, МГКЄ, то переслідувати і навіть ліквідувати її видимі структуру (як в СРСР). Загалом можна констатувати, що зміни кордонів і держав з їх ідеологіями лише ускладнювали управління єпархією (доба Антонія Паппа, Карпатської України, Угорське королівство, СРСР) та діяльності спільнот. Незважаючи на те, видимі кордони не змогли перешкодити функціонуванню Церков, навіть попри обмеження. В той же час, кожний період доповнював унікальність християнської спільноти.

Ключові слова: кордон, пограниччя, МГКЄ, фронтир, Церква.

Кожна Церква має свої канонічні території, тобто територіальні межі, але більш важливим є сопричастя² між рівноправними Церквами, котрі й творять вселенську Католицьку Церкву без будь-яких кордонів, уніфікацій і уніформізмів. Проте у випадку зміни держав, а відтак і кордонів, становище і діяльність Церкви майже завжди ускладнювалося, що залежало від політики чи пануючої ідеології відповідної держави. Саме в цьому контексті не можна не згадати концепт прикордоння Фредерика Джексона Тернера, котрий стосувався більше світських інституцій американської держави і народу. Згідно Фредерика Джексона Тернера, фронтир – це певні межі зіткнення цивілізацій/культур він є «...зовнішнім краєм хвилі...» де обидві конфліктуючі сторони здійснюють взаємообмін внаслідок чого виникає щось нове. Причому внаслідок такого «протистояння» крім унікальності з'являється загартованість, характер, винахідливість, сміливість тощо. Ще однією особливістю концепції фронтиру згідно вченого – його багатонаціональність, яка насправді стирається при нагальній потребі професіоналізму, тої таки загартованості, необхідності пристосування до нових умов незважаючи на власні обмеження, в т.ч. й національні, культурні, що необхідно для виживання в новій фронтірній спільноті.³

Згідно базових понять концепції американського вченого Мукачівську греко-католицьку єпархію (МГКЄ) варто сприймати як «Церкву на пограниччі», котра пережила багато зовнішніх перемін у вигляді воєн, конфліктів і, в першу чергу, змін державних кордонів, спробою її підпорядкувати місцевими католицькими єпископами від часів Ужгородської унії до канонізації єпархії 1771 р. Конфлікт з місцевими католицькими єпископами розпочався ще за єпископа Мануїла Ольшавського, а пік протистояння припадає на відновленого єпископа Іоана Брадача, за активності якого у 1771 р. і відбулося звільнення МГКЄ від опіки місцевих Егерських католицьких єпископів і відновлення влас-

¹ Мукачівська греко-католицька єпархія (МГКЄ).

² Сопричастя в розумінні спілкування між Церквами. Див.: Суттєнер Е. К. Церковні розколи і єдність Церкви / Пер. з нім. та наук. ред. Олега Турія. Львів: Вид-во «Місіонер» 2007, с. 93-94.

³ Дет. див.: Тернер Ф. Дж. Значення фронтиру в американській історії / Україна Модерна. Пограниччя, окраїни, периферії, число 18, 2011, с. 15-16, 25, 31.

ного єпископського правління Церкви.⁴ Справа в тому, що Мукачівська єпархія географічно, а можливо й цивілізаційно, ніби розміщувалася на кордоні, довгий час залишалася і залишається містком у спілкуванні (часто й не без конфліктів) з Католицькою Церквою та іншими християнськими Церквами, представляла собою своєрідну передню хвилю, «церковний фронтір» як з боку східної так і з боку західної християнської церковної традиції, оберігаючи при цьому Благодать обох традицій, що подекуди було не просто, про що йшлося вище під час оберігання грецького обряду від Егеру.

Причому так само «церковний фронтір» постійно змінювався від збільшення єпархії до початку XVIII ст. аж до творення протягом XIX і половини XX ст. нових церковних спільнот за національною ознакою. При цьому сама Мукачівська Церква зберігала і зберігає окремі риси кожної з сучасних національних Церков де «край хвиль» утворює поєднання кількох культур, творячи протягом століть унікальну багатонаціональну християнську спільноту вірних з власною церковною традицією, канонами, церковнослов'янською мовою, обрядом, літургічними практиками, календарем тощо. При цьому «Церква на пограниччі» зберегла сопричастя (спілкування) між Церквами-сестрами⁵, творячи одночасно унікальність і єдність з кожною з них. На підтвердження цього не варто забувати і погодитися з висновками католицького теолога Анрі де Любака, що Церкву, як спільноту вірних, ніщо не може обмежити «...жодні кордони, ані географічні, ані соціальні».⁶ Тобто з богословського та історично-церковного погляду Церква – загальна спільнота вірних, котра складається з окремих спільнот-Церков, які, втім, могли обмежуватися кордонами та політикою конкретних держав в яких вони проживали.

Так, Шарль Журне вказує, що царство Христа є вічне, воно не від цього світу і хоч воно реальне, історичне таке як Ісус Христос, не варто його плутати із світськими політичними державами. Необхідно розмежовувати земний, видимий вимір Церкви. Папа, єпископи й ієрархія – намісники Ісуса Христа для вірних християн, а не окремого народу чи маси, а от король, президент, міністр виконують завдання маси.⁷ Слідом за Шарлем Журне інший католицький теолог Анрі де Любак, цитуючи св. Григорія, пише про земний і небесний вимір Церкви, наголошуючи, що вони взаємопов'язані, але напевно тут не йшлося про земні ідеології, держави, а Церкву як християнську спільноту⁸, котра не має нічого спільного з національною групою в сучасному розумінні, бо принаймні остання це лише один із проявів Церкви земної, поряд із традицією, канонами, літургією, мовами Божественної Літургії тощо. Тим більше, що протилежний концепт звужує історичні пошуки виключно якоюсь одною національною спільнотою, натомість МГКЄ є історично полінаціональною християнською спільнотою з великою чисельністю обрядових, літургічних, мовних, культурних практик, що зумовлювалося і її географічним розташуванням (тобто канонічною територією) із сусідніми Церквами, значна частина яких й походила з неї, що і є своєрідною унікальністю Мукачівської Церкви яка включає в себе різні етно-культурні риси, тобто знаходиться на постійному фронтірі. А тому варто розглянути кілька прикладів таких точок дотику різного культурного прикордоння пов'язаних з національністю, мовою, історичним минулим, конфесійною різноманітністю тощо. Це важливо, також зважаючи на сплеск націоналізмів на початку XX ст.

Уже на єпископа мукачівського Антонія Паппа, як угорця, припадають звинувачення його в т.зв. «мадяронстві» з розпадом держави Австро-Угорщини і виникнення Угорщини і ЧСР. Із 1918 виникають й інші пограничні окраїни «прикордонної» Мукачівської єпархії з Польщею, Румунією, пізніше Карпатською Україною та Словаччиною. У випадку з Угорщиною виникає угорсько-словянський кордон-пограниччя. На єпископське правління Антонія Паппатакож припадають урядові судові про-

⁴ Дет. див.: Лучкай М. Історія Карпатських русинів / М. Лучкай: [у 6-ти т.] ; [пер. з лат. Ю. М. Сака, М. В. Ороса та Й. О. Баглая] ; під ред. Д. Д. Данилюка та І. М. Сенька, т. 4. Ужгород: Закарпаття, 2003, с. 127-164. Про біографії єпископів Іоана Брадача та його наступників див: Єпископи Мукачівської єпархії. Фронтаністи (вихованці віденських богословських закладів) / Габсбурзька церква: Мукачівська греко-католицька єпархія в австрійську добу (1771–1918) / В. Кічера, В. Фенич, Д. Штерр. Ужгород: Вид-во Валерія Падяка, 2018, с. 53-122.

⁵ Про концепт «Церков-сестер» та про «діалог любові» на засадах II Ватиканського собору більше див.: Суттенер Е. К. Церковні розколи ... с. 113-118. Про «Церкви-сестри» в контексті МГКЄ див.: Кічера В. «Церкви-сестри»: відносини між Мукачівською та Пряшівською єпархіями (1918-1939) – релігійно-адміністративний аспект / Gréckokatolícka cirkev na Slovensku v osvetle vy ročí V. -J. Coranič (ed.). Prešov: Prešovská univerzita v Prešove, 2019, s. 109-121.

⁶ Любак А. де. Роздуми про Церкву / Пер. з фр. К.: Дух і літера, 2010, 504 с., с. 40.

⁷ Журне Ш.: Тоталитарные сообщества / Христианские требования в политике. Киев: Дух и Литера, 1998, с. 27-43; Журне Ш.: Учение о граде, согласно святому Фоме Аквинскому / Христианские требования в политике. Киев: Дух и Литера, 1998, с.45-69, с. 53, 59, 68.

⁸ Тобто її розуміння в грецькому перекладі як спільноту послідовників Ісуса Христа. Дет. див.: Любак А. де. Роздуми ... с. 46.

цеси проти православних за «підбурювання та державну зраду», в чому звинувачували єпископа, хоч і не без підстав, бо частково (!) уніатське духовенство та й вірники і справді були угорського походження, за що докоряти їм навряд чи доцільно. За часів єпископа Антонія існували намагання (не більше!) використати єпархію як інструмент мадяризаційної політики угорської влади, через проведення т. зв. «азбучної реформи» – переведення кирилиці на угорську латинику, а також реформи календаря та літургійних книг. Щодо «азбучної реформи», то єпископ призначив в спільну комісію отця Августина Волошина, котрий науково обґрунтував неможливість практичного введення замість кирилиці латинику. Щодо григоріанського календаря і літургійних книг, то Антоній Папп створив іншу комісію з каноніків Петра Гебея, Юрія Шуби, Симеона Сабова та Августина Волошина, котрі на захист власної літургійно-обрядової традиції уклали «Меморіал» до Апостольської Столиці просячи про захист. Але угорський уряд односторонньо (без погодження з єпархією) таки прийняв рішення про заміну кирилиці на латинику та введення Григоріанського календаря із забороною навчати кирилицею катехизму, що виглядало як мадяризація намагаючись використовувати інституції Церкви. Лише після цього єпископ змушений був передрукувати «Буквар» і «Читанку» латинкою (але не угорською транскрипцією) за авторства о. Августина Волошина. Але після війни своїм циркуляром 16.11.1918 р. оголосив про повернення до Юліанського календаря, а згодом і руської мови в парафіяльних школах.⁹

Можемо констатувати досить прикрий період в історії Мукачівської греко-католицької єпархії початку 20-х рр., коли світська влада намагалася втручатися у внутрішні справи цілком самостійної Церкви. Причому чиновники, що стояли на модерністських позиціях, згідно з тогочасних документів прямо обговорювали можливість втручання у саму Церкву (підтримка православних, упередженість до єпископа Антонія Папа, фінансові обмеження духовенства тощо) не розуміючи, що Греко-Католицька Церква як видима інституція є самодостатньою і підпорядковується Апостольській столиці лише в адміністративних питаннях, а будь-які втручання ззовні – грубе намагання світської урядової влади не вирішувати справи в діалозі, а боротися заради свого впливу на Церкву на Підкарпатській Русі, до складу якої належало більшість вірників. У підсумку встановлення контролю держави над Церквою так і не відбулося, натомість обидві сторони пішли на компроміс щодо посади мукачівського єпископа, а згодом відбулося потепління стосунків, аж до заключення конкордату 1928 р., після якого встановлено нові правила відносин між Апостольською столицею та чехословацькими чиновниками.

Уже навіть після зміни Антонія Паппа у 1925 р. влада згадувала його як «...прикрого мадяра, над тихими слов'янами».¹⁰ Тобто акцент здійснювався на походженні, а не на діяльності. Урядова газета відкрито засвідчувала, що для усунення єпископа Антонія Паппа було застосовано всю дипломатичну службу держави.¹¹ Тобто насправді спостерігалася спроба маніпуляції суспільною свідомістю через пресу. Усе це вказує на позірну і надто перебільшену демократичність ЧСР, принаймні у питання церковних.

Існує детальна поліційна справа про фактичну депортацію єпископа Антонія Паппа із ЧСР. 11 серпня 1925 р. місцевий уряд інформував угорську сторону, що вищезгаданий єпископ буде переданий іншій стороні без закордонного паспорту.¹² Так, 11 вересня 1925 р. він повинен виїхати в бік Угорщини через станцію Чоп (Підкарпатська Русь).¹³ У підсумку угорські чиновники взяли архієпископа на поруки і спільно з ним виїхали у бік Загоня (Угорщина). Після від'їзду, поліційному управлінню в Ужгороді повідомлено про від'їзд єпископа Антонія Паппа¹⁴. Звичайно, не важко зрозуміти, що насправді захист «слов'янських» цінностей є доброю справою, але у випадку з єпископом Антонієм Паппом, згідно з документів це було ціленаправлена політика влади ЧСР після зміни кордонів, не лише проти «єпископа-мадярона», але й проти Греко-Католицької Церкви як найбільшої спільноти в краї, включно з підтримкою православних празькою владою, на противагу греко-католикам. Так, світська влада ЧСР намагалася розділяти як церковні спільноти католиків так

⁹ Габсбурзька церква: Мукачівська греко-католицька єпархія в австрійську добу (1771–1918) / В. Кічера, В. Фенич, Д. Штерр. – Ужгород: Вид-во Валерія Падяка, 2018, 168 с. : іл., с. 29-33, 119.

¹⁰ Uniátství a lid // Podkarpatské Hlasy, roč. I., 17 ledna 1925, č. 3., s. 2.

¹¹ Po odchodu Pappově // Podkarpatské Hlasy, roč. I., 7 února 1925, č. 6., s. 1.

¹² ŠA (Štátní archiv) Košice, Košická župa 1923 – 1928, rok 1925, kr. 93, sign. 10314. Papp, býv. užhorodský arcibiskup – vypovedanie z ČSR, s. 239.

¹³ Coranič, J.: Dejiny gréckokatolíckej cirkvi na Slovensku v rokoch 1918 – 1939. Prešov 2013, s. 118.; AMZV ČR. Sekce III. Kart.67. Církevní vecí. Řecko-katolická církev. Mukačevo. Č. 147.386/1925. Církev řeckokatolická. Eparchie mukačevská v Užhorodě. Exbiskup Antonín Papp.

¹⁴ ŠA Košice, Košická župa 1923 – 1928, rok 1925, kr. 93, sign. 10314. Papp, býv. užhorodský arcibiskup – vypovedanie z ČSR, s. 240.; про це також: AMZV ČR. Sekce III. Kart.67. Církevní vecí. Řecko-katolická církev. Mukačevo. Č. 177.145/1925. Církev řeckokatolická. Eparchie mukačevská v Užhorodě. Exbiskup Antonín Papp.

і православних. Особливо гостро історичне минуле було використано у протистоянні греко-католиків і православних на Підкарпатській Русі. Згодом на Підкарпатській Русі з Православною Церквою було ще складніше, про що більш детально пише Юрій Данилець, виділяючи «проурядових» православних священиків-саватіївців константинопольської юрисдикції (25 священиків) та сербської (біля 40 священиків) під керівництвом архімандрита Олексія Кабалюка, що поклало ще із 1923 р. т. зв. «Саватіївський розкол» серед православних.¹⁵ Тобто влада ЧСР насправді намагалася маніпулювати конфесійними питаннями в краї.

Іншим випадком, коли саме сопричастя між Церквами, які перебували в різних державах відбувалося незважаючи на кордони стала діяльність сестер василіанок, котрі прибули із Галицької митрополії (Польща), через Пряшівську до Мукачівської єпархії (Чехословаччина). Поселення сестер ЧСВВ на території Підкарпатської Русі було запропоновано василіанками із Станіслава, про що йдеться у витязі із протоколу засідання єпископської Консисторії від 29 жовтня 1921 р. Консисторія постановила створити комісію для вирішення цього питання, у складі отців Юлія Станкая, Юлія Мелеша, Августина Волошина та Василя Такача¹⁶. Але розпочали діяльність в Пряшеві де було місце для поселення. Їх діяльність мала надзвичайно важливу харитативну, опікунсько-освітню, християнсько-виховну основу. Сестри привносили українські мотиви у виховний процес, але головною їх діяльністю залишалася виховна та освітня діяльність в інтернатах, сиротинцях та школах, створюючи також гуртки де дівоча молодь могла отримати відповідну професію і бути корисними для суспільства. Хоч поселення й викликало труднощі, проте таке спілкування вказувало на видиму єдність греко-католиків різних церковних спільнот того часу, незважаючи на кордони.

У передвоєнну добу відбуваються досить значні перемини кордонів. Зміна в адміністративному поділі настала після Віденського арбітражу 1938 р. і розпаду Чехословаччини у 1939 р. Саме сплеск націоналізмів у 30-х рр. XX ст. ускладнював нормальне функціонування єдиної Мукачівської єпархії, котра фактично на короткий період 1938-1939 рр. залишалася розділена кордонами національно-політичних утворень на три частини: угорців (осідком єпископа з центром в Ужгороді разом із семінарією), українцями (Апостольська адміністрація у Карпатській Україні в м. Хусті) та словаками (вікаріатом Мукачівської єпархії в Словаччині). Це ускладнювало не лише органічне адміністративне функціонування Мукачівської єпархії, але й призводило до активного залучення духовенства до різних національно-політичних проектів, в результаті яких репресованими були як угорські так і українські священики відповідними державними структурами опонентів, що вказувало на пік протистояння націоналізмів, до яких, нажаль, було залучено і духовенство єпархії.

Так, після захоплення Карпатської України угорцями створено репресивні списки де знаходилися духовні отці Петро Булик (ЧСВВ), Василь Ларь, Степан Пап, Олександр Хіра та Юрій Станинець, котрі зазнали переслідувань у наступні роки. Єпископ Діонісій Нарядій також зазнав принижень від угорських чиновників, але завдяки апостольському нунцію в Будапешті Ангело Ротта йому разом з отцем Степаном Решетиллом вдалося виїхати до Риму¹⁷. Уже в добу Угорщини деякі священики також співпрацювали з угорською владою, що було знову ж таки не на користь Церкви, діяльність яких відштовхувало вірників від духовенства компрометуючи його, хоч насправді це було радше винятком, а не правилом. Так, 30 червня 1939 р. Олександра Ільницького призначено довічним членом Вищої Палати угорського парламенту, отця Юлія Марину радником міністра культів та народної освіти а також головою відділу культів та шкільної освіти на Підкарпатті, а ієрея Іоана Бокшя депутатом Угорського парламенту.¹⁸ Проте, ще після подій 15 березня 1939 р. єпископ Олександр Стойка цілком слушно критикував участь духовенства в політичному житті країн, котрі швидко змінювалися в ті часи, сам ставши на початку заручником політики угорської влади. Можливо це було

¹⁵ Данилець Ю. Преподобний Алексій (Кабалюк) Карпаторуський сповідник (1.09.1877 – 2.12.1947) / Сповідники та подвижники Православної Церкви на Закарпатті в XX ст. Авт. кол.: Ю. Данилець – голова авт. кол. та ін. Мукачево: Видавництво ТОВ Скорпіон Т-ЛТД, 2011, с. 20-21.

¹⁶ Державний архів Закарпатської області. (далі ДАЗО), ф. 151. Правление Мукачевской греко-католической епархии, г. Ужгород, оп. 7, спр. 745. Переписка с настоятелем монастыря ордена св. Василиан в Мукачеве о посещении монастыря дочерью президента Чехословацкой республики Масарика, о переселении на территорию епархии из станиславщины монастыря сестер Василиан и др. по вопросам деятельности монастыря, арк. 7. У 1922 р. сестри василіанки поселилися в Пряшеві, і лише з 1924 р. живуть в Ужгороді.

¹⁷ Вегеш М., Токар М. Карпато-Українське державотворення до 70-річчя проголошення державної незалежності Карпатської України. Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», 2009, с. 447.

¹⁸ Высоки граждански назначения и отличения в нашей епархии // Душпастьрь. Урядовый и духовный орган епархии Мукачевской, рочник XVI, 1939, септ.-окт., ч. 9-10, с. 71.

наукою й для майбутнього єпископа Теодора Ромжі, котрий також не схвалював гру в національну політику духовенством і не важливо яку – українську, угорську, чи якусь іншу.¹⁹

Прикладом утруднення функціонування Церкви з єпархіальним осідком в Ужгороді та адміністрацією в Хусті стала кількамісячна автономія і кількаденна незалежність Карпатської України, яка супроводжувалася серйозними викликами в адміністративних питаннях для Церкви – кордони єпархії, розміщення семінарії, атаки терористів тощо. Чи не ключовим питанням життєздатності парафій Мукачівської єпархії, які адміністрував єпископ Діонісій Нарядій мало стати навчання семінаристів, так як Ужгородська семінарія опинялася в кордонах Угорщини (у підсумку лише через національні протистояння там не навчалися студенти-богослови з Карпатської України). Намагання розмістити бодай 20 семінаристів на навчання до Львова, не те що не увінчалася успіхом з політичних мотивів, але й саме церковне керівництво намагалося його вирішити через МЗС ЧСР, що напевно було обмежено й порозумінням 1928 р., хоч влада ЧСР і рекомендувала вирішувати питання семінарії через нунціатуру. Такий стан справ давав малі шанси на дозвіл польської влади для навчання семінаристів вихідців із прикордонної Підкарпатської Русі в Польщі. Таким чином, виключно церковні питання і їх вирішення залежали від політичної дипломатії празької нунціатури та чиновників МЗС різних країн, так як урядові кола ЧСР бажали зменшити поширення українського впливу, то наполягали на розміщення навчання в Оломовці, що в підсумку і сталося. Звичайно, що за таких умов важко говорити про великий успіх у реформуванні церковного життя як і реальні часові і політичні можливості самого церковного керівництва в Хусті. Наприклад, газета «Нова неділя» дуже критично висловлюється про василіан, називаючи їх галицько-українським проектом, після підпорядкування усіх парафій опісля 5 місячного поділу до єпископської кафедри в Ужгород²⁰. Звичайно, що ці думки висловлювалися пресою після захоплення Угорщиною Карпатської України, а тому варто критично використовувати тодішню пресу.

Після періоду Карпатської України та Чехословаччини в краї панували угорці, що також змінювало становище єпархії, адже влада Королівства Угорщини не лише допомагала єпархії, але й намагалася використовувати частину ієрархії єпархії в політичних цілях, про що вже йшлося вище. Після війни колишня Підкарпатська Русь, як Закарпатська Україна відійшла до складу УРСР. Чи не найскладніші відносини представників єпархіального правління з державою припадають на СРСР, коли єпископом стає Теодор Ромжа.

Саме радянська атеїстична влада здійснила замах на єпископа Теодора. Єпископ у своїх листах до місцевої радянської влади відчайдушно захищав своїх вірників і громади, що не подобалося радянським чиновникам. Загалом існує з десяток письмових звернень єпископа до Уповноваженого Ради в справах релігійних культур С. Н. Ляміна-Агафопова²¹. Симптоматично, що в деяких листах єпископ інформує про місце свого перебування, що полегшувало контроль за його особою. Останнє відоме письмове повідомлення єпископа від 10 жовтня, з його особистим підписом про служіння в с. Невицьке 14 жовтня.²² Подальші пересування за листами не зустрічаємо. Тобто за кілька тижнів до замаху, єпископ постійно інформував органи влади про своє місцезнаходження, чого не було в попередні місяці. Світська атеїстична влада використала своє становище, щоб здійснити замах на єпископа, а пізніше й отруїти його в лікарні. При цьому переслідували духовенство і вірників та відбирали церкви і інше майно на користь Православної церкви в СРСР.

Із відродженням Мукачівської греко-католицької єпархії створено державу Україна, після розпаду СРСР. Загалом, лише у ХХ ст. відбулися наступні зміни держав на канонічних теренах МГКЕ (інколи й кілька політичних утворень одразу): Австро-Угорщина, Угорська республіка, Румунія, Чехословаччина, Карпатська Україна, Угорське королівство, СРСР та Україна. Таким «підбором» держав не може похвалитися жодна з Церков. При цьому змінювалися ідеології цих держав інколи кардинально, проте кожна держава намагалася якщо не контролювати церковні спільноти і зокрема Мукачівську єпархію, то переслідувати і навіть ліквідувати її видиму структуру (як в СРСР). Загалом можна констатувати, що зміни кордонів і держав з їх ідеологіями лише ускладнювали управління єпархією (доба Антонія Паппа, Карпатської України, Угорське королівство, СРСР) та діяльності спільнот. Незважаючи на те, видимі кордони не змогли перешкодити функціонуванню Церков. Як приклад може служити 100-річчя переселенням через кордон сестер-василіанок, який вказує на видиму єдність і в даному випадку 100-літнє сопричастя між Церквами незалежно від кордонів чи їх відсутності.

¹⁹ Borza P. Gréckokatolícka cirkev na okupovaných územiach Československa 1938 – 1945. Košice: Univerzita Pavla Jozefa Šafárika v Košiciach, 2019, s. 24-34.

²⁰ Єпархія Мукачівська возстановлена // *Нова Неділя*. Год. Выдання V, Число 9, 26 март 1939, с. 2.

²¹ ДАЗО, ф. Р 1490, оп.1,спр. 17. Переписка с правлением Мукачевской униатской греко-католической епархии о деятельности религиозных общин, 22 арк.

²² Там само.

Viktor KICHERA

**«The Church on the Border»: MGKE from the Attempts
of the Government Magyarization, Czechoslovak Modernization
and Soviet liquidation to the Exit from the Underground
in the Twentieth Century**

In the twentieth century, the following changes of the states took place on the canonical territories of the Greek Catholic Eparchy of Mukachevo (MGKE): Austria-Hungary, the Republic of Hungary, Romania, Czechoslovakia, Carpathian Ukraine, the Kingdom of Hungary, the USSR and Ukraine. None of the Churches can boast of such a «selection» of states. At the same time, the ideologies of these states changed radically, but each state tried if not to control church communities and, in particular, the MGKE, but to persecute and even eliminate its visible structure (as in the USSR). In general, it can be stated that changes of borders and states with their ideologies only complicated the management of the Eparchy (the era of Anthony Papp, Carpathian Ukraine, the Kingdom of Hungary, the USSR) and community activities. Nevertheless, visible borders could not hinder the functioning of the Churches, despite restrictions. At the same time, each period complemented the uniqueness of the Christian community.

Key words: border, frontier, MGKE, frontier, Church.

УДК 94(477.87)^:930+39

Володимир ФЕНИЧ

Підкарпатське пограниччя: клопоти з історією землі і народів з багатьма іменами (ідентичностями) для національних історіографій

У даній публікації автор намагається проблематизувати таку тему як «вписання» історії земель і народів, які мають багато імен, в історичний дискурс. Це є неабияким клопотом для історичних наративів домінуючих етносів у національних державах, котрі воліють дивитися на минуле своїх малих регіонів та малих народностей з позиції «офіційної історіографії титульної нації». «Вписання» минулого підкарпатського рухливого пограниччя з його мінливими ідентичностями в угорську, німецьку, російську, чеську (і словацьку) та особливо українську національні історіографії – найкращий тому приклад.

За 1100 років своєї писаної історії (від другої половини IX ст. до 1945 р.) підкарпатське пограниччя перебувало в складі 12-ти держав (князівств, царств, королівств, імперій, монархій, республік) з 12-ма столицями розташованим на захід від Карпат. За цей час край перебував під владою 60-ти монархів (князів, царів, королів, імператорів), 27-ми урядів, 3-х президентів та одного регента.

За описуваний в дослідженні період відомі 17 офіційних чи напівофіційних назв підкарпатського пограниччя, з яких 11 припали на 30 років першої половини ХХ ст. (з кінця 1918 до початку 1946 р.). За хронологією це: Руська марка, Верхня Угорщина, Ужгородський дистрикт, Мукачівська греко-католицька єпархія, Ужгородський русинський округ, Угорська Русь, автономна Руська Крайна, автономний Русинський народний комісаріат – губернія Руська Крайна, Територія русинів на південь від Карпат або Територія південнокарпатських русинів, Підкарпатська Русь, земля Підкарпатськоруська, автономна Підкарпатська Русь, автономна Карпатська Україна, Тимчасова угорська військова адміністрація Підкарпаття, Регентське управління Підкарпатською територією, Народна Рада Закарпатської України та Закарпатська область. В різний історичний час ці 17 назв рухливого підкарпатського пограниччя застосовувалися щодо території площею від понад 49 тис. кв. км. ще на початку ХІХ ст. до 12,7 тис. кв. км., якою вона стала після 1946 року.

Ключові слова: історія, земля, народи, пограниччя, Підкарпаття, ідентичності, національна історіографія.

Вступ

За майже 30 років роботи у вищій школі щоразу стикаюся з модернізацією (осучасненням), часто вульгарним, давніх історичних назв різних місцевостей, місць, земель, територій, народів, церковних громад, релігійних спільнот, імен та прізвищ людей, тоді як вони самі себе або їх інші співвітчизники чи/та сучасники-іноземці так ніколи не називали. Чітко розрізняючи історію дидактичну (освітню) та історію академічну (дослідницьку), історика-викладача та історика-дослідника, не можу прийняти основний посыл усіх національних історіографій – писати про минуле через окуляри існуючої національної держави та її домінуючого етносу, що сформувалися у значно пізнішу новітню добу. Тому всі національні історіографії за своєю суттю є не лише дескриптивними (що описують і зображують), але й прескриптивними (вони наказують, як та що саме треба думати про минуле).

В сучасному світі існують 193 незалежні держави, що входять до складу ООН і одна держава, що визнана ООН – Ватикан, але не входить до її складу. Крім того, в світі існують: 11 держав з невизначеним статусом; 38 територій з можливими претензіями на державний статус у майбутньому; 15 територій з постійним населенням без претензій на незалежність; 29 територій, що не мають

постійного населення; 3 території, що не є контрольовані центральним урядом, але які не претендують на повну незалежність. Разом, таким чином, сьогодні в світі налічується 194 незалежні держави, 11 держав з невизначеним статусом та 66 різних територій. У той же час із майже 7,8 млрд. населення на Землі у 2020 р. в світі проживає близько 5 тис. різних народів, більшість з яких ніколи не мали, не мають і не будуть мати в майбутньому своєї незалежної держави. Про минуле абсолютної більшості з них, народжені після Французької революції з якобінським способом мислення національні історіографії, написали за останні двісті років суцільно дискримінаційні історії.

Оскільки більшість з цих народів та їхніх земель-територій за різних історичних обставин опинилися в складі тих чи інших національних держав (часто без їх на те добровільної згоди), дискримінаційний підхід національних істориків до минулого цих об'єктів/суб'єктів історії в підсумку призвів до появи спотвореної версії історії самих національних держав, які складаються із багатьох земель-територій. Національні історики України, яка сама є великим пограниччям, сформувалася як «мега-окраїна» і складається з різних «міні-окраїн» з власною історією, культурою та ідентичностями, аналогічно нав'язують їм дискримінаційну історію, відхилення від канонів якої після останнього майдану (українського відповідника революції) прирівнюють до «сепаратизму» та «державної зради».

Землі сучасної України на протязі тривалого історичного (писемного) часу (до середини ХХ ст.) були нероздільними частинами різних державних утворень. Серед них були князівства, монархії, імперії, республіки... Багато з цих земель, незважаючи на уніфікаторську мовну, національну, конфесійну, культурну та історичну політику їхніх урядів, завдяки історичним особливостям продовжували (і продовжують) зберігати свою історію, назви та історичну пам'ять всупереч прескрептивній історичній політиці. Одночасно із загальнодержавною громадянською лояльністю ці партикулярні особливості складають видиму частину місцевої (регіональної) ідентичності, без різниці чи вони визнані і толеровані державною владою домінуючого («титального») етносу, чи ні.

Прикладів таких історичних земель-регіонів в сучасній Україні вдосталь: Галичина, яка поділена між Польщею та Україною; Буковина, яка поділена між Румунією і Україною; Бессарабія, яка поділена між Молдовою і Україною; Волинь та Полісся, які поділені між Україною, Польщею і Білоруссю; Слобожанщина, яка поділена між Росією та Україною; Таврія / Крим, котру Росія нещодавно анексувала та окупувала в Україні; Донбас, який тимчасово поділений між Україною та Росією лінією розмежування...

Таким регіоном є і сучасне Закарпаття: її підкарпатське русинське історичне пограниччя за кілька десятиліть ХХ ст. (від 1919 до 1947 р.) було поділене між Угорщиною, Румунією, Чехо-Словаччиною та Україною. Доказом тому є міжнародно визнаний на Паризькій мирній конференції 1919 р. під диктатом США історичний факт правового існування самобутньої «землі русинів на південь від Карпат» закріпленого в чотирьох статтях Сен-Жерменського договору країн-переможниць із Австрією 10 вересня 1919 року. А втім поміркуймо самі: заселена до того часу підкарпатським русинами Затисянщина (Нірський басейн) після 1918 р. залишилася в основному в складі Угорщини, менше – в Румунії; заселена підкарпатськими русинами Мараморощина після 1919 р. залишилася в складі Румунії; заселена підкарпатськими русинами Пряшівщина з 1919 р. ввійшла до складу Чехословаччини, а після 1945 р. – залишилася в складі Чехословаччини (від 1993 р. – Словаччини); заселене підкарпатськими русинами власне саме Підкарпаття у 1919 р. ввійшло до складу Чехословаччини, а в 1946 р. опинилося з волі імперських амбіцій Москви в складі Радянської України під безликою назвою *Закарпатська область*.

Територія – це поняття, а місце – ім'я

Методологічним ключем до розуміння особливостей підкарпатського рухливого пограниччя з мінливим ідентичностями, на мою думку, може служити концепція місця і території / імені та поняття відомого угорського мислителя минулого століття Бейли Хамваша. Від найдавніших часів до XI–XII ст. підкарпатське пограниччя, на якому завжди проживали різні народи різного віросповідання, ніколи не мало своєї офіційної чи навіть напівофіційної назви. Зазвичай такі землі називають *місцем*, а не *територією*. «Місце, – на думку Бейли Хамваша, – не слід плутати з територією. Різниця між місцем і територією у тому, що у території є чисельне вираження, а у місця – вигляд. Територію, за рідкісним винятком, можна точно позначити за допомогою циркуля і лінійки, розміри її можна виміряти до квадратного кілометра. Територія – це завжди геометрична фігура. Місце – це завжди малюнок, живопис; місце завжди – унікальне, інших таких немає. У території є формула, у місця – геній...». Отже, «територія – це поняття, а місце – це ім'я»¹.

¹ Хамваш Б. П'ять геніїв / Пер. з угор. Марта Філь // *Незалежний культурологічний часопис «І»*. Випуск 44. Львів, 2006. с. 278-279.

У випадку із прикордонними землями, що від недавна відомі під виключно українськими назвами *Карпатська Україна* (1939), *Закарпатська Україна* (1944) та *Закарпатська область* (1946), то починаючи з XI–XII ст. вперше в її історії місце стало територією, а ім'я перетворилося в поняття.

До 18 листопада 1944 р. щодо українсько-російського за походженням офіційного поняття *Закарпаття* використовувалося декілька офіційних та напівофіційних назв. Багато з них, крім можливо найбільш відомої назви *Підкарпатська Русь*, сучаснику майже не відомі. Такий висновок впливає після ознайомлення зі змістом сучасних шкільних підручників² та академічних наративів³ з історії України. Натомість до радянсько-комуністичного творіння *Закарпатської області* підкарпатський фронтитр із нинішньою мінімальною територією площею 12,7 тис. кв. км. або з її максимальною територією площею в понад 49 тис. кв. км., за свою писемну історію знав щонайменше 16 різних офіційних чи напівофіційних назв. Кожна з них репрезентувала мінливі ідентичності на рухливому підкарпатському фронтірі в конкретну історичну добу.

Чиясь чи нічийна земля (*terra nullis*) / прикордонна земля (*terra indagine*) до XI століття

Останні тисячу років перед інкорпорацією невизначеної території Верхнього Потисся в склад Угорського королівства, що сталося на протязі XI–XIII ст., увесь регіон або більша його частина міг перебувати під владою різних держав. Такими могли бути Дакійське царство, Дакійська провінція Римської імперії (?), Аварський каганат, Болгарське царство, Велике Моравське князівство та князівство Бігар. Прямих археологічних чи писемних доказів цьому не має, а те, що є в «аргументованому» арсеналі науковців дозволяє швидше робити припущення та снувати гіпотези, ніж стверджувати. Ще менше підстав є вести мову про входження Верхнього Потисся до складу Київської Русі, що робиться виключно з політичних міркувань про «одвічну єдність Закарпаття з Україною», щоб легітимізувати радянську інкорпорацію краю в 1945 році. Локалізувати ці землі до конкретної місцевості теж дуже складно⁴.

Тому, припускаю думку, що даний регіон у X – першій половині XI ст. міг існувати як цілком «нічийна земля» (лат. *terra nullis*), «прикордонна земля» (лат. *terra indagine*). Іншими словами, він міг ні до кого конкретно не належати *de iure*, бути таким собі пасмом непрохідних боліт, лісів та гір, буферною зоною між трьома сформованими на цей час сусідніми державами – Угорським королівством з одного боку Карпат та Польським королівством і Київською Руссю з другого боку Карпат⁵.

Руська марка (*Marchia Ruthenorum*) вільних королівських русинів (*Ruthenen Jobbagiones Regales*) в XI–XIII столітті

Від IX–X і до XVI ст. північно-східна частина Угорського королівства була заселена переважно русинами-землеробами та волохами-пастухами, яких влада наймала для несення пограничної служби. Первісна територія розселення «вільних королівських русинів» (*Ruthenen Jobbagiones Regales*) мала назву «Руська Марка» (лат. *Marchia Ruthenorum*). Вона згадувалася в 1131 році. Століттям ра-

² Фенич В. Чому в шкільних підручниках історія Закарпаття перевернена [редакційна назва статті]. URL : <http://prozak.info/istoriya/CHomu-v-shkil-nih-pidruchnikah-istoriya-perekruचना>; Фенич В. Чому Закарпаття – «країна ведмедів» у підручниках [редакційна назва статті]. URL : <http://prozak.info/istoriya/CHomu-Zakarpattya-krayina-vedmediv-u-pidruchnikah>; Фенич В. Чому Закарпаття не прагнуло возз'єднуватися з УРСР у 1945 році [редакційна назва статті]. URL : // <http://prozak.info/istoriya/CHomu-Zakarpattya-ne-pragnulo-vozz-ednuvatisya-z-URSR-u-1945-roci>; Фенич В. Чому про «національне відродження» Закарпаття не знають школярі. URL : <http://prozak.info/istoriya/CHomu-pro-vidrozhennya-Zakarpattya-ne-znayut-shkolyari>; Фенич В. Яким є Закарпаття XX століття у підручниках з історії. URL : <http://prozak.info/istoriya/YAkim-e-Zakarpattya-NH-stolittya-u-pidruchnikah-z-istoriyi>. 02.06.2015.

³ Фенич В. Вперед до минулого: Закарпаття в інтелектуальних дискурсах про Україну після 1991 року // *Studium Carpato-Ruthenorum* 2015. Штудії з карпаторусиністики. 7 / Зост. і одп. ред.: К. Копорова. Prešov: Vydavateľstvo Prešovskej univerzity v Prešove, 2015. s. 70–101; Фенич В. Вправління з історією по-українськи, або якою не повинна бути історія та історіографія Закарпаття після 1991 року // *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія. Випуск 2 (33)* / Редколегія: О. С. Мазурок (голова) та ін. Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», 2014. с. 138–156; Фенич В. Вчорашнє завтра: подолання негативної спадщини яacobинського мислення і практики в історичній освіті та науці України // *Ювілейний збірник на честь професора Павла-Роберта Магочія = A jubilee collection: essays in honor of professor Paul Robert Magocsi: до 70-річчя від дня народження = on his 70th Birthday* / Відп. ред. та упоряд.: В. Падяк, П. Крафчик = Editors and Compilers: V. Padiak, P. A. Krafčik. Ужгород – Пряшів – Нью-Йорк = Uzhhorod – Prešov – New York: Видавництво В. Падяка = V. Padiak Publishers, 2015. с. 203–234.

⁴ Котигорошко В. Верхнє Потисся в давнину 1 000 000 років тому – X сторіччя н.е. Ужгород: Всеукраїнське державне видавництво «Карпати», 2008. с. 155–362.

⁵ Петровъ А. Древнѣйшія грамоты по исторіи карпаторусской церкви и ієрархіи 1391–1498 г. Съ 12 фотографическими факсимиле. Praga: Nákladem sboru pro výzkum Slovenska a Podkarpát. Rusi, 1930. С. 6–17.

ніше (1031) в цих «прикордонників» короля згадувався свій верховода із титулом «*руський вождь / воєвода*» (*dux Ruizorum*). Ним тоді був син короля Іштвана Імре⁶. Начальник комітату Берег на ім'я Григорій згадується в грамоті за 1299 р. як «*березький комес, офіціал воєвода русинів Левва*» (*comes de Beregh, officialis Lew, ducis Ruthenorum*), тобто, галицько-волинського князя Лева Даниловича, а в 1307 р. той самий Григорій вже виступає без титула «*officialis Lew, ducis Ruthenorum*»⁷.

Локація *Руської марки*, згідно з картою відомого сучасного канадського історика Павла Роберта Маґочія, знаходилася в чотирикутнику північно-східної частини Угорського королівства, деь на землях князівства Бігар, між сучасними містами Орадея Маре і Сату Маре в Румунії, Боржава (Мужієво), Мукачево і Ужгород в Україні, Земплин в Словаччині та Боршод / Мішкольц і Еґер в Угорщині⁸.

Припускаю, що *Руська Марка* остаточно зникла після нищівної навали татар (монголів) на Угорщину в 1241–1242 рр. як ненадійне військово-господарське прикордоння. До початку XIV ст. *Руську Марку* поступово замінили королівські комітати, які формувалися надійним нобілітетом сюзерена-короля довкола кам'яних замків та маленьких містечок як оборонно-фортифікаційних споруд. *Руська Марка* з *руським воєводою* не була князівством зі своїм князем ані тоді, ані пізніше, але вона цілком може претендувати на **першу** офіційну назву даного регіону.

На її місці неквапливо формується своєрідний русинський етнічний фронтір Угорщини, що через Карпати межує з руськими землями колишньої Київської Русі та Галицько-Волинського князівства, але ніколи не був їхньою частиною. Під кінець XV ст. в семи комітатах північно-східної частини Угорського королівства (Спіш, Шаріш, Абауй, Унг, Берег, Уґоча та Мараморш) згідно з урбаріальними списками налічувалося близько 380 поселень, в яких проживало приблизно 181,6 тис русинів⁹. Так була закладена основа рухливого підкарпатського пограниччя з мінливою ідентичністю його різноетнічних мешканців на майбутні століття, серед яких карпатські русини складали чим далі помітну більшість.

Верхня Угорщина (лат. *Hungaria Superior*, нім. *Oberungarn*, угор. *Felső Magyarország*) у XVI–XVIII столітті

Після XIII ст. і до XVI ст. якоїсь єдиної колективної назви підкарпатська територія не мала. Внаслідок Велико-Варадського миру 1538 р., укладеного між Фердинандом I Габсбургом та «національним королем Угорщини» трансільванським князем Яношем Запольяї, в XVI–XVII ст. в Королівській Угорщині під владою Габсбургів сформувалася цілісна військова, господарська та адміністративно-правова територіальна одиниця з центром в Кошіцях під назвою *Верхня Угорщина* (лат. *Hungaria Superior*, нім. *Oberungarn*, угор. *Felső Magyarország*)¹⁰. В її поняття (до її складу) входили 13 королівських комітатів: Спіш, Шаріш, Земплин, Абауй, Торна, Унг, Берег, Уґоча, Ґемер, Ґевеш, Боршод, Саболч і Сатмар¹¹. (Комітат Мараморш ніколи до поняття та регіону Верхньої Угорщини не входив / не належав).

З етноконфесійного погляду це був дуже мультикультурний регіон. В комітатах Спіш і Шаріш, крім словаків римо-католиків та лютеран, жили великі анклавні католиків та лютеран німців, в комітатах Абауй, Торна, Унг, Земплин і Ґемер змішано жили словаки і угорці римо-католики та кальвіністи, в комітатах Саболч, Боршод, Ґевеш і Сатмар жили переважно угорці. Крім цих народів і релігій в більшості комітатів (Спіш, Шаріш, Земплин, Унг, Берег і Уґоча) компактно жили православні не католики русини і волохи (*graeci ritus schismatici, graeci ritus non uniti*) та де-не-де ромські поселення. А ще перед Реформацією та після неї майже у всіх комітатах Верхньої Угорщини почали заселятися із Моравії та Польщі ізраїліти-жиди¹². Назва *Верхня Угорщина* цілком може служити **другою** офіційною назвою даного фронтірного регіону.

⁶ Там само, с. 26-36.

⁷ Там само, с. 50.

⁸ *Magocsi P. R. With Their Backs to the Mountains. A History of Carpathian Rus' and Carpatho-Rusyns.* Budapest – New York: Central European University Press, 2015. p. 54, map 9; *Magocsi P. R. Chrbtom k horám. Dejiny Karpatskej Rusi a karpatských Rusínov.* Prešov: Universum, 2016. p. 80, map 9; *Magocsi P. R. Carpathian Rus'. A Historical Atlas / Distributed by the University of Toronto Press for the Chair of Ukrainian Studies University of Toronto, 2017. p. 19, map 9.*

⁹ Авторський підрахунок на підставі: *Král J. Osídlení Karpatské Rusi. Historický přehled.* Praha: Geografický ústav Karlovy university, 1923. 21 s. ; *Perfekij E. Socialné-hospodárske poméry Podkarpatské Rusi ve století XIII.–XV.* Bratislava, 1924. 114 s.

¹⁰ *Dejiny Uhorska (1000–1918) / Editor: P. Kónya.* Prešov: Vydavateľstvo Prešovskej univerzity v Prešove, 2013. s. 204-210.

¹¹ *Kónya P. K osobitostiam konfesionalneho vývinu územia východného Slovenska v ranom novoveku // Cirkev v dejinách kresťanstva na Slovensku / Ed. J. Coranič.* Prešov: Vydavateľstvo Prešovskej univerzity v Prešove, 2014. s. 63.

¹² *Osobitosti konfesionalneho vývinu východného Slovenska v ranom novoveku / Ed. A. Kónyvá.* Prešov: Vydavateľstvo Prešovskej univerzity v Prešove, 2015. s. 5.

Масове розселення в підкарпатському пограниччі після татарської навали із сусідньої Галичини та Поділля русинської колонізації на «*волоському праві*» (*iuris Valachorum*) та створення тут комітатської системи королівського управління в XIII – на початку XIV ст.¹³, разом із поширенням Ужгородської церковної унії (1646) призвело до того, що русини-уніати до 1790 р. компактно або оазами проживали на території 13-ти із 45-ти королівських комітатів Угорщини. Мова йде про комітати Абауй, Береґ, Боршод, Ґемер, Мараморош, Саболч, Сатмар, Спіш, Торна, Уґоча, Унг, Шаріш та Земплин. Це була територія загальною площею 49 074 кв. км.¹⁴, більша за площу сучасної Словаччини. Сьогодні цей великий фронтірний регіон входить до складу чотирьох сусідніх держав: України (Закарпаття), Словаччини (Пряшівщина), Угорщини (Притисянський Нірський басейн) та Румунії (Мараморощина і Сатмарщина).

Ужгородський дистрикт площею 24 049 кв. км. у 1785–1790 роках

Третя офіційна назва даного регіону з'явилася під час адміністративної реформи Йосифа II Габсбурга. Замість старих поділів земель Угорського королівства на комітати, які очолювалися комесами (ішпанами, жупанами), у 1785 р. постали нові дистрикти (округи) на чолі з королівськими комісарами. Серед 10-ти дистриктів в Угорщині і трьох у Трансільванії в період з 1785 до 1790 р. існував окремий *Ужгородський дистрикт*. До його складу входили п'ять комітатів: Унг, Береґ, Уґоча, Мараморош та Сатмар¹⁵. Загальна площа цього округу обіймала понад 24 тис. кв. км. Сьогодні це прикордонна територія сучасної України, Румунії та Угорщини.

Мукачівська греко-католицька єпархія площею 49 074 кв. км. у 1787–1818 р. та початок формування території Угорської Русі площею 34 689 кв. км.

Найкращим підходом до розуміння підкарпатської фронтірної території в Угорщині заселеної русинами можуть служити кордони архієрейської юрисдикції єпископа *Мукачівської греко-католицької єпархії*. Від 1787 до 1818 р., коли дана церковна провінція залишалася неподільною, влада мукачівського єпископа поширювалася на територію тих самих 13-ти із 45-ти королівських комітатів Верхньої Угорщини: Спіш, Шаріш, Земплин, Абауй, Торна, Ґемер, Боршод, Саболч, Береґ, Уґоча, Сатмар і Мараморош. На площі понад 49 тис. кв. км. у 1804 р. проживало 1,6 млн. жителів, з яких станом 1816 р. 575,5 тис. осіб були греко-католиками, а 345,7 тис. осіб (63,8% всіх греко-католиків єпархії) ідентифікували себе русинами. Більшість з них проживали на території восьми комітатів загальною площею 34 689 кв. км.: Шаріш, Береґ, Унг, Земплин, Уґоча, Мараморош, Абауй та Боршод¹⁶. *Мукачівська греко-католицька єпархія* вповні може претендувати на **четверту** за хронологією офіційну назву цілого підкарпатського регіону. Це була приблизна площа майбутньої неофіційної назви *Угорської Русі*.

Ужгородський руський округ площею 17 945 кв. км. у жовтні 1849 – березні 1850 року

Після придушення Угорської революції російськими військами в серпні 1849 р. Габсбурги заступали восени того ж року *Ужгородський цивільний руський округ* з центром в Ужгороді. Це була **п'ята** офіційна назва регіону. Він був створений в кінці жовтня 1849 р. указом Франца-Йосифа як один із трьох цивільних округів новоствореного в північно-східній частині Угорщини *Кошицького адміністративного округу*. Діяв *Ужгородський округ* лише до 28 березня 1850 року. До його складу входили землі чотирьох із восьми королівських комітатів Угорщини, переважну більшість населення в яких складали русини: Унг (столиця Унгвар), Береґ (Береґсаз), Уґоча (Нодьсевлюш) та Мараморош (Сіґет). *Ужгородський цивільний округ* очолював австрійський барон Іґнац фон Віллетц, а його першим референтом та начальником канцелярії (по суті заступником) був австрійський чиновник карпаторусинського походження Адольф Добрянський¹⁷. Загальна площа *Ужгородського руського округу* становила майже 18 тис. кв. км. Станом на 1847 р. на цій території проживало 408,8 тис. чол., з яких 235, 2 тис. були русинами¹⁸.

¹³ Král J. Osídlení... 21 s. ; Perfeckij E. Socialné-hospodárské... 114 s.

¹⁴ Фенич В. Греко-католики ужгородської унійної традиції: міфи, стереотипи, реалії. Ужгород: Видавництво В. Падяка, 2019. с. 179-185; Fenics V. Az ungvári görög katolikus unió hagyatéka: mítoszok, sztereotípiák és a valóság / *Ukránból fordította: Ádám D. Ungvár: Valeriy Padyak Kiadója*, 2020. old. 170-176.

¹⁵ *Dejiny Uhorska...* s. 435-436.

¹⁶ Фенич В. Греко-католики... с. 179-185; Fenics V. Az ungvári... old. 170-176.

¹⁷ Žeguc I. Die nationalpolitischen bestrebungen der Karpato-Ruthenen, 1848-1914. Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1965. s. 26-52 ; *Марочій П. Р. Формування національної самосвідомості: Підкарпатська Русь (1848-1948) / Авторизов. пер. з англ. Ужгород: Патент, 1994. с. 31-34.*

¹⁸ Мицюк О. Нариси з соціально-господарської історії б. угорської нині Підкарпатської Русі. Т. II: доба фєвдально-кріпацька (від другої чверти XVI в. до половини XIX) з 18 малюнками. Прага: Друкарня Р. Грдлічки, 1938. с. 193-194.

До Ужгородського округу імперський уряд не включив інші чотири комітати з переважно русинським населенням: Спіш (столиця Левоча), Шаріш (Пряшів), Земплин (Шаторальяуйгелі) та Абауй-Торна (Кошіце). З церковної точки зору ці комітати з вересня 1818 р. входили до складу новоствореної *Пряшівської греко-католицької єпархії*, а з етнічного погляду – належали до ширшого неофіційного поняття *Угорська Русь*.

Угорська Русь площею 27 879 кв. км. в середині XIX ст. – грудень 1918 рік

Неофіційною **шостою** назвою регіону всіх восьми королівських комітатів, в яких переважали карпатські русини впродовж XIX – початку XX ст., була *Угорська Русь*. Цією назвою користувалися не лише в Угорщині, Австрії та цілій Європі, але й у Росії. Нею користувалися відомі російські українці Михайло Драгоманов і Михайло Грушевський та австрійські русини із Галичини Іван Франко і Володимир Гнатюк. Станом на 1896 р. територія проживання русинів у восьми комітатах Верхнього краю Угорщини звузилася до шести комітатів, в яких вони склали переважну більшість серед місцевого населення. Мова йде про комітати: Берег, Земплин, Мараморш, Унг, Уґоча та Шаріш¹⁹. Це була територія загальною площею 27 879 кв. км.

За державним переписом 1910 р. в Угорщині (Пряшівщині та Підкарпатті) налічувалося 456 027 осіб, для яких рідною мовою була русинська мова. Чисельність поселень, в яких карпатські русини становили не менше 50% жителів (від 300 до 1 800 мешканців приблизно в кожному), розмовляли русинською мовою або називали себе русинами, складала 770. З них 468 поселень розташовувалися на Підкарпатті, 291 – на Пряшівщині та 11 – на Мараморощині²⁰. Так виглядала *Угорська Русь* на момент завершення Першої світової війни.

Автономна адміністративно-територіальна одиниця *Руська Крайна* площею 17 945 кв. км. (21 грудня 1918 – 21 березня 1919 р.)

Сьомою офіційною назвою підкарпатського краю стала адміністративна територіальна одиниця *Руська крайна* з центром у Мукачеві, що мала статус автономії. Вона була створена парламентським законом № X 21 грудня 1918 р. республіканським урядом Угорщини Мігая Каролі як автономна русинська провінція. Це була **перша автономна адміністративна одиниця** в історії підкарпатського фронтиру. Автономна територія діяла лише до 22 березня 1919 року. До складу *Руської крайни* ввійшли ті самі чотири комітати (Унг, Берег, Уґоча і Мараморш) загальною площею майже 18 тис. кв. км. *Руську крайну* в Мукачеві очолював губернатор доктор права Аґоштон Штефан з дорадчим виконавчим органом (Радою в складі 42 представників від комітатів), а в Будапешті – міністр у справах русинів доктор права Орест Сабов²¹.

Автономна адміністративно-територіальна одиниця *Русинський народний комісаріат – губернія Руська Крайна* площею 17 945 кв. км. (21 березня – 29 квітня 1919 р.)

22 березня 1919 р. *Руська крайна* стала комуністичною, а її виконавчим органом влади стала *Директорія*, що складалася з представників із чотирьох комітатів з центрами в Чопі, Берегсазі, Севлюші та Хусті. *Комісаром русинського народного комісаріату* в Будапешті став той самий Аґоштон Штефан. 22 квітня 1919 р. *Директорія* комуністичної *Руської крайни* була ліквідована, хоч формально проіснувала ще один тиждень²². Це була **восьма** офіційна назва даного пограничного підкарпатського краю.

Територія русинів на південь від Карпат або Територія південнокарпатських русинів площею 34 689 кв. км. у 1918–1919 роках

Дев'ятою офіційною назвою регіону стала *Територія русинів на південь від Карпат* або *Територія південнокарпатських русинів* з центром в Ужгороді. Її можна вважати перехідною назвою щодо короткого періоду від осені 1918 до осені 1919 року. За задумом американського карпаторусина Григорія Жатковича (її фактичного творця) під цією територією розумілися всі історичні русинські комітати розташовані на південь від Карпат: Спіш (столиця Левоча), Шаріш (Пряшів), Абауй-Торна

¹⁹ Жаткович Ю. Етнографический очерк угро-русских / Мазурок О. С. Юрій Жаткович як історик та етнограф. Ужгород: УжНУ, 2001. с. 165.

²⁰ Magocsi P. R. Mapping Stateless Peoples: The East Slavs of the Carpathians // *Canadian Slavonic Papers*. Vol. XXXIX. № 3-4. Edmonton, 1997. p. 301-331, 7 maps; Magocsi P. R. Our People. Carpatho-Rusyns and Their Descendants in North America. Wauconda, Illinois: Bolchazy-Carducci Publishers, Inc., 2005. p. 110-206.

²¹ Botlik J. Közigazgatás és nemzetiségi politika Kárpátalján. I. Magyarok, ruszinok, csehek és ukránok, 1918-1945. Nyiregyháza, 2005. old. 73-103.

²² Ibidem, old. 104-137.

(Кошіце), Боршод (без Мішкольця), Земплин (Шаторальяуйгелі / Старе Місто під Шатром), Унг (Ужгород), Берег (Берегсаз і Мукачево), Уґоча (Нодьсевлюш) та Мараморш (Сіґет). 12 листопада 1918 р. з'їзд Народної ради угро-русинів у м. Скрентон (штат Пенсільванія) прийняв ухвалу: «Щоб Угро-Русини з найширшими самостійними правами, як держава, на федеративній основі, приєдналися до Чехословацької демократичної республіки, з тією умовою, що до нашої країни мають належати всі оригінально угро-руські комітати: Спіш, Шаріш, Земплин, Абауй, Боршод, Унг, Уґоча, Берег і Мараморш»²³.

Остаточна назва Території русинів на південь від Карпат або Території південнокарпатських русинів була закріплена в міжнародному договорі 10 вересня 1919 р. в Сен-Жермен-ан-Ле, підписаному Францією, Великою Британією та США з Австрією. Конкретні Статті 10-13 договору²⁴ були сформульовані на підставі ряду попередніх документів:

1) рішення з'їзду Американської народної ради Угро-Русинів у Скрентоні (штат Пенсільванія, США) 12 листопада 1918 р.;

2) результатів плебісциту проведеного Американською народною радою Угро-Русинів між карпато-русинами в США в листопаді-грудні 1918 р. (67% проголосували за приєднання до ЧСР);

3) «Меморандуму № 6» у справі «русинів Угорщини» авторства чехословацького прем'єр-міністра Карела Крамаржа та міністра закордонних справ ЧСР Едварда Бенеша, який було представлено голові Комісії нових держав на Паризькій мирній конференції Жюлю Камбону 11-12 березня 1919 р.;

4) одностайного рішення Центральної руської (русинської) народної ради в Ужгороді, ухваленого 8 травня 1919 р. 200 делегатами-представниками Ужгородської, Пряшівської та Хустської народних рад, а також делегації американських карпато-русинів про «цілковиту підтримку ухвали Американської угро-руської народної ради про об'єднання з чехословацьким народом на основі повної національної автономії»;

5) схвалення Центральною руською (русинською) народною радою в Ужгороді Меморандуму із 14 пунктів авторства Г. Жатковича про «творення русинами незалежної держави в складі Чесько-словацько-русинської республіки» з 16 травня 1919 р.;

6) «Меморандуму про правове становище території південнокарпатських русинів, яка є складовою частиною чехословацької держави» міністра закордонних справ ЧСР Е. Бенеша з 17 травня 1919 р., в якому, крім даної назви, п'ять разів вживається назва Руська Крайна і один раз назва Підкарпатська Русь, та

7) схвалення Комісією нових держав на Паризькій мирній конференції чотирьох перероблених статей Меморандуму Е. Бенеша з 16 червня 1919 р. та затвердження їх Радою міністрів закордонних справ Франції, Англії та США 6 серпня 1919 р.²⁵

Підкарпатська Русь площею 12 653 кв. км. як результат політики США по облаштуванню Центральної Європи після Першої світової війни (10 вересня 1919 – 22 січня 1946 р.)

29 лютого 1920 р. всі чотири статті Сен-Жерменського договору, разом із вперше офіційно введеною в життя назвою Підкарпатська Русь, ввійшли до «Конституційної хартії Чехословацької республіки» (конституції). Крім того, «Стаття 48 Трианонського договору», підписаного урядом Угорщини у Версалі 4 червня 1920 р. з країнами-переможцями у війні, так само констатувала «визнання за створеною великими державами незалежною Чехословацькою державою в тому числі і автономні території русинів на південь від Карпат». Дана угода вступила в законну силу 26 червня 1921 р., а парламентом ЧСР була ратифікована 9 березня 1922 р.²⁶ Це була **десята** за хронологією офіційна назва підкарпатського краю.

В результаті невирішеного упродовж цілого міжвоєнного періоду питання внутрішнього кордону між Словаччиною та Підкарпатською Руссю, з колишніх восьми комітатів Території русинів на південь від Карпат або Території південнокарпатських русинів в складі Чехословацької республіки опи-

²³ *Expose Dr. G. I. Žatkoviča: bývšeho gubernatora Podkarpatskoj Rusi, o Podkarpatskoj Rusi*. Homstead, Pa.: Rusin Information Bureau, 1921. p. 4.

²⁴ *Smlouva mezi čelnými mocnostmi spojenými i sdruženými a Československem, podepsaná v Saint-Germain-en-Laye dne 10. října 1919* // Tóth A., Novotný L., Stehlik M. *Narodnostní menšiny v Československu 1918–1938. Od státu národního ke státu národnostnímu?* Praha: Vydavatelstvo TOCCA, 2012. s. 632.

²⁵ *Expose... p. 3-25; Dokumenty o Podkarpatské Rusi / Uspořádal redaktor publikace J. Hořec*. Praha: Společnost přátel Podkarpatské Rusi, 1997. 90 s.; Маґочій П. Р. *Формування... с. 51-66; Нариси історії Закарпаття: у трьох томах*. Том II (1918–1945) / Відп. ред. і керів. авт. кол. проф. І. Гранчак. Ужгород: Закарпаття, 1995. с. 38-100; Horec J. *První kroky svobody (Podkarpatská Rus – 1918-1920)*. Praha: Vydala společnost přátel Podkarpatské Rusi, 1999. 90 s.; *Problematika Podkarpatské Rusi* // Tóth A., Novotný L., Stehlik M. *Narodnostní menšiny v Československu 1918–1938. Od státu národního ke státu národnostnímu?* Praha: Vydavatelstvo TOCCA, 2012. s. 129–140.

²⁶ *Нариси історії Закарпаття... Т. II*. с. 101-124 ; Пушкаш А. *Цивилизация или варварство: Закарпатье 1918–1945*. Москва: Европа, 2006. с. 63-160. *Problematika Podkarpatské Rusi... s. 128–140;*

нилися не цілих чотири комітати (жупи) – Унг, Берег, Уґоча та (трохи більше третини) Мараморш під назвою *Підкарпатська Русь*. На момент входження всіх чотирьох комітатів до складу Чехословаччини у вересні 1919 р. площа *Підкарпатської Русі* становила 17 945 кв. км., але після остаточного встановлення державного кордону з Угорщиною і Румунією та внутрішнього адміністративного кордону з Словаччиною, вона зменшилася до 12 617 кв. км.²⁷ Починаючи з 1920 р. і до жовтня 1938 р. напівавтономною *Підкарпатською Руссю* керували чотири губернатори: Григорій Жаткович (1920–1921), Антон Бескид (1923–1933), Константин Грабар (1935–1938) та Іван Парканій (1938)²⁸.

14 липня 1927 р. згідно Закону № 125 «Про реформу адміністративного управління» (набрав чинності 1 липня 1928 р.) замість середньовічної угорської королівської комітатської системи всю Чехословаччину було поділено на землі та округи. Серед чотирьох земель (Чехія, Моравія і Сілезія, Словаччина) була й *Підкарпаторуська земля* з центром в Ужгороді. Головою земського уряду президент республіки та міністр внутрішніх справ призначили чеха, тогочасного віце-губернатора *Підкарпатської Русі* Антоніна Розсипала (1928–1937)²⁹. Назву *Підкарпаторуська земля* (1927–1938) будемо вважати **одинадцятю** по черзі офіційною назвою даного краю.

В рамках юридично діючої на підставі міжнародних договорів та міжнародного права з вересня 1919 р. *Підкарпатської Русі*, крім США, були ще три країни (Третій Райх, Королівство Угорщина та СРСР), втручання яких у внутрішні справи суверенної Чехо-Словаччини у 1938–1944 рр. призвело до появи нових адміністративно-територіальних утворень з відповідно новими назвами³⁰.

А) Так, з 11 жовтня 1938 до 12 лютого 1939 р., під тиском нацистської Німеччини (Мюнхенської конференції) в складі федеративної Ч-СР на площі 12 653 кв. км. існувала *автономна* адміністративна територіальна одиниця *Підкарпатська Русь* на чолі з прем'єр-міністрами русино- та угрофілом Андрієм Бродієм (11–26 жовтня 1938 р.) та греко-католицьким священником українофілом Августином Волошиним (26 жовтня 1938 – 15 березня 1939 р.).³¹ Вважатимемо, що це була **дванадцята** офіційна назва краю.

Б) На підставі конституційних змін здійснених парламентом Ч-СР 22 листопада 1938 р. та виборів до Союму Карпатської України 12 лютого 1939 р. в федеративній республіці під покровительством Берліна існувала *автономна* адміністративна територіальна одиниця *Карпатська Україна* на чолі з прем'єр-міністром А. Волошиним. Її територія після угорської анексії частини *Підкарпатської Русі* з містами Ужгород, Мукачево та Берегово площею 1523 кв. км. і населенням 173,2 тис. осіб, здійсненої на підставі Віденського арбітражу 2 листопада 1938 р.³², становила 11 094 кв. км. з населенням 552,1 тис. осіб³³. Це буде **тринадцята** за рахунком офіційна назва підкарпатського краю.

В) Після окупації Угорщиною суверенної автономної території Чехо-Словацької республіки *Підкарпатської Русі* (на законодавчому рівні внести всі зміни щодо імплементації нової назви краю *Карпатська Україна* республіканський парламент у Празі не встиг із-за німецької окупації), з 22 березня до 6 липня 1939 р. краєм урядувала *Тимчасова угорська військова адміністрація Підкарпаття* на чолі з військовим комісаром бригадним генералом угорської армії Бейлою Новаковичем та урядовим комісаром греко-католицьким священником Мукачівської єпархії Юлієм Мариною³⁴. Припустимо, що це була **чотирнадцята** офіційна назва краю.

Г) Понад п'ять років (з 7 липня 1939 до 23 жовтня 1944 р.) краєм під **п'ятнадцятою** офіційною назвою *Підкарпатська територія* адмініструвало особливе *Регентське управління* на чолі з урядовими регентськими комісарами, яких призначав регент країни адмірал Міклош Горті. По черзі ними були: барон Жіґмонд Перенї (7 липня 1939 – 12 вересня 1940 р.), Міклош Козма (12 вересня 1940 – 7 грудня 1941 р.), Вілмош Пал Томчани (10 січня 1942 – 23 березня 1944 р.) та генерал Ондраш Вінце (1 квітня – 19 жовтня 1944 р.). Станом на січень 1941 р. площа *Підкарпатської території* охоплюва-

²⁷ Švorc P. Zakliata krajina (Podkarpatská Rus 1918–1946). Prešov: Universum, 1996. s. 38-52

²⁸ Ibidem, s. 38-52; Botlik J. Közigazgatás... I. old. 138-244.

²⁹ *Закарпаття 1919–2009 років: історія, політика, культура (україномовний варіант українсько-угорського видання)* / Під ред. М. Вегеша, Ч. Фединець; Відп. за вип. М. Токар. Ужгород: Поліграфцентр «Ліра», 2010. с. 60-61.

³⁰ Поп И. Подкарпатская Русь – Карпатська Україна – Kárpátaljai terület – Закарпатська Україна (1938–1945 гг.). Ужгород, 2008. с. 5-102.

³¹ *Нариси історії Закарпаття...* Т. II. с. 274-283, 294-327; Botlik J. Közigazgatás... I. old. 244-289; Пушкаш А. Цивілізація... с. 163-287; Fedinec Cs. «A magyar szent koronához visszatérő Kárpátalja» 1938–1944. Budapest: Jaffa Kiadó, 2015. old. 71-92.

³² Botlik J. Közigazgatás... I. old. 290-320; Fedinec Cs. «A magyar... old. 31-52.

³³ *Нариси історії Закарпаття...* Т. II. с. 283-293, 294-327; Пушкаш А. Цивілізація... с. 163-287.

³⁴ *Нариси історії Закарпаття...* Т. II. с. 467-468; *Офіцинський Р.* Політичний розвиток Закарпаття у складі Угорщини (1939–1944) / Передм. В. Задорожного. Київ: Інститут історії України Національної Академії Наук України, 1997. с.18-29. ; Botlik J. Közigazgatás... I. old. 321-351; Пушкаш А. Цивілізація... с. 291-310.

ла 12 061 кв. км. з населенням понад 670 тис. осіб³⁵, а станом на червень 1944 р. на *Підкарпатській території* проживало вже 851 889 жителів різної національної та релігійної приналежності³⁶.

Г) Всупереч легітимній діяльності на суверенній чехословацькій автономній території *Підкарпатській Русі* урядової делегації на чолі з Франтішеком Немецем (з липня 1944 до квітня 1945 р.), під тиском і повним контролем Москви через офіцерів Політуправління 4-го Українського фронту з 18 листопада 1944 до 22 січня 1946 р. в краї діяла комуністична *Народна Рада Закарпатської України* на чолі з Іваном Туряницею³⁷. Вперше в історії підкарпатського краю щодо його назви була вжита назва *Закарпаття* (!). Це була **шістнадцята** за рахунком офіційна назва рухливого фронтірного краю з мінливою ідентичністю його різноетнічних меншкаців.

Підтвердженням тому, що дана територія з 1919 до 1945 р. законно і офіційно називалася лише *Підкарпатська Русь* і була автономною одиницею в складі Чехо-Словаччини, є *Стаття 1. «Договору між Союзом Радянських Соціалістичних Республік і Чехословацькою Республікою про Закарпатську Україну»*, підписаного в Москві 29 червня 1945 р. уповноваженим Президією Верховної Ради СРСР Вячеславом Молотовим та уповноваженими Президентом ЧСР Зденеком Фірлінгером і Владіславом Клементісом. В ній говориться: «*Закарпатська Україна (що носить згідно Чехословацької Конституції, назву Підкарпатська Русь), яка на основі Договору від 10-го вересня 1919 року, підписаного в Сен-Жермен ан Ле, ввійшла в якості автономної одиниці в рамки Чехословацької Республіки...*» (далі по тексту статті – В. Ф.)³⁸. Ратифікація договору законодавчими органами влади ЧСР та СРСР відбулася відповідно 22 і 27 листопада 1945 р.³⁹

Закарпатська область площею 12 777 кв. км. від 22 січня 1946 р. – до нині

22 січня 1946 р. рішенням Президіума Верховної Ради СРСР була створена *Закарпатська область* в складі Української РСР. Це була **сімнадцята** відома на сьогодні офіційна назва прикордонного краю, що опинився в складі Радянської України фактично без жодної участі в інкорпораційному процесі офіційної республіканської влади з Києва. З цього дня на території нової області почали діяти Конституція СРСР і УРСР та інше радянське законодавство⁴⁰. В результаті встановлення державних кордонів між СРСР, Угорщиною, Румунією та Чехословаччиною (1945–1947), а також проведення оптації населення між СРСР і ЧСР (1946–1948), *Закарпатська область* отримала територію загальною площею 12 777 кв. км.

Такою вона залишається і нині. І це не мало. За офіційними даними ООН сучасне Закарпаття за територією є більшим за площею 98-ми, а за населенням (за переписом 2001 р. – 1,2 млн. чол.) – 79-ти суверенних держав світу (!) із усіх 194-х держав. Такі об'єктивні дані служать лише додатковою мотивацією для написання нового нарративу з історії рухливого підкарпатського пограниччя з багатьма його іменами та мінливими ідентичностями.

Висновки

Проблематизація такої теми як «вписання» історії земель і народів, які мають багато імен в історичні дискурси, є неабияким клопотом для національних історичних нарративів домінуючих етносів у національних державах. Їхні історики воліють дивитися на минуле своїх малих регіонів та малих народностей з позиції «офіційної історіографії титульної нації». Минуле підкарпатського рухливого пограниччя з його мінливими ідентичностями, як не мудруймо, робило й продовжує робити серйозні незручності та виклики усім національним історіографіям, не вписуючись в жодну з них «так як треба».

За класичної історичної доби (друга половина IX ст. – 1945 р.) рухливе підкарпатське пограниччя перебувало в складі **12-ти держав** (царств, князівств, королівств, імперій, республік): Болгарського

³⁵ *Офіцинський Р.* Політичний... с. 29-47; *Botlik J.* Közigazgatás... I. old. 352-454; *Botlik J.* Közigazgatás és nemzetiségi politika Kárpátalján. II. A Magyarországhoz történt visszatérés után, 1939–1945. Nyiregyháza, 2005. old. 9-291; *Пушкаш А.* Цивілізація... с. 311-420; *Мазурок І.* Правове становище Закарпаття у 1939–1944 рр. (Історико-правове дослідження). Ужгород: Карпатська Вежа, 2010. с. 12-159; *Закарпаття 1919–2009...* с. 183-207; *Fedines Cs.* «A magyar... old. 121-151.

³⁶ *Доповідна записка про стан Мукачівської греко-католицької єпархії о. Олександра Пунька до Римського престолу, 1949* // *Пушкаш Л.* Кир Теодор Ромжа: Життя і смерть єпископа. Львів: Інститут історії церкви Львівської богословської академії, 2001. с. 198.

³⁷ *Нариси історії Закарпаття...* Т. II. с. 576-664; *Марьина В. В.* К событиям в Подкарпатской Руси (Закарпатской Украине) осенью 1944 – зимой 1945 года // *Словяноведение.* 2001. № 3. с. 27–48; *Пушкаш А.* Цивілізація... с. 423-437; *Закарпаття 1919–2009 ...* с. 271-284.

³⁸ *Марьина В. В.* Закарпатская Украина (Подкарпатская Русь) в политике Бенеша и Сталина. 1939–1945 гг. Документальный очерк. Москва: Новый хронограф, 2003. с. 285-286.

³⁹ Там само – с. 164 ; *Пушкаш А.* Цивілізація... с. 423-437.

⁴⁰ *Марьина В. В.* Закарпатская Украина... с. 164.

(першого) царства та Великого Моравського князівства (IX – початок X ст.), князівства Бігар (X – середина XI ст.), Угорського королівства (1001–1526), Трансільванського князівства (1538–1687), Королівської Угорщини (1538–1687), Угорського королівства (1687–1804), Австрійської імперії (1806–1867), Австро-Угорської монархії (1867–1918), Угорської республіки (1918–1919), Чехословацької республіки (1919–1945), Королівства Угорщини (1938/1939–1944); **12-ти столиць**: Старе Место (Велеград), Пліска, Марошвар, Нодьварад (Орадеа Маре), Остригом / Естергом, Сейкешфегервар, Вішеград, Буда, Пожонь / Братислава), Відень, Будапешт, Прага; урядів 27-ми угорських прем'єр-міністрів, 3-х чехословацьких президентів та одного угорського регента.

За цей час підкарпатський фронтір перебував під владою **60-ти монархів**: великоморавських князів Ростислава (846–870), Святоплука (871–894), Моймира II (894–907); болгарського князя і царя Симеона (864/865–927), марошварського князя Бігара Айтона (?–1028), 25-ти королів із угорської династії Арпадів (1001–1301), по одному королю із чеської та баварської династій Пршемислів і Вітальсбахів (1301–1308), чотирьох королів із венеціанської династії Анжу (1308–1387), одного короля Сигізмунда із німецької династії Люксембургів (1387–1437), п'ятьох обраних угорським сеймом національних королів (1437–1490), двох королів із литовсько-польської династії Ягелонів (1490–1526), одного угорського національного короля Яноша Запольяї (1526–1540) та 17-ти королів із німецько-австрійської династії Габсбургів (1526–1918).

За приблизно 1100 років (від другої половини IX ст. до 1945 р.) усі 60 монархів, 27 прем'єр-міністрів, три президенти і один регент 12-ти держав 12-ти столиць знаходилися на Захід від підкарпатського пограниччя. У той же час основні мешканці реїгону – східні слов'яни та карпатські русини упродовж багатьох століть приходили сюди зі сходу (із-за Карпат). Через цей чинник не випадково орієнтально-окцидентальна дуалістична ідентичність підкарпатського пограниччя стала визначальною для переважної більшості її поселенців. До нацистсько-фашистського (1938–1939, 1941, 1944) та більшовицько-комуністичного (1944–1946) вторгнення на підкарпатському фронтірі легко вживалися східне і західне християнство, східні і західні культурно-цивілізаційні впливи, християни та юдеї. Традиційний спосіб життя та усталені віками мінливі ідентичності кардинально були зрушені внаслідок експортованих на підкарпатське пограниччя українського націоналізму та радянського комунізму в 1938–1950 роках.

За 1100 років своєї писаної лінійної історії відомі 17 офіційних чи напівофіційних назв підкарпатського пограниччя, з яких 11 припадають на 30 років першої половини ХХ ст. (з кінця 1918 р. до початку 1946 р.). За хронологією це: *Руська марка* в XI–XIII ст., *Верхня Угорщина* в XVI–XVIII ст., *Ужгородський дистрикт* у 1785–1790 рр., *Мукачівська греко-католицька єпархія* у 1787–1818 рр., *Ужгородський русинський округ* у 1849–1850 рр., *Угорська Русь* у середині ХІХ – на початку ХХ ст., автономна *Руська Країна* в грудні 1918 – березні 1919 р., автономний *Русинський народний комісаріат – губернія Руська Країна* в березні–квітні 1919 р., *Територія русинів на південь від Карпат* або *Територія південнокарпатських русинів* восени 1918 – восени 1919 р., *Підкарпатська Русь* у 1919–1946 рр., *Підкарпатськоруська земля* у 1928–1938 рр., автономна *Підкарпатська Русь* в жовтні 1938 – лютому 1939 р., автономна *Карпатська Україна* в лютому – березні 1939 р., *Тимчасова угорська військова адміністрація Підкарпаття* в березні – липні 1939 р., *Регентське управління Підкарпатською територією* в липні 1939 – жовтні 1944 рр., *Народна Рада Закарпатської України* в листопаді 1944 – січні 1946 р. та *Закарпатська область* з січня 1946 р. до нині.

Чи має право історик відмовитися від усього цього надбання історії з багатим європейським мультикультурним минулим під різними офіційними та напівофіційними назвами підкарпатського фронтіру, задовільнившись лише історією Закарпатської області площею 12,7 тис. кв. км., що, власне, більшістю дослідниками і робиться? Має, але тоді він буде не дуже об'єктивним істориком. Аналогічним чином відповім на питання, чи має право Україна відмовлятися та відмовляти своїм регіонам у праві на вивчення та пам'ятання їхньої європейської історії та культури? Має, але тоді вона ментально навіть близько не буде Європою.

Не має права на відмову від свого європейського минулого тільки «колективне збірно Закарпаття», історія якого до 1945 р. розвивалася не тільки на території *Закарпатської області* площею 12,7 тис. кв. км., але й на території усіх 17-ти офіційних її назв у минулому, що максимально поширювалися на землі підкарпатського пограниччя загальною площею до 50 тис. кв. км. Показово, що 11 із 17-ти назв припали на 30-річний період першої половини ХХ ст.: з кінця 1918 до початку 1946 року. Це унікальний феномен множинної ідентичності підкарпатського рухливого пограниччя в дії – справжня лабораторія не лише для науковців-істориків.

Клопоти з історією підкарпатської землі і народів з багатьма іменами в угорській, німецькій, російській, чеській, словацькій та, зрештою, українській національних історіографіях були і залишатимуться до тих пір, доки кожна з них не визнає властиво підкарпатський (природний/органічний) погляд на своє багатогранне минуле. Особливо це побажання стосується українській національній

історіографії, яка до нині поки що лише повторює застосовувані в історіографіях інших національних держав рецепти вивчення «пораненого брата», як у 1894 р. назвав *Угорську Русь* Михайло Драгоманов, котрий був «першим Українцем», який її відвідав у 1875 і 1876 р.⁴¹

Підкарпаття – класичний фронтір, який повільно перетворювався із ранньосередньовічного *місця* – імені певно «нічийних» та «вільних» земель (*terra nullis, res nullis, terra libertina*) розташованих на межі (*indagines, confinium*) «цивілізації» (щита католицького християнства на сході – Угорського королівства) з «варварством» (православною = схизматичною Руссю) під загальною назвою «королівський ліс» (*Forestae Regnum*), де після татарської навали (1241–1242) для захисту цивілізованої християнської Європи від «поганського Сходу» було збудовано десятки оборонних споруд від Старолубовнянського замку в комітаті Спіш (сьогодні в Словаччині на кордоні з Польщею) до Хустського замку в комітаті Мараморш та введено комітатську систему королівського управління пограничними землями, – в ранньомодерне, післяреформаційне *поняття* – *територію* з інтенсивною взаємодією різних народів, культур, релігій, котрі щодня стикалися з «іншістю» (otherness), сприймали, пристосовували, одомашнювали або асимільовували цю «іншість» в собі чи себе в ній в залежності від обставин конкретного порядку дня.

Головною ідентичністю на підкарпатському фронтірі завжди був «хліб», якого було зазвичай мало, а не «видовища», якого останні сто років вистачало з надлишком; в основі ідентичності лежала мотивація вижити любою ціною при будь-якій державній владі, котра завжди лише позірно була своєю. Історіографіям національних держав такої ідентичності ніколи не зрозуміти, хоч вони колись теж перебували в статусі скривдженої, упослідженої та дискримінаційної історії, як це було, наприклад, у випадку з історією України ще навіть на початку минулого століття.

Природна потреба *Homo sapiens*-а в гідності природно вела до породження політики скривдженості, що за означенням сучасного американського філософа, політичного економіста та публіциста японського походження Френсіса Фукуяма, повернуло ідентичність знову на світовий порядок дня⁴². У зв'язку з цим, об'єктивне та неупереджене вивчення ідентичностей в умовах пограниччя, чим є не лише минуле маленького сучасного Закарпаття, але й минуле всієї великої сучасної України, буде реалізованою лише при повній відмові національних істориків писати про минуле в парадигмі «завершених» подій у майбутньому, підганяючи всю історію країв/земель/окраїн/територій під так званий «кінець пошукам власної ідентичності», наприклад, у 1919, 1939, 1945 та 1991 роках. Ідентичність – це не та категорія, яка може бути сталою априорі за своїм визначенням. Тим більше сталими не можуть бути ідентичності на пограниччях, а особливо, рухливих пограниччях, яким було Підкарпаття.

Авторський проект нарративу підкарпатського пограниччя

Виходячи із викладеного вище матеріалу та аналізу майбутній нарратив рухливого підкарпатського пограниччя із максимальним збереженням усіх мінливих ідентичностей в ньому, бачу лише в написанні інтеррегіональної історії землі і народів даного регіону з багатьма іменами (див. Додаток).

У новій історії належить послідовно дотримуватись чотирьох визначальних об'єктів нарративу:

1) **географії та природно-кліматичних умов** життя на фронтірі/прикордонні, які впливали на формування культури, моралі, світогляду та менталітету його різних мешканців;

2) **землі/землях** (як *місця* і *території*) з різними іменами, на яких до кінця 1918 р. відбувалися синхронізовані події на підкарпатському пограниччі від Спішу на північному заході регіону до Сігета на його південному сході, від Карпатського хребта на північному сході до Ніредьгази і Мішкольця на заході;

3) **держав**, в складі яких перебували в різний час землі і народи під Карпатами, що визначали зовнішні та внутрішні адміністративні межі пограниччя, впливали на формування релігійних і національних ідентичностей та політичних лояльностей, формування у мешканців фронтіру різних -філій та -фобій, образів свого, іншого, чужого, ворога;

4) **народів** з різними іменами, релігією та культурою, які до появи серед них таких ідеологій і практик ХХ ст. як націоналізм та комунізм, тисячоліття проживали один з одним на рухливому фронтірі без особливих соціальних потрясінь та конфліктів на релігійному чи/та етнічному ґрунті.

Для того аби максимально розкрити означені об'єкти новий нарратив повинен передбачати глибшу репрезентацію комплексу соціальних структур: первісних людських поселень, городищ/градів, замків, монастирів, сформованих сіл, церков, парафій, доміній (маєтків землевласників), комітатів, торговельних містечок (*oppidum, Markte*), міст (*civitas*), дистриктів (округів), самоврядних адміністративних та автономних одиниць, районів, земель, області.

⁴¹ Феніч В. Угорська Русь і «Ганнібалова присяга» Михайла Драгоманова: початки інтелектуального завоювання Закарпаття Україною. Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», 2015. с. 69-114.

⁴² Фукуяма Ф. Ідентичність. Потреба в гідності й політика скривдженості / Пер. з англ. Тетяна Сахно. Київ: Наш Формат, 2020. С.144.

Всю історію підкарпатського пограниччя умовно можна поділити на п'ять періодів, які визначають історичний портрет комплексу ідентичностей сучасного Закарпаття:

- 1) доугорський (1 млн. р. т. – I тис. н. е.);
- 2) угорський (XI ст. – 1919 р.);
- 3) чехословацько-угорський (1919–1946 рр.),
- 4) радянсько-український (1946–1991) та
- 5) пострадянсько-український (1991–).

Незважаючи на істотні відмінності в хронологічних межах між першим і другим довгими періодами історії з одного боку та між короткими і майже рівномірними третім, четвертим і п'ятим періодами історії з другого боку, така періодизація могла б стати формальною підставою для поділу (структурування) нового нарративу на сім окремих частин однієї великої книги або на сім окремих томів (другий великий період логічно буде розділити на чотири менші періоди). **Восьмою** частиною або томом повинен бути окремий нарис пов'язаний з історією давньої підкарпатської та новітньої закарпатської іміграції та діаспори.

Якщо виходити так би мовити із «внутрішньої» історії розвитку цілого підкарпатського регіону та його мозаїчної соціальної, релігійної і етнічної структури населення, то єдиною подією, яка розділяє його природний, органічний розвиток на **до та після, є 1918–1919 роки**. Тоді світова міжнародна спільнота в особі Паризької мирної конференції під диктатом США вперше визнала історико-правову категорію **«землі русинів на південь від Карпат»** як самостійну територію та домінуючий на ній етнос. З цього часу **«землі русинів на південь від Карпат»** стають повноцінним об'єктом і суб'єктом історії та геополітики. Так тривало до літа 1945 року.

Крім цих двох визначальних критеріїв в історії землі і народів з багатьма іменами на підкарпатському пограниччі важливу роль відігравав цивілізаційно-культурний чинник. Виходячи з того факту, в якій геолокації розташувався рухливий підкарпатський фронтір, тим «рубіконом», який розділяє ментальну мапу його мультикультурних поселенців на **до та після** цивілізаційної християнської культури, є **1944–1950 роки**. Від того часу класичний центрально-європейський край поступово втрачав свій первісний, автентичний шарм, перетворюючись в євразійську культурно-цивілізаційну дійсність розмитого загальноукраїнського взірця. Найвиразніше це проявилось в наступних радикальних змінах:

А) центральноєвропейська **«земля русинів на південь від Карпат»** (за визнанням міжнародної спільноти у 1919 р.) – стає периферійною частиною тоталітарного радянсько-українського соціалістичного суспільства;

Б) історична, міжнародно-правова категорія **Підкарпатська Русь** – стає типовою **Закарпатською областю**, а домінуючий історичний народ – **підкарпатські русини** – типовими радянськими українцями;

В) багаточисельні історичні етноси **німців, словаків та євреїв** – витісняються із повсякденного життя «експортованими» комуністичним режимом східними російськомовними українцями, росіянами та білорусами;

Г) **центральноєвропейські столиці** Естергом, Сейкешфегервар, Буда, Пожонь (Братислава), Відень, Будапешт і Прага – змінюються на євразійські столиці Київ та Москву;

Ґ) **християнську релігію і культуру** – перетворюють у державний атеїзм та соціалістичний реалізм;

Д) традиційна **Греко-католицька церква** римської юрисдикції – стає Руською православною церквою московсько-кремлівського підпорядкування;

Е) **своя земля** та інша приватна власність – стають колективізованою комуністичною власністю;

Є) **свої історичні назви** мість, міст, сіл, селищ, округів, вулиць, площ, скверів, пам'ятних мість тощо – замінюються на чужі...

В підсумку комплексна мінлива підкарпатська ідентичність, заснована на вікових центральноєвропейських традиціях та цінностях християнської культури і моралі, як основи повсякденного життя в умовах мультикультуралізму характерного для рухливого фронтіру, свідомо і цілеспрямовано стирається національною державою та її істориками з пам'яті малих народів з багатьма іменами.

Після 1989–1991 рр. частина елементів цієї колективної центрально-європейської ідентичності відродилися у спотвореному радянізацією та атеїзацією українському національному (і чим далі націоналістичному) вигляді. За свої 30 років державної незалежності, обираючи шлях розвитку між **євразійською Малоросією та європейською Україною**, офіційний Київ примудрився вимостити свій, третій шлях розвитку, – **євразійської України**.

Ким/чим є нинішнє Закарпаття з його центральноєвропейським минулим у цій новій міжнародній дійсності – крайнім сходом Заходу (= ментальної Європи) чи крайнім заходом Сходу (= менталь-

ної Євразії) – з усіма наслідками, які з цієї дилеми тільки можуть випливати, однозначно відповіді не беруся. Очевидним є лише одне: відповідь на це питання (як і на багато інших) може бути амбівалентною: і тим, і тим. У зв'язку з цим, Закарпаття є не лише зручними «воротами в Європу», але й незручною «валізою» для України та її національних експертів-істориків (і не тільки).

ДОДАТОК

Проект авторського нарративу

ПІД КАРПАТАМИ: ІСТОРІЯ ЗЕМЛІ І НАРОДІВ З БАГАТЬМА ІМЕНАМИ

ЗМІСТ

Передмова, або Як читати і розуміти цю історію

Частина/Том 1. Нічийна чи таки чиясь земля: Верхнє Потисся від появи першої людини до входу в склад Угорського королівства

Нарис 1. До латену

Нарис 2. Латен

Нарис 3. Північно-фракійська держава Дакія

Нарис 4. Дакія – провінція Римської імперії та *Rex Romana*

Нарис 5. Германці, авари, слов'яни

Нарис 6. Болгарське царство та Велика Моравія

Нарис 7. Верхнє Потисся під час приходу угорців

Нарис 8. Князівства Марошвар та Бігар

Частина/Том 2. Під владою Арпадів: входження території Верхнього Потисся до складу Угорського королівства (1028–1301)

Нарис 1. Бігарщина та початок включення Верхнього Потисся до складу Угорщини в XI столітті

Нарис 2. «*Dux Ruizorum*» «*milites libertini regni*» «*Marchia Ruthenorum*» («руський воєвода вільних королівських воїнів Руської марки/землі»)

Нарис 3. Входження Верхнього Потисся до складу Угорщини у XII столітті

Нарис 4. Створення комітатів у Верхній Угорщині та татарська інвазія у 1241–1242 роках

Нарис 5. Наслідки навали монголів і остаточне входження Верхнього Потисся до складу Угорського королівства в другій половині XIII століття

Частина/Том 3. В складі Угорського королівства під владою різних династій (1303–1538)

Нарис 1. Під владою Анжу: Карл Роберт та Людовік (Лайош) Великий (1308–1387)

Нарис 2. Під владою Люксембургів: Сигізмунд (Жігімонд) (1387–1437)

Нарис 3. Під владою обраних королів: Габсбурги, Ягелони, Погробок, Матяш Янош Гуньяді Корвін (1437–1490)

Нарис 4. Під владою Ягелонів: Владислав II та Людовік II (1490–1526)

Нарис 5. Під владою національного короля Яноша Запольяї (1526–1540)

Частина/Том 4. Комітати Верхньої (Гірської) Угорщини під владою Габсбургів та в складі Трансільванського князівства (1538–1687)

Нарис 1. Мараморош, Уґоча та Берег в складі Трансільванського князівства

Нарис 2. Унг, Земплин та Шаріш в складі Королівської Угорщини під владою Габсбургів

Нарис 3. Русини та їхні сусіди між Тридентським собором і Вестфальським миром (1563–1648)

Нарис 4. Під владою Ракоці і Габсбургів (1648–1671)

Нарис 5. В складі Князівства Верхньої Угорщини Імре Текелі

Частина/Том 5. Під владою Габсбургів (1687–1918)

Нарис 1. Королівські комітати Верхньої Угорщини під управлінням Намісницької ради в Пожоні / Братиславі у 1687–1790 роках

Нарис 2. Королівські комітати Верхньої Угорщини під управлінням Намісницької ради в Буді у 1790–1867 роках

Нарис 3. Угорська Русь під владою Будапешту в складі Австро-Угорської монархії у 1867–1918 роках

Частина/Том 6. Від автономії до області: Підкарпаття / Закарпаття в складі центральноєвропейських держав з грудня 1918 до січня 1946 року

Нарис 1. Автономна Руська Країна в складі Угорської Республіки (грудень 1918 – квітень 1919 р.)

Нарис 2. Міжнародне вирішення питання «території русинів на південь від Карпат» (1918–1919)

Нарис 3. Підкарпатська Русь та Підкарпатська земля в складі Чехословацької республіки (вересень 1919 – жовтень 1938)

Нарис 4. Русинська автономія в складі другої Чехо-Словацької республіки: від проугорської Підкарпатської Русі до пронимецької Карпатської України (11 жовтня 1938 – 15 березня 1939 р.)

Нарис 5. Підкарпатська територія в складі Угорщини (березень 1939 – жовтень 1944 р.): під владою військової адміністрації, цивільного регентського комісаріату та знову військової адміністрації

Нарис 6. Закарпатська Україна: між чехословацьким урядом Едварда Бенеша і радянським урядом Іосіфа Сталіна (листопад 1944 – січень 1946 р.)

Частина/Том 7. Закарпатська область: 75 років в складі радянської та пострадянської України (1946–1991–2021)

Нарис 1. Прощання з Європою: радянська по-сталінська

Нарис 2. Закарпаття: типова чи особлива радянська область?

Нарис 3. Очікування і розчарування в незалежній Україні

Частина/Том 8. Давня підкарпатська і нова закарпатська еміграція та діаспора

Нарис 1. Сербська Бачка та хорватський Срим

Нарис 2. Сполучені Штати Америки

Нарис 3. Румунський Банат

Нарис 4. Чеська Прага і Брно

Нарис 5. Радянський Союз та Російська Федерація

Нарис 6. Інші країни світу

Післямова. Чи отримало європейське «темне» минуле землі і народів з багатьма іменами під Карпатами до 1945 року омріяне українське «світле» майбутнє за Карпатами з одним іменем після 1945 року?

Бібліографія

Додатки

Показчики

Анотації – карпаторусинською, угорською, румунською, словацькою, німецькою, ромською, сербською, єврейською, чеською, українською, російською та англійською мовами

P. s. Роботу над рукописом, картами, таблицями і додатками перших п'яти частин/томів завершено.

Volodymyr FENYCH

Subcarpathian Border Territories: National Historiographies' Troubles with the History of the Land and Peoples with Many Names (Identities)

In this publication, the author tries to problematize such a topic as "insertion" of the history of lands and peoples with many names to the historical discourse. This is a great trouble for the historical narratives of the dominant ethnic groups in the nation-states, who prefer to look at the past of their small regions and small nations from the standpoint of the "official historiography of the titular nation". The best example of this is the "insertion" of the past Subcarpathian mobile border with its changing identities into Hungarian, German, Russian, Czech (and Slovak) and especially Ukrainian national historiographies.

For 1100 years of its written history (from the second part of IX century to 1945) the Subcarpathian border was a part of 12 states (principalities, kingdoms, empires, monarchies, republics) with 12 capitals, located west of the Carpathians. During this time, the region was under the power of 60 monarchs (princes, kings, emperors), 27 governments, 3 presidents and one regent.

For the period described in the study, there are known 17 official or semi-official names of the Subcarpathian border of which 11 fell on 30 years of the first part of XX century (from late 1918 to

early 1946). In chronological order, these are: the Ruska Marka, the Upper Hungary, the Uzhhorod District, the Mukachevo Greek Catholic Diocese, the Uzhhorod Ruthenian District, the Hungarian Rusj, the Autonomous Rusj Krajina, the Autonomous Carpathian Ukraine, the Provisional Hungarian Military Administration of Subcarpathia, the Regent's Administration of the Subcarpathian Territory, the People's Council of the Transcarpathian Ukraine and the Transcarpathian Region. At different historical times, these 17 names of the mobile Subcarpathian border were applied to an area of more than 49 thousand square km. in the early XIX century up to 12.7 thousand square km., which it became after 1946.

Key words: history, land, peoples, border, Subcarpathia, identities, national historiography.

УДК 94: (325.254.1) «1914-1918»

Юрій ПЕТРИК

Особливості проживання українських переселенців у таборах Австро-Угорської імперії на теренах Східної Галичини у період Першої світової війни

У статті досліджуються соціально-економічні та політичні передумови та причини появи у Східній Галичині таборів для переселенців, які створювала влада Австро-Угорської імперії під час постійних бойових дій Першої світової війни та в умовах пересування фронту і змін фактичного кордону. Досліджено, що значна частина переселенців проживала у цих таборах за межею бідності. Розглянуто способи допомоги їм з боку влади. На основі звернень цих людей до Українського крайового комітету помочі для виселенців у Львові проаналізовано їхні основні проблеми (соціально-економічні, побутові, моральні) та їх вияви. З'ясовано, що ця організація відіграла важливу роль у спробі покращення життя евакуйованих. Простежено способи допомоги їм з боку Українського крайового комітету помочі для виселенців у Львові. Автором введено у науковий обіг неопубліковані раніше архівні матеріали.

Ключові слова : I світова війна, Австро-Угорська імперія, Східна Галичина, табори переселенців, повсякденне життя.

Перша світова війна (1914–1918 рр.) виявилася важким випробуванням для значної частини тогочасних держав і їх населення. Не винятком була і Австро-Угорська імперія, на безпосередній території якої велися постійні бойові дії. В ході війни австрійська влада була змушена переселяти із зони конфлікту багатьох мешканців міст і сіл.

Звернімо увагу на те, що війна розпочалася для Австро-Угорщини доволі невдало. Це сприяло появу багатьох біженців, маршрути пересування яких часто були доволі хаотичними, а єдиним, чого вони хотіли, була втеча якнайдалі від війни. Для австрійської влади (як і для будь-якої іншої) цей потік переселенців варто було контролювати. З цією метою Міністерство внутрішніх справ Австро-Угорщини вирішило організувати спеціальні табори для виселенців, а евакуацію здійснювати за більш-менш чіткими планами. Евакуаційні заходи, які стосувалися переміщення як населення, так і економічної бази, розпочалися монархією іще з початку війни¹. Плани евакуації були часто пов'язані з боротьбою на ділянках фронту.

Частина згаданих виселенців була ладна переселятися добровільно, а частину влада була змушена евакуйовувати примусово². На нашу думку, причин для примусового переселення могло існувати декілька: по-перше, потреба переселити цивільне населення якомога далі від території ведення бойових дій, адже їхня присутність могла спричиняти певні труднощі для здійснення військових операцій; по-друге, необхідність утримувати якомога далі від вогнищ війни так званих «неблагонадійних» осіб, які могли, на думку влади, перемертнути на сторону ворога; по-третє, залишене населення могло бути використане армією противника як своєрідний ресурс, натомість такий ресурс був необхідний і самій Австро-Угорській імперії для потреб власного господарства.

¹ *Енциклопедія історії України*: Т. 3: Е - Й / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України, Київ, Видавництво «Наукова думка», 2005, с. 7; *Реєнт Олександр*. Україна в Першій світовій війні: сучасні науково-методологічні акценти // *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*, Вип. 16, 2007, с. 96.

² *Лепісевич Петро*. Загальна Українська Рада: проблема консолідації національно-демократичних сил (1914–1916 рр.): Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук, Львів, 2005, сс. 45–46; *Велика війна 1914–1918 рр. і Україна*. У двох книгах. Книга 1. Історичні нариси, Київ, ТОВ «Видавництво «Кліо», 2014, сс. 37–38; *Реєнт Олександр, Янишин Богдан*. Велика війна 1914–1918 рр. у сучасній українській історіографії // *Український історичний журнал*, № 3, 2014, с. 8.

Для координації діяльності стосовно допомоги переселенцям 10 серпня 1914 р. при віденському магістраті австрійською владою було утворено орган під назвою Центральне представництво опіки над біженцями з Галичини та Буковини. Разом із цим, влада підготувала спеціальну інструкцію під назвою «Релігійний, соціально-політичний, культурно-гуманітарний зміст опіки над біженцями з Галичини та Буковини». Згідно з цим документом, основна діяльність, що стосувалася розміщення та працевлаштування евакуйованих, покладалася на ті крайові уряди імперії, на території яких цих евакуйованих розміщували³. Таким урядом для Галичини та Буковини було Намісництво Королівства Галиції та Лодомерії (Галицьке Намісництво).

Проблема виселенців і біженців не могла залишити осторонь тогочасні українську, польську та єврейську інтелігенцію Східної Галичини, тож вони впродовж війни приступили до створення організацій або за посередництвом австрійської влади, або самостійно. До таких організацій можемо віднести Віденський комітет допомоги для біженців Галичини і Буковини на чолі з Леоном Білинським, Український комітет допомоги на чолі з Юліаном Романчуком, Комітет опіки над біженцями з Буковини⁴, а також Український крайовий комітет помочі для виселенців у Львові, очолюваний Олександром Кмицикевичем⁵.

Особливо значного напливу переселенців, починаючи з літа 1916 р. зазнавав Львів. Така ситуація спостерігалась аж до самого завершення Першої світової війни. Відомо, що за період із початку лютого до початку вересня 1917 р. в результаті евакуації до Львова в сукупності прибуло близько 20 тис. осіб (21 779 чоловік, згідно з точнішими даними)⁶, а станом на кінець вересня цього ж року – близько 30 тис., згідно зі звітом Українського комітету помочі для виселенців у Львові⁷ (25 468 чоловік, згідно з внутрішньою документацією цієї організації)⁸. При цьому, зважаючи на архівні матеріали, із перелічених за період із лютого по вересень 1917 р. евакуйованих 25 468 осіб основна маса (близько 23 тис.) прибула до Львова саме у вересні-жовтні⁹.

Частину «львівських» виселенців становили ті особи, котрих після досягнення 50-річного віку австрійська влада повертала зі служби у війську. Проте, зважаючи на те, що на теренах, де вони стало проживали, доволі часто воєнні дії все ще тривали, цих осіб теж відправляли до Львова. На практиці такі ветерани нерідко опинялися у тяжкому становищі. Подібна доля очікувала й тих військовослужбовців на службі в австро-угорській армії, котрі пережили російський полон, були з нього визволені та відправлені Віднем у відпустку¹⁰.

Згідно з Відписом Міністерства внутрішніх справ Австро-Угорщини до Галицького Намісництва від 30 листопада 1916 р., було ухвалено спеціальні правила, на підставі яких виселенців мали перевозити з одного місця на інше. На залізничних станціях, звідки від'їздили та куди приїздили евакуйовані, мали знаходитися спеціальні «Перлюстраційні комісії» (по одній на кожній із таких станцій). Усі комісії перебували в підпорядкуванні австрійським урядовцям на місцях. До складу однієї комісії входили представники поліції, працівники відповідної залізничної станції, щонайменше троє лікарів, а також представник військової влади (як правило, комендант вказаного району). Члени комісії вирішували, де розмістити виселенців, які утримувалися за кошт держави. Проте, ті евакуйовані, що мали достатньо коштів і не потребували державної підтримки після процедури переселення (так звані «особи інтелігентні» або «die Standespersonen»), могли на свій розсуд обирати місцевість проживання під час евакуації. Додатково комісія виготовляла для виселенців спеціальні посвідчення, що підтверджували їхній статус¹¹.

Після заселення в конкретній місцевості кожен евакуйований, котрого фінансово утримувала держава, мав протягом 8 днів після прибуття до цього населеного пункту звернутися з посвідченням до місцевого староства. Таке правило було обов'язковим для всіх осіб, окрім тих, що не досягли на момент евакуації 14-річного віку та перебували зі старшими родичами. Староство займалося видачею виселенцям спеціальних евіденційних карток (карток запису), де були записані особисті дані евакуйованих, включаючи дату народження, термін їх прибуття, назви гмін, звідки та куди вони прибули. Дані про осіб, що не досягли 14-ти років, записувалися в картках глав їхніх сімей. Для кожної особи влада виготовляла дві однакові евіденційні карти: одна залишалася у старостві, а інша надсилалася на адресу Галицького Намісництва). Разом із цим, виселенець позбавлявся посвідчен-

³ *Лепісевиц Петро*. Загальна Українська Рада... , с. 47.

⁴ Там само, с. 47.

⁵ Там само, с. 47; ЦДІАЛ України. Ф. 397, Оп. 1, Спр. 6, арк. 1.

⁶ ЦДІАЛ України. Ф. 397, Оп. 1, Спр. 6, арк. 9; ЦДІАЛ України, Ф. 397, Оп. 1, Спр. 21, арк. 47.

⁷ ЦДІАЛ України. Ф. 397, Оп. 1, Спр. 6, арк. 9.

⁸ ЦДІАЛ України, Ф. 397, Оп. 1, Спр. 21, арк. 56.

⁹ Там само, с. 56.

¹⁰ ЦДІАЛ України. Ф. 397, Оп. 1, Спр. 6, арк. 9.

¹¹ Там само, арк. 1–9, 19–20.

ня, виданого йому «Перлюстраційною комісією», адже його обмінювали на спеціальну «карту ідентичності виселенця» з розміщеною на ній фотографією; здане посвідчення, в свою чергу, надсилося комісією на адресу Намісництва. Особи до 14-ти років не отримували таких карт, однак дані про них записувалися у картках глав їх сімей. виготовлення фотографій оплачувалося за державний кошт, однак родина мусила домовитись про їх виготовлення з місцевими фотографами¹²

Влада також повинна була забезпечити виселенців одягом, взуттям, білизною, постіллю та сірниками, але лише у тих випадках, коли евакуйовані відчували вкрай велику необхідність у цих речах. Також виселенці мали право на безплатне медичне обслуговування та на задоволення власних релігійних потреб (тобто на священників їх віросповідання)¹³.

По прибутті евакуйованих до Львова їх або залишали в місті, або переправляли в якийсь інший населений пункт. Для бюджету Австро-Угорщини утримання виселенців перетворилося на важкий тягар, тому без допомоги згаданих нами вище благодійних організацій впоратися було вкрай важко. Особливо активну діяльність у цій сфері проводили Український крайовий комітет помічі для виселенців у Львові та створена ним Покріплююча станція при Львівському Залізничному вокзалі. Ця організація надавала евакуйованим моральну підтримку, намагалася забезпечити їх одягом та матерією для його пошиття, годувала їжею. Як правило, харчовий набір складався з гарячої страви, хліба з варенням та чашки чаю¹⁴.

Згодом тих виселенців, яких у Львові не залишали, відправляли у спеціальні табори, створені владою. У червні 1916 р. вони розміщувалися у 12-ти повітах Східної Галичини: Долинський, Городоцький, Косівський, Ліський, Мостиський, Надвірнянський, Печеніжинський, Перемишльський, Рогатинський, Сокальський, Турківський і Жовківський, але їх кількість змінювалася в залежності від ситуації¹⁵. На теренах повітів влада створювала так звані «області сталого осідку для виселенців» (уперше ця назва з'явилася у рескрипті Міністерства внутрішніх справ Австро-Угорщини від 12 березня 1917 р.)¹⁶ Частину українців Східної Галичини розміщували і на неукраїнських територіях імперії (Нижня та Верхня Австрія, Відень, Карінтія, Чехія, Штірія та ін.)¹⁷

Держава видавала на виселенців щомісячну грошову допомогу у розмірі 48–60 крон¹⁸. Кошти виділялися як на виселенців, переміщених владою примусово, так і на тих, хто добровільно покинув свою домівку, рятуючись від воєнних дій. Головною підставою для отримання допомоги була наявність австрійського підданства¹⁹.

Нам відомі деякі фрагментарні дані, що стосуються сум коштів, які витрачалися австрійською владою у вигляді щомісячної допомоги українським виселенцям. Відомо, що в період із серпня 1914 р. по грудень 1915 р. уряд виділив на них 651 758 крон, причому витрати на грошову допомогу всім евакуйованим на території імперії становили понад 5 158 000 крон. Українські виселенці, якщо зважати на ці дані, «обійшлися» Австро-Угорщині вкрай дорого, більше коштів держава витратила хіба що на євреїв і поляків²⁰. На нашу думку, ця інформація не здається дивною, адже саме території проживання цих трьох народів найбільше постраждали внаслідок дій на фронті у 1914–1915 рр.

Загалом же, за період другої половини 1914–першої половини 1917 рр. Австро-Угорщина виділила на допомогу українським виселенцям, включаючи кошти, витрачені на їх проживання, забезпечення одягом, білизною та продовольством, близько 69 млн. крон²¹.

При таборах для евакуйованих, згідно з офіційною інформацією, організували будівлі для проживання з власними каналізацією, водопроводом та електричною мережею, хлібопекарні та лікарняні бараки²². Зважаючи на такі дані, організація таборів була на досить високому рівні. Проте на теренах Східної Галичини на практиці ситуація була діаметрально протилежною, про що згодом піде мова.

На жаль, нам не відомі повні дані щодо кількості виселенців на теренах Східної Галичини в період Першої світової війни, проте збереглися певні документи з фрагментарними статистичними відомостями про евакуйованих. Серед таких – звернення до керівництва Українського крайового

¹² Там само, арк. 1–9, 21.

¹³ Там само, арк. 1–9, 21.

¹⁴ ЦДІАЛ України. Ф. 397, Оп. 1, Спр. 6, арк. 9.

¹⁵ *Отворенє нових повітів для виселенців* // *Діло*, 16 лютого 1917, сс. 2–3; ЦДІАЛ України. Ф. 397, Оп. 1, Спр. 6, арк. 2.

¹⁶ ЦДІАЛ України. Ф. 397, Оп. 1, Спр. 6, арк. 2.

¹⁷ *Український відділ на віденській виставі «Опіка над виселенцями»* // *Вісник Союзу визволення України*, 09.01.1916 р., сс. 2–4.

¹⁸ *Енциклопедія... , с. 7; Реєнт Олександр*, *Україна в Першій світовій війні... , с. 97.*

¹⁹ ЦДІАЛ України. Ф. 397, Оп., 1, Спр. 1, арк. 1–9, 19.

²⁰ *Український відділ ... , сс. 2–4.*

²¹ *Лепісевич Петро*. *Загальна Українська ... с. 45–48.*

²² *Енциклопедія... , с. 7; Реєнт Олександр*. *Україна в Першій ... с. 96.*

комітету помочі для виселенців його повітового відділу²³. За допомогою цих звернень можемо дізнатися деяку інформацію про віковий, статевий і конфесійний склад виселенців, їх майно, те, чого вони найбільше потребували.

Станом на 5 лютого 1917 р. серед 1 552 виселенців у таборах, створених на базі львівського повіту, більшість становили діти (921 особа). Решта – дорослі, серед них знаходилося 462 жінки та 169 чоловіків. З-поміж усієї кількості виселенців за ознакою віросповідання найбільше було греко-католиків (1 310 осіб). Римо-католиків і протестантів було менше: 217 і 25 осіб відповідно. Значна кількість членів сімей цих евакуйованих служила в австрійському війську – 269 осіб²⁴. Відзначимо, що частина виселенців із сіл забрала з собою в евакуацію свійських тварин, серед них: 71 кінь і 248 корів. Лише близько третини виселенців мали при собі достатньо матеріальних ресурсів, аби забезпечити себе та свійських тварин, решта осіб потребувала допомоги²⁵.

Окремо хочеться виділити певні найбільш поширені проблеми, з якими зустрічалися виселенці. Інформацію про це можемо черпати зі звітів окремих відділів Українського крайового комітету помочі для виселенців до своєї централі, звернення до цієї організації частини евакуйованих. Такими проблемами були наступні:

а) житлові. Будівель для проживання не вистачало, а нові збудувати не вдавалося у зв'язку з браком будівельних матеріалів (зокрема, дерева) та робочих рук. Зрештою, в окремих місцевостях (наприклад, в селі Малий Ходачків Тарнопольського повіту) доходило до того, що виселенці були змушені жити у хатинах із очерету або навіть у ямах²⁶;

б) пов'язані з браком їжі. Вкрай часто поживи вистачало не лише для худоби, а й для людей. Озимих культур подекуди не було, ячменю, вівса, гречки та картоплі не вистачало, майже не було солі. До цього варто додати погодні труднощі (посуха або надмірні дощі), вже згадуваний брак робочих рук, недостатність знарядь праці, а також наслідки бойових дій, що ускладнювало ведення сезонно-польових робіт. Як наслідок, виселенці опинялися на межі голоду. Особливо страждали від таких проблем евакуйовані в селах Старі Кінчаки (Галицький повіт), Поплавники та Ганнівці (Рогатинський повіт), Малий Ходачків (Тарнопольський повіт)²⁷.

в) пов'язані з недостатністю одягу та взуття. Виселенці під час евакуації мали небагато часу для того, щоби зібратися в дорогу (як правило, близько години). До того ж, вони не знали, на який період їх евакуйовують. Через це одягу та взуття у них було не надто багато, а те, що було в них у наявності, швидко зношувалося²⁸;

г) брак грошей. Згадувані нами кошти, які виділялися державою, часто не доходили до адресатів. До того ж, староства, на яких було покладено відповідальність за роботу щодо допомоги виселенцям, не могли або ж не були зацікавлені їм допомагати;

ґ) потреба у побутових предметах (наприклад, у милі чи сірниках);

д) упереджене ставлення з боку місцевого населення. Подібне відбувалося на Журавненщині та Стрийщині у 1916 р., де тамтешні жителі підозрювали евакуйованих із Підгаєччини та Бучаччини у москвофільстві²⁹;

е) утиски з боку австрійських поліції та війська. Траплялися ситуації, коли місця перебування виселенців оточували жандарми, аби обмежити пересування виселенців. До того ж, як відомо, у 1917 р. в Миклашеві (Львівський повіт) траплялися утиски угорськими солдатами українських евакуйованих³⁰.

є) моральна криза. Сюди можемо додати не лише важкий емоційний стан виселенців, а й голодні бунти, які час від часу траплялися та призводили до руйнувань, грабежів та нищення посівів. Про подібні згадують, зокрема, виселенці зі згадуваного нами Малеого Ходачкова³¹;

ж) тиф та інші хвороби;

з) дезінформація. Нерідко серед виселенців поширювалися дані (і з боку держави, і на рівні чуток) про те, що нібито у більших населених пунктах (наприклад, у повітових містах) знаходиться необхідна кількість одягу, взуття та продовольства. Проте згодом виявлялося, що ця інформація не відповідає дійсності, а ці населені пункти й самі перебувають на грані кризи³²;

²³ ЦДІАЛ України, Ф. 397, Оп. 1, Спр. 21, арк. 6–7.

²⁴ Там само, арк. 6–7.

²⁵ Там само, арк. 6–7.

²⁶ Там само, арк. 81–82.

²⁷ Там само, арк. 71, 75, 80–81.

²⁸ Там само, арк. 6–7, 80–81.

²⁹ ЦДІАЛ України, Ф. 397, Оп., 1, Спр. 4, арк. 3.

³⁰ Там само, арк. 3, 25.

³¹ ЦДІАЛ України, Ф. 397, Оп. 1, Спр. 21, арк. 80–81.

³² Там само, арк. 71, 75, 80–81.

и) недостатня кількість людей, які готові були обслуговувати евакуйованих на добровільній основі³³.

Наведені тенденції демонструють, наскільки важким було становище виселенців. Саме тому існувала потреба у поширенні інформації про ці проблеми та в існуванні згадуваних нами раніше благодійних товариств. Вкрай важливу роль у допомозі евакуйованим Східної Галичини відіграв саме Український крайовий комітет помочі для виселенців у Львові³⁴. Ця організація співпрацювала з органами влади (Міністерство внутрішніх справ, Намісництво Галичини та Лодомерії, староства), просила їх надавати якомога більше коштів, одягу, білизни тощо на користь виселенців. Комітет заснував філії по всій території Східної Галичини, що допомагало утримувати хороший контакт із евакуйованими, створював захисти для дітей³⁵.

Отже, особливості проживання українських переселенців у таборах Австро-Угорської імперії на теренах Східної Галичини у період Першої світової війни залишали бажати кращого. Звісно, держава намагалася допомагати евакуйованим, що проявлялося у певній матеріальній підтримці, проте цього було вкрай мало. Саме тому часто становище цих осіб залежало від благодійних товариств, які відіграли у допомозі переселенцям вкрай важливу роль.

Yurii PETRYK

The Features of the Ukrainian Displaced Persons Living in the Camps of the Austro-Hungarian Empire in Eastern Galicia during World War I

The article examines the socio-economic and political preconditions of and reasons for the emergence of camps for displaced persons in Eastern Galicia, created by the Austro-Hungarian Empire during the constant fighting of the World War I, the movement of the front and changes of the actual border. It was investigated that a significant part of migrants lived in these camps below the poverty line. Ways to help them from the authorities were considered. Based on the appeals of these people to the Ukrainian Country Committee for Aid to Emigrants in Lviv, their main problems (socio-economic, domestic, moral) and their displays were analyzed. It was found that this organization played an important role in trying to improve the lives of evacuees. Ways of help to them by the Ukrainian Country Committee for Aid to Emigrants in Lviv were traced. The author introduced previously unpublished archival materials into scientific circulation.

Key words: World War I, Austro-Hungarian Empire, Eastern Galicia, migrant camps, daily life.

³³ ЦДІАЛ України. Ф. 397, Оп. 1, Спр. 6, арк. 9.

³⁴ Петрик Юрій. Розвиток благодійної діяльності в Східній Галичині у період Першої світової війни як вияв ціннісних орієнтацій українського суспільства на поч. ХХ ст. // *Ціннісні орієнтири в сучасному світі: теоретичний аналіз та практичний досвід: збірник тез II Міжнародної науково-практичної конференції*, 18-19 червня 2020 року, м. Тернопіль. ТНПУ ім. В. Гнатюка, Тернопіль, Вектор, 2020, сс. 69–71.

³⁵ ЦДІАЛ України. Ф. 397, Оп. 1, Спр. 6, арк. 1–5; Петрик Юрій. Особливості співпраці між Українським крайовим комітетом помочі для виселенців і Галицьким намісництвом // *Actual trends of modern scientific research. Abstracts of the 7th International scientific and practical conference*. MDPC Publishing, Munich, 2021, p. 467–470.

УДК 94(477.8)»1939/1945»:930(410)

Володимир КІЦАК

Питання західних українських етнічних територій під час і після Першої світової війни на міжнародній арені: британський погляд

У науковій статті на основі комплексного аналізу опублікованих джерел, вітчизняної та закордонної наукової літератури проаналізовано причини, перебіг та наслідки міжнародних перемовин, що мали на меті усталити повоєнні кордони європейських держав. Одним із головних моментів, що викликав кількарічні дискусії під час Другої світової війни, було становлення нових східних кордонів Польщі. Саме позиція урядових кіл Великобританії відіграла дуже важливу роль. У статті стверджується, що британський уряд і його очільник Вінстон Черчілль вповні усвідомлювали, що проведення кордону по лінії Керзона не забезпечить повної однорідності населення з обох боків кордону. А тому, на думку британського очільника, масштабне переселення українців та поляків є не тільки неминучим, але й бажаним. Холмщина, Підляшшя, Надсяння, Лемківщина мали бути очищені від корінного українського населення. Вважаючи демаркацію кордону по лінії Керзона суттєвою поступкою на користь Радянського Союзу, В.Черчілль натомість розраховував, що Й.Сталін зробить аналогічну поступку Польщі, на окуповану радянськими військами територію якої повернеться законний еміграційний уряд Польщі.

Ключові слова: радянсько-польський кордон, Закерзоння, уряд Великобританії, депортація, Друга світова війна, лінія Керзона.

Від часу захоплення земель Польщі військами Радянського Союзу та Німеччини між дипломатами США, Великобританії, польського еміграційного уряду й СРСР відбувались тривалі переговори, що мали на меті усталити новий східний кордон майбутньої Польщі. Кожна зі згаданих країн мала своє бачення вирішення цього питання, а також мала свій шлях врегулювання українсько-польських відносин на цих територіях. Точне місце проходження цього кордону вирішувало, яка кількість українського населення Лемківщини, Холмщини, Надсяння та Підляшшя підпадатиме під наступну депортацію.

Дослідження даної теми є актуальним, оскільки саме під час Другої світової війни на міжнародному рівні вирішувалось питання східного кордону Польщі. На міжнародних конференціях і в приватному листуванні очільники найпотужніших світових держав з'ясовували, де саме буде пролягати цей кордон. Відповідно вивчення позиції урядових кіл Великобританії є особливо цікавим, оскільки ця країна була не лише одним з найактивніших членів антигітлерівської коаліції. Позиція Британії дуже суттєво впливала на еміграційний уряд Польщі, що перебував на англійській території. А оскільки польський уряд із 1943 р. не мав контактів з урядом СРСР, то саме Великобританія була основною країною, що захищала польські інтереси та й саму незалежність Польщі на міжнародній арені. Саме уряд Британії був найбільше освідомлений із реальним станом справ як щодо пролягання етнічної межі між українським та польським населенням, так і щодо прийдешньої депортації українців та поляків з обох боків майбутнього кордону між Польщею та СРСР.

Наукова новизна полягає у можливості залучення цілого ряду джерел, які були недоступні дослідникам в радянські часи, а також у незаангажованій інтерпретації цих джерел. Все це дозволяє на основі об'єктивного і комплексного аналізу заперечити загальноприйнятю думку щодо того, що єдиними винуватцями депортації були комуністичні уряди СРСР та Польщі. Доводиться також, що певне відношення до цього мав й уряд Великобританії, який погоджувався з точкою зору СРСР на встановлення кордону по лінії Керзона і підтримував ідею широкомасштабних депортацій населення. Такі аспекти все ще не знайшли свого висвітлення в науковій літературі.

Об'єктом наукового дослідження є дипломатичні взаємини між членами антигітлерівської коаліції під час Другої світової війни та їх домовленості про визначення кордонів у Східній Європі.

Предметом дослідження є з'ясування місця й ролі уряду Великобританії у становленні східного кордону Польщі та наступних депортаціях сотень тисяч українців і поляків.

Метою та завданнями дослідження є висвітлення позиції Великобританії щодо повоєнних кордонів СРСР та Польщі, вивчення її спроб змінити радянську точку зору щодо непорушності кордонів вересня 1939 р., а також – добитись фактичної незалежності Польщі, яку мали окупувати радянські війська. Заплановано також проаналізувати британську позицію щодо «необхідності» депортації корінного населення Закарпаття.

Досліджувана проблема не набула предметного наукового аналізу. В радянські часи дослідження було неможливе через неминучу політичну заангажованість. Важливими є збірники документів, в яких, попри радянську цензуру, наявні ряд документів, які дозволяють зрозуміти позицію сторін під час переговорного процесу.¹ В сучасності проблема згадується в дослідженнях ряду авторів. Наприклад, Ю.Сливка побіжно висвітлює проблему, зосередившись основну увагу на проблемі депортації українців.² Набагато детальніше розробляє проблему Є.Пастернак, спираючись на ряд документів, виданих у Великобританії.³ Значно більше уваги проблемі міжнародного узгодження східного польського кордону приділено у фундаментальній колективній праці під керівництвом проф. Ю.Макара.⁴ Частково проблеми кордонів торкнулись відомі польські науковці А.Л.Сова і Я. Пісулінський.⁵ Основним партнером для еміграційного польського уряду була Велика Британія, куди після окупації Франції перебрався законний уряд захопленої нацистами Польщі.⁶ Саме із британським урядом були проведені перші переговори, в яких поляки наполягали на незмінності кордонів 1921 р.

Для Великобританії Польща ще з моменту її утворення у 1918 р. була дружньою країною. Тому після невдалого для поляків початку Другої світової війни британський уряд не тільки прихистив польський еміграційний уряд у червні 1940 р., але й максимально підтримував поляків у їх прагненні відновити Річ Посполиту у довоєнних кордонах. Особливо наголошувалось на незмінності східних кордонів. Відповідно українські землі, на думку британців, мали залишатись у складі відтвореної Польщі. Для здійснення цього пропонувалось декілька варіантів. Зокрема на початку війни розглядалась можливість висадки десанту англо-американських військ на півдні Балканського півострова. Наступні операції союзницьких військ мали на меті, наскільки це буде можливо, швидко зайняти територію Балкан і концентрованими ударами звільнити Польщу, не допустивши її окупації радянськими військами. У такому разі не тільки Закарпаття, але й Східна Галичини та Волинь знову опинились би в Польській державі.

Проте польська мрія і постійні домагання польських дипломатів про відновлення довоєнних кордонів були відкинуті. З огляду на постійне наполягання Й.Сталіна союзники поступово почали сприймати кордон 1939 р. як щось незмінне. Загалом теза щодо проходження західних кордонів

¹ *Переписка Председателя Совета Министров СССР с Президентами США и Премьер-Министрами Великобритании во время Великой Отечественной войны 1941-1945 гг. В 2-х т. Т.1. Переписка с У. Черчиллем и К. Эттли. (Июль 1941 г. – ноябрь 1945 г.).* Москва: Издательство политической литературы, 1976. 472 с.; *Переписка Председателя Совета Министров СССР с Президентами США и Премьер-Министрами Великобритании во время Великой Отечественной войны 1941-1945 гг. В 2-х т. Т.2. Переписка с Ф.Рузвельтом и Г.Трумэнном. (авг. 1941 г. – дек. 1945 г.).* Москва: Издательство политической литературы, 1976. 327 с.; *Советский Союз на международных конференциях периода Великой Отечественной войны, 1941 – 1945 гг.: Сборник документов / М-во иностр. дел. СССР. Т.2. Тегеранская конференция руководителей трех союзных держав – СССР, США и Великобритании (28 ноября – 1 декабря 1943 г.).* М.: Политиздат, 1978. 201 с.; *Документы и материалы по истории советско-польских отношений. Т. VIII. Январь 1944 г.-декабрь 1945 г. / Ин-т славяноведения и балканистики АН СССР, Ин-т социалистических стран Польской АН; Отв.ред. И.А. Хренов, В.Т. Ковальский.* М.: Наука, 1974. 684 с. URL : <http://docs.historyrussia.org/ru/nodes/99905>; *Переписка Председателя Совета Министров СССР с Президентами США и Премьер-Министрами Великобритании во время Великой Отечественной войны 1941-1945 гг. В 2-х томах. Том первый. Переписка с У.Черчиллем и К.Эттли. (июль 1941 г.– ноябрь 1945 г.).* Москва: Государственное издательство политической литературы, 1958. 408 с.

² Сливка Ю. Витоки і наслідки національної трагедії. // *Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади. У трьох томах, т.1. 1939 – 1945рр.* Львів: Жовківська друкарня видавництва Отців Василян "Місіонер", 1996. С.5-25.

³ Пастернак Є. Нарис історії Холмщини і Підляшшя (Новіші часи). Вінніпег-Торонто: Б.М.В. 1989. 466 с.

⁴ Макара Ю., Горний М., Макара В., Салюк А. Від депортації до депортації. Суспільно-політичне життя холмсько-підляських українців (1915 – 1947) / *Дослідження. Спогади. Документи. Том 1. Дослідження.* Чернівці: Букрек, 2011. 880 с. : іл.

⁵ Sowa A.L. Stosunki polsko - ukraińskie. 1939-1947. Zarys problematyki. Kraków, 1998. 342 s.; Jan Pisuliński. Przesiedlenie ludności ukraińskiej z Polski do USRR w latach 1944-1947, Rzeszów, 2009. 588 s.

⁶ Зашкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2002. с. 515

СРСР в основному по межі, визначеній як «лінія Керзона», була цілковито погоджена ще в другій половині березня 1943 р. на зустрічі міністра закордонних справ Е.Ідена та Президента США Ф.Рузвельта у Вашингтоні. Водночас і англійці й американці розуміли, що пролягання кордону по цій межі викличе величезні дипломатичні складнощі у перемовинах з поляками.⁷ Вже тоді, у березні 1943 р., очільники Великобританії та США вирішили, що до «сфери впливу» СРСР потрапляє не тільки Польща, але й уся Центрально-Східна Європа.⁸

Все це було підтверджено на зустрічі В.Черчілля та Т.Рузвельта у Квебеку у серпні 1943 р. Стало зрозуміло, що американці не погодяться висадити свої війська на Балканах і, тим більше, на балтійському узбережжі Польщі.⁹ Вочевидь неабияку роль у такій поступливості відіграла активна дипломатична діяльність радянських представників, а також те, що радянсько-німецький фронт скочував 70% німецьких дивізій.¹⁰ Точне місце пролягання кордону вирішувало, яка кількість українського населення Лемківщини, Холмщини, Надсяння та Підляшшя підпадатиме під наступну депортацію. Сама неминучість депортацій українського та польського населення, які в урядових колах країн-учасниць антигітлерівської коаліції дипломатично називались «добровільними», практично всіма сторонами визнавався неминучим за будь-яких умов.

Ще одним із способів підтримки польського союзника, який використовувався урядом Великобританії, була постійна підтримка польського підпілля зброєю, боєприпасами, медикаментами, засобами зв'язку та ін.¹¹ Загони Армії Крайової діяли по всій довоєнній території Польщі. Командування польського підпілля, як і польський уряд в еміграції, відкрито декларувало, що метою боротьби є відновлення Польщі в довоєнних межах із претензіями на Польщі до Східної Пруссії, Сілезії та Помор'я. Польський суверенітет мав поширюватись і на українські етнічні території.¹² Для оволодіння цими теренами й недопущення на них Червоної Армії була розроблена спеціальна операція під назвою «Буря», під час виконання якої, окрім іншого, передбачалось перекидання бойових підрозділів із центральних польських воєводств у Львів та околиці. За допомогою їх планувалось підняти повстання, очистити територію від німецьких військ та проголосити відновлення польської влади до моменту входження туди радянських військ. У разі необхідності планувалось також придушувати будь-які антипольські акції українських підпільних формувань.¹³ Забезпечення Армії Крайової, як основного виконавця цього плану, у значній мірі здійснювалось завдяки англійській авіації, що могла перекидати навіть невеликі десантні підрозділи. Проте з середини осені 1943 р. ця допомога почала поступово, але постійно зменшуватись. У листопаді взагалі жоден літак із зброєю та спорядженням не був надісланий. Британські чиновники пояснювали це активною протидією німецької винищувальної авіації і, відповідно, великими втратами англійських транспортних літаків. Проте реальна причина, вочевидь, була іншою. Перемовини в Тегерані та у Ялті засвідчили жорстку позицію СРСР щодо необхідності встановлення нового східного кордону Польщі співмірно із лінією Керзона. Активна підтримка англійцями Армії Крайової як представника еміграційного уряду, що ніяк не погоджувався на відторгнення від Польщі хоча б частини українських територій, неминуче призвело до ускладнення дипломатичних відносин із СРСР. А цього офіційний Лондон аж ніяк не прагнув.¹⁴ Позбавлена британської підтримки АК все ще залишалась грізною силою, проте можливість загальнопольського повстання потроху зникала. Врешті реальна потужність підрозділів АК була наочно перевірена кривавим фіналом Варшавського повстання. Основною причиною поразки АК було те, що польська підпільна армія була залишена напризволяще радянською стороною, що хотіла вступити у польську столицю в ролі переможців-визволителів, а не гостей. Визволителів, які на свій розсуд встановлюють кордони та формують уряд.¹⁵

Цілком логічно, що другою стороною, категорично зацікавленою у вигідному для неї становленні східного кордону Польщі, був Радянський Союз. Саме з ним і відбувалась значна частина переговорів, у яких Великобританія виступала насамперед як союзник Польщі. В.Черчілль і особи-

⁷ Дюрозель Ж.-Б. Історія дипломатії від 1919 року до наших днів. К.: Основи. 1995. с. 325

⁸ Зашкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі... с. 520

⁹ Дюрозель Ж.-Б. Історія дипломатії... с. 326.

¹⁰ Зашкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі... с. 520.

¹¹ Дильонгова Ганна. Історія Польщі 1795-1990 / Пер. з пол. М.Кірсенка. К.: Вид-дім «Києво-Могилянська академія», 2007, с.149.

¹² Зашкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі... сс. 516-517, 523.

¹³ Sowa A.L. Stosunki... ss. 250-256, 263; Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. Париж-Нью-Йорк-Львів: б.м.в., 1993, с. 395.

¹⁴ Косик В. Україна... сс. 394-395.

¹⁵ Ротшильд Джозеф, Уінгфілд Ненсі М. Повернення до різноманітності: Політична історія Східно-Центральної Європи після Другої світової війни / Пер. з англ. В.Т.Лапицького, С.М.Рябчук. К.: видавництво «Мегатайп», 2004, с.44.

сто, і через міністра зовнішніх справ, і листовно мав ряд контактів із очільниками СРСР, зокрема з Й.Сталіним, в яких відстоював польські інтереси.

Проте, не зважаючи на всі зусилля та поступки Прем'єр-міністра Великобританії, це налагодження відносин між урядами СРСР та Польщі тривало недовго. Перемоги Червоної армії протягом першої половини 1943 р. суттєво змінили риторичку радянських дипломатів, зробили її більш жорсткою. Еміграційний уряд в Лондоні вже не розглядався як ймовірний засіб для налагодження стосунків із Лондоном та Вашингтоном і, тим більше, його не вважали рівним СРСР союзником у боротьбі з Берліном. Відповідно про встановлення радянсько-польського кордону за договором 1921 р. вже не йшлося. Залишалось лише знайти привід. Саме тому, коли німецька адміністрація за допомогою місії Червоного Хреста почала досліджувати місця розстрілу польських офіцерів у Катині й інформація про це потрапила на сторінки світових інформаційних агентств, Радянський Союз звинуватив польський уряд в екзилі у тісній співпраці з німецькими нацистами. У листі до В.Черчилля Й.Сталін прямо звинувачує уряд Сікорського у контактах з Гітлером та узгодженні часу публікації та змісту пропагандистських антирадянських наративів спільно німцями й поляками. На думку Сталіна «...у той час, поки народи Радянського Союзу, обливаючись кров'ю у важкій боротьбі з гітлерівською Німеччиною, напружують усі сили для розгрому спільного ворога вільнолюбних демократичних країн, уряд п. Сікорського в угоду тиранії Гітлера завдає віроломного удару Радянському Союзові». У цьому ж листі від 21 квітня, Сталін пообіцяв розірвати зносини із урядом Сікорського.¹⁶ Врешті, 26 квітня 1943 р. ця погроза була радянським урядом втілена в життя і відносини із польським урядом в еміграції було розірвано. Як виявилось пізніше – остаточно.¹⁷ Польські дипломати були змушені залишити територію СРСР. Як з'ясувалось пізніше, у Сталіна вже реалізовувався план по утворенню нового польського уряду, який став цілковито слухняним. Серйозна робота у цьому питанні була розпочата ще у 1941 р., коли наприкінці грудня поблизу Варшави були скинуті на парашутах дві групи польських комуністів, які у численних листівках засвідчили про створення Польської робітничої партії (ППР), на основі якої зимою 1943-1944 р. була створена Крайова національна рада (КРН). Очолена співробітником НКВС Болеславом Берутом, вона невдовзі започаткувала новий, цілковито прорадянський польський уряд.¹⁸

Усі спроби В.Черчилля відновити відносини між польським та радянським урядами зазнали невдачі. Протягом усього квітня 1943 р. британський очільник неодноразово заперечував абсурдну сталінську тезу щодо співпраці уряду генерала Сікорського із нацистською Німеччиною. Проте його спроба поновити дипломатичні зносини між урядами Сікорського й Сталіна зазнала невдачі.¹⁹ Вочевидь британський Прем'єр здогадувався, що цей розрив був запланований Сталіним ще задовго до розслідування Катинських розстрілів місією Міжнародного Червоного Хреста. Тому 30 квітня 1943 р. в листі він попереджає, що не вірить в домисли пропаганди Й.Геббельса про те, що СРСР буде організовувати новий польський уряд на своїй землі. А заодно В.Черчилль попередив, що британський уряд ніколи не визнає штучно створений росіянами уряд.²⁰

Врешті 4 травня цього ж року Й.Сталін запевнив, що СРСР не творить жодного нового польського уряду. Проте він би не заперечував, щоб уряди Великобританії, СРСР та США здійснили заходи, спрямовані на покращення складу тогочасного польського уряду «...з точки зору укріплення єдиного фронту союзників проти Гітлера».²¹

З іншого боку, В.Черчилль розумів, що без визнання поляками нових східних рубежів домовитись із росіянами не вдасться. Тому восени міністр закордонних справ Британії Ентоні Іден заявив Станіславу Миколайчику, який після смерті Владислава Сікорського очолив польський уряд, що умовою відновлення польсько-радянських дипломатичних стосунків є поступки в питанні східних кордонів.²² В листах до Й.Сталіна британський Прем'єр-міністр інформував, що ним була проведена особиста зустріч з представниками польського уряду, під час якої від спробував умовити польську сторону погодитись на східний кордон по лінії Керзона та врахувати те, що «визволення Польщі від німецької окупації здійснюється майже виключно завдяки величезним жертвам із боку російських армій». Свою прихильність до відродження у повоєнний час сильної Польщі В.Черчилль пояснював тим, що саме існування Польщі є необхідністю, оскільки

¹⁶ *Переписка Председателя Совета Министров СССР...* В 2-х т. Т.1., сс.145-146

¹⁷ *Ротшильд Джозеф, Уїнгфілд Ненсі М. Повернення... с. 43; Советский Союз на международных конференциях ... Т.2, с. 186.*

¹⁸ *Зашкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі... сс. 525, 529.*

¹⁹ *Переписка Председателя Совета Министров СССР...* В 2-х т. Т.1, сс.145-149.

²⁰ *Там само, сс. 150-151.*

²¹ *Там само, с. 154.*

²² *Косик В. Україна... с. 393.*

ця країна є природним союзником демократичних країн у разі можливого післявоєнного німецького реваншу.²³

Вперше на міжнародному рівні питання «добровільного» переселення людей, що опиняться у інонаціональній державі, було обговорене на мирній конференції у Тегерані під час дискусій щодо пролягання майбутніх кордонів у Східній Європі. Зокрема, на післяобідній нараді 1 грудня 1943 р. Сталін заявив, що «українські землі повинні відійти до України, а білоруські – до Білорусії», тобто між СРСР та Польщею кордон повинен пролягати у межах, встановлених у 1939 р. Польща ж на томість повинна отримати землі на заході як такі, що завжди були польськими. Тоді ж В.Черчілль навів свій відомий приклад із трьома сірниками, де один символізував кордон Німеччини, другий – Польщі, третій – СРСР. Всіх їх, на думку британського Прем'єр-міністра, варто відсунути в західному напрямку для «...вирішення одного з головних завдань, що стоять перед союзниками, – гарантування безпеки західних кордонів Радянського Союзу».²⁴

Водночас, розуміючи, що відстояти довоєнні кордони Польщі не вдасться, британський Прем'єр-міністр В.Черчілль відзначив, що «... основа польської держави й народу має бути розташована між так званою лінією Керзона і лінією ріки Одер, з включення в склад Польщі Східної Пруссії та Оппельської провінції».²⁵ На думку В.Черчілля «...поляки на схід від лінії Керзона матимуть право репатріюватися з земель, окупованих росіянами, а українці і білоруси з властивої Польщі матимуть подібне право повернути на схід від лінії Керзона».²⁶ Що цікаво, в радянському виданні документів, присвяченому Тегеранській конференції, слова В.Черчілля наводяться аналогічно, але фраза про майбутнє переселення українців та білорусів – відсутня.²⁷ Вочевидь редактори радянського збірника документів воліли не згадувати про переселення, яке з самого початку носило ознаки депортації. Лише в одному місці наведена фраза британського прем'єра про те, що «... кінцеве проведення кордону потребує детального вивчення і можливого розселення населення в деяких пунктах».²⁸ Врешті під час наради 1 грудня В.Черчілль вчергове пообіцяв переконати польський еміграційний уряд прийняти нові перенесені на захід кордони Польщі.²⁹ Ці поступки В.Черчілля відносно східного польського кордону на користь СРСР вочевидь були зумовлені простою логікою: британський лідер волів поступитись і пересунути кордони на захід, лише щоб добитись хоч якихось гарантій того, що окупована радянськими військами Польща буде повернута законному еміграційному уряду й не стане черговим радянським сателітом, якими перед війною вже стали анексовані прибалтійські республіки. Тому і в Тегерані, і на подальших конференціях, і в особистому листуванні із Й.Сталіном він усіляко намагався примирити радянський та польський уряди й добитись відновлення між ними дипломатичних відносин. В подальшому британський очільник очікував визнання з боку СРСР еміграційного уряду як легітимного керівника відтвореної Польщі.

Також є думка, що В.Черчілль свідомо пішов на територіальні поступки, оскільки із початку війни у союзників часто виникала думка про те, що СРСР не проти укласти сепаратний мир із нацистською Німеччиною. Й.Сталін постійно звинувачував союзників у відкладанні термінів висадки у Франції і вимагав гарантій її якнайскорішого початку. Врешті в 1943 р. на деякий час посол Максим Литвинов навіть був відкликаний із Вашингтона, а Іван Майський – із Лондона. Під час війни такі кроки прийнято вважати не цілком дружніми та безпечними для країн, з яких відкликаються послы. Врешті це був би не перший союз Й.Сталіна й А.Гітлера. Тому постійними поставками озброєнь та сировини, а також серйозними територіальними поступками на східному кордоні Польщі союзники намагались забезпечити собі лояльність радянського керівництва.³⁰

З іншого боку, В.Черчілль здійснював постійний тиск на еміграційний уряд, бажаючи зробити його більш поступливим щодо східного кордону. Більше того, вже в січні 1944 р. В.Черчілль заявив С.Миколайчику про неминуче «добровільне» переселення українського, білоруського та польського народів, що стане наслідком повоєнної зміни кордонів. На думку В.Черчілля, поляки отримають можливість переселитися з підрадянських територій до Польщі, а українці – із території Закерзоння переїхати на схід. Спроби польського очільника апелювати до англо-польського пакту 1939 р., згідно якого Британія повинна була боронити Польщу від німецької агресії, позитивних наслідків не

²³ *Документы и материалы по истории советско-польских отношений*. Т. VIII, сс.36-39.

²⁴ *Советский Союз на международных конференциях...* Т.2., сс. 34, 164-165.

²⁵ *Там само*, Т.2., с. 35.

²⁶ *Пастернак*. Назв. праця, с. 296.

²⁷ *Советский Союз на международных конференциях...* Т.2., с.165.

²⁸ *Там само*, Т.2., с.167.

²⁹ *Косик В.* Україна... с. 406.

³⁰ *Джурозель Ж.-Б.* Історія дипломатії, сс. 324, 326

дали. В.Черчилль цілковито прямо заявив, що «...Велика Британія та Америка не будуть воювати за східні кордони Польщі».³¹ Цей монолог британського очільника, зафіксований самим С.Миколайчиком, був першою згадкою у дипломатичних розмовах про «репатріацію» саме українців Закерзоння. Вочевидь саме під тиском В.Черчилля та Е.Ідена 5 січня 1944 р. польський еміграційний уряд опублікував відозву в зв'язку з переходом Червоною Армією радянсько-польського кордону, який існував до вересня 1939 р. У цьому документі заявлено про «непорушні права Польщі на незалежність», проте жодним словом не відстоюється східний кордон держави до вересня 1939 р. Всього лиш сказано, що «...радянські війська перейшли – як повідомляють зведення – державний кордон Польщі».³² Після того, як радянськи уряд у своїй відповіді вчергове підкреслив незмінність кордонів вересня 1939 р., 15 січня 1945 р. еміграційний уряд опублікував Декларацію, в якій заявив, що в умовах триваючої війни «...польський уряд вважає більш доцільним утриматися від подальших публічних дискусій».³³

Перемовини В.Черчилля та С.Миколайчика відбулись і в лютому. Попри наполягання британського прем'єр-міністра на схваленні еміграційним урядом кордону по лінії Керзона, С.Миколайчик відкидав британські домагання, вперто сподіваючись зберегти Львів та Вільнюс у межах відродженої Польщі. Вочевидь за такими прагненнями польський очільник так і не вловив, що перемовини йдуть не про польські кордони, а про реальну загрозу цілковитої втрати незалежності.³⁴

Тим часом Й.Сталін 4 лютого 1944 р. у листі до В.Черчилля дав зрозуміти, що не вважає згоду британців на проведення східного кордону Польщі по лінії Керзона надмірною поступкою, оскільки вона не є крайньою західною межею розселення українців і проходить східніше від кордону СРСР 1939 р. В цьому випадку етнічні межі розселення українців були лише способом отримати поступку союзників у регіоні, який був для СРСР набагато важливіший в геополітичному плані. В даному випадку мова йде про Східну Пруссію, частину якої, разом із узбережжям Балтійського моря бажав отримати Радянський Союз. Землі українського Закерзоння були фактично обміняні на можливість збудувати військово-морську базу в зоні, розміщеній в незамерзаючій частині Балтики. «Ми, – писав Й.Сталін, – претендуємо на то, щоб північно-східна частина Східної Пруссії, враховуючи порт Кенінгсберг, як незамерзаючий порт, відійшла до Радянського Союзу... Без задоволення цієї мінімальної претензії Радянського Союзу, поступка Радянського Союзу, що отримала вираження в лінії Керзона, втрачає будь-який зміст, як про це я вже Вам говорив у Тегерані».³⁵ 6 лютого 1944 р. В.Черчилль вперше повідомив своїх польських колег про те, що Східна Пруссія, попри всі сподівання, не відійде до Польщі. Вона, разом із Кенігсбергом, перейде у власність Радянського Союзу, оскільки ці землі «щедро політи кров'ю» радянських солдат.³⁶

Після перемовин у Тегерані В.Черчилль 22 лютого 1944 р. під час засідання Палати Громад англійського парламенту вперше публічно і максимально чітко озвучив свою позицію відносно східного кордону Польщі: «Уряд його величності ніколи не надавав Польщі гарантій будь-якої лінії кордону. Ми не схвалювали захоплення Вільнюса Польщею в 1920 р. Англійська позиція знайшла своє вираження в так званій лінії Керзона...» Відповідаючи на протест поляків з цього приводу, Е.Іден, повідомив, що такий виступ зроблений в тому числі й з метою, щоб справити позитивний вплив на Москву та сприяти якнайшвидшому врегулюванню польсько-радянського конфлікту.³⁷

Також під час цього виступу в Палаті Громад, В.Черчилль заявив, що «репатріація» українців та поляків є неминучою. «Не буде переміщення населення, що створює безконечну боротьбу, як в Ельзас-Льоторінгії. Буде перепроваджено вичищення. Я не є стурбований перспективами важкого положення населення, що має бути переселене, ані не журюся його розмірами, що не має прецедентів в попередніх часах, з уваги на сучасні можливості». Прем'єр-міністр не бачив жодних причин, які б завадили великим державам провести таке переселення відразу, як тільки про це буде досягнута відповідна домовленість.³⁸

У подальшому листуванні із очільником СРСР В.Черчилль постійно інформував, що ним та міністром закордонних справ Великобританії Е.Іденом впродовж січня-лютого 1944 р. проводиться постійна робота з польським урядом, який повинен визнати східний кордон по лінії Керзона. Проте

³¹ Пастернак Є. Нарис... , сс.297-298.

³² *Документи и материалы по истории советско-польских отношений*. Т. VIII, сс.14-15; *Sprawa polska w czasie wojny swatowej na arenie miedzynarodowej*. Zbiór dokumentów. Warszawa, 1965, сс.452-454.

³³ *Документи и материалы по истории советско-польских отношений*. Т. VIII, сс.14-15; *Известия*, 11января. 1944 г. № 9; *Правда*, 17 января 1944 г. №15.

³⁴ *Зашкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі...* с. 531

³⁵ *Переписка Председателя Совета Министров СССР...* В 2-х томах. Том первый, Москва, 1958. с.197.

³⁶ *Переписка Председателя Совета Министров СССР...* В 2-х т. Т.1. Москва, 1976, с.242.

³⁷ *Документи и материалы по истории советско-польских отношений*. Т. VIII, с.57.

³⁸ Пастернак Є. Нарис... с.298.

Й. Сталін вимагав не просто визнання поляками територіальних поступок на східному кордоні, але й публічного оголошення цих поступок. Врешті у листі від 27 лютого 1944 р. В.Черчілль повідомив, що поляки готові заявити, що «...Ризька лінія вже не відповідає дійсному стану речей...» та обговорити нове розмежування територій з СРСР, за участі Великобританії, як частину загального врегулювання «...питання про новий кордон між Польщею та Радянським Союзом разом із питання про майбутні кордони Польщі на півночі та на заході». Публічно проголосити про це, за словами В.Черчілля, поляки відмовлялись, оскільки територіальні поступки на сході без оголошення нових надбань на заході моментально б дезавували еміграційний уряд у Лондоні в очах польського підпільного руху та й взагалі всього польського суспільства. Тож робити такий публічний крок, який би швидко знищив репутацію еміграційного уряду С.Миколайчик, не хотів.³⁹

Варто зазначити, що в лютому 1944 р. радянські війська лише проводили Корсунь-Шевченківську операцію та зайняли частину Правобережної України.⁴⁰ До окупації Пруссії, яка б мала бути надана Польщі у вигляді компенсації за втрату територій на сході, було ще дуже далеко.

Водночас у цьому ж листі від 27 лютого 1944 р. В.Черчілль пропонує Й.Сталіну, щоб радянський уряд сприяв поверненню польського уряду на визволені території. Бажано б було, на думку В.Черчілля, якби радянське керівництво продовжило консультації з британськими та американськими союзниками і, хоча б інколи, з польським еміграційним урядом у справі створення цивільної адміністрації на зайнятих Червоною армією територіях. І також польський еміграційний уряд, за словами британського очільника, хотів би мати території довкола Львова та Вільнюса, де зосереджено багато поляків, придатних до військової служби у війні проти нацистської Німеччини. Зі свого боку британський прем'єр запевняє, що польський уряд розуміє, що ні за яких обставин ці міста Польщі не віддадуть. З іншого В.Черчілль просить Й.Сталіна фактично дозволу запевнити поляків, «що район, який має бути переданий в управління польської цивільної адміністрації буде включати хоча б всю Польщу на захід від лінії Керзона».⁴¹

Проблему кордону, на думку В.Черчілля, варто вирішувати лише під час польсько-радянських переговорів, які будуть складовою частиною загального територіального врегулювання в Європі. Такий договір може бути ратифікований лише тоді, коли держави-переможці зберуться за спільним столом під час укладення загального миру.⁴² Вочевидь це були не просто думки одного з основних світових політиків того часу. Це цілком реальне декларування позиції уряду Британії, який небезпідставно побоювався, що в сорокових роках повториться ситуація двадцятих: всі території, які зайняла Червона армія, так і залишились радянськими. Тому всі територіальні питання відкладались до відкритих переговорів, які виключатимуть використання Радянським Союзом типової тактики «звершених фактів».

В контексті встановлення нових східних і, відповідно, західних кордонів Польщі, постало питання переселення українців із територій на захід від лінії Керзона в СРСР. Проте причин, з яких таке переселення обов'язково повинно проводитись, ніде у листуванні не наведено. Вочевидь існували якісь аналітичні довідки, відповідно до яких, на думку В.Черчілля, таке переселення було необхідним. І, судячи з наявних документів, ініціаторами майбутньої депортації був саме польський уряд в еміграції. Саме до його думки постійно апелює британський очільник. У листі Й.Сталіну від 27 лютого 1944 р. В.Черчілль запевняє, що «Польський уряд, враховуючи змішаний характер населення Східної Польщі, схвалив би кордон, проведений так, щоб він забезпечив максимальну однорідність населення з обох боків, в той ж час наскільки можливо зменшуючи обмін населенням та пов'язані з ним труднощі»⁴³. На його думку, майбутній договір між урядами СРСР та Великобританії має включати пункти не тільки про визнання суверенітету, незалежності, територіальної цілісності відтвореної Польщі, але й узгодження процедури обміну населенням між Польщею та Радянським Союзом.⁴⁴ Відповіддю була чергова відмова Й.Сталіна.⁴⁵

Сама лінія Керзона ні на початку ХХ ст., ні в його середині не була точною межею розселення українського і польського народів. На захід від неї були доволі значні території Лемківщини, Холмщини, Надсяння та Підляшшя, де українці були найчисленнішим народом. Складно сказати, чи орієнтувався В.Черчілль в тому, наскільки точно відповідають майбутні державні кордони реальним

³⁹ *Документы и материалы по истории советско-польских отношений*. Т. VIII., сс.44-45;

⁴⁰ *История Второй мировой войны. 1939 - 1945. В двенадцати томах. Том восьмой. Крушение оборонительной стратегии фашистского блока*. Москва, Ордена Трудового Красного Знамени Военное издательство Министерства обороны СССР, 1977, сс. 70-76.

⁴¹ *Переписка Председателя Совета Министров СССР...* В 2-х томах. Том первый. Москва, 1958, с.203

⁴² *Документы и материалы по истории советско-польских отношений*. Т. VIII, с.202

⁴³ *Переписка Председателя Совета Министров СССР...* В 2-х т. Т.1. Москва, 1976,с.241

⁴⁴ *Документы и материалы по истории советско-польских отношений*. Т. VIII, с.46.

⁴⁵ *Переписка Председателя Совета Министров СССР...* В 2-х т. Т.2. Москва, 1976, с.134

етнічним межам, та чи усвідомлював він, скільки сотень тисяч людей буде примусово переселено. Проте саме він пропонував підписати новий договір між урядами Великобританії, СРСР та Польщі, який мав би бути підписаний аж після визволення Варшави. В ньому британський Прем'єр-міністр хотів включити пункт, що дозволяє «узгодити процедуру обміну населення між Польщею та Радянським Союзом і процедуру повернення на батьківщину громадян цих держав». Саме під цим мирним формулюванням заховані примусові депортації понад півмільйона лише українців.⁴⁶

Загалом можна стверджувати, що основною метою дотичної до Польщі дипломатичної діяльності уряду Великобританії, було намагання будь-що домогтись повернення легітимного польського уряду в екзилі на території, які мали бути захоплені Червоною Армією в 1944-1945 рр. Британський уряд погоджувався на встановлення кордону по лінії Керзона не з огляду на інтереси українців чи поляків, а вважаючи це допустимою поступкою СРСР. В обмін на це СРСР мав би, на думку британців, погодитись із передачею екзильному уряду звільнених від нацистів територій Польщі.

Хоча уряд Великобританії не брав жодної участі в переселенні українців та поляків, проте він був цілковито освідомлений як про територіальні зміни в українсько-польському прикордонні, так і про майбутню депортацію. Впродовж 1944-1947 рр. радянсько-польський кордон швидко перетворився із адміністративного на етнічний. Швидка й кривава депортація закріпила й легітимізувала його не лише як міжнародну юридичну реальність, а й як чіткий українсько-польський міжнаціональний рубіж.

Volodymyr KITSAK

The Issue of the Western Ukrainian Ethnic Territories during and after the First World War on the International Arena: the British viewpoint

Based on the complex analysis of the published sources in modern Ukrainian, Soviet and foreign scientific literature, the reasons, course and consequences of the international negotiation aimed to establish the postwar borders of the European states are studied. The establishment of new borders on the East of Poland was one of the distinguishing features and it caused a lengthy discussion during the World War II. The position of the government of Great Britain played an exceedingly important part. It is stated in the article that the government of Great Britain headed by Winston Churchill clearly realized that the border on the Curzonline would not be able to guarantee population homogeneity from both sides of the border. For this reason the head of the British government considered that the mass migration of the Ukrainians and Poles was not only inevitable but also desirable. Kholmshchyna, Pidliashshia, Nadsiania and Lemkivshchyna had to be cleansed from indigenous Ukrainian people. Accepting border demarcation on the Curzonline as an important concessions to the Soviet Union, Churchill expected Stalin to do the same concessions to Poland with the legitimate government of Poland in exile to return to the Polish territory occupied by the Soviet army.

Key words: Soviet-Polish border, Zakerzonia (Trans-Cursonia), government of the Great Britain, deportation, World War II, Curzonline.

⁴⁶ Переписка Председателя Совета Министров... В 2-х томах. Том первый. Москва, 1958, с.205

УДК 94 (477) «1944/1951»

Андрій ЛЕСІЦЬКИЙ

Формування радянсько-польського кордону в 1944 – 51 рр. та його вплив на становище українців Закарпаття

Резюме: у статті розглянуто процес формування радянсько-польського післявоєнного кордону та те, як він змінив долю українців Закарпаття. Досліджено, що новий кордон було проведено без урахування межі етнічної території українців, внаслідок чого частина українців опинилася відрізаною від основної території проживання. Через договір про обмін населенням одна частина українців була депортована до СРСР, інша – до ново-приєднаних територій Польщі. З'ясована роль УПА у захисті місцевого населення від депортацій.

Ключові слова: лінія Керзона, кордон, Польща, СРСР, операція «Вісла», депортація.

Українсько-польські відносини – один із головних факторів української історії. За більш ніж тисячолітній період взаємодії польської та української держав та націй були періоди і співпраці, і ворожечі. Особливо тісно наша історія перепліталася між серединою XIV і серединою XX століть, коли поляки намагалися активно колонізувати українські землі, інколи стираючи межу між польським та українським світом. Цей складний період закінчився після Другої світової війни, коли СРСР на свій розсуд «намалював» новий кордон між Польщею та Україною – тодішньою УРСР. Ця подія мала вирішальне значення для життя сотень тисяч українців, які опинилися по той бік кордону – у Закарпатті – і зрештою були змушені покинути свої рідні краї.

Закарпаттям ми називаємо територію, заселену українцями, яка внаслідок повоєнного перерозподілу кордонів опинилася у складі Польщі, поза межами України (тодішньої УРСР). Назва походить від терміну «Лінія Керзона». У 1919 році, під час активних бойових дій між країнами Східної Європи, міністр закордонних справ Британії Джордж Керзон запропонував варіант східного кордону Польщі¹. Тоді цей варіант не був зреалізований, але після Другої світової війни радянсько-польський кордон приблизно співпав із Лінією Керзона.

Процес формування східного кордону Польщі має тривалу історію. Сучасний період цього процесу почався із Першою світовою війною та розпадом Австро-Угорської імперії, коли Польща та Україна відновили свою незалежність. Тут слід розрізняти фактичні чи адміністративні кордони і території етнічного розселення, які рідко співпадали. У 1918 році, за умовами Брестського миру, Холмщина увійшла до складу УНР. Того самого року українці Галичини почали процес створення ЗУНР і задекларували її кордон приблизно по межі суцільного розселення українців. Територія включала Надсяння та Лемківщину. Однак майже зразу польські збройні загопи захопили Надсяння і почали вторгнення в сторону Львова, на підтримку польським повстанцям міста. Тоді ж поляки захопили і Холмщину. Весною 1919 року, із прибуттям на фронт армії Галлера, поляки захопили решту Галичини та Волинь. Влітку частини УГА були змушені відступити за Збруч. У 1920 році Варшавська угода юридично оформила новий українсько-польський кордон, Галичина і Волинь визнавалися польською територією. Ризький мир між СРСР і Польщею передбачав кордон приблизно по тій самій лінії. Пізніше міжнародна спільнота визнала право Польщі на Західну Україну, в той час як польська влада на словах пообіцяла надати українцям автономію та поважати національні права українців (чого вона так і не виконала)². Отже, між 1919 та 1939 роками східний кордон Польщі проходив набагато даліше від західної межі етнічної території українців. Значна частина України – вся Волинь та Галичина – були включені до складу польської держави. У цей період становище

¹ Ольшанський Тадеуш Анджей. Формування польсько-українського кордону // Незалежний культурологічний часопис «І». Львів, 1998. № 12.

² Цельняк Ірина. «Переселенці»: Тисячолітня дорога Холмщини, Підляшшя, Надсяння і Лемківщини: історична розповідь. Львів : Край, 2009, с. 234 – 247.

українців на крайньому заході принципово не відрізнялося від становища інших українців Польщі: всі вони були в однаковому стані бездержавності з усіма наслідками.

Наступний доволі динамічний період постійної зміни кордонів – 1939 -1944 рр. Спершу пакт Молотова-Ріббентропа і пізніші радянсько-німецькі угоди значно відсунули радянський кордон на захід, однак ні Лемківщина, ні Холмщина, ні землі західного берега Сяну до УРСР не ввійшли. Очевидно, що сторони при формуванні нового кордону особливо не вдавалися у нюанси етнічних меж³. Згодом, 1941 року, німецький кордон знову пересунувся на схід, і Галичина опинилася у складі Великої Німеччини. Становила окремий дистрикт Галичина у складі Варшавського генерал-губернаторства. Межа дистрикту Галичина проходила на 30 – 20 км східніше попереднього радянсько-німецького кордону. 1944 рік позначився знову зміною влади і приходом радянських військ.

Саме у 1944 р. почався тривалий і трагічний процес формування радянсько-польського кордону, який остаточно завершився у 1951 р. Особливістю цього процесу було те, що радянська влада не враховувала побажань ні українців, ні поляків, ні міжнародної спільноти. Польський еміграційний уряд в Лондоні та уряд Великої Британії, який виступав головним захисником Польщі, вимагали відновлення кордонів 1939 року. Український визвольний рух, представлений ОУН та УПА, сподівався добитися відновлення незалежної України в етнічних межах, у тому числі з крайніми західними теренами. Натомість СРСР наполягав на поверненні кордону 1939 року і бажав залишити за собою західну Україну та західну Білорусь.

Ще до початку міжнародних переговорів про повоєнні кордони, які мали початися на Ялтинській конференції, СРСР та утворений ним Польський Комітет Національного Визволення (ПКНВ) – маріонетковий орган, який мав виступати начебто від імені поляків, на протигагу еміграційному уряду в Лондоні – 27 липня 1944 року уклали таємну угоду про новий кордон⁴. Було домовлено про розмежування по Лінії Керзона, приблизно повторюючи кордон 1939 року, з тією різницею, що обидва береги річки Сян відходять Польщі. Можна стверджувати, що нові кордони значною мірою ігнорували етнічний фактор і створювалися переважно з політичних мотивів, у залежності від забаганок радянської влади. З цього моменту набуває актуальності термін «Закерзоння», оскільки деяка частина українського населення опиняється відділеною від решти, і їхнє політичне становище стає відмінним від становища українців УРСР.

Окрім домовленості про кордон, 9 вересня з'явилася ще одна угода, яка і визначила подальшу долю сотень тисяч українців та поляків. Було домовлено про «евакуацію українського населення з території Польщі і польських громадян з території УРСР». Угода укладена між УРСР та ПКНВ, підписали її у Любліні Голова РНК УРСР Хрущов та Голова ПКНВ Осубка-Моравський. Згідно угоди, так званій евакуації підлягало населення Польщі «української, білоруської, російської і русинської національностей», а також всі поляки і євреї, «що перебували в польському громадянстві до 17 вересня 1939 року, які проживають в західних областях УРСР і бажають переселитися на територію Польщі». Договір підкреслював добровільність переселення, передбачав грошову компенсацію вартості майна, залишеного на старому місці проживання⁵. Обмін населенням планувалося провести між 15 жовтня 1944 р. і 1 лютого 1945 р., щоб встигнути до початку Ялтинської конференції, яка мала відбутися у лютому 1945 р. Справжня мета радянської влади – створити сприятливу картинку для того, щоб на майбутній Ялтинській конференції відстояти варіант радянсько-польського кордону по Лінії Керзона, спираючись на етнічний принцип розмежування⁶. Зрозуміло, що добровільність переселення була лише на папері, у підсумку мало бути досягнуто повного переселення згаданих меншин. Кінцевою метою акції були етнічно однорідна Польща і очищена від поляків УРСР.

Встановлення кордонів за етнічним принципом було проблемою, оскільки не існувало чіткої межі між територіями розселення українців та поляків. Це було наслідком довгої колонізації поляками території України від 1349 по 1939 рр. Найбільша частка польського населення була саме в Галичині, а в 20-их – 30-их рр. ХХ ст. активно заселялася і Волинь. Отож, по всій Західній Україні існували польські села, і чим далі на захід, тим їх ставало більше. Тим не менше, можна говорити про територію, де українці становили більшість населення, а також про українську етнічну територію, яка включала у себе всі землі, де компактно проживали українці (зона суцільного розселен-

³ Там само, с. 293 - 297

⁴ Ольшанський Тадеуш Анджей. Формування ...

⁵ Угода між Урядом Української Радянської Соціалістичної Республіки і Польським Комітетом Національного визволення про евакуацію українського населення з території Польщі і польських громадян з території УРСР. Міжнародна угода від 09.09.1944 // Офіційний вісник України. 2006. № 19. С. 188.

⁶ Сергійчук Володимир. Трагедія українців Польщі. Тернопіль : «Тернопіль», 1997, с. 94.

ня). Отож, українці становили більшість населення (у сільській місцевості) на частині лівого берега Західного Бугу, на усьому правому березі та частині лівого річки Сян, а також на північному схилі Карпат на захід від Сяну (Лемківщина). На захід від цієї лінії українські поселення теж траплялися, але вже значно рідше. Особливо велика частка українців була на Лемківщині, оскільки поляків не дуже цікавила колонізація гірських схилів Карпат, основна експансія йшла в бік рівнинної Галичини. Демографічні процеси призвели до того, що українська та польська зони розселення накладалися одна на одну. Межа української етнічної території не була чіткою, мала численні виступи, вигини, окремі острівці українських сіл у Польщі і такі самі острівці польських поселень всередині українських земель. Навіть така приблизна лінія не співпадала з Лінією Керзона, а знаходилася західніше нового польсько-радянського кордону. У містах Галичини українці рідко становили більшість населення (особливо у великих), але завжди входили до трьох найбільших етнічних груп, поряд з поляками та євреями. Що стосується найбільших міст Закерзоння, то найбільша група українців жила у Перемишлі – близько 20% жителів. В інших великих містах частка українців була набагато меншою. У сільській місцевості українці та поляки найчастіше проживали в окремих селах, тобто був поділ на українські та польські села. Траплялися, проте, села із змішаним населенням, було багато польсько-українських сімей та людей із змішаним походженням. Загалом у прикордонних воєводствах Польщі на 1944 р. жило, за різними даними, від 546 тис. до 1 млн. українців, а в Західній Україні – від 885 тис. до 1182 тис. поляків⁷. Отож, спроба встановлення кордону за етнічним принципом привела би до наступних двох варіантів: або залишити на території обох держав численні національні меншини українців та поляків, або здійснити їхнє переселення для досягнення етнічної однорідності. Уряд СРСР вибрав другий варіант.

Переселення українців почалися восени 1944 р. Спочатку дійсно була деяка кількість добровольців. Переважно це були люди, які недавно втратили свої будинки внаслідок нападів польських загонів, що мали місце впродовж усього періоду війни. Таким людям уже нічого було втрачати, і вони побоювалися нових нападів, тож вирішували почати нове життя вже на території іншої країни. Виїжджали й інші категорії населення, яких вдалося загітувати, зокрема ті, хто був пов'язаний з комуністичними чи москвофільськими організаціями. Однак, загальна кількість бажаючих була невеликою, і до 1 лютого 1945 р. завершити акцію не вдалося. Довелося продовжувати терміни переселення - така можливість була прописана у тексті Люблінської угоди⁸. Тим не менше, на Ялтинській конференції СРСР все ж наполіг на новому перерозподілі кордонів на свою користь, і в результаті союзники погодилися на кордон Польщі по Лінії Керзона, компенсувавши їй втрачені території за рахунок новоприєднаних земель на заході, які на той момент були німецькими. Варто наголосити, що питання Польщі та її кордонів було одним із головних у Другій світовій війні, і саме це становило основний предмет суперечок між союзниками. Зустрічається інформація, що керівництво Великої Британії всередині 1945 р. навіть розробляло план повномасштабної війни проти СРСР, щоб відстояти свій варіант вирішення польського питання, однак складність і можливий затяжний характер цієї війни, а також небажання США підтримати її утримали британців від реалізації цього задуму.

Перший етап переселення був нетривалим і закінчився взимку 1945 р. Відзначався добровільним характером, дотриманням усіх законних процедур. Однак через малу кількість охочих кінцевої мети не досягнув. Сторони були змушені продовжити терміни переселення до 1 травня. Загалом терміни продовжували 4 рази, останній – до 15 червня 1946 р⁹. Польська адміністрація зрозуміла, що добровільно виселити всіх не вийде, і почала примусові заходи, для чого були залучені загоны Війська Польського (ВП). В акціях брали участь 3, 8 та 9 піхотні дивізії ВП¹⁰. Загалом примусове виселення мало дві форми. Перша – пряма, коли військові загоны оточували село, давали людям кілька годин на збір, потім доправляли їх до пункту збору, звідки вагонами везли до кордону СРСР. У такій ситуації вже ні про яку добровільність чи дотримання бюрократичних процедур, прописаних законом, не йшлося. Другий спосіб можна назвати непрямим, коли польські озброєні банди з дозволу чи з наказу влади нападали на українське село, вчиняли там погром, вбивали і катували цивільне населення, маючи на меті залякати чи фізично знищити українців. Наймасовішим за кількістю жертв серед таких нападів було знищення села Павлокома, під час

⁷ Акція «Вісла» в контексті українсько-польських відносин ХХ століття. Збірник матеріалів регіональної наукової конференції, присвяченої 50-літтю операції «Вісла». За ред. М. Геника. Івано-Франківськ, 1999, с. 31; *Атлас України й суміжних країн*. Під заг. ред. В. Кубійовича. Львів: Український Видавничий Інститут у Львові, 1937, с. 17 – 19, 68 – 70; *Сергійчук Володимир*. Трагедія ... с. 19 – 21.

⁸ *Угода між Урядом Української Радянської Соціалістичної Республіки...*, с. 188.

⁹ Акція «Вісла» в контексті ... с.32.

¹⁰ Там само, с.35 – 36.

якого загинуло близько 300 українців¹¹. Такі люди, яким вдалося пережити подібні напади чи чули про ці напади від інших, втративши майно, рідних чи здоров'я, боячись повторного нападу, самі погоджувалися виїхати добровільно, надіючись, що на новому місці будуть у безпеці. Отже, на першому етапі, який тривав півроку, українців лише агітували виїхати з Польщі. На другому етапі, починаючи з 1945 року, українців змушували до переселення залякуванням або примусово депортовували силами військ.

1945 рік відзначився ще однією важливою подією. 16 серпня у Москві був підписаний вже офіційний договір про радянсько-польський кордон, який затвердив варіант кордону, ухвалений на Ялтинській конференції. Ратифікували договір 5 лютого 1946 р. Новий договір дав поштовх демаркації кордону на місцевості та уточнення того, як саме цей кордон проходитиме, через які населені пункти та об'єкти (до того задекларований кордон був лише приблизним). Отож, остаточний варіант кордону пролягав по річці Західний Буг, до місця впадіння притоки Солокії (біля сучасного Червонограда, тодішнього Христинополя), тоді вгору по Солокії, від Солокії по прямій вздовж Лінії Керзона до верхньої течії Сяну, потім вздовж Сяну до кордону з Чехословаччиною. Від кордону 1939 р. відрізнявся тим, що до Польщі перейшла смуга між річкою Сян і Лінією Керзона¹². Офіційний договір про кордон поклав початок найбільш активній фазі примусового виселення українців силами ВП.

Незважаючи на значні обсяги репресій, українське населення масово чинило спротив депортаціям. Багато хто банально не хотіли покидати рідні землі. Варто наголосити, що, наприклад, у Надсянні з 1939 р. по 1944 р. влада змінювалася чотири рази, тож люди мимоволі звикли до зміни режимів, і багато хто надіявся, що нова влада теж буде недовговічною. Свій вклад робили і ті переселенці, хто, виїхавши спочатку до СРСР, зрозуміли, що там умови життя не легші, ніж на старому місці, і втікали назад у Польщу. Це була наочна контр-агітація для потенційних добровольців. Через ці всі обставини місцеві українці різними способами намагалися уникнути виселення. Найпростішим способом були втечі в ліс. Коли селянам щастило дізнатися, що до села наближається військо, вони тікали з домівок з надією перечекаати облогу і пропустити свою «чергу». Багато хто пробував видати себе за поляків, щоб їх викреслили з депортаційних списків. Було чимало випадків переходу людей в римо-католицький обряд, так як це було однією із основних ознак приналежності до польського народу. Взагалі, у попередні історичні періоди, коли релігійна самоідентифікація була поширенішою за національну, часто саме приналежність до римо- чи греко-католицької церкви було основним способом відрізнити українця від поляка. Деякі українці пробували запевнити свою лояльність перед польською владою, сподіваючись, що так себе забезпечать від депортації¹³. Тоді не всі розуміли, що не лояльність чи нелояльність до польської влади була підставою виселення, а сам лише факт приналежності до українського народу. Особливо іронічно це було по відношенню до тих українців, хто раніше проявляв проросійські чи прорадянські симпатії, належав до комуністичних чи москвофільських організацій – їх депортовували з ініціативи тих сил, прихильниками яких вони себе вважали.

Найбільш ефективною протидією проти депортацій була діяльність УПА. УПА діяла масово по всій території Західної України і в тих регіонах, де це дозволяли підтримка населення та природні умови для партизанського руху. У структурно-територіальному плані УПА поділялася на три Генеральні Військові Округи: УПА-Північ, УПА-Південь, УПА-Захід. ГВО поділялися на Військові Округи. На території Закерзоння діяли загони ВО «Сян» УПА-Захід. Командиром ВО «Сян» був полковник Мирослав Онишкевич – «Орест». ВО «Сян» складалася із трьох Тактичних Відтинків: «Лемко», «Бастіон» і «Данилів». Всього на території діяли чотири курені, у кожному курені – по 3 – 5 сотень. Загальна чисельність вояків УПА на Закерзонні становила близько 2 – 2,5 тисячі бійців¹⁴.

На першому етапі переселень, коли виїжджали лише добровольці, УПА ніяк їм не перешкоджала. Згодом, коли людей почали депортовувати, коли активізувалися напади бандформувань на села, активізувалася й УПА. Було проведено мобілізацію, створено нову структуру на місцях, вже описану вище (оскільки під час проходження радянсько-німецького фронту загони УПА відступили з цієї території)¹⁵. Основним завданням став захист цивільного українського населення від нападів і

¹¹ Польсько-українські стосунки в 1942–1947 роках у документах ОУН та УПА: у 2 т. / Відп. ред. та упоряд. В. М. В'ятрович. Т. 2. Війна після війни. 1945–1947. Львів: Центр досліджень визвольного руху, 2011, с. 890 – 893.

¹² Ольшанський Тадеуш Анджей. Формування ...

¹³ Акція «Вісла» в контексті ... с. 37.

¹⁴ Содоль Петро. Українська Повстанча Армія, 1943 – 49. Довідник. Нью-Йорк : Пролог, 1994, с. 24 – 29; Шаповал Юрій. ОУН і УПА на терені Польщі (1944 – 1947 рр.). К., 2000, с. 20 – 21.

¹⁵ Мірчук Петро. Українська Повстанська Армія 1942 - 1952. Мюнхен, 1953, с. 166 – 172.

примусових виселень. Для цього повстанці вдавалися до різних заходів: безпосередня охорона сіл, відбиття нападів на села, бої з бандами, відділами війська і міліції, вистежування ворожих загонів і влаштування засідок, напади на конвої з переселенцями, на місця збору переселенців і повернення жителів додому, підриви мостів та залізниць, напади на залізничні станції, на місця базування війська чи міліції¹⁶. Поряд із тим поширювали відозви до населення із закликом не покидати рідні місця, аргументуючи це багатьма причинами¹⁷. Взагалі між УПА і цивільним населенням була вигідна співпраця: УПА була єдиним захистом для місцевих українців і отримувала від них підтримку, інформацію, їжу, одяг, лікування, новобранців і все необхідне для партизанської діяльності. Водночас УПА пробувала знайти примирення з окремими польськими силами. В тодішній Польщі, окрім офіційних державних структур, контрольованих комуністичними силами, існував ще й власний рух опору – колишня Армія Крайова, яка тепер називалася «Воля і Незалежність» (ВІН). Це були ті представники АК, які не визнали нового режиму і продовжували збройну боротьбу проти нової влади. УПА вдалося укласти перемир'я з ВІН, домовитися про припинення нападів загонів ВІН на українські села, що дозволило ще більше розбудувати структуру УПА на цих теренах і навіть фактично створити повстанську республіку. Опис цієї республіки в спогадах сотника Стебельського ще раз демонструє, наскільки активно українське населення підтримувало УПА: «В терені зорганізовано систему постачання. Встановлено постійні приділи харчування. Навіть проїзджі - кінями, підводами чи роверами - повстанці отримували на приділові картки з магазинів харчі й інші предмети щоденного вжитку. Постали наші малі фабрики, що виробляли: тютюн з етикетками УПА, цигарки, пасту, мило й шкіру. Селяни виварювали сіль, робили мазилу до обуви, зброї й возів. Працювали швальні білизни, мундирів, взуття, робітні скарпеток, панчіх, рукавиць, шаликів, светерів, бандажів, рушників тощо... Скрізь відбувалися військові вишколи, не тільки молоді, але й усієї мужви... Відбуваються санітарні вишколи дівчат... Працюють кузні й слюсарі, де направляють зброю, доробляють потрібні частини. Проводиться збірка всієї зброї й амуніції. Ведеться облік українського й польського населення. Вся мужва, спосібна носити зброю - зареєстрована. По селах відбуваються пописи хорів та театральних гуртків»¹⁸.

Перемир'я з ВІН принесло деяке полегшення для УПА. Дійшло навіть до спільних військових акцій УПА і ВІН проти комуністичних сил, як, наприклад, напад на гарнізон міста Грубешів у ніч на 28 травня 1946 р¹⁹. Українці всіляко намагалися переконати поляків у своїх відозвах, що їхні вороги – не українці, а комуністичні окупанти і їхні служителі. Це робилося заради спроб припинити сутички між поляками та українцями і спрямувати польський гнів на СРСР. Водночас УПА попереджала, що за напади на українське населення буде карати організаторів та виконавців цих акцій²⁰.

Тим часом закінчилося чергове продовження терміну «евакуації», і після 15 червня 1946 р. СРСР заклав кордон для переселенців, залишивши долю решти українців у руках польського уряду. За весь цей час із Польщі було виселено 482 тисячі українців, а з УРСР – 788 тисяч поляків²¹. За офіційними даними, на території Польщі ще залишалось близько 20 тисяч українців. Польська влада остерігалася, щоб ця група населення, проживаючи компактно у прикордонній зоні, при сприятливих обставинах не забажала приєднання до УРСР чи автономії. Було прийнято рішення переселити залишок українського населення на північ та захід Польщі, до «новоприєднаних» від Німеччини земель. У квітні – липні 1945 р. провели операцію «Вісла», під час якої виселили не 20 тисяч людей, як планувалося, а більше 140 тисяч українців – у влади були неточні дані про чисельність населення²². В число переміщених осіб ввійшли і змішані сім'ї. Згідно плану, всіх розселяли так, щоб українці не утворювали компактних груп і не перевищували 10 % населення, хоча через їхню значну чисельність цей показник подекуди було перевищено. Представників української інтелігенції засилали окремо від решти українців, щоб ті не мали змоги організувати національне і культурне життя для своїх співвітчизників. Тих, хто підозрювався у зв'язках з УПА чи пробував тікати, опиратися акції, ув'язнювали у таборі міста Явожно, куди потрапили 3,9 тисячі українців. Через жахливі умови життя у таборі більше 160 ув'язнених загинули²³. Ті переселенці, хто опинявся на новому місці, отримували доми, які залишили виселені німці і яких ще не зайняли поляки, які прибули в цю частину країни раніше і, відповідно, розібрали всі найкращі господарства. Часто це були зруйновані війною

¹⁶ Акція «Вісла» в контексті ..., с. 37.

¹⁷ Мірчук Петро. Українська ... с.170 – 172.

¹⁸ Хрін Степан. Крізь сміх заліза. Мюнхен : До Зброї, 1952, с. 127 – 128.

¹⁹ Польсько-українські ... с. 1229 – 1235.

²⁰ Там само, с. 1109 – 1153; Мірчук Петро. Українська ... с. 163 – 169.

²¹ Акція «Вісла» в контексті ... с. 38.

²² Там само, с. 44, 58 – 59.

²³ Явожно: спогади в'язнів польського концентраційного табору. Упоряд.: Б. Гук, М. Іваник. Львів : Видавництво Львівської політехніки, 2007, с. 283 – 309.

будинки, і їх доводилося відбудовувати²⁴. Окрім економічних труднощів, переселенці часто стикалися із ворожим ставленням місцевих поляків. Завершення операції «Вісла» та масових депортацій дозволило польській владі оголосити про виконання давно поставленої мети – утворення етнічно однорідної польської держави.

Другою важливою метою операції «Вісла» було припинення діяльності УПА в Польщі. Зробити це можна було тільки шляхом ліквідації соціальної бази УПА, що і було досягнуто виселенням всіх українців. Саме діяльність УПА і стала офіційним приводом для початку операції, а точніше – загибель генерала Кароля Сверчевського у засідці УПА, яку організував сотник Стебельський, 28 березня 1947 р. Сама операція планувалася вже давно, і відбулася би, навіть якби цієї події не трапилося, але загибель генерала дала можливість перекласти вину за ситуацію на УПА²⁵.

Для проведення операції проти 2 тисяч повстанців було залучено 120 тисяч польських вояків, а також укладено угоду про блокування кордону військами СРСР та Чехословаччини²⁶. Протягом трьох місяців загони УПА вели майже безперервні бої з військом, але після того, як на Закарпатті не залишилося українського населення, повстанці залишилися без постачання та без можливості переховуватися серед українських селян, практично на безлюдній території сам на сам із переважачим у багато разів противником. Продовжувати боротьбу в таких умовах не мало сенсу, і більшість загонів УПА отримали наказ перейти кордон і об'єднатися із силами УПА в УРСР. Деякі загони вирішили перейти кордон самостійно, оскільки втратили зв'язок із командуванням. Частина сотень мала інший наказ – здійснити пропагандивний рейд через територію Чехословаччини до американської зони окупації, щоб там донести інформацію до цивілізованого світу про справжню ситуацію в українських землях²⁷. Шлях на захід був важким і довгим, супроводжувався постійними боями із чехословацькою армією та поліцією, чимало повстанців загинули або потрапили в полон і були передані полякам²⁸.

Таким чином, у 1947 р., за словами польської влади, «українське питання було остаточно вирішено», і тривалий збройний конфлікт між українцями та поляками закінчився. Однак прикордонні території чекала ще одна трансформація. У 1951 р. відбувся останній територіальний обмін, під час якого СРСР отримав територію навколо міст Христинополь, Белз, Сокаль, із кількома родовищами вугілля, а Польщі передали територію у верхів'ї річки Сян – частину Західної Бойківщини, з містом Устрики Долішні²⁹. Під час цього обміну населення повинно було теж покинути згадані території. Поляків з Христинополя та околиць примусово переселили в бойківські села, а от бойків з Карпат – більше 32 тисяч – радянський режим депортував до українських степів, де їм, звиклим до життя в прохолодних і дощових горах, було дуже важко адаптуватися до посушливих степів і колгоспної системи. На початку вони не мали жител, змушені були будувати тимчасові курені чи ховатися у покинутих будівлях, а обмеження у пересуванні для них діяли до 60-их років. Влада СРСР вирішила таким чином підсилити відстаючі колгоспи, відправивши бойків до них як додаткові робочі руки. У міста, приєднані від Польщі, заселили робітників із різних частин держави, переважно працівників для шахт Львівсько-Волинського басейну.

Основною причиною, яка спонукала Польщу піти на такий крок, була економічна вигода. Окрім нафтових родовищ Бойківщини, Польща отримала можливість збудувати у верхів'ях Сяну одну із найпотужніших ГЕС держави, створення якої планувалося ще до Другої світової війни. Тепер, отримавши у володіння обидва береги річки Сян, поляки почали втілювати цей проект, і незабаром на місці колишніх бойківських сіл з'явилося водосховище³⁰. На цьому польсько-український кордон набув сучасного вигляду і не змінювався з 1951 року.

Отже, процес становлення радянсько-польського післявоєнного кордону відбувався переважно з волі керівництва СРСР. При цьому не були враховані ні фактичні етнічні межі, ні інтереси українського чи польського народів. Підставами для визначення кордону були політичні чи економічні інтереси радянського керівництва. Нове розмежування потягнуло за собою масові депортації мільйонів людей, що призвело до нового сплеску насильства та зміни етнічної картини значних територій Польщі та України.

²⁴ Цельняк Ірина. «Переселенці»: Тисячолітня дорога Холмщини, ..., с. 357 – 358.

²⁵ Акція «Вісла» в контексті ..., с. 57 – 58.

²⁶ Там само, с. 64 – 65.

²⁷ Мірчук Петро. Українська ... с. 192 – 193.

²⁸ Там само, с. 215 – 217.

²⁹ Ольшанський Тадеуш Анджей. Формування...

³⁰ Кляшторна Наталя. Акція-51. Останні свідки. Вінниця : ДП «ДКФ», 2006.

Andrii LESITSKYI

Shaping the Soviet-Polish Border in 1944 – 1951 and its Influence on the Status of Ukrainians in Zakerzonia

The article examines the process of shaping the Soviet-Polish post-war border and how it changed the fate of Ukrainians of the Zakerzonia region. It was investigated that the new border was drawn without taking into account the boundaries of the ethnic territory of Ukrainians, as a result of this some Ukrainians were cut off from the main territory of their residence. Due to the exchange agreement, one part of the Ukrainians was deported to the USSR and the other to the newly united territories of Poland. The role of the UPA in protecting the local population from deportations has been clarified.

Key words: Key words: Curzon Line, border, Poland, USSR, Operation Vistula, deportation.

ІДЕНТИФІКАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ НА ПОРУБІЖЖІ

- **Андрій КЕПША.**
Утремер як регіон формування прикордонної ідентичності в XI-XIII ст..... 125
- **Ольга ГОНЧАР.**
Формування світогляду історика в умовах українсько-російського пограниччя в XIX ст. (на прикладі Миколи Костомарова)..... 137
- **Михайло КРАСИКОВ.**
Перші харківські пам'ятники як маркери регіональної ідентичності..... 143
- **Павло ЛЕНЬО.**
Не/пам'ять про війну : особисті історії закарпатців про період 1938-1945 рр..... 157
- **Галина БОДНАР.**
Творення образу «своєї / свого» в листах до влади: приклад прохань про переїзд до Львова (за матеріалами Львівської міської ради середини 1940-х років)..... 165
- **Олександр КОЛОМІЙЧУК.**
Чуже пограниччя: образи Іншого в наративах українців, переселених із Західної Бойківщини в 1947 р..... 175
- **Ігор ТОДОРОВ, Наталія ТОДОРОВА.**
Боротьба за українську ідентичність на Донбасі напередодні та на початку російської агресії..... 183

УДК 94(4-15)»10/11»

Андрій КЕПША

Утремер як регіон формування прикордонної ідентичності в XI-XIII ст.

Регіон Утремеру або Близького Сходу (також відомий як Свята Земля, Палестина тощо) дає можливість розглянути його як прикордоння в різних розрізах та аспектах. Варто відзначити, що Близький Схід виступає географічним прикордонням для християнського світу. Землі, які були втрачені Візантійською імперією в XI ст., перейшли під владу нової військової і політичної сили в регіоні – Ісламу. Багато дискусій ведеться з приводу того, який саме етнічний чинник відіграв ключову роль в об'єднанні регіону – араби, тюрки, курди? Важливо те, ще регіон перебував на перетині торгівельних шляхів зі сходу на захід, та слугував брамою на схід для європейських народів.

Не менш важливим фактором був перетин двох аграрних світів – кочового/степового та осілого/аграрного. Вони відображали не тільки різні способи господарювання, але й різні способи мислення, поведінки, сприйняття часу, світу й самих себе. Вартою уваги є наявність великого переліку різних народів та етносів, які, більшою чи меншою мірою, перебували в даному регіоні – сирійці, араби, євреї, вірмени, тюрки, перси, греки, європейці тощо.

Врешті речт, Утремер (і Єрусалим перш за все) був місцем перетину трьох книжних релігій – християнство, іслам, іудаїзм. Як будували вони відносини між собою? Переважає фанатизм чи толерантність? Чи відбувався культурний обмін між ними? Наукові запозичення? Якщо розглянути кожну з релігій, то можна побачити «кордони» й в самих вище згаданих релігіях. В регіоні співіснують католики-франки, греки-, сирійці-, вірмени-православні, суніти й шиїти в серед мусульман, іудеї різного спрямування тощо. Отже, яким чином в регіоні співіснували такі різні релігії, народи, культури? Як фактор прикордоння вплинув на формування регіону?

Таке мозаїчне співжиття та співіснування культур, народів, релігій, способів життя вплинули на обмін в різних сферах життя. Запозичення відбувались як на політичному, так і на побутовому рівні. Міжконфесійні шлюби, міжрелігійні та міжнародні угоди, військові договори, науковий та культурний обмін впливали на всі присутні в регіоні народи. Чи можливо виділи окрему, специфічну, властиву даному регіону ідентичність? Прикордоння проводить невидимі межі у всіх сферах життя Святої Землі та створює унікальну ідентичність.

Ключові слова: хрестоносці, франки, мусульмани, кордони, ідентичність.

Регіон Близького Сходу або Утремеру віками приваблював погляди й інтереси як вчених і дослідників, так і безпосередньо політичних чи військових діячів. Вузька смужка прибережних земель Середземного моря віками була театром політичних протистоянь, військових конфліктів, міграцій, кровопролитних завоювань, піднесень і занепадів цивілізацій, релігій, культур тощо. Саме цей регіон сучасних Палестини, Ізраїлю, Сирії, Лівії та частин Туреччини, Іраку та Єгипту став епіцентром зазіхань та протистоянь різноманітних народів. Утремер був межею та прикордонням між релігіями та конфесіями, етносами та культурами, кочовим та осілим, аграрним та скотарським світами, міською та сільською цивілізаціями...

XI-XIII ст. змінюють та ускладнюють ситуацію докорінно. Цьому сприяли поява нової сили в регіоні – турків-сельджуків, які стали фактичними володарями регіону Близького Сходу. Але на кінець століття їм довелося зіштовхнутись з новими ворогами, які були невідомі (чи маловідомі) для місцевих володарів – франки (ifranji, firangi, gum). Саме під таким іменем лицарі-хрестоносці будуть відомі місцевому населенню.

Процеси зміни влади в регіоні й зміни в розстановці сил були сповнені конфліктів й війн, та чи існує можливість простежити «зворотню сторону медалі»? Чи була ця «зворотня сторона» взагалі? Регіон Утримеру вмщав в собі населення різноманітних релігій та конфесій, політичних устроїв, способу життя, звичок, поглядів на світ та на себе в тому світі. Чи можливо простежити способи порозуміння в регіоні з такою складною мозаїкою поглядів, релігій, мов тощо? Як вони впливали один на одного? Чи запозичували певні елементи один від одного? Чи вдавалось досягнути компромісів та що сприяло цьому? Пошуки відповідей на дані питання дадуть нам відповіді на ключову **проблему** даної роботи – чи можемо ми розглядати специфічну прикордонну ідентичність, яка була сформована в даному регіоні.

Оскільки регіон Близького Сходу і в XXI ст. залишається «гарячою точкою» в світі (особливо беручи до уваги події війни, яка все ще триває в Сирії), то увага дослідників сьогодення й минулого завжди була прикута до нього. Події в регіоні в XI-XIII ст. цікавили «західних» істориків перш за все в контексті так званих Хрестових походів. Дійсно, поява лицарів-хрестоносців на Близькому Сході, а згодом і держав хрестоносців, докорінно змінила даний регіон. Впливи римо-католицької церкви та європейських правителів ще ніколи не були такими сильними в Леванті. Як наслідок, підвищена увага європейців до ситуації в регіоні буде існувати не одне століття (а в пам'яті і мріях навіть довше). Увага істориків до подій хрестових походів відображена у фундаментальних працях, присвячених даним подіям. Безперечно, такі вчені як К.Сеттон, С.Рансіман, Дж.Райлі-Сміт, Т.Абсбрідж, К.Тайєрман, Дж.Філіпс, Т.Медден, Д.Ніколь становлять основу європейського та американського наукових світів. Більшість з цих праць приділяють увагу перш за все безпосередньо подіям хрестових походів, їх організації, процесів завоювання, формування нових політичних утворень на Близькому Сході, та розбудові цих держав. Звісно, не оминають увагою й головних героїв даних подій, а саме від лідерів Першого хрестового походу до героїв, які прагнули повернути втрачені землі й стали святими – зокрема, король Франції Людовік IX Святий. Але варто зауважити, що досить довгий час не існувало праць, які відображали б погляд на дані події з протилежної точки зору – з боку арабів мусульман, а саме цей світ Ісламу переживав в XI-XIII ст. події, насичені докорінними політичними змінами. Поглиблення розколу між шіїтами й сунітами, поява всередині конфесій нових сект (зокрема, ісмаїліти-асасини), протистояння двох халіфатів, вторгнення турків-сельджуків, ціла мозаїка різних політичних формувань (султанати, емірати тощо), вторгнення хрестоносців, спроби Візантії повернути втрачені території, прихід нової сили до влади в Єгипті – мамлюків, і врешті решт вторгнення монголів. Ситуація змінилась з появою праць таких вчених як Ф.Габріелі, М.Амін, К.Гілленбранд, Н.Крісті, П.Кобб, П.Шеведен тощо. Варто згадати роботи сучасних дослідників, які безпосередньо досліджують питання взаємовідносин між християнами (різних конфесій також), мусульманами, євреями тощо.¹ Таким чином, праць, безпосередньо присвячених розгляду взаємовідносин (особливо мирних – культурному обміну, запозичень й співжиття між народами, культурами й релігіями) в науковому світі бракує. Вищезазначений ракурс питання потребує подальших досліджень і дана праця присвячена саме таким **завданням**. Також вони полягають в тому, аби простежити процес формування прикордонної ідентичності під впливом різних факторів, зокрема угоди, династичні шлюби, система підпорядкування й управління місцевим населенням, відносини між локальними правителями, формування союзів між ними, такі фактори як релігійна чи конфесійна приналежність, географічні й господарські характеристики регіону. Такі **джерела** як листи, хроніки учасників та очевидців подій, договори про мир чи укладання союзів тощо відкривають нам можливість безпосередньо зрозуміти мотиви, цілі та систему пріоритетів, які формувались в даному регіоні серед локальних правителів та їхніх підданих. Слід зауважити, що джерельна база відображає різні погляди, різних сторін-учасників даних процесів. Йдеться про джерела створені як «чужинцями-франками» (Вільгельм Тірський, Фультхерій Шартрський, Альберт Аахенський тощо), так і місцевими авторами (іль-Ідрісі, аль-Каланісі, Усама ібн Мункіз, Матвій Едеський). Не менш цікавою стороною даного питання постають відомості відсторонених мандрівників, які могли відносно об'єктивно описати події (Бенджамін Туделла).

¹ *Ahmed Mohmed Sheir. Between peace and war: the peaceful memory of the Crusades between the Middle Ages and the Modern Arabic-Egyptian writings // Studies in Peace-building. History between East and West through the Middle Ages an Modern Era, Cairo, 2019, pp.145-164 ; Ali Ahmed Mohamed El-Sayed. Steps of the Damascene-Crusader peace-building until Treaty of (1140AD/534H). pp. 84-104 // Studies in Peace-building. History between East and West through the Middle Ages an Modern Era, Cairo, 2019, pp. 84-104 ; Chevedden Paul E. The Islamic View and The Christian View of the Crusades: A new Synthesis. History 93, no. 310 (April 2008): pp.181-200 ; Kohler Michael A. Alliances and treaties between Frankish and Muslim rulers in the Middle East. Cross-cultural diplomacy in the period of the Crusades. Trans. by Peter M. Holt, Leiden/Boston: Brill, 2013, p. 363 ; MacEvitt Christopher. The Crusades and the Christian world of the East. Rough tolerance, Philadelphia: PENN, 2008, p. 272.*

Таким чином, джерельна база, у вигляді перекладів та будучи в загальному доступі, дають можливість спробувати якомога краще дослідити дану проблему та знайти відповіді на поставлені нами питання.

Виклад основного матеріалу. Розглядаючи регіон Утремеру, перш за все варто звернути увагу на географію та *природні чинники*, які відігравали надзвичайно важливу роль в перебігу політичних подій, та формуванню побутового життя місцевих жителів. В більшості земель Близького Сходу літня пора була занадто жаркою для ведення активних воєнних дій, особливо на відкритих територіях. Осіння та зимова пора ж були занадто вологими (зокрема, в Сирії) чи холодними (в Анатолії чи Іраку). Треба було зважати на періоди збору врожаю, доступністю гірських доріг, щорічними паводками Нілу, Тигру чи Євфрату (що безпосередньо відображалось на економічному становищі головних гравців регіону). Мусони в Індійському океані могли впливати на морську торгівлю чи податкові стягнення в Єгипті, наприклад. Поширення хвороб та епідемій в регіоні теж значною мірою залежало від природних умов. Вони вражали осіле населення більше ніж кочові народи, міських жителів більше аніж сільських, прийдешніх чужинців більше ніж місцеве населення. Тому багато політичних та військових подій залежали саме від вище зазначених факторів.²

Регіон Близького Сходу також став місцем перетину двох світів – осілого й кочового. Звичайно, ця відмінність відображалась в способі ведення господарства, раціоні, системі відносин всередині суспільств, ієрархії в цих суспільствах, формуванню владних органів, та систему поглядів на світ загалом. Не слід забувати, що саме цими землями проходив відомий «шовковий шлях», який з'єднував світи Сходу і Заходу. Утремер фактично став місцем контакту цих світів, а такі порти як Акра, Яффа чи Александрія в Єгипті – центрами співпраці сотень народів, мов, культур та економік.³ Середземне море продовжувало відігравати головну роль в об'єднанні світів Сходу і Заходу, хоча залишалось дуже небезпечним, таємничим, але водночас і привабливим – межа і бар'єр, які з'єднували цивілізації. Варто зауважити, що цивілізація Ісламу переживала на X ст. період свого розквіту. Це була цивілізація міст: Багдад, Дамаск, Каїр, Севілья нараховували сотні тисяч жителів. В той самий час міста Західної Європи нараховували тільки десятки тисяч населення (Париж, Рим, Флоренція тощо). Тільки Константинополь міг конкурувати з мегаполісами мусульманського світу. Таким чином, християнський західний світ поставав в більшій мірі як сільський-аграрний, а мусульманський східний світ як міський (частково кочовий).

Не слід забувати, що Схід займав важливе місце в уявленні людей середньовічної християнської Європи. Це була саме та частина світу, де знаходився рай (на схід та на південь). Край, сповнений всього чудесного, неймовірного, уявного й міфічного. Натомість захід і північ поставали в уяві людей як місце, де знаходиться вхід у пекло.⁴ Важливу роль у формуванні таких уявлень відіграє місто, яке було головною метою так званого Першого хрестового походу – Єрусалим. Саме це сакральне місто (для трьох релігій – християнства, ісламу й іудаїзму) приваблювало погляди правителів різних куточків світу. Єрусалим постає як центр світу і на тодішніх мапах як серед християн, так і серед мусульман (з варіаціями в центрі світу Мекки і Медини). Загалом світ та його частини сприймалися християнами через призму Святого Письма та отців церкви. Азія – «країна Сима», Європа – «країна Яфета», Африка – «країна Хама», згідно з Ісидором Севільським. І кожна з цих частин світу відрізнялись рівнем сакральності.⁵

Якщо для жителя Західної Європи ліс був вмістилищем небезпек, таємниць і відлюдників (хоча водночас і джерелом життя), то регіон Утремеру традиційно поставав як землі пустельні, де святість відлюдників була беззаперечною. Саме в пустелю відправлялись монахи-відлюдники, які представляли собою один з ідеалів середньовічної людини європейського Заходу.⁶

Схід мав вплив і на формування системи героїв для християн Західної Європи. Безперечними лідерами й прикладами для наслідування були герої Старого Заповіту – Ісус Навин, Іуда Маковей, Давид. Античність надає теж трійку героїв – Гектор Троянський, Александр Македонський, Юлій Цезар. Епоха Середньовіччя породжує своїх героїв – легендарний Артур, Карл Великий, Готфрід Бульйонський (роль цих героїв як прикладів для наслідування настільки велика, що навіть їхні мечі отримують власні імена і займають місце в свідомості середньовічної людини Заходу – Ескалібур, Жуайєз, Дюрандаль Роланда тощо).⁷

² *Nicolle David. Essential histories. The Crusades, London: Osprey, 2001, p. 54.*

³ *Jacoby David. Silk economics and cross-cultural artistic interaction: Byzantium, the Muslim world, and the Christian West // Dumbarton Oaks Papers, Vol.58. Harvard, 2004, pp. 197-240.*

⁴ *Гуревич Арон. Категории средневековой культуры, 2-е изд. Москва: Искусство, 1984, с. 81.*

⁵ Там само, с.70.

⁶ *Гофф Жак Ле. Середньовічна уява, Львів: Літопис, 2007, с. 69-73.*

⁷ *Гофф Жак Ле. Герои и чудеса Средних веков, Москва: Искусство, 2012, 218 с.*

Отже, Утремер постає як місце перетину кочового світу й осілого, суші й моря, цивілізацій міст й сіл, межею між святістю й мирським життям тощо. Уявлення про нього формувались в більшій мірі на основі релігійних вірувань, а природні фактори мали безпосередній вплив на перебіг воєнно-політичних та побутових подій в регіоні.

Середньовічне *суспільство* Західної Європи уявляло себе й формувалося перш за все під впливом релігійних чинників. Воно розглядалось цілісно як тіло Христа і догляд за ним (фізичний і духовний) було обов'язком кожного члена цього суспільства. Якщо хтось порушував це правило, наслідок відображався на всьому суспільстві.⁸ Частина сприймалась як ціле. Ранні концепції відгалужень від таких поглядів, а також ересі та їхній ефект на суспільство базувались на двох головних принципах. Перший принцип поставав на аграрній основі, який полягав у наступному порівнянні: якщо не доглядати поле з пшеницею, то там рано чи пізно з'явиться бур'ян, який зіпсує все поле й врожай. Тому викорчовувати й чистити поле від шкідливих рослин – обов'язок кожного члена громади. Другий принцип проводив паралель з людським тілом та хворобами. Якщо не позбавитись гангрени, то вона буде поширюватись тілом і врешті вб'є його. Так само й суспільство потребувало «духовної гігієни». Обидва підходи базувались на поняттях любові й благих намірів.⁹ Тим не менше, ті частини суспільства, які відповідно спростовували дані підходи, відступали від загальних принципів чи церковних догматів підлягали «викоріненню». Ті, хто не поділяв тіло Христа, мали бути знищені.¹⁰

Християнський цілісний суспільний організм як тіло Христа вплинуло на формування образу фізичного ідеалу. «Якщо можна говорити про такий ідеал в середньовічному західному суспільстві, то ним було розп'яття: мертве тіло з слідами тортур і мук, які Спаситель перетерпів, аби спокутувати гріхи людства».¹¹ Як наслідок, ідеалом в середньовічному суспільстві поставав монах, аскет, людина, яка відмовилась від всього мирського й присвятила себе служінню Богу й Церкві.¹² XI с. породжує новий варіант такого героя – лицар-хрестоносець. Оскільки лицар як такий відображав такі риси як відвага, сила, служіння високим ідеалам, то скерування цих рис для досягнення цілей на благо Церкви й християнства загалом, було новим ідеалом для суспільства. Хрестовий похід – найкраще втілення всіх лицарських рис, принципів та ідеалів. А лицар член ордену (тамплієри, госпітальєри, тевтонці тощо) – втілення ідеального лицаря.¹³ Саме ця ідея хрестового походу стає панівною з кінця XI ст. й відображає логічний наслідок ідеї прочанства.

Цілісність суспільства й світу загалом чітко відображена у відповідальності й спокутуванні гріхів. Всі покоління несуть відповідальність за первородний гріх. Таке ж уявлення панувало і про відповідальність євреїв. Вони становили значну частину населення міст Західної Європи. В Утремері ж вони були частиною корінного населення і брали активну участь в розвитку регіону. Суспільство християн вбачало в них винуватців розп'яття Ісуса. Як наслідок, події гріхопадіння й страстей Господніх «належали» не тільки минулому, вони тривали вічно. Саме тому періодичні єврейські погроми в Європі (зокрема, під час Першого хрестового походу 1096-1099 рр.) передбачали покарання саме винуватців смерті Спасителя.¹⁴

Євреї розглядалися як саме та частина суспільства, яка йому шкодить, яка відкидає істинні вірування, й винна в загибелі Спасителя. Одним з доказів гріховності цього народу була їхня діяльність в сфері лихварства. Оскільки відсотки за надану позику виплачувалися за пройдений час, це й становило найбільший гріх. Час – власність Бога. Людина не може володіти ним й отримувати з цього прибуток.¹⁵ Відхилення чи вихід за межі суспільства як «тіла Христа» часто призводило до вигнання чи й загибелі. Загалом, для більшості жителів середньовічної Західної Європи не існувало великої різниці між євреями й мусульманами, оскільки й одні й інші були відступниками. Саме тому хрестові походи розглядалися як субкатегорія християнської священної війни, яка в свою чергу розглядалась як субкатегорія християнської справедливої війни. Хрестоносці воювали проти мусульман, язичників, єретиків, політичних опонентів Папства в Середземномор'ї, Європі, Африці тощо.

⁸ Barbezat Michael D. *Burning bodies. Communities, eschatology, and the punishment of heresy in the Middle Ages*, Ithaca and London: Cornell University Press, 2018 – p. 43.

⁹ Ibidem, p. 37.

¹⁰ Ibidem, p. 36.

¹¹ Гуревич Арон. Категорії... с. 203.

¹² Варто згадати вислів Жака ле Гоффа «привілейовані сновидці», оскільки фактично тільки сні монахів (й в монастирському середовищі загалом) сприймалися в розрізі сакральному й не розглядалися як втручання диявольських сил.

¹³ Там само – с. 203.

¹⁴ Гуревич Арон. Категорії... с.111-112.

¹⁵ Там само, с.121-122.

Тим не менш, погляди на події хрестоносного руху розглядаються з полярних точок зору – «зіткнення цивілізацій» чи відносини співпраці, обміну, дипломатії, риторики тощо.¹⁶

Праведне християнське насилля могло бути виправданим, якщо відповідало наступним критеріям: це була відповідь на напад; очолювались авторитетною владою; здійснювалось з праведною метою й намірами. Фактично, Священна війна була одним із способів відносин – війна й насилля були її частинами. Такими самими рівноцінними складовими були співжиття, співпраця, дипломатія, шлюби й торгівля.¹⁷

Наявність законної й авторитетної влади відіграла особливу роль. Папа виступав як приклад, відображав певний образ. Він повинен, перш за все, бути святою людиною (метафорично), пастухом своєї отари. Його завданням було вести отару по тернистим шляхам до спокутування й спасіння, повертати в лоно Церкви відступників, захищати бідних і знедолених. Життя й діяльність Папи повинні бути яскравим прикладом християнського благочестя. Таким був ідеал... В реальному житті пастух зазвичай покладався на собак, які тримали овець в отарі. Собак, які мали підтримку й популярність серед пастухів, а не овець.¹⁸

Таким чином, християнське суспільство, яке розглядало євреїв, мусульман, язичників, єретиків як відступників за межами свого «тіла», створило ментальні (й більш реальні релігійні) кордони. Вони порушувались в Західній Європі XI-XIII ст. зазвичай у вигляді насилля, яке знаходило собі виправдання, слідуючи певним критеріям. Натомість регіон Утремеру демонструє нам злам цих кордонів. Міжетнічні, міжконфесійні зв'язки стануть невід'ємною частиною життя даного регіону.

Близький Схід найбільше з-поміж інших регіонів виділявся надзвичайно різнобарвною **релігійно-етнічною** мозаїкою. Він довгий час, який передував виникненню й поширенню ісламу ("jahiliyya"), перебував між сферами впливу Візантійської та Сассанідської імперіями. Не варто відкидати впливи королівства Аксум в Африці, яка теж поширювала ідеї православної церкви коптів. Фактично, регіон перебував в зоні впливу монотеїстичних релігій. З часу виникнення й поширення ісламу в VI-VII ст., після періоду Джагілії та правління чотирьох праведних халіфів, починається період Фітні ("Fitna") – громадянської війни всередині мусульманської спільноти. Згодом, в час правління династії Омейядів, починається активна експансія й поширення ісламу за рахунок земель Візантії, Сассанідів, Єгипту, решти північної Африки, Іберії, Кавказу й Центральної Азії тощо. Такі успіхи та такий короткий проміжок часу (VII-VIII ст.) пояснюються рядом причин, зокрема слабкістю ворогів, підтримкою місцевого населення, силою безпосередньо арабського населення, мотивації поширення ісламу («Futunāt» – «відкриття» ісламу, також завдяки торгівлі, культурі, подорожам тощо).

Період правління династії Аббасидів (750-1258 рр.) підносить цивілізацію ісламу на надзвичайно високий рівень розвитку. Саме тоді з'являються збірка «Тисяча і одна ніч», будується «кругле місто» Багдад, столиця й центр халіфів, формується бюрократична система, зміцнює позиції гарем (не можна забувати, наскільки високу роль відігравали в житті імперії такі постаті як Хайзуран чи Зубайда, дружина легендарного халіфа аль-Рашида (786-809). Але варто відмітити й такі роки як 945 та 1055, коли Багдад було захоплено й пройшли міграції персів-буїдів та турків-сельджуків відповідно. Поширення ісламу завдяки цим міграційним процесам відіграло значну роль. Варто зауважити, що тюрки-сельджуки приймають саме сунітський вид ісламу, натомість перси-буїди стають шиїтами. Якщо на перший час баланс сил зберігався (Аббасиди зберігали свої впливи в сферах моралі, релігії, права, а Буїди – політична сила, фінанси, бюрократія, війська тощо), то з появою турків-сельджуків починається масштабна децентралізація регіону. Саме тюрки будуть панівною силою в регіоні на момент появи лицарів-хрестоносців в Утремері. Боротьба за вплив і владу серед них за титул султана чи локальні володіння-емірати, сприятимуть успіхам франків. Варто зауважити, що за час поширення ісламу, змінились осередки його життя – якщо двір Омейядів розташовувався поряд з пустелею й зберігав давнє доісламське коріння, то двір Аббасидів – вже цивілізація міст.

Релігійна ідентичність регіону постає широким спектром. Іслам, який став панівною релігією в регіоні, зазнав розколу. Суперечка за істинного спадкоємця Мухаммеда й лідера мусульман врешті призвела до поділу на сунітів і шиїтів. Останні визнавали Алі (кузен та прийомний син Мухаммеда) та його спадкоємців справжніми наступниками Пророка, і вважались єретиками («шія» – розкол), відступниками. Вони вважали, що саме імам повинен очолювати правовірних мусульман.

¹⁶ Throop Susanna. A. The Crusades. An Epitome, Leeds: Kismet Press, 2018, p. 8.

¹⁷ Ibidem, p. 18-19.

¹⁸ Brundage James. The Medieval origins of the legal profession. Canonist, civilians, and courts, Chicago: the University of Chicago Press, 2008, p.132.

Решту праведних халіфів шиїти не визнають. Як наслідок, розпочалась боротьба всередині світу ісламу («dar al-Islam») і врешті решт призвела до політичного оформлення суперечності – шиїти створять противагу Аббасидському халіфату в Єгипті – Фатімідський халіфат зі столицею в Каїрі.¹⁹ Це протистояння особливо гостро проявлялось в Утремері, який постійно переходив з рук в руки. Не меншу роль зіграє той фактор, що нова сила регіону в XI ст. тюрки-сельджуки, приймуть варіант сунізму й будуть активно протистояти впливам Фатімідів і згодом, легендарний султан світу ісламу об'єднає під своєю владою землі від Єгипту до північної Сирії – Салах ад-Дін Юзуф. Після доленосної битви під Гаттіном 1187 року, війська хрестоносців зазнають нищівної поразки, що призведе до втрати священного міста Єрусалима, а згодом і до третього хрестового походу, одним з лідерів якого буде оспіваний сучасниками й нащадками король Англії Річард I Левове Серце.²⁰

Наявність значної кількості неарабського населення, й населення з іншими релігіями призвела до того, що іслам як панівна сила передбачав прихильне ставлення й до інших так званих «книжних релігій» - іудаїзму й християнства. Представники цих релігій займали окреме місце в мусульманському світі. «Люди Книги» (Ahl al-kitab) – під такою назвою вони постають серед мусульман, а також «захищені люди» (Ahl al-Dhimma). Однак, приналежність до даної категорії населення забороняло будувати нові церкви чи синагоги, підвищувати голос під час молитов (мусульманських), продавати алкоголь мусульманам. Варто зауважити, що представники цих релігій хоч і не переслідувались, але займали другорядне становище серед арабів-мусульман, а також сплачували особливий податок («Jizya»).

Існування пліч-о-пліч різних релігій сприяло обміну досвідом, знань, елементів культури тощо. Арабська мова стала «lingua franca». Цією мовою укладались договори, велась торгівля чи писались наукові трактати, незважаючи на етнічну чи релігійну приналежність. Під владою мусульманських правителів працювали вчені іудеї, християни, зороастрійці (на ранніх етапах співіснування), й самі мусульмани. Тому прикордоння Утремеру створило умови для мирного життя й породило об'єднану, прикордонну ідентичність, і водночас дозволяло зберігати місцеві особливості кожної з релігій, конфесій, етносів, культур.

На відміну від мусульман, ставлення християн до євреїв відзначалось значно меншою терпимістю. Християни Західної Європи мали специфічні уявлення про євреїв. Образ євреїв відображався в іконографії, літературі тощо. Вони, так само як і «сарацини», зображались перш за все «огидними» – з гримасами на обличчі, кривими тілами з неправильними пропорціями, огидною шкірою, волохатим тілом, червоними обличчями, ненормальних розмірів носами очима чи вух.²¹ Такі зображення нам демонструють, як саме християни-католики уявляла собі «інших», та їхнє негативне ставлення до них. Окрім того, зазвичай нехристиян зображали в темних кольорах, оскільки темний колір – це колір ночі, всього невідомого та небезпечного. Турки, сарацини, чи монголи набували в уяві європейця темних кольорів та обрисів. Однак не євреї, оскільки вони уклали угоду з Господом, хоч і зрадили й «вбили» його пізніше.²²

Зображення нехристиян дають нам можливість розширити наші знання про те, як європейці собі уявляли маловідомі їм народи. Пророк Мухаммед поставав як Антихрист, мусульманський рай як середовище, сповнене гріха (оскільки там панували плотські втіхи, розбещеність тощо). Моральні риси теж були прямо протилежні – якщо християнам властиві смирення, покаяння, скромність і т.д., то мусульманам – пихатість, зарозумілість, гординя тощо. Життя в їхніх землях сповнене чудес. Але не «miraculus», тобто чудеса, пов'язані з Господом, а «mirabilis» - пов'язані із сатаною. Воїни ісламу теж маю протилежний вигляд до лицарів-християн. Вони зазвичай за основну зброю маю лук і стріли, а не меч, негідну тактику використовують на полі бою (намагаються не вступати у відкритий бій), діють хитро і підступно і т.д. Обличчя в них темні, губи товсті (ознака брехунів), довгі бороди та й загалом потворні, що є ознакою диявола. Такими постають мусульмани в уявленнях християн Європи. Але варто зауважити, що знання про далекі народи й культури не були в широкому доступі. Джерело більшості знань було Святе Письмо та чутки. Тамтешні народи продовжували називати персами, вавилонцями, місто Каїр – Вавилоном і т.д.²³

¹⁹ Cobb Paul M. The Race for Paradise: An Islamic History of the Crusades, Oxford: Oxford University Press, 2014, p. 43-44.

²⁰ Ibidem, p. 185-204.

²¹ Fossier Robert. The Axe and the Oath: ordinary life in the Middle Ages, Princeton: Princeton University Press, 2010, p. 6.

²² Ibidem, p. 8.

²³ Лучицкая Светлана. Образ другого: Мусульмане в хрониках крестовых походов, СПб.: Алетей, 2001, 396 с.

Християни-європейці не вбачали великої різниці між мусульманами та євреями, вона була незначна та неважлива.²⁴ Відносини християн з ними, як духовні, так і фізичні, здійснювали негативний вплив.²⁵

Натомість Утремер знайомить європейців з новими знаннями про ці народи і їхні релігії. Зокрема, громада євреїв не відзначалась монолітністю. Найбільшою громадою були раввинські євреї (Rabbinic Jews). Поряд з ними співіснували караїти (Karaites), які відкидали авторитет Талмуду. Їхнім центром був Єрусалим, але їхня громада припинила своє існування саме після 1099 року, коли війська лицарів-хрестоносців захопили місто і знищили більшу частину населення. Також в регіоні жили самаритяни (Samaritans), які визнавали тільки перші п'ять книг єврейської Біблії, які дійсно були словом Господнім.²⁶

Християнська спільнота східних земель теж постала перед європейцями різнокольоровою мозаїкою. Учасники першого хрестового походу змушені були адаптуватися до локальних особливостей, які їм були невідомі раніше. «Франки» знайомляться з мелькітами (грецького православ'я). Це були християни Сирії, Палестини та Єгипту, які зберігали зв'язок з Константинопольським патріархом та імператором Візантії. Громада *мелькітів* теж була поділена за мовним принципом – частина розмовляла грецькою, інша частина – арабською або сирійською. Невідомими були *якобіти* (сирійське православ'я), які традиційно розвинулись із аскетичних й теологічних традицій Александрії. *Несторіанці* також були маловідомі європейцям. Вони заселяли сирійсько-мовний культурний світ, так само як і якобіти. Ця громада процвітала під владою Сассанідів в епоху пізньої Античності. Саме несторіанці представляли інтереси всіх християн регіону при дворі Аббасидів. Велику роль в закріпленні хрестоносців в Леванті зіграють *вірмени*. Представники цього народу й церкви одними з перших ввійдуть в тісні контакти з франками, й будуть сприяти розбудові держав хрестоносців. В регіоні можна було зустріти й ще менш відомі релігійні спільноти (мароніти, нубійці тощо).

Увесь цей «калейдоскоп» релігій, конфесій, сект, груп тощо мав вирішальне значення на розвиток регіону. Якщо місцеве населення віками було більшою чи меншою мірою звикле до такої мозаїки, то для європейців це відкривало нові знання. Звичне уявлення про євреїв та мусульман зазнає змін протягом XI-XIII ст., в чому ми зможемо переконатись згодом. Навіть знання про ніби звичний і знайомий християнський світ зазнають трансформацій. Якщо на перший час європейці-католики відкривали для себе православний світ Візантійської імперії, то згодом змушені були розширювати свій кругозір й адаптуватися до реалій Утремеру, аби мати змогу закріпити свої позиції в регіоні. Саме ці процеси адаптації, обміну й запозичень будуть сприяти формуванню прикордонної ідентичності.

Природні чинники, політичні й суспільні фактори, релігійно-етнічні процеси сприяли формуванню своєрідної прикордонної ідентичності в регіоні під назвою Утремер. Як саме це відбувалось та в чому себе проявляло?...

Компроміси й мирне співіснування були необхідною умовою для виживання. Безперечно, конфлікти були невід'ємною складовою життя населення регіону, та не слід забувати, що в мирному співіснуванні були завжди зацікавлені, оскільки це сприяло розвитку й процвітання земель та їх правителів. Одними з перших цікавих проявів співжиття й взаємного порозуміння можуть слугувати приклади Палермо й Салерно. Франкське Палермо стало центром елліністичних та арабських досліджень, комерційним та культурним розрахунковим центром для трьох континентів, оскільки торговців з південного Середземномор'я та вчених, вигнаних з Александрії, притягувало саме сюди. А одразу поряд на землях Італії розташовувалося маленьке спа-містечко під назвою Салерно, одне з перших в Європі міст для навчання. Саме тутешня «медична освіта» повністю відновила стародавні класичні знання, як піклуватись про себе.²⁷ Ці процеси стали можливими завдяки тому, що на кінець XI ст. острів Сицилія й південь Апеннінського півострова опинились в руках норманів. Йдеться про те, що Роберт Гвіскар фактично взяв острів під свій контроль в 1091 році, витіснивши мусульманського правителя ібн аль-Тумма.²⁸ За іронією долі, останній особисто найняв (що не рідко було в ту епоху) військо норманів на службу. Варто зауважити, що новий правитель толерантно (ми б зараз так сказали) ставився до мусульманської общини, зокрема, для значної частини членів класу улема Сицилія стала домівкою. Саме вони перетворили острів на центр вивчення й дослідження законів

²⁴ Throop Susanna A. The Crusades... p. 54.

²⁵ Barbezat Michael D. Burning bodies... p. 46.

²⁶ MacEvitt Christopher. The Crusades... p. 11-12.

²⁷ Smith Virginia. Clean. A history of personal hygiene and purity, Oxford: Oxford University Press, 2007. p. 152.

²⁸ Cobb Paul M. The Race for Paradise: An Islamic History of the Crusades, Oxford: Oxford University Press, 2014, p. 37.

ісламу (сунітського спрямування) й релігійних наук загалом.²⁹ Варто відзначити, що в цей період створено не одну працю, де були відображені географічні, етнічні, культурні тощо знання арабського світу та співжиття з різними народами й релігіями – Іль-Ідрісі («Книга Рожера», яка містить карту світу, відомого тодішньому арабському світу; що цікаво, центром світу є не Єрусалим, як було прийнято зображати в джерелах християнських, а Аравійський півострів з містом Мекка як центр світу), Ібн Джубайр, Усама ібн Мункіз, аль-Гараві тощо.³⁰

Співпраця у вигляді політичних та військових союзів були невід'ємною частиною розвитку регіону. В початковий період перебування й освоєння франків на нових землях ми можемо чітко бачити, що відбувався процес «вливання прибульців» в локальну мозаїку політичних сил. Зокрема, про такі випадки згадують християнські автори (Альберт Аахенський та Фульхерій Шартрський). Мирна угода могла бути закріплена клятвами між франками та турками, які також могла включати фінансові обіцянки.³¹ Також варто зазначити, що лідери першого хрестового походу Готфрід Бульйонський та його соратник Балдуїн (майбутній володар Едесси) були прагматичними в своїй політиці та готові до співпраці з місцевими лідерами, якщо ця співпраця була їм вигідна.³² Звісно, політична ситуація була мінлива, і вчорашні союзники зовсім швидко ставали завтрашніми ворогами. Але це черговий раз доводить, що не завжди релігійний чинник відігравав ключову роль в житті регіону та організації життя місцевих жителів. Цікавий перебіг подій відбувся в січні 1099 року. Хрестоносці намагались захопити фортецю Гісн аль-Акрад (більш відому за пізнішою назвою Крак де Шевальє), а згодом влаштували облогу Арки. Вони уклали серію угод з мусульманськими лідерами протягом тижня. Пізніше, ймовірно після прибуття в Кафартаб, хрестоносці підписали мир з Абу аль-Асакір Султаном, правителем Шейзару. На додачу до грошової виплати, щоб не докучати франкам, емір Шейзару продав їй коней та їжу.³³ Більшість правителів-сусідів хрестоносців (Вірменські князівства, Єгипет, Алеппо, Дамаск) прийняли до уваги присутність нової політичної сили в регіоні, та більшою чи меншою мірою намагались налагодити відносини, найчастіше заради власної користі. Наприклад, франки та Фатіміди вели активні переговори протягом 1098-1099 років, з метою ведення спільних бойових дій проти тюрків, які з'явились в регіоні незадовго до цього. Візир аль-Афдал розглядав хрестоносців як буфер проти тюрків, які періодично здійснювали напади в долині Нілу. Вплив хрестоносців, на його думку, не повинен був обмежуватись північною Сирією. З іншого боку, вони не повинні були стати занадто сильними, щоб не створювати загрози для самого Єгипту.³⁴

Не менш цікаві випадки відбулись 1108 року, коли тривало протистояння між володарем Антіохії Танкредом та володарем Едесси Балдуїном. До цього протистояння були задіяні місцеві мусульманські володарі, а саме – володар Алеппо Рідван виступав союзником Танкреда, а володар Мосула Джавулі – союзником Балдуїна.³⁵

Чому ж такі різні політичні, релігійні й культурні світи вдавалися до союзів проти своїх сусідів? Поява франків в Утремері спершу не сприймалась як реальна загроза. Місцеві політичні лідери вбачали в «прибульцях» засоби для закріплення й зміцнення своїх позицій. Війна з хрестоносцями не набула рис джихаду – священної війни з невірними. Тільки згодом, об'єднавши більшість земель Близького Сходу, Нур аль-Дін, а потім і Салах ад-Дін перетворять цю війну на священну для всіх мусульман.³⁶

Не можна оминати увагою договір 1140 року (534 рік Хіджри). Деякі історики розглядають його як поворотний момент в історії політичних відносин між мусульманами та хрестоносцями, відколи Імад ад-Дін Зенгі відступив з Дамаску і втратив Баніас на користь франків. Опортунізм та спільні інтереси відігравали важливу роль у формуванні політичної схеми регіону того періоду. Дружній дух переважав у відносинах між Єрусалимом і Дамаском. Такі дружні відносини тривали роками, поки головні європейські сили не прибули в Утремер, з метою розширення впливу християнства за рахунок Дамаску. Ці події ввійшли в історію як другий хрестовий похід (1147-1149 роки). Однак, знать та лідери Єрусалимського королівства не були зацікавлені в погіршенні відносин зі своїми сусідами в Дамаску. Це стало очевидним, коли вони тільки частково підтримали королів, які щойно прибули з Європи і не розуміли політичної ситуації в регіоні. Врешті, непродумана полі-

²⁹ Ibidem, p. 50.

³⁰ Ibidem, p. 171-179.

³¹ Kohler Michael A. Alliances and treaties between Frankish and Muslim rulers in the Middle East. Cross-cultural diplomacy in the period of the Crusades. Trans. by Peter M. Holt, Leiden/Boston: Brill, 2013, p. 38.

³² Ibidem, p. 40.

³³ Ibidem, p. 42.

³⁴ Kohler Michael A. Alliances and treaties... p. 46-51.

³⁵ Cobb Paul M. The Race for... p. 115-116.

³⁶ Friedman Yvone. How to end Holy War. Negotiations and peace treaties between Muslims and Crusaders in the Latin East, Durham, Duke University Press, Common Knowledge, 21(1), 2015, p. 85.

тика і відсутність єдності між місцевими та прибулими хрестоносцями призвели до поразки другого хрестового походу. Вищезгадані події демонструють нам, що суспільство Утремеру схиялось до мирного співіснування, з метою досягнення процвітання. Лідери обох таборів (християнського і мусульманського) намагались досягти згоди. Цим подіям передував договір 1110 року, який розподіляв родючі землі між Єрусалимом і Дамаском. Згодом, це призвело до підписання мирної угоди 1140 року, яка й відображає мирне співіснування Єрусалиму і Дамаску.³⁷ Зазвичай, угоди підписувались на три роки, три місяці і три дні, щоб підтвердити сакральність і непорушність підписаної мирної угоди. З часом договір міг бути продовжений і до десяти років (десять місяців і десять днів) і навіть більше.³⁸

Не дивлячись на те, що Салах ад-Дін, якому вдалось об'єднати землі Сирії та Єгипту під своєю владою, оголосив джихад франкам, серед його вчинків (як політичних, так і особистих) ми можемо знайти випадки співпраці та дружби між мусульманами та франками. В 1174 році Саладін (саме під таким іменем він став відомий серед європейської публіки) надіслав дипломатичного листа королю Єрусалима Балдуїну IV, який був щойно коронований як новий король. Це повідомлення зберігалось в архіві Айюбідського Єгипту, й було віднайдене єгипетським хроністом аль-Калкашанді (помер в 1418 році), який працював там в адміністрації в XIV-XV ст. В цьому листі Салах ад-Дін передає королю найщиріші вітання («Нехай Господь благословить великого короля, захисника Байт ал-Мақдіс (назва Єрусалиму), всіма найкращими побажаннями, удачею та щастям»). Він передає свої найщиріші вітання з приводу коронації та щирі співчуття у зв'язку зі смертю його батька, попереднього короля Амальрі I (1176 року).³⁹ Далі султан переконує, що плакає тільки дружні почуття та прихильність до нового короля, зберігаючи мир між ними, не дивлячись на різницю в релігіях. Також, Балдуїн може довіряти йому і покладатись як на рідного батька, і запевняє, що король може звертатись до нього з будь-якими питаннями в будь-який час, та просить Аллаха благословити його правління та королівство.⁴⁰ Безперечно, такі повідомлення відображають дипломатичну етику тодішньої епохи. Привітання та листи ввічливості були нормою тодішньої політичної системи. Але не варто забувати, що листів подібного змісту між хрестоносцями та мусульманами з Утремеру нам відомо мало. Та й загалом, переговори й домовленості з «язичниками» несхвально розглядались церквою, й не личили істинному християнину.

Подібний випадок можемо простежити і в XIII ст. Імператор Священної Римської імперії Фрідріх II та султан Єгипту аль-Каміль демонструють унікальний випадок дипломатичного мирного співжиття протягом хрестових походів. Між ними була велика кількість дипломатичних взаємозв'язків, які не сприймались більшістю релігійних вчених як на Сході, так і на Заході (врешті, імператор був двічі відлучений від церкви в 1227 та 1228 році, хоч йому вдалось здійснити хрестовий похід та повернути Єрусалим під контроль християн).⁴¹ Фрідріху II вдавалось значно легше знайти спільну мову з султаном, аніж з частиною знаті Утремеру, керівництвом орденів тамплієрів чи госпітальєрів. Ці факти стають більш зрозумілими, якщо прийняти до уваги, що майбутній імператор зростав на о.Сицилія, де мав можливість познайомитись з різними народами, культурами, мовами тощо (сам імператор прекрасно володів арабською мовою та був добре обізнаний з мусульманськими традиціями і звичаями).

Військові союзи та угоди були не єдиними проявами мирного співжиття в Утремері. Шлюбна дипломатія відігравала не останню роль у формуванні взаємовідносин між сусідами. Наприклад, Балдуїн I Едеський був одружений з вірменською принцесою Морфією. Перша графиня Едеси згодом стане королевою Єрусалиму разом зі своїм чоловіком, а їхні діти будуть одружені з представниками франкської знаті в Леванті. В 1163 році їхні внуки будуть володіти титулами графа Тріполі, короля Єрусалиму, а двоє правнуків стануть князем Антіохії та імператрицею Візантії. Джоселін, кузен Балдуїна I, одружиться на дочці вірменського князя теж. Інший кузен, Галеран, одружився на дочці Альгаріба, володаря аль-Біри. Це була фортеця, яка захищала найважливіший брід на річці Євфрат у північній Сирії. Ймовірно, що франки нижчих соціальних станів брали приклад зі своїх володарів і теж одружувались з місцевими жінками християнками.⁴²

Такі шлюбні союзи часто призводили до того, що франки переймали локальну вірменську культуру та релігійну специфіку. Наприклад, Балдуїн I приносив присягу на вірменських реліквіях. Війсь-

³⁷ *Ali Ahmed Mohamed El-Sayed. Steps... p.102-104.*

³⁸ *Friedman Yvone. How to end... p.88.*

³⁹ Варто згадати, що король Єрусалиму Амальрі I декілька разів тримав в облозі рідного дядька Саладіна Ассад ад-Дін Ширку, і протягом чотирьох місяців самого Саладіна в Александрії.

⁴⁰ *Ahmed Mohmed Sheir. Between peace... p.148-149.*

⁴¹ *Ibidem, p. 150.*

⁴² *MacEvitt Christopher. The Crusades... p. 77.*

ка новоприбулих франків та вірменів бились також пліч-о-пліч, як рівний з рівним. Усама ібн Мункиз повідомляє нам, що його сім'я неодноразово приймала гостей із сусідньої Антіохії – і франків, і вірмен.⁴³

Таким чином, політичні союзи, військова співпраця та підписання угод, династичні шлюби, взаємна політична підтримка та допомога між правителями регіону протягом XI-XIII ст. демонструють нам, що релігійні, етнічні чи мовні розбіжності не створювали перешкод для співпраці та співжиття. Поява франків в регіоні додала нові особливі ознаки, які були інтегровані до локальної мозаїки культур та народів. І не слід забувати, що з появою хрестоносців не припинились міграційні процеси, політичні зміни й перекроювання територій. На другу половину XIII ст. припадає й вторгнення нової «світової сили», яка змінила історію не тільки регіону, а й світу – монголів. Тому Утремер як прикордонна територія й з політичної й військової точки зору сприяла створенню специфічної прикордонної ідентичності.

Висновки. То чи можемо ми розглядати Утремер як регіон формування прикордонної ідентичності? Як вдалось поєднати в регіоні таку велику кількість етносів, культур, релігій, політичних сил та навіть способів життя? Безперечно перші спроби «знайомства» не були позбавлені кровопролиття. Європейці, які щойно почали відкривати для себе Схід, мало що знали про людей, що їх заселяють. Основу знань становили легенди та фольклор. Прямі контакти зі світом Ісламу були хіба що в Середземномор'ї, на землях аль-Андалуз та території Візантійської імперії. Для більшості європейців-християн це були віддалені території. Тому чутки й фольклор, а також Святе Письмо були основою знань про цей далекий світ Святої Землі. Франки бачили тюрків тільки як язичників, поган. Навіть знайомі для них греки, вірмени чи сирійські якобіти залишались єретиками (хоч їм і не завдавали значної шкоди і не вбачали в них ворогів)⁴⁴, оскільки тільки латинське християнство було істинним для них. Взагалі, франки відкрили для себе цілий новий світ християнської церкви, оскільки в регіоні проживали мелькіти (як частина грецької православної церкви, й визнавали зверхність Константинопольського патріарха. Вони також відрізнялись між собою, оскільки розмовляли грецькою, арабською чи сирійською), якобіти, вірмени, мароніти, несторіани, нубійці (ймовірно єгипетські копти або ефіопи). Звісно, знайомились з різними течіями в світі ісламу – сунітами, шиїтами, ісмаїлітами, друзами тощо. Варто нагадати, що й знайома європейцям єврейська община набуває нових кольорів. В регіоні Утремеру були представлені караїти, самаритяни, рабини тощо.⁴⁵ Фактично, франкам довелось переосмислювати й створювати собі нове уявлення про світ, яке доповнювалось великою кількістю нових релігій, сект, народів тощо.

Місцеві християнські церкви продовжували зберігати свої традиції і вплив, хоч і змушені були визнавати зверхність латинян. Але були й цікаві випадки – на Великдень 1101 року благодатний вогонь не зійшов, коли правив месу латинський архієпископ Даїмберт. Він особисто молився на колінах в храмі Гробу Господнього, щоб відбулось чудо і вогонь з'явився. Але цього так і не відбулось. Коли Даїмберт покинув храм і пішов молитись в *Templum Domini* (Купол скелі), службу почав справляти священики мелькітів, і благодатний вогонь з'явився в храмі – чудо відбулось. Ця подія для багатьох поставила під сумнів істинність патріарха Даїмберта (він був архієпископом Пізи і, ймовірно, папським легатом, який прибув в Єрусалим після завоювання в 1099 році). Натомість клір мелькітів залишався авторитетною силою у Святому місті.⁴⁶

Не слід забувати про міленаризм, оскільки кожна з релігій в регіоні були в очікуванні кінця світу. Християни очікували друге пришестя приблизно на 1030-ті роки, тобто за тисячу років після смерті й воскресіння Христа. Повинен відбутися Страшний Суд й прийде кінець часів... Мусульмани вірили, що через п'ятсот років після життя Мухаммеда (тобто на 1100-ті роки) теж наступить кінець світу. Щодо євреїв, то пришестя месії повинно було відбутись приблизно між 1085 роком і 1104 роком.⁴⁷ Тому події релігійного протистояння, політичного й військового суперництва, а часом і природні катаклізми, підтверджували страшні очікування завершення часів.

Тим не менш, важливим фактом було те, що франків цікавили не стільки народи, що проживали в цих далеких землях, а конкретні місця. Європейці дивились на Схід і бачили міста й землі, пов'язані з життям Христа, святих тощо. Єрусалим, Антіохія, Константинополь – там були святі церкви й реліквії, а не народи, невідомі європейцям.⁴⁸

⁴³ *Ibidem*, p. 90.

⁴⁴ *Kohler Michael A. Alliances and treaties...* p.30

⁴⁵ *MacEvitt Christopher. The Crusades...* p. 7-12.

⁴⁶ *Ibidem*, p. 117-119.

⁴⁷ *Casta Stephan. Natural disasters and the Crusades: framing earthquakes in historical narratives, 1095-1170, Waterloo, Ontario, 2017.* p. 127.

⁴⁸ *MacEvitt Christopher. The Crusades...* p. 49.

Як наслідок, європейські християнські хроністи не приділяють багато своєї уваги місцевим народам. Франки відступають від набуття явних теологічних і культурних знань про місцеві спільноти, відмовляються (текстуально) робити їх об'єктом свого вивчення чи дослідження. Що стосується місцевих християнських общин, то франкський порядок був «мовчазним». Замість того, що виокремити їх за мовою, звичаями, релігією чи законами (що було найбільш звичними формами диференціації), франки відзначають в основному фактор мови. Саме за цією ознакою місцеві общини різняться для франків, тим затьмарюючи теологічний поділ, за яким місцеві себе відрізняли.⁴⁹

Тим не менш, хрестоносці були інтегровані як новий елемент в структурі союзів і конфліктів на Близькому Сході, і можна сказати, дозволили інтегрувати себе в цю систему. Таке співіснування у французькому Леванті базувалось на ігноруванні відмінностей. Вони не були спільнотою насилля, а «спільнотою тиші». Така тиша дозволяла релігійним общинам жити пліч-о-пліч протягом довгих проміжків часу.⁵⁰

Різноманітність природних і кліматичних умов, способів господарювання, соціальних відмінностей, етнічних та релігійних створили світ, який в багатьох можливих аспектах можна розглядати як прикордонний. Межі пролягали невидимими лініями цим регіоном. Поява хрестоносців додала ще одну таку лінію, урізноманітнивши Утремер ще більше. Але їхня поява не була для місцевих жителів незвичним явищем, оскільки такі процеси відбувались доволі часто. Цього разу нова частина великого пазлу була додана до картини регіону. Простеживши умови, в яких проживав цей регіон, ми могли спостерігати, що всі наявні відмінності не заважали локальним лідерам й місцевому населенню активно співпрацювати: торгувати, одружуватись, воювати й підписувати мирні угоди, укладати договори, обмінюватись жестаами ввічливості, досягненнями культури й різних наук. Цікавими прикладами можуть слугувати запозичені один в одного слова: чек, тариф, караван, котон, муслин, сироп (слова арабського походження, які були запозичені європейцями); сержант, буржуа, біскуп (слова європейського походження, запозичені мусульманами). Фактично, прикордонна місцевість Утремеру стала місцем перетину різних народів, етносів, релігій та конфесій, політичних сил, способів господарювання й породили складну й різнобарвну мозаїку життя шляхом як військових дій, так і союзів, співпраці та співжиття.

Andrii KEPSHA

Outremer as a Region of Forming the Border Identity in XI-XIII Centuries

The region of Outremer or the Middle East (also known as the Holy Land, Palestine, etc.) makes it possible to consider it as a border in various dimensions and aspects. It is worth noting that the Middle East is a geographical frontier for Christendom. The lands lost by the Byzantine Empire in the eleventh century came under the rule of a new military and political force in the region – Islam. There is a lot of discussion about which ethnic factor played a key role in uniting the region – Arabs, Turks, Kurds? Importantly, the region was also at the crossroads of trade routes from the east to the west, and served as a gateway to the East for Europeans. No less important factor was the intersection of two worlds – nomadic / steppe and settled / agrarian. They reflected not only different ways of managing, but also different ways of thinking, behaving, perceiving time, the world and themselves in this world.

It is worth noting the presence of a large list of different peoples and ethnic groups that, to a greater or lesser extent, were in the region – Syrians, Arabs, Jews, Armenians, Turks, Persians, Greeks, Europeans and more. After all, Outremer (and Jerusalem above all) was a crossroads of three book religions – Christianity, Islam, Judaism. How did they build relationships with each other? Did bigotry or tolerance prevail? Was there any cultural exchange between them? Or scientific borrowings?

If you look at each of the religions, you can see the “boundaries” in the above-mentioned religions. The region is coexisted by Catholics-Franks, Greeks-, Syrians-, Armenians-Orthodox, Sunni and Shia among Muslims, Jews of various denominations and so on. So how did such different reli-

⁴⁹ Ibidem, p. 101-102.

⁵⁰ Ibidem, p. 20-21.

gions, peoples and cultures coexist in the region? How did the border factor influence the formation of the region?

Such a mosaic coexistence of cultures, peoples, religions, ways of life influenced the exchange in various spheres of life. Borrowings took place at both the political and domestic levels. Interfaith marriages, international agreements, military treaties, scientific and cultural exchanges have affected all the peoples present in the region. Is it possible to single out a separate, specific identity? The border draws invisible boundaries in all spheres of life of the Holy Land and creates a unique identity.

Key words: *the Crusades, francs, Muslims, boundaries, identity.*

УДК 37.036+930.1:323.1+94(477)

Ольга ГОНЧАР

Формування світогляду історика в умовах українсько-російського пограниччя в ХІХ ст. (на прикладі Миколи Костомарова)

У статті розглядається формування світогляду відомого вченого-гуманітарія і громадського діяча Миколи Костомарова (1817-1885). Мета дослідження полягає в аналізі чинників, які впливали на становлення особистості і світоглядних засад інтелектуала. Ключовим фактором вважається вплив пограниччя/розмежування. Поняття пограниччя розглядається як реальні та уявні межі (етнографічні, культурні, ментальні, соціальні, світоглядні, політичні). Аналізуються місце народження, особливості складу сім'ї, вплив батьків, соціальний статус, соціокультурне середовище на ранніх етапах життя. До уваги взято українсько-російське порубіжжя Слобожанщини як колишнього козацького краю у складі Російської імперії. Сімейне середовище вченого характеризувалося присутністю батьків, які належали до різних соціальних станів (поміщик/кріпачка), освітніх рівнів, релігійних переконань (атеїзм/набожність). Важливого значення надається виокремленню харківському періоду в житті М. Костомарова. Навчання в університеті супроводжувалося участю у гуртку «українських романтиків», зацікавленням етнографічними подорожами Слобожанщиною, зібранням етнографічного та фольклорного матеріалу, знайомством з новою українською літературою, першими літературними спробами і науково-історичними студіями. Докладно розглянуто процес вивчення української мови (інтерес, джерела, способи, вчителі, застосування). Джерельною базою студії є джерела особового походження (автобіографія М. Костомарова та спогади про нього). Подається узагальнений аналіз сучасної української та російської історіографії в галузі костомаровознавства. Виокремлено досягнення, недоліки та перспективи найближчих років. Встановлено, що взяті до уваги чинники відіграли важливу роль у становленні світогляду молодого вченого, вплинули на формування його наукових інтересів та ідейних основ творчості. Сама проблема українсько-російського пограниччя розглядалася М. Костомаровим в етнографічному, фольклористичному, етнопсихологічному та історичному ракурсі впродовж всієї творчості та суспільно-політичної діяльності. Вона знайшла відображення в програмних документах Кирило-Мефодіївського товариства. Становлення Костомарова-українофіла відбулося на тлі поширення європейських демократичних ідей на протизагу російському державному шовінізму.

Ключові слова: світогляд, пограниччя, Слобожанщина, «харківські романтики», костомаровознавство, українофільство, українська мова, соціогуманітаристика, Кирило-Мефодіївське товариство.

Українські реалії, започатковані «революцією гідності», набули нових рис у суспільно-політичному, правовому та культурному сенсах. Позитивні зміни сталися у національній свідомості українців, і вони, насамперед, пов'язані з агресією Росії на українському сході й в Криму. Трагічні події, що тривають з 2014 р., змінили не тільки становище населення окупованих територій, а й торкнулися кожної української родини, адже більшість наших співвітчизників довгий час вважала, що Росія – це добрий сусід і економічний партнер. Однак події на східному і південному кордонах свідчать про інше.

Історично так склалося, що Україна тривалий період перебувала під російським гнітом, фактично ще з часів Переяславської ради 1654 р. Звичка ставитися до нашої Батьківщини як до «невід'ємно свого», а до народу як до холопів, очевидно, укорінилася у російському менталітеті так, що дає рясні плоди й нині. Але ідея необхідності «братнього» зв'язку з великоросами, яка так довго нав'язувалася українцям, тепер вже не працює. Україна може і хоче бути сама собою, а не російською колонією.

Перед сучасним дослідником соціогуманітарних проблем цілком закономірно виник ряд нагальних питань, починаючи з аналізу історичних обставин українсько-російського співжиття до пошуку шляхів подолання конфлікту на пограниччі. Профільні інституції НАН України та ряд дослідників приділяють належну увагу новоявленим викликам і актуалізують пограничну тематику, однак, на нашу думку, варто було б створити всеукраїнський науковий центр і залучити спеціалістів різних галузей аби виробити концепцію взаємовідносин зі східним сусідом та подолання наслідків невдалої зовнішньої і внутрішньої політики. Поки такого центру немає, а працювати над окресленими проблемами потрібно вже зараз. І звичайно починати треба з історії.

Нині набирає ваги проблема історії як розмаїття індивідуальності, що допоможе громадянам незалежної України усвідомити унікальність і самоцінність свого національно-культурного феномену. Сучасну вітчизняну історичну науку більше цікавить хто і як прокладав шляхи до нашого майбутнього. Якими особистостями минулого творилася нова Україна? Що унікального було в конкретних людських долях? Це коло питань, на які шукає відповідь сучасне українське історіописання. На перший план виходить постать історика як творця української історіографії і фактора формування національної самосвідомості народу.

XIX ст. було насиченим у суспільно-політичному, культурному і науковому сенсі для українського народу, що проживав на теренах Російської імперії. Колоніальне становище характеризувалося не тільки економічним використанням України в інтересах самодержавства, а й непохитним завданням асиміляції українців у «загальноросійському вінегреті», провідним компонентом якого був «великорос» з його культурою, мовою, церквою і «самодержцем». Українське питання було під особливим контролем влади, оскільки наш народ для «великого брата» був необхідним і бажаним як власність, і водночас історично небезпечним і непередбачуваним. А інтерес до минулого у цей період досяг свого апогею, оскільки владі потрібно було знайти історичне коріння та вигідне пояснення самодержавницькій політиці стосовно українців та інших підкорених народів. У XIX ст. вплив історичної науки на суспільство був настільки великим, що лише один влучний вислів історика міг повернути науку в іншому напрямі, відкрити нові грані давно відомої і, здавалось, зрозумілої події.

Микола Костомаров – один з найпопулярніших представників європейської соціогуманітаристики позаминулого століття. Його творчий здобуток охоплює цілий ряд науково-дослідницьких напрямів, причому в багатьох з них він був новатором. Майже 140 років минуло від його смерті, однак значимість переважної більшості творів вченого досить висока для сучасного дослідника та неймовірно цікава для пересічного читача. Костомаровський стиль наукового тексту відрізняється художністю, емоційністю, глибоким розумінням досліджуваної епохи, вмінням яскраво відтворити контекст будь-якої події, а історичного діяча показати як особистість, яка виростає з народу. Так автор намагався зблизити свого героя з читачем, уявляючи себе учасником дійства. М. Костомаров володів мистецтвом слова, як ніхто з його сучасників, тому за життя набув неймовірної авторитету в читацькій аудиторії, не кажучи про слухачку, яка носила його на руках у буквальному сенсі¹.

Від початку незалежності України ім'я Миколи Костомарова набуло популярності в українському й російському нарративах. Досить потужно студіюється його спадщина і біографія, також помітний інтерес до постаті та ідей вченого у науково-популярному контенті. Між українською і російською історіографією йде своєрідне змагання за право називати Миколу Костомарова своїм. Звичайно, наші сусіди значно успішніші у виданні тієї його спадщини, яка є російськомовною. І це на перший погляд здається аргументом, що він був насамперед російським інтелектуалом. Разом з тим, не можна не відзначити, що російські дослідники не відкидають думки, що Костомаров займався дослідженням української минувшини. Попри відставання України у друкованій популяризації здобутку історика, у нас є одна безапеляційна перевага – це любов вченого до України та її народу, що витинається з-під російської мови переважної більшості його праць.

Нині українська історіографія збагатилася численними працями щодо вивчення спадщини вченого та його постаті як визначного громадсько-політичного діяча у визвольному русі XIX ст. Значної уваги приділяється впливу Костомарова на покоління інтелектуалів та громадсько-політичних діячів кінця XIX – початку XX ст. не тільки на українських теренах двох імперій, а й далеко за їх межами. Доведено, що його творчість є невід'ємною частиною європейської соціогуманітаристики, сам історик ще за життя був визнаний як провідник національно-культурного відродження слов'янства. Костомаровознавство можна розглядати як напрям дослідження, що має багаторічну історію, обіймає усі грані творчості вченого, перебуває у постійному розвитку і пошуку нових підходів і методів, однак все ще перебуває на стадії становлення.

У одній із своїх студій ми вже давали оцінку окресленому питанню. Зокрема, було зазначено, що «багатовекторність сучасного українського костомаровознавства, ... може розвиватися у межах

¹ Гончар Ольга. Микола Костомаров: постать історика на тлі епохи. К., 2017, сс. 193-204.

соціогумантарних студій, даючи відповіді на безліч актуальних і затребуваних наукою та суспільством питань. Нинішній стан цієї галузі є цілком закономірним і адекватним, оскільки сучасність завжди висуває все нові й нові проблеми і тому, за словами Едуарда Маєра, «найзначніший історичний твір минулого часу (так само й сучасний, як і всякого пізнішого покоління, що стало вже для нас історичним) ніколи повнотою не вдовольняє сучасности, бо кожне покоління ставить інші питання, ні раніші покоління... Тому історичні події все знову й знову ставлять нам проблеми й викликають усе нові спроби відповісти на них»².

Зауважимо, що читаючи історичні праці вченого, написані в цензурних умовах перманентних антиукраїнських заборон в Російській імперії, можна не розгледіти його справжніх думок і переконань. Миколу Костомарова зрозуміє лише підготовлений читач, який добре знається на суспільно-політичному контексті XIX ст. Костомаровознавцю ж необхідно вивчати насамперед джерела особового походження, оскільки вони допомагають розкрити і відтворити внутрішній світ особистості.

Метою даного дослідження є встановлення окремих чинників, що вплинули на формування світогляду історика. Конкретизуючи, слід зазначити, що ми, у першу чергу, розглянемо роль пограничного фактору, маючи на увазі місце народження та соціокультурне оточення на ранніх етапах життя вченого. Вказаний чинник розглядаємо як ментальне, етно-культурне, соціальне розмежування/пограниччя. Цілком погоджуємося з думкою українських дослідників, що сучасна лімологія розглядає поняття кордону не тільки з геополітичної точки зору. Вона «інтерпретує кордони як соціальний, культурний і політичний конструкт»³

Логічно було б розпочати із витоків, тобто з походження М. Костомарова. Народився 4 (16 за н. ст.) травня 1817 р. у родині російського поміщика і кріпачки-українки (доволі нетривіальний випадок для того часу). Тим більше, що це сталося у Воронежській губернії, де проживало змішане населення, а отже, дитинство майбутнього мислителя пройшло в умовах російсько-українського етнографічного пограниччя, що проходило не тільки по батьківських землях, але й по сім'ї. І хоч у своїй автобіографії історик позиціонує батька великоруським дворянином, однак у родоводі вказує Петра Костомарова, який «разом з багатьма волинцями, що пристали до Хмельницького і вступили у звання козаків, перейшли на терени Московської держави». Свою батьківщину він називає Острогоським слобідським козацьким полком – володіннями Московського царства, заселеними українським козаками з часів постановня Якова Острянина 1638 р.⁴ Рід Костомарових вчений веде від українців з Волині. Батько був військовим, служив у військах Суворова, а відтак мав дуже новорівисту вдачу. Свого сина обожнював, а його матір користувалася майже усіма привілеями поміщицького життя. У будинку була багатюща бібліотека з передовою літературою Дідро, Даламбера і Вольтера, оскільки Іван Петрович Костомаров захоплювався філософією просвітництва. Він часто випишував собі книги і так заповнював прогалини в освіті. Поміщик навіть схилився до атеїзму, любив філософствувати, незважаючи на аудиторію, що складалася переважно з кріпаків-українців, яким було не до вольтеріанства. Соціально-політичний світогляд батька Микола Костомаров визначав як суміш лібералізму, демократизму і прадідівського панства. До підданих ставився добре, тому що зневажав дворянство і тих, хто хизується своїм походженням. Однак був надто емоційним, часто син спостерігав, як змінюється його настрій, але все ж бачив у батькові багато добрих рис. Так, обравши собі наречену з кріпаків, він відправив її навчатися до Москви. Згодом вона народила Миколу, але одружуватися пан не поспішав, відтак син залишався кріпаком власного батька. Костомаров з великим теплом згадував, як той садив його на коліна і читав французьку літературу мовою оригіналу, як привчав до спілкування з природою, загартовував і т.п. Від матері Микола успадкував релігійність ще з малолітства, хоч батько схилив його до невір'я. А головне, йому дозволялося самостійно спілкуватися з природою і бавитися з сільськими дітьми. Наймиліше вчений описує юрасівські краєвиди (місце народження – слобода Юрасівка – прим. О.Г.), неповторна краса яких вплинула на формування його естетичних смаків. Українська природа назавжди буде для нього джерелом натхнення, особливо у найважчі періоди життя, коли фізичні сили його покидали. Замиловуючись рідними пейзажами, завдяки багатій уяві майбутній інтелектуал мандрував до різних країн, про які дізнавався з книг і розповідей батька. Той хотів не допустити захоплення сина фантастикою та міфологією, але допитливий розум хлопчика і заборони ще більше надихали й підштовхували потайки читати Жуковського.

² Її ж. Сучасне костомаровознавство: основні тенденції розвитку // *Історіографічні дослідження в Україні*, вип. 26, с. 80.

³ Дмитрук В. Російсько-український кордон і прикордоння як об'єкт дослідження сучасної регіоналістики // *Регіональна історія України*. Збірник наукових статей, 2012, вип.6, с. 93

⁴ Костомаров Н.И. Исторические произведения. Автобиография, К., 1990, с. 427.

Сімейні українсько-російські традиції, спілкування у двомовному середовищі, невизначеність соціального поміщицько-кріпацького статусу, ранній розвиток розумових здібностей, пізнання народної мови та усної творчості, вроджена емоційність, вплив материнської духовності й релігійності у тісному зв'язку з географічними особливостями батьківщини – такою була матриця майбутнього самовизначення науковця, платформа формування самосвідомості, а відтак провідних напрямів і тематики досліджень. Життєвий шлях Костомарова як вченого, громадсько-політичного діяча та звичайної людини неодноразово проходив на межі можливого, тому проблема пограниччя може розглядатися костомаровознавцями багатовекторно – від буквального розуміння кордону як географічної або етнографічної межі до уявних розмежувань (наприклад, українець–росіянин, ліберал–радикал, політичний злочинець–законослухняний громадянин і т.п.).

Колискою Костомарова як історика-українознавця став Харківський університет. Зі спогадів про навчання в цьому закладі у вченого залишилися неоднозначні враження. Дуже мало викладачів могли задовольнити інтелектуальні здібності й потреби талановитого студента. Однак професор М. Лунін, який читав курс загальної історії, володів глибокими знаннями, здобутими під час навчання у німецьких університетах, і цим не тільки полонив допитливого студента, а й надихнув на студіювання минулого так, що той «полюбив історію понад усе і з жаром віддався читанню та вивченню історичних книг»⁵ (пер. з рос. тут і далі – О.Г.). Таке захоплення невдовзі призвело до погіршення зору, однак Костомарова це не зупинило. Успішно склавши іспити і отримавши ступінь кандидата, він вирішив спробувати себе у ролі юнкера Кінбурнського драгунського полку. Зрозумівши, що ця «сорочка не по-ньому», молодий дослідник занурився у багатий повітовий архів м. Острогоськ, де стояв його полк. Ціле літо Костомаров читав документи з історії Острогоського слобідського козацького полку і склав докладний опис. Очевидно, що там він і здобув інформацію про свій родовід по батьківській лінії. Повернувшись до Харкова у 1837 р. Микола Іванович продовжив слухати лекції улюбленого професора. Невдовзі перед ним постало питання про зміст історичної літератури, в якому не знайшлося місця простому народові, а лише великим діячам, війнам, і всіляким державним справам. Тогочасні історики не вдавалися до оцінок становища трудового народу, а саме воно й хвилювало вихідця з кріпаків.

Думки про простий люд не покидали Костомарова ні вдень, ні вночі. Він намагався пізнати минуле крізь пам'ятки, створені самим народом. І так як життя майбутнього вченого тоді було пов'язане з Україною, то й джерелом дослідження стала усна народна творчість, а саме збірки українських історичних дум під редакцією М. Максимовича (1827). Він згадував дитинство, як бігав з маєтку в село, чув народний спів, грався з сільськими дітьми на лоні розкішної слобідської природи. Під впливом української пісні уява вченого знову малювала картини часів козацької слави, неймовірної звитяги, кровопролиття і туги за свободою. Народнопісенна творчість була для Костомарова колективним одкровенням душі, в яку ніхто досі не заглядав. За місяць він вже знав збірку Максимовича напам'ять. «Мене захопила непідробна чарівність малоруської народної поезії; і я ніяк не підозрював, що така витонченість, така глибина і свіжість почуттів були у творах народу, стільки близького до мене і про котрого я, як побачив, нічого не знав», – згадував історик⁶.

До речі, подібне в той самий період відбувалося з майбутнім другом М. Костомарова П. Кулишем. Останній у спогадах про Костомарова і свою молодість писав: «Ми всі вихованці всеросійських шкіл спочатку хохлатчиною і думали мовою Пушкіна. Але з обома нами, на двох віддалених точках Малоросії, стався знаменний випадок. Йому [Костомарову] в Харкові потрапив до рук збірник... Максимовича 1827 року, а я в Новгород-Сіверському так само випадково ста володарем другого збірника українських дум і пісень того ж Максимовича 1834 року. Ми обидва в один день з великоруських народників зробилися малоруськими»⁷.

Наукової літератури з історії України тоді було обмаль, хіба що праця Д. Бантиш-Каменського, та «Запорозька старовина» І. Срезневського. Незабаром доля звела вченого з гуртком «українських романтиків», до якого належали знаний тоді слов'янознавець І. Срезневський, поет А. Метлинський, ректор університету П. Гулак-Артемівський та ін. Зближення з автором «Запорозької старовини», за твердженням М. Костомарова, сприяло заглибленню у пізнання української словесності.

Місце української мови в житті й творчості Миколи Івановича – тема окремого дослідження. Ми висвітлювали її у студіях попередніх років⁸. Зараз зупинимось на головних аспектах. Знайомство з мовою, як ми вже зазначали, сталося у ранньому дитинстві. Батько спілкувався у побуті російською, читав французькою і латиною. Для матері рідною була українська, але під впливом свого чоловіка і в період навчання у Москві, звичайно, вона перейшла на російську, традиційну для дворянського

⁵ Там само, с. 442.

⁶ Там само, с. 439.

⁷ Кулиш П. Воспоминания о Николае Ивановиче Костомарова // *Новь*, 1885, т. IV, № 13, с. 62.

⁸ Гончар Ольга. Микола Костомаров... сс. 103-191.

середовища. Магію української мови Микола пізнав з народної мови і усної творчості. Особливо йому припали до душі пісні. Це була любов на все життя. Дитяча допитливість і тонке естетичне відчуття духовних цінностей пізніше переросли у щире бажання проникнути у глибини народної душі в якості дослідника.

У колі друзів-романтиків М. Костомаров зрозумів, що йому не вистачає знань з української літератури. І хоч він був знайомий з творчістю лише І. Котляревського і Г. Квітки-Основ'яненка, а мовні навички не були належно відпрацьовані, проте вирішив здійснити власну «спробу пера». Першим його критиком, а згодом й професійним репетитором став Ізмаїл Срезневський. Саме він, редагуючи костомаровське письмо, сприяв розумінню, навчав морфології, лексики, граматики, стилістики тощо.

Пізнаючи мову, Миколі Костомарову важко було обійтися без словника, однак його не існувало. Тому він не соромився звернутися по допомогу до носіїв. Його перекладачем став молодий слуга Хома Голубченко або будь-який знайомий українець, якого здобувач засипав питаннями про значення тих чи інших слів або виразів. Занурення в україномовне середовище стало можливим під час численних етнографічних екскурсій разом з «харківськими романтиками», під час яких Костомарову навіть приходилося спілкуватися з народом у шинках, де він записував відомості з побуту, звичаїв, історії, а також примушував співати пісень. Пристрасть до народної творчості не згасала, а переросла у бажання акумулювати духовне надбання в літературній та науковій творчості. Так, перебуваючи в Полтаві, дослідник назбирав відомостей про Петра I, родину Кочубеїв, Полтавську битву, події війни з Наполеоном 1812 р.

Нарешті у 1838 р. з'явився рукопис історичної драми «Сава Чалий», який був оприлюднений перед членами гуртка і здобув як схвалення, так і критику⁹. Друкований варіант разом з «Українськими баладами» вийшов 1839 р. Такими були перші здобутки Миколи Костомарова на шляху становлення як вченого-гуманітарія і письменника. Як бачимо, його наукові інтереси сформувалися під впливом обставин, в яких він з'явився на світ, а саме поміщицько-кріпацькій російсько-українській родині, на порубіжних теренах козацько-слобідської землі у близькому спілкуванні з селянами-українцями. У подальшому на долю діяча вплинуло соціокультурне оточення Харкова і першого українського університету в межах Російської імперії.

Розвиваючи народницький напрям в історіографії, він зіткнувся з безліччю проблем на своєму науковому шляху. Перша з яких була пов'язана з магістерською дисертацією. Невипадково темою дослідження було обрано значення унії в Західній Русі, адже на відміну від батька-атеїста став віруючим і на момент підготовки дисертації глибоко ознайомився з християнською ідеологією та літературою. Він знав на пам'ять текст літургії та церковного піснеспіву. Наважившись висвітлити проблему церкви, Микола Костомаров тим самим розкрив її «внутрішню кухню», і православне духовенство постало у непривабливих фарбах. Тому дисертація була заборонена і не дійшла до захисту, однак вченому дозволили писати роботу на іншу тему. Буквально за рік він реалізував здобутки попередніх років і довів, що народна поезія може слугувати цінним історичним джерелом¹⁰.

Згодом порубіжні засади матимуть вплив на життя видатного громадського діяча, яким Микола Костомаров став, перебравшись до Києва. В імператорському університеті, працюючи на кафедрі російської історії, він читатиме лекції, які за змістом будуть далекі від політики русифікації і точно не на захист пропонованої владою тріади «самодержавство-православ'я-народ». Молодий ад'юнкт-професор слідуватиме власним переконанням і дослідженням, в яких головний герой – народ з його внутрішнім світом, душею, бажаннями і мріями.

Остаточного удару по офіційному російському історіописанню завдасть ідейне спрямування Кирило-Мефодіївського товариства з його програмовими документами. «Книги буття українського народу» наскрізно прошиті світоглядними засадами молодого Костомарова, які зародилися в дитинстві і остаточно сформувалися на тлі поширення європейських демократичних ідей. І як би доля все життя не намагалася його зламати, те, що закладене було на початку шляху, знайшло свій розвиток і продовження до кінця земного шляху вченого.

Миколу Костомарова не можна віднести до тих, хто завжди був однозначним. Мало того, особливо наприкінці життя він висловлювався полярно. Подекуди вчений виступав з ліберальних до самодержавства позицій, вважав себе законслухняним громадянином Російської імперії, однак душа його завжди співала українською (це особливо видно з листування), а справжній спокій і натхнення давала природа і народ України¹¹.

⁹ Там само, с. 443.

¹⁰ Костомаров Н.И. Об историческом значении русской народной поэзии // Костомаров М.И. Слов'янська міфологія, К., 1994, сс. 44-49.

¹¹ Штрихи до біографії Миколи Костомарова та його родини (вступна стаття й публікація О.Т. Гончар і Т.М. Зоць) // Український історичний журнал. 2013, № 6, сс. 186-193.

Історико-культурний спадок прикордоння завдяки сучасним порівняльним дослідженням дає підстави стверджувати, що населення таких регіонів до сьогодні зберігає ментальну близькість¹². Отже, маємо підстави стверджувати, що особливості українсько-російського пограниччя можна розглядати в якості фактору впливу на формування Миколи Костомарова як українсько-російського історика. Він не тільки одним з перших вибудував загальну неперервну схему української минувшини, відділивши її від історії російського самодержавства, але й чітко розмежував українську та російську ментальність.

Olga GONCHAR

Shaping the Historian's Worldview in the Conditions of the XIX-century Ukrainian-Russian Border (On the Example of Mykola Kostomarov)

The article is aimed at researching the process of forming the worldview by the famous humanities scientist and public figure Mykola Kostomarov (1817-1885). The purpose of the study is to analyze the factors that influenced the formation of a personality and a worldview of an intellectual. The key factor is the influence of the frontier. The concept of the frontier is regarded as both real and imaginary boundaries (ethnographic, cultural, mental, social, ideological, and political ones). The birthplace, family members, parental influence, social status, socio-cultural environment in the early stages of life are all analyzed. The Ukrainian-Russian border of Slobozhanshchyna as a former Cossack region within the Russian Empire is taken into account. The family environment of the scientist was characterized by the presence of the parents, who belonged to different social classes (a landlord / a serf), educational levels, religious beliefs (atheism / piety). The particular period of Kostomarov's life spent in Kharkiv is of prominent importance. Studying at university was accompanied by participation in the circle called "Ukrainian romantics", interest in ethnographic travels around Slobozhanshchyna, collection of ethnographic and folklore material, acquaintance with the new Ukrainian literature, the first literary attempts as well as scientific and historical studies. The process of studying the Ukrainian language (interest, sources, methods, teachers, application) is considered in detail. The sources of the study are based upon the personal origin (Kostomarov's autobiography and memoirs about him). A generalized analysis of modern Ukrainian and Russian historiographies researching Kostomarov is presented. The achievements, shortcomings and prospects of the coming years are highlighted. It is established that the factors taken into account played an important role in shaping the worldview of the young scientist, influenced the formation of his scientific interests and ideological foundations of creativity. The problem of the Ukrainian-Russian border was considered by Kostomarov in ethnographic, folkloristic, ethnopsychological and historical perspective throughout his work and socio-political activity. It is reflected in the program documents of the Cyril and Methodius Brotherhood. The formation of Kostomarov, who loved Ukraine, took place against the background of spreading European democratic ideas as opposed to Russian state chauvinism.

Keywords: *frontier, Slobozhanshchyna, "Kharkov's romantics", Kostomarov's science, Ukrainophilism, socio-humanitarian, worldview, the Ukrainian language, Cyril and Methodius Brotherhood.*

¹² Дмитрук В. Російсько-український кордон... с. 98.

УДК:730:316.344.8(477.54-25)(091)

Михайло КРАСИКОВ

Перші харківські пам'ятники як маркери регіональної ідентичності

У статті аналізуються історичні події, пов'язані зі встановленням та існуванням двох перших харківських пам'ятників – Тарасові Шевченку (1900) та Олександрові Пушкіну (1904), під кутом зору виявлення специфічної локальної («слобожанської») ідентичності. Виявляється хибність категоричних тверджень за принципом «або – або»: «Харьков – городок, Москвы уголок» (чи простіше: «Харьков – русский город») та «Харків – українське місто». Діалог та взаємопроникнення, а не конфліктне зіткнення культур характерне для «слобожанської ментальності», і майже одночасне встановлення мешканцями Харкова пам'ятників знаковим постаттям української та російської культури є ще одним доказом рівноцінності для освічених городян столиці Слобожанщини початку ХХ століття і двох геніїв, і двох мов, і двох культур.

У роботі також аналізується позиція українських радикалів щодо пам'ятника О. Пушкіну як утвердження моноетнічної та монокультурної ідентичності мешканців Слобожанщини і України в цілому: підриз монумента через п'ять місяців після встановлення і аргументування доцільності саме такого акту Миколою Міхновським, ідейним натхненником терористів, а також нанесення фарбою патріотичних знаків та антиросійських написів 6 червня 2014 р.

Ключові слова: Харків, пам'ятники, регіональна ідентичність, О. Пушкін, Т. Шевченко

Будь-які пам'ятники це завжди не тільки данина шани тому чи іншому діячеві чи спосіб закріпити в пам'яті соціуму ту чи іншу важливу подію. Це в той же час і прояв регіональної ідентичності населення – нав'язаної владою чи, навпаки, свідомо стверджуваної більшою чи меншою частиною мешканців.

Історія харківського монументального мистецтва в урбан-просторі зовсім коротка – ледь більше 120 років, однак вона цікава саме з точки зору виявлення тієї чи іншої етнічної та культурної ідентичності – загальноросійської чи української.

Отже, стисло розглянемо історію появи двох перших скульптурних пам'ятників і рецепцію їх різними представниками місцевої громади, однак перед цим наведемо дві знакові формули.

Серед рецепцій столиці Слобожанщини її мешканцями у ХІХ ст. та на початку ХХ ст. було дві кардинальні позиції: «Харьков – Москвы уголок» (сьогодні ця фраза забута і звучить простіше: «Харьков – русский город»¹) та «Харків – українське місто». Друга формула належить визначному історич-

¹ Це переважно рецепція російських туристів. Див.: Артем (hitch_hiker). Харьков – русский город на Украине. 14.05 2007. URL: <https://hitch-hiker.livejournal.com/63970.html> (дата звернення 13.07.21). Цілком доброзичливий до України блогер-фотограф так аргументує назву своїх нотаток: «Здесь чувствуется, что восточная Украина действительно больше тяготеет к России. Преждевсего, это выражается в преобладании русского языка. Хотя живут здесь, в основном, украинцы, между собой они, как правило, общаются на русском». Як доказ наводиться цілком правдива (на 2007 рік) розповідь: «Харьковский студент рассказал мне, что в его университете один профессор на первой лекции спросил: «Вообще-то по закону образование у нас на украинском. Но я все-таки спрошу: кто за то чтобы я читал лекцию на украинском?». Во всем зале поднялись две руки. «Отлично, значит, будем на русском». Такая вот нынче двуязычная Украина». З інших позицій цю тезу обстоюють політизовані люди. Ізраїльський політолог, колишній керівник спецрозвідки «Натів» Яків Кедмі стверджує: «Харьков – русский город. Его сделал украинским Владимир Ильич Ленин, пытаясь дать Украине, которую он создал, какую-то экономическую поддержку». Воскресный вечер с Владимиром Соловьевым. Россия. 1 канал ТВ. 2.06. 2019. URL: https://www.youtube.com/watch?v=iNsNaN_s6Cg (дата звернення 13.07.21). Фрагмент з виступом Кедмі на Ютубі має назву: « „Харьков – РУССКИЙ город!“ Ошеломляющая ПРАВДА от Кедми! Украинцы не посмели возразить». Українців ніхто й не питав, оскільки їх не було на передачі, а от у коментарях серед суцільної

ку, професору Харківського університету Дмитру Багалієві, який назвав фінальний розділ своєї науково-популярної книги «Історія Слободської України» 1918 року «Харків яко українське місто»². У час пробудження етнічної самосвідомості вчений-патріот зробив акцент і на походженні більшості перших переселенців на Слобожанщину у XVII столітті, і на біографіях та творчості місцевих українських письменників (Г. Сковороди, Г. Квітки-Основ'яненка, П. Гулака-Артемівського, М. Костомарова тощо), вчених (О. Потебні, М. Сумцова, П. Єфименка...), акторів (К. Соленика, М. Щепкіна, М. Кропивницького та ін.), художників (С. Васильківського, П. Левченка, М. Ткаченка та ін.) і т. д. Однак усвідомлення Харкова як українського міста і самим Багалієм (який народився у Києві і одержав вищу освіту переважно у Києві, лише на рік потрапивши до Харківського університету), і іншими представниками місцевої інтелігенції відбулося значно раніше.

Вже у 1820-ті – 40-ві роки при Харківському університеті існувала неформальна «Харківська школа романтиків» (як здавна називають її науковці), представлена такими іменами як Микола Костомаров, Ізмаїл Срезневський, Яків Щоголев, Левко Боровиковський, Амвросій Метлинський та ін. «Романтики» час від часу видавали альманахи, в одному з яких були опубліковані твори молодого Шевченка.

Наскільки Тарас Шевченко був близький слобожанам, свідчить те, що «ідея увічнення пам'яті Кобзаря в Харкові виникла відразу після смерті поета у 1861 році, хоча у нашому місті він не був жодного разу»³. Існувала пропозиція створення скульптури Т. Г. Шевченка»⁴. Ця ідея реалізувалася майже через 40 років. Знаменно, що першим пам'ятником, який міг би прикрасити публічний простір губернського міста, мав стати бюст Т. Шевченка роботи колишнього харківця (як тоді говорили), а на той момент вже знаного петербургського скульптора і одного з педагогів і керівників Академії мистецтв Володимира Беклемішева. Бюст був замовлений 1898 року (дехто, напр., О. Дьякова, стверджує, що 1897 р.⁵) і у листопаді 1900 року придбаний банкіром і промисловцем Олексієм Алчевським, українофілом і завзятим шанувальником творчості поета, для встановлення, як твердять деякі автори, на одному з майданів Харкова. Однак начебто губернатор, вочевидь після консультацій із Петербургом, категорично відмовив у дозволі, хоча всі фінансові витрати колишній керівник харківської просвітницької організації «Громада» брав на себе. Тоді Алчевський наприкінці 1900 року встановив пам'ятник біля свого будинку (постамент спроектував, вірогідно, зять банкіра академік архітектури Олексій Бекетов), але пам'ятник прекрасно було видно з вулиці з-за огорожі, отже де-факто він став все ж таки частиною публічного простору. Про це писав 14 листопада 1900 року журналіст газети «Южный край»: «На днях прислан из Петербурга художественно исполненный бюст Т. Г. Шевченко, работы известного скульптора-художника Беклемишева. Бюст этот исполнен по заказу почитателей малороссийского поэта А. К. и Х. Д. Алчевских и будет украшать площадку сада у их дома, выходящего на Мироносицкий переулок»⁶, так что бюст будет виден

апологетики думок Кедмі і пропозицій обрати його президентом Росії зустрічаються й дописи українців, зокрема харків'ян, які заперечують думку політолога. Слоган «Харьков – русский город!» використовували прибічники «Русского мира» під час «Русской весны» у Харкові 2014 р. і пізніше у численних публікаціях, навіть з претензією на науковість – 9 грудня 2014 р. у Москві відбулася конференція з напівграмотною назвою «Слобожанщина и Северщина окраины Русского царства. История освоения».

² Багалій Д.І. Історія Слободської України / передм. та ком. В.Л. Маслійчук; упорядн. О.О. Савчук. Харків : Видавець Олександр Савчук, 2019. С. 275.

³ М. Гаско вважав, що Т. Шевченко міг бути у Харкові. Див.: Гаско М. Загадки Кобзарєвого життєпису. Гаско М. Пошуки і знахідки. Київ: Рад. письменник, 1990. С. 208–218.

⁴ Дьякова О. Скульптури Т.Г. Шевченка у Харкові // Шевченкіана на початку XXI століття : матеріали наук.-практ. конф., присвяч. 190-річчю від дня народження Т.Г. Шевченка 25 берез. 2004 р. / Харк. держ. наук. б-ка ім. В. Г. Короленка; уклад. В. О. Ярошик. С. 144. URL: <https://ru.calameo.com/read/00063294526749d8d8>

⁵ Там само, С. 145.

⁶ О. Дьякова помилково називає стару адресу садиби як вулицю Садово-Куликівську. Дьякова О. Скульптури... С. 145. URL: <https://ru.calameo.com/read/00063294526749d8d8>. У 1900 р. вона вже так не називалася: це взагалі був провулок, і міська дума дала йому назву «Мироносицький» 15 вересня 1894 року. Х. О. Алчевська пише, що пам'ятник був встановлений на їх садибі «по Мироносицькому, бувшому Касперовському, пер., №7». Можейко І. «Незаконный» пам'ятник и его автор. Можейко І. Харьков: мозаика прошлого. Личности, истории любви, события : историч. очерки : в 4 вып. Вып. 1. / под ред. Михаила Красикова. Харьков: ПромАрт, 2020. С. 131. З 21.03 1924 р. провулок став вулицею Раднаркомівською, з 2015 р. називається вулицею Жон-мироносиць. А «Шевченківська енциклопедія» помилково вказує локацію монумента: «перед буд. жіночої недільної школи» (школа знаходилася на цій же вулиці, але далі), до того ж повторюючи старий міф, що це «перший пам'ятник-скульптура Шевченкові у світі», хоча на тій же сторінці наводиться інформація про скульптурний пам'ятник поетові 1881 р. на півострові Мангишлак і навіть його фото. Німенко А., Слободянюк О., Юр М. Пам'ятники Шевченкові. Шевченківська енциклопедія : в 6 т. / НАН України. Ін-т л-ри ім. Т.Г. Шевченка ; редкол.: М.Г. Жулинський та ін. Київ, 2013. Т. 4. С. 762.

с улицы через железную решетку сада»⁷. Завдяки даному свідоцтву треба відкинути дати 1898 та 1899 роки як дати встановлення монумента, які зустрічаються у численних статтях і істориків, і журналістів⁸, хоча «Шевченківська енциклопедія» визначає дату встановлення пам'ятника як 1900 рік⁹, а «Енциклопедія сучасної України» вказує дату його створення В. Беклемішевим як 1899-й¹⁰. Судячи з цього тексту, Алчевські не пропонували пам'ятник місту, однак розглядали монумент як публічний (утім, журналіст міг не знати або не мав можливості написати про попередній намір родини меценатів, якщо він був, передати одразу скульптуру місту). До того ж, гостинний будинок Алчевських відвідувало багато людей, зокрема й таких як професор Микола Сумцов, письменники Микола Вороний, Борис Грінченко, Гнат Хоткевич, юрист Микола Міхновський... Онука Алчевського Христина Олексіївна Юровська згадувала, що дід поставив біля пам'ятника лавочку, іноді сидів там, розповідав дітям і онукам про Шевченка, читав його поезії (він ще замолоду знав напам'ять увесь «Кобзар»), співав українські пісні¹¹. Учениці заснованої Христиною Данилівною, дружиною Олексія Кириловича, недільної школи (що була недалеко від «Шевченківського садочка», як називала його Христина Олексіївна Алчевська, донька банкіра), влаштували біля пам'ятника Шевченківське свято 1901 року у день народження поета, та й в інші дні бували тут, читали поезії Кобзаря, співали українські пісні¹².

А. Парамонов так уявляє причину встановлення пам'ятника на приватній території: «Прошение об установке памятника Шевченко инициировала семья Алчевских, однако им было отказано, причем сам текст ответа не сохранился в архивном деле. После неудачного обращения к губернским властям, Алчевские приняли решение установить бюст поэту в своем саду»¹³. З цього тексту важко зрозуміти, чи збереглося в архіві «прошение» мецената. І звідки інформація, що воно було? Деякі історики твердять, що «О. К. Алчевський мав намір передати у майбутньому садок зі встановленим пам'ятником у вічне міське володіння»¹⁴, що відповідає дійсності. Про це знаходимо інформацію в архівному рукописному альбомі Х. О. Алчевської 1910 р.: «Був час у Росії, коли не дозволялося не тільки збирати жертв на пам. Шевченко, але й становити по великих містах, як Харків, монументи йому»¹⁵. Затвердити такого проєкти не можна було офіційно. Тоді харківський патріот-українець, банкір Олексій Алчевський задумав ствердити для Харкова шевченківський пам'ятник через духовну свою та дарственну на ім'я жінки з умовою, що жінка повинна віддати се гор. Харкову, як Шевченковський садок з монументом у вічне городське володіння. Нотаріально се довелося затерти...»¹⁶. Публікації цього заповіту, якщо він зберігся, нам невідомі.

Після самогубства О. К. Алчевського у травні 1901 р. садибу разом із садочком удова змушена була продати і бюст забрати до себе в невеличку квартиру. Часом пишуть, що новий власник не хотів мати у себе в саду «небезпечний» монумент (О. Дьякова взагалі без будь-яких посилайнь твердить, що «новий господар хотів знищити бюст Кобзаря, але Алчевські забрали його із собою...»¹⁷); можливо й так, проте доказів цьому нема, Христя Алчевська ж пише нейтрально: «... Алчевський заповідяв собі смерть, а жінка його (Х.Д. Алчевська) мусила, не виповнивши заповіту про пам'ятник, віддати кредиторам сквер імени Шевченка. Сю землю купив Шабельський, мармуровий Шевченк.

⁷ Бюст Т.Г. Шевченко. Южный край. 1900. 14 нояб. Без подписи.

⁸ Наприклад, А. Парамонов, М. Рослик, О. Дьякова, І. Киценко називають дату 1898. Див.: *Парамонов А. О памятниках Шевченко в Харькове*. URL: <http://www.otkudarodom.ua/ru/o-pamyatnikah-shevchenko-v-harkove>; *Рослик М. Перший пам'ятник Кобзареві // Пранор*. 1963. № 10. С. 99; *Дьякова О. Скульптури...* С. 145. URL: <https://ru.calameo.com/read/00063294526749dcdd9d8>; *Киценко І.В. Т. Шевченко і Харків. Там само*. С. 173.

⁹ Див.: *Німенко А., Слободянюк О., Юр М. Пам'ятники...* С. 762.

¹⁰ Див.: *Афанасьєв В. А. Беклемішев Володимир Олександрович. Енциклопедія сучасної України*. Т. 2. Київ, 2003. С. 436.

¹¹ *Дьякова О. Скульптури...* С. 145. URL: <https://ru.calameo.com/read/00063294526749dcdd9d8>

¹² Там само.

¹³ *Парамонов А. О памятниках...*

¹⁴ *Семенюк М. Найперший пам'ятник Тарасу Шевченку в Україні // Відлуння віків*. 2008. № 1 (9). С. 27. URL: https://www.google.com/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=&ved=2ahUKewiKueOS5ODxAhVG_7slHYOqDMIQFnoECAQQAA&url=http%3A%2F%2Fspace.nbu.gov.ua%2Fbitstream%2Fhandle%2F123456789%2F16724%2F07-Semenyuk.pdf%3Fsequence%3D1&usq=AOvVaw2s63uS1eiPypMg6XLJ4asz

¹⁵ «1891 царський уряд не дозволив „Спілці російських письменників“ оголосити всерос. підписку на пам. Шевченкові, а 1899 відхилив прохання „Спілки літераторів“ установити його». *Німенко А., Слободянюк О., Юр М. Пам'ятники ...* С. 762.

¹⁶ *Можейко І. «Нелегальний» пам'ятник и его автор. Можейко И. Харьков: мозаика прошлого. Личности, истории любви, события : историч. очерки : в 4 вып. Вып. 1. / под ред. Михаила Красикова. Харьков: ПромАрт, 2020. С. 131.*

¹⁷ *Дьякова О. Скульптури...* С. 145. URL: <https://ru.calameo.com/read/00063294526749dcdd9d8>

бюст скульптури акад. Беклемішова, взяли собі Алчевські, а цегловий монумент, на котрому стояв сам бюст і досі дримає одиноко середь садочку закинутий і забутий там, де був раніше»¹⁸. Може, Алчевські й самі не хотіли залишати безцінну реліквію напризволяще?¹⁹ Харківські пам'яткознавці іншої думки: «Після цієї сумної події, яка сталася у 1901, місто мало можливість прийняти в дар від Алчевських лише сам пам'ятник [тобто бюст –М.К.]. Але й цього не сталося. За наказом залежної від імперської верхівки міської влади напередодні 40-х роковин Т. Шевченка, до яких українська громада міста готувала урочисті заходи, пам'ятник „сепаратисту“ мав зникнути з садочка, який втратили Алчевські»²⁰. Однак ці заходи планувалися тоді, коли Алчевський був живий і пам'ятник стояв на місці – у лютому 1901 року! Наказ губернатора досі не опублікований – отже, чи був він?²¹ Н. Мархайчук твердить: «У 1901 р. коли планувалися заходи з нагоди 40-річчя від дня смерті Т. Шевченка, „по высочайшему указу“ встановлений на приватній території пам'ятник забороненому царом „сепаратисту“ був демонтований»²². Посилань на царський указ дослідниця не наводить – то ж чи був він?

У 1932 році Микола Олексійович Алчевський передав бюст поета Галереї картин Т. Г. Шевченка, що містилася у Харкові; сьогодні цей перший в Європі пам'ятник Кобзарю зберігається у Національному музеї Т. Г. Шевченка в Києві.

Ф. Турченко, посилаючись на архівне джерело, але не наводячи його, стверджує, що пам'ятник Шевченку був демонтований «за вимогою місцевої влади» невдовзі після встановлення²³. Реакції на це з боку громади не було ніякої, крім виступу М. Міхновського: «Ніяких протестів освіченого російського суспільства в Україні та за її межами цей факт не викликав, жоден не назвав його ініціаторів і виконавців варварами, вандалами. Міхновський робив спроби відновити справедливість і діяв цілком легальними методами. У 1900 р. на засіданні міської думи як її гласний він вніс пропозицію про спорудження в Харкові пам'ятника Шевченку. Проти цієї пропозиції виступив відомий підприємець фон Дітмар. Проросійською частиною думи ця пропозиція Міхновського була відхилена, а замість неї було демонстративне рішення про спорудження в місті пам'ятника М. Лермонтову»²⁴.

За Турченком, виходить, що пам'ятник проіснував у садочку в кращому випадку лише пару місяців, тобто листопад – грудень 1900 р. Однак на фото ми бачимо бюст на постаменті в оточенні зелених дерев. У будь-якому разі беклемішевський пам'ятник не простояв і року навіть на приватній території і не став повноцінною міською скульптурою.

Утім, у 1912 році бюст Шевченка роботи невідомого поки що автора у Харкові з'явився, і його можна побачити і сьогодні (деякі краєзнавці безпідставно вважають цей бюст роботою В. Беклемішева²⁵, а деякі не менш безпідставно висловлюють припущення, що бюст з'явився не у 1912 році,

¹⁸ Там само, С. 131–132.

¹⁹ Здається, наведений вище текст Х. О. Алчевської дає відповідь на сумнів А. Парамонова: «Убрали ли бюст поэту сами Алчевские, или это сделал новый владелец до сих пор не ясно...». Парамонов А. О памятниках...

²⁰ *Монументальна шевченкіана Харківщини* : за матеріалами до Харківського тому багатотомного енциклопедичного видання «Звід пам'яток історії та культури України» / упоряд. В. Г. Марьонкіна. Харків: Раритети України, 2015. С. 21. <https://docplayer.net/89751734-Monumentalna-shevchenkiana-harkivshchini.html>

²¹ Невідомо, на які джерела спирався художник М. Бурачек, коли писав у «Літературній газеті» 19 квітня 1933 р. про бюст Шевченка: «... на думку Христі Алчевської, це погруддя, виконане на її замовлення, мало у вигляді пам'ятника прикрашати якийсь майдан Харкова, але „усмотрение“ місцевої губернської влади рішуче заборонило навіть і думати про такий „злонамеренный сепаратический“ вчинок». Кацай В. І. До історії побутування Галереї картин Т. Г. Шевченка у Харкові (1933–1948) // *Шевченкіана на початку ХХІ століття : матеріали наук.-практ. конф., присвяч. 190-річчю від дня народження Т. Г. Шевченка 25 берез. 2004 р.* / Харк. держ. наук. б-ка ім. В. Г. Короленка; уклад. В. О. Ярошик. С. 137. URL: <https://ru.calameo.com/read/00063294526749dcdd9d8> ; Чи є тут російські слова справді цитатами?

²² Мархайчук Н. Зниклі та «мандруючі» пам'ятники Харкова (Матеріали до вивчення монументальної скульптури) // *Традиції та новації у вищій архітектурно-художній освіті*. Харків, 2013. Вип. 1. С. 57. Див. також: Мархайчук Н. З історії перших пам'ятників Т. Шевченку // *Дизайнерська освіта України в світовому контексті*: зб. матеріалів. Харків: ХДАМД, 2011. С. 121–124.

²³ Турченко Ф. Микола Міхновський. Життя і Слово. Київ: Генеза, 2006. С.125.

²⁴ Там само.

²⁵ Напр., І. В. Киценко пише: «Одна з робіт академіка Беклемішева – зображення Т. Шевченка – прикрашає в нашому місті фронтон будинку на площі Рози Люксембург, 4». Киценко І. В. Т. Шевченко і Харків // *Шевченкіана на початку ХХІ століття* : матеріали наук.-практ. конф., присвяч. 190-річчю від дня народження Т. Г. Шевченка 25 берез. 2004 р. / Харк. держ. наук. б-ка ім. В. Г. Короленка; уклад. В. О. Ярошик. С. 173. URL: <https://ru.calameo.com/read/00063294526749dcdd9d8> ; В. Путятін розглядає це як гіпотезу і

а «не пізніше початку 1920-х років»²⁶). Ним був прикрашений фасад «Селянського будинку», готелю для селян, які приїздили на ярмарки до Харькова, спорудженого на кошти земства за проектом Бориса Корнієнка в українському національному стилі, який також називають стилем «український модерн». Не випадково у 1920-ті роки Сергій Пилипенко обрав саме цей будинок як «резиденцію» літературної організації «Плуг», про що нагадує меморіальна дошка роботи його доньки Міртали.

Спроби встановити у Харкові пам'ятник Шевченку на повний зріст (передова частина громади відчувала, що бюст – це замало для відзначення значущості Кобзаря) активізувалися у 1911 р. до 50-річчя від дня смерті класика та у 1912 р. напередодні 100-річчя від дня його народження²⁷. У міській думі та в пресі обговорювалися проекти, локації, гідні такого пам'ятника, навіть була прийнята постанова думи про гідне увічнення пам'яті Шевченка, однак нестача коштів і початок Першої світової війни не дали можливості здійснити задумане. В. Романовський слушно вважає, що загальмував процес створення пам'ятника і лист начальника жандармського управління до губернатора від 6 листопада 1912 р. під грифом «совершенно секретно», де акцентується увага на тому, що намір українців спорудити пам'ятник Шевченку призведе до прихованого сепаратизму²⁸.

Зауважимо: навіть усвідомлення харківцями різного етнічного походження, різних політичних симпатій, різного рівня освіти, стану тощо ПОТРЕБИ в такому загальноміському пам'ятнику українському генію важливо не менше реалізації ідеї. Шевченко на той момент вже давно був символом «всього українського», «квінтесенцією українства», і мешканці Харькова, сприймаючи його як «свого», тим самим підтверджували свою українську ідентичність.

Повернемося до першої формули – «Харьков – Москвы уголок»; її принагідно згадує М. Ф. Сумцов в одній із своїх популярних праць. Власне, приповідка стосується не тільки Харькова. Це формула, та й то не повна, куди можна було підставити ледь не будь-яке місто імперії. В повному вигляді приповідка звучить, наприклад, так: «Торжок (Ярославль, Калуга, Соликамск, Арзамас, Попой...) - городок, Москвы уголок» або ще більш узагальнено – «Наш городок – Москвы уголок». Ці формули сьогодні успішно розкручують турфірми, запрошуючи відвідати відповідне місто, і пояснюють походження приповідки схожістю провінційного міста зі столицею, наприклад, так: «Не случайно здесь бытует поговорка: „Ярославль-городок – Москвы уголок“. В городе есть своя Красная площадь, Поклонная гора, а главная улица носит название Московский проспект»²⁹.

Харків дореволюційний теж мав чимало урбанонімів, що походили від слова «Москва»: Московська та Старо-Московська вулиці (тепер – Московський проспект), готель «Московська» тощо. Московські купці успішно торгували у місті, філії московських підприємств і банків регулярно з'являлися у Слобожанській столиці, гастролі московських акторів, музикантів, співаків не були рідкістю у Харкові (а прем'єра «Чайки» Чехова відбулася у Харкові в той же день, що й у Московському художньому театрі, навіть на годину раніше), зв'язки місцевих науковців як з окремими московськими колегами, так і з науковими товариствами (і загальноросійськими, і московськими) були міцні та

намагається її обґрунтувати: «Вірогідно, портрет Шевченка на «Селянському будинку» (1912) архітектора Б. Н. Корнієнка також виконаний В. Беклемішевим. Документально це не доказано, так як діяльність місцевих скульпторів початку ХХ ст. поки не досліджена. Всі пам'ятники для міста харківський голова Д. І. Багалій замовляв тільки митцям Петербурзької академії мистецтв. Українець за походженням В. Беклемішев був одним з кращих кандидатів для створення нового образу поета». *Путятін В.Д.* Скульптурна шевченкіана у Харкові. *Путятін В. Д. Пам'ятки монументального мистецтва Слобожанщини* : зб. наук.-попул. ст. Харків, 2011. С. 29. Аргументи сміхотворні: Д. Багалій був міським головою у 1914–1917 рр. і жодного пам'ятника нікому не замовляв: їх усього було споруджено за весь дореволюційний період аж чотири: крім увічнення в скульптурних образах пам'яті Шевченка і Пушкіна, пам'ятник М. Гоголю було встановлено 1906 р., офіційно відкрито 1909 р., В. Каразіну встановлено 1905 р., відкрито 1907 р. Припущення ж про те, що бюст для Селянського будинку замовили місцевим скульпторам-аматорам (називаються прізвища М. Сабо або Г. Ріха), теж є безпідставним. Див.: *Монументальна шевченкіана Харківщини* : за матеріалами до Харківського тому багатотомного енциклопедичного видання «Звід пам'яток історії та культури України» / упоряд. В.Г. Марьонкіна. Харків: Раритети України, 2015. С. 24. URL: <https://docplayer.net/89751734-Monumentalna-shevchenkiana-harkivshchini.html>

²⁶ Монументальна шевченкіана Харківщини : за матеріалами до Харківського тому багатотомного енциклопедичного видання «Звід пам'яток історії та культури України» / упоряд. В.Г. Марьонкіна. Харків: Раритети України, 2015. С. 24. URL: <https://docplayer.net/89751734-Monumentalna-shevchenkiana-harkivshchini.html> (дата звернення 13.07.21)

²⁷ Див.: *Путятін В.Д.* Скульптурна шевченкіана у Харкові. *Путятін В.Д. Пам'ятки монументального мистецтва Слобожанщини* : зб. наук.-попул. ст. Харків, 2011. С. 29.

²⁸ Романовський В. Пам'ятники Тарасові Шевченку в нашому місті // *Слобідський край*. 2004. 10 черв.

²⁹ Ярославль-городок – Москвы уголок. 2010. 13.09. URL: https://ratanews.ru/news/handler.aspx?id_number=7503&sort_ord=26&id_language=1

давні. Додамо, що харківські будинки у стилі класицизм (вони становили більшість серед споруд XIX століття) не надто відрізнялися від московських, а Успенський храм 1783 р. взагалі розроблявся по тому самому проєкту, що й церква на честь Климента, папи Римського, на вулиці П'ятницькій у Москві, споруджена трьома роками раніше. Не дивно, що людина з Москви могла почуватися у Харкові як вдома і не надто помічати різницю, перемістившись у просторі.

Звісно, що й російська література, з якою харківські діти знайомилися змалку, а потім вивчали у середніх та деяких вищих навчальних закладах, за новинками якої харківці жадібно стежили і могли купувати ледь не день у день з москвичами та петербуржцями (найбільшим у Харкові початку XX століття був книжковий магазин О. Суворіна, московського книжково-газетно-журнального магната), сприймалася як рідна, та й культура російської мови, усної та письмової, серед освічених верств населення була на високому рівні, про що свідчать листи і спогади харківців того періоду.

Що ж стосується етнічного складу населення Харкова кінця XIX – початку XX століття, то, згідно перепису 1897 р., «63,17% мешканців визнали себе росіянами, а 25, 92% – українцями»³⁰. Отже, як би не хотіла царська влада використати ювілей хрестоматійного автора для зміцнення загальноімперського духу, у Харкові вистачало людей, які щиро і безкорисливо, цілком «по-домашньому», а не казенно любили і шанували Олександра Сергійовича. Тому 100-річчя з дня народження О. С. Пушкіна було у Харкові таким само великим святом, як у Москві чи Петербурзі. Зібрати кошти на пам'ятник поету до ювілейної дати не вдалося (лише вулицю Німецьку було перейменовано на Пушкінську і закладено Пушкінське училище), але до 105-ї річниці бюст О. Пушкіна роботи прекрасного одеського скульптора Бориса Едуардса прикрасив Театральний сквер і був урочисто відкритий у день народження класика. Безумовно, в цій події не було ніякої «русифікаторської політики царату», як сьогодні дехто вважає, хоча святкування проводилося на державному рівні (так само і зараз кожна держава проводить ювілеї своїх класиків). І скромний напис на постаменті «Александр Сергеевичу Пушкину город Харьков», і історія збирання коштів на монумент, і роль у його появі українця М. Ф. Сумцова³¹, багаторічного гласного міської думи, професора Харківського університету, голови Харківського історико-філологічного товариства, дослідника як творчості Пушкіна та інших російських авторів, так і української літератури (зокрема Т. Шевченка³²), українського фольклору, побуту та звичаєвості українського населення, свідчать про те, що **цей пам'ятник був дійсно виявом щирої, неказенної любові до поета і сприймався місцевою громадою як маркер певної культурної самоідентифікації**. Щодо М. Сумцова, додамо, що в його біобібліографії прізвище О. Пушкіна зустрічається 47 разів, а Т. Шевченка 67³³, що саме він був ініціатором створення і попечителем Пушкінського складного училища (і увічнення у ньому пам'яті російського поета: училище було урочисто закладено 26 травня 1899 р. за участю професора), одним із організаторів урочистого зібрання у Харківському університеті 26 травня 1899 р., де виголосив доповідь «О влиянии А. С. Пушкина на М. Ю. Лермонтова», і одним із перших, хто почав досліджувати тему «Пушкін і Шевченко» (саме так називається його стаття 1917 р.). 446-сторінковий «Харьковский университетский сборник в память А. С. Пушкина (1799–1899 гг.)», що вийшов 1900 року за редакцією М. Ф. Сумцова, М. Є. Халанського та Д. І. Багалія – достатньо красномовне свідоцтво ставлення до поета харківських філологів та істориків.

Однак представники нечисленної підпільної Української народної партії (УНП) сприйняли пам'ятник як суто імперський, побачили у ньому символ тієї Росії, яка не давала вільного розвитку українській культурі, і в ніч на 31 жовтня 1904 р. монумент був підірваний. Утім, бюст не постраждав, лише постамент розколовся так акуратно, що його склеїли без проблем (ці тріщини видні і досі). Ідейним натхненником цієї протестної акції та автором прокламації, розкиданої коло «дерусифікованого» «кумира», був молодий адвокат Микола Міхновський. На той момент він вже був популярним юристом, гласним міської думи та «широко відомим у вузьких колах» як автор трактату «Самостійна Україна» (1900), не схильним до компромісів діячем українського націоналістичного руху. Родом із Полтавщини, вихований батьком-священником в іншій культурній парадигмі, ніж більшість слобожан, Микола не мав жодних симпатій до Пушкіна як геніального поета, а сприймав його лише як «політичну фігуру», знакову для імперії. Мотиви вчинку організації «Оборона України»,

³⁰ Любавський Р. Етнічний склад населення Харківщини / *Харківщина* : енциклопед. слов. / редкол. : С. І. Посохов (голова) та ін. Харків, 2014. С. 123.

³¹ Див.: Сумцов Н. Ф. К постановке бюста А. С. Пушкина на Театральной площади // *Южный край*. 1904. 15 янв.; Сумцов Н. Ф. Отношение Харькова к А. С. Пушкину (К открытию памятника Пушкину) // *Южный край*. 1904. 26 мая.

³² Див.: Красиков М. М. Сумцовська Шевченкіана // *Двадцять четверті Сумцовські читання* : зб. матеріалів наук. конф. "Музей у глобальному світі: інновації та збереження традицій" 18 квітня 2018 р. / Харківський історичний музей імені М. Ф. Сумцова. Харків, 2018. С. 3–12.

³³ Микола Федорович Сумцов (1854–1922) : бібліограф. покажч. / уклад. Н. І. Полянська, В. О. Савчук, В. З. Фрадкін, В. О. Ярошик; наук. ред. Ю. З. Данилюк, В. З. Фрадкін. Київ: Рідний край, 1999. С. 241, 248.

бойового підрозділу УНП, Міхновський пояснив докладно у прокламації, адресованій в першу чергу владним структурам, в трьох пунктах.

Перший: «На території Слобідської України... не має бути нікому і ніякого монумента з чужинців. Пушкін був цілковито діячем для московського народу і ніякої культурної ваги для нас не має, хіба крім нікчемної і деморалізуючої для наших синів»³⁴. Деморалізуючим для української молоді фактором автор вважає те, що «московський літератор... підло-брехливо змальовував в своїх творах постать нашого патріота Гетьмана Івана Мазепи...»³⁵.

Другий пункт був сформульований так: «Хай знає московське суспільство, що пам'ятник Пушкіну не має собі місця на Україні ще і тому, що наш національний геній – поет Шевченко замучений московськими хурдигами та далекими засилками, не має і досі пам'ятника на рідній Україні, бо московське правительство заборонило його ставити!»³⁶. Додамо, що 1904 рік був ювілейним і для Шевченка, однак влада не змінила своєї позиції по відношенню до Кобзаря. Звідси – чіткий антагонізм: «Шевченко є наш Великий Поет, а Пушкін ваш, тож кому швидше має бути пам'ятник на Україні???!»³⁷.

Третій пункт містив як погрози, так і програмові вимоги щодо офіційного вживання української мови: «Заборона нашої мови, літератури та преси покличуть за собою вчинки з нашого боку, подібні до цього. <...> Слухайте: ми вимагаємо для себе вільного слова, вільного друку, нижчої, середньої і вищої школи з українською викладовою мовою, подібно до університетів і шкіл в Галичині!!»³⁸

Звертався автор і до українців: «Спілка гетьмана Богдана з Московщиною була як вільний з вільним, а тепер що діється на Україні? Українці, дивіться: у вас перед очима становлять монументи тим москалям, що вас в ніщо звернули!!!»³⁹. Неодноразова згадка про Хмельницького у тексті пов'язана ще з одним ювілеєм, що помпезно святкувався саме у 1904 році, – Переяславської Ради, яка подавалася імперською владою, звісно, з шовіністичних позицій – як братня допомога «меншому брату», що пізніше стане зручним кліше й радянської риторики.

Резюмував Міхновський своє звернення таким чином: «Не несіть, панове москалі, до нас своєї культури „огнем і мечем“. Бо вже прокидається Україна до бою!!»⁴⁰. І хоча перед цим були грізні слова «Кров за кров!»⁴¹, а далі обіцялося: «Ви скуштуєте на своїй шкурі нагая і шаблі нових Гонтів і Залізників!!!»⁴² – українські націоналісти зовсім не збиралися йти вже торованим російськими революціонерами-народниками шляхом персонального терору проти можновладців, а прагнули досягти своєї мети психологічним тиском на владу в результаті влаштування резонансних «перформансів».

Зазвичай той факт, що бюст Пушкіна залишився неушкодженим, пояснюють тим, що хлопці-«оборонці» були терористами-початківцями і не розраховували сили вибуху, однак найавторитетніший дослідник біографії і спадщини «батька українського націоналізму» Федір Турченко слушно зазначає: «Можливо, акція була розрахована на зовнішній ефект і зруйнування пам'ятника не передбачала...»⁴³. Відкидаючи версію про «непрофесіоналізм» підрильників, він наводить переконливі аргументи: ««Оборону України» очолював військовий – Віктор Чехівський, а серед членів організації були кадети з Чугуївського військового училища, які розумілися у підривній справі»⁴⁴. Отже, «оборонці» і не планували забирати життя навіть найлютіших російських «україножерів» (як кажуть сьогодні) – натомість, привертаючи увагу співвітчизників до актів навмисного «вандалізму», провели «ряд демонстративних акцій, спрямованих безпосередньо на те, що самостійники називали „символами панування“ Росії в Україні»⁴⁵. Серед таких символів, в першу чергу, були пам'ятники царям, але в Києві та Одесі пам'ятники Миколі I і Катерині II не були підірвані через передчасну смерть головного виконавця теракту (хоча у Києві була навіть розповсюджена листівка з поясненням мотиву знищення пам'ятника цареві перед Червоним корпусом університету). А от у Полтаві все пішло за харківським сценарієм: 1909 року, у дні, коли «вся Россия» урочисто відзначала 200 років «Полтавської баталії», пам'ятник перемоги Петра I біля Полтави в результаті вибуху «був дуже пошкоджений, але не знищений»⁴⁶.

³⁴ Міхновський М. *Суспільно-політичні твори*. Київ: Смолоскип, 2015. С. 309.

³⁵ Там само.

³⁶ Там само.

³⁷ Там само.

³⁸ Там само.

³⁹ Там само.

⁴⁰ Там само, С. 310.

⁴¹ Там само.

⁴² Там само.

⁴³ Турченко Ф. Микола Міхновський. *Життя і Слово*. Київ: Генеза, 2006. С. 123.

⁴⁴ Там само.

⁴⁵ Там само, С.122.

⁴⁶ Там само, С.127.

Дослідники вважають, що акція у Харкові 31 жовтня 1904 року була приурочена до візиту міністра народної освіти В. Г. Глазова, адже саме це міністерство, на думку українських радикалів, було головним русифікатором у «тюрмі народів». Якби у Харкові були б інші імперські пам'ятники, наприклад, царям чи військовим, можливо, на пам'ятник поету ніхто б і не зазіхав, однак «серед символів самодержавства у Харкові нічого гідного уваги знайти не вдалося»⁴⁷, як зазначив у 1920 році «самостійник», автор анонімної історії УНП.

Для націоналістів Пушкін був не автором «Евгенія Онегина», «Маленьких трагедий» чи «Пикової дами», не поезій, в яких він з симпатією говорить про «Україну», її чарівну природу (згадаймо хоча б «Тиха украинская ночь...»), не продовжуючи пізнішим жартом: «А сало надо перепрятать!» та українців, а лише кількох рядків із «Полтави», які, як стверджує Ф. Турченко, Міністерство освіти спеціальними інструкціями змушувало всіх школярів вчити напам'ять, – характеристику Мазепи:

Не многим, может быть, известно,
 Что дух его неукротим,
 Что рад и честно и бесчестно
 Вредит он недругам своим;
 Что ни единой он обиды
 С тех пор как жив не забывал,
 Что далеко преступны виды
 Старик надменный простирал;
 Что он не ведает святыни,
 Что он не помнит благостыни,
 Что он не любит ничего,
 Что кровь готов он лить, как воду,
 Что презирает он свободу,
 Что нет отчизны для него⁴⁸.

Є така жартівлива примовка: «А отвечать кто будет? Пушкин?». От Пушкін «за всё и ответил». Ще б пак, адже ж дуже влучно Аполон Григор'єв визначив місце поета в культурній свідомості освічених росіян як «наше всё».

Звісно, радикальну акцію людей Міхновського харківці, у тому числі «українофіли», сприйняли як прояв ненормальності, як вчинок «диких людей», оскільки це була образа не тільки Пушкіну, а й місту (згадаймо напис на пам'ятнику: «А. С. Пушкину – город Харьков»): пам'ятник був споруджений на гроші містян усіх національностей, у тому числі українців. Ефект вибуху був радше протилежний: нищити єдиний у місті пам'ятник, тим більше улюбленому і дійсно прекрасному поету – це виходило за межі уявлень про психічну адекватність в очах харківської інтелігенції, незалежно від політичних уподобань кожного з її представників. «У нас в Харькове не успели поставить первого за все время существования города памятника, как чья-то безумная рука выбрала его объектом для выполнения какого-то дикого замысла»⁴⁹, – писав тоді харківський журналіст В. Іванов. Українські ліберали в інших містах також розцінили цю акцію як шкідливу для українського руху, оскільки такі нецивілізовані дії якнайкраще дискредитували українців-просвітян в очах суспільства та й взагалі могли бути розцінені як провокація, організована владою.

Сьогоднішнє ставлення до цієї події нових поколінь харків'ян, за винятком теперішніх радикалів⁵⁰, за нашими спостереженнями, не змінилося, навіть після хвилі «ленінопадів». Принаймні, проходячи Театральним сквером, можна побачити селфі «з Пушкіним» та те, як «на фоні Пушкіна снимається семейство» (як співає Б. Окуджава), і це роблять не лише туристи. Однак в критичні моменти історії модерні Міхновські Пушкіну «пригадують усе». Зокрема 6 червня 2014 р., у день народження поета, зеленкувато-салатною фарбою на постаменті був намальований герб України і зроблені написи: «Слава Україні!», «ПТН ПНХ» (*Путін, пішов на хуй*), «Вате собираться тута», а перед пам'ятником на тротуарі було накреслено: «Место авиаудара»⁵¹. Ці графіти протрималися недовго: комунальники їх змили (хоча зеленкувате п'ятно на постаменті помітне й досі), а шанувальники

⁴⁷ Турченко Ф. Микола Міхновський. Життя і Слово. Київ: Генеза, 2006. С. 124.

⁴⁸ Турченко Ф. Микола Міхновський. Життя і Слово. Київ: Генеза, 2006.

⁴⁹ Авербух С.И. Тайна Театрального скверика / Авербух С.И. Колосья нивы Слобожанской : из публикаций историка и краеведа. Харьков : САГА, 2009. С. 237.

⁵⁰ Пару років тому ми були свідками того, як одна дама років 35-ти, кандидатка політологічних наук, під час екскурсії, присвяченій М. Міхновському, організованій кіноклубом «Нова Україна», біля пам'ятника Пушкіну фактично закликала до знесення монумента і закінчила гаслом: «Не читайте „вяликую русскую литературу“: Пушкіна, Толстого, Достоевського, Чехова...», чим шокувала більшість присутніх.

⁵¹ В Харькове осквернили памятник Пушкину в день рождения поэта. 6.06.2014. URL: <https://www.newsru.com/world/06jun2014/abuse.html>

творчості Пушкіна в цей день, як завжди, прийшли до цього пам'ятника, однак із плакатами «Александр Пушкин и Тарас Шевченко поэты одного народа», «Русский и украинский языки – достояние народа Украины» та ін.⁵²

Звісно, поняття «один народ» сьогодні сприймається як політичний мем і пропагандистське маніпулювання, проте (задовго до його розкрутки у російських ЗМІ) харків'янин Борис Чичибабін, совість російської поезії, неодноразово у віршах та інтерв'ю (особливо початку 1990-х) говорив подібні речі, виражаючи те, що можна назвати «слобожанською ментальністю»⁵³. У славнозвісному творі «Плач по утраченной родине» (1992 р.), сповненому відчаю і мудрості, є такі рядки:

Из века в век, из рода в род
венцы ее племен
Бог собирал в один народ,
но божий враг силен⁵⁴.

У бесіді ж з автором цих рядків 1994 р. Б. Чичибабін, автор поеми «Пушкін» та низки інших творів, присвячених російському поетові, висловив таке переконання: «Для нас, рожденных на Восточной Украине, никогда в жизни Пруст или Джойс не могут быть роднее Толстого или Чехова. Русская культура не для русского только, а и для украинца, живущего на востоке Украины, – своя, родная. Наши культуры взаимопроникают. Русская культура так же наложила отпечаток на душу, на совесть украинца, как и на душу и совесть русского человека. Она с детства входила в наш духовный багаж. Пушкин у нас в генах, его явление заложено в нас до рождения»⁵⁵.

А в «Современных ямбах» (1991), тяжко переживаючи розбрат, хвилі взаємоненависті на етнічному ґрунті, поет зазначав:

Но, как слепцы б нас ни разнили,
в той розни выплывет не раз,
что лучшими людьми России
из рабства вызволен Тарас⁵⁶.

Ніби полемізуючи з Міхновським та його адептами, Б. Чичибабін стверджував у вірші «Лине Костенко» 1993 р.:

Но, коль позовет на Страшный суд
кроткий счет кукушкин,
за царей ответ не понесут
ни Толстой, ни Пушкин⁵⁷.

А ще раніше, відділяючи Політику від Поезії, поет дав у вірші «Экскурсия в Лицей» (1974 р.) місткий афоризм:

В какой крови грешна моя Россия,
а я ей все за Пушкина прощу⁵⁸.

Діалог, а не конфронтація культур – домінанта розвитку Слобожанщини навіть у найскладніші періоди її розвитку, коли державна політика не надто була схильна до демократії, поваги до природних прав людини та інших гуманістичних цінностей. Пам'ятники Пушкіну і Шевченку у Харкові взагалі могли з'явитися одночасно – у 1899 році до сторіччя від дня народження «Солнца русской поэзии» у харківців був намір, але забракло можливостей встановити монумент російському класику. Утім знаменно, що пам'ятник українському поетові постав першим. Знаменно й те, що це була приватна ініціатива (як і недержавні кошти).

Чи були Алчевські маргіналами, якимись особливо затятими «українськими націоналістами»? Зовсім ні. Всі вони були прекрасно інкорпоровані у російський соціум (бізнес, освіту, театральне життя тощо). Спілкувалися вони між собою переважно російською. І Пушкін був для них не мен-

⁵² В Харькове вандалы разрисовали памятник Пушкину. 6.06.2014. URL: <https://www.057.ua/news/550613/v-harkove-vandaly-razrisovali-pamatnik-puskinu>

⁵³ Див. : Красиков М. М. Слобожанська ментальність : міф чи реальність? *Культура та етнотетика* : тези доп. міжнар. наук.-теор. конф. Київ, 1994. Вип. 3. С. 19–20.

⁵⁴ *Между родиною и небом... Борис Чичибабин в статьях и воспоминаниях* / сост. М. И. Богославский, Л. С. Карась-Чичибабина, Б. Я. Ладензон. Харьков : Фолио, 2013. С. 126.

⁵⁵ *Две беседы Михаила Красикова с Борисом Чичибабиным. Гибнут империи – культура остается / Чичибабин Б. А. Раннее и позднее* / сост. Л. С. Карась-Чичибабина ; предисл. Л. А. Аннинского ; коммент. и примеч. Л. С. Карась-Чичибабиной, Л.Г. Фризмана. Харьков : Фолио, 2002. С. 255–256.

⁵⁶ *Между родиною и небом... Борис Чичибабин в статьях и воспоминаниях* / сост. М. И. Богославский, Л. С. Карась-Чичибабина, Б. Я. Ладензон. Харьков : Фолио, 2013. С. 123.

⁵⁷ *Чичибабин Б. Собрание стихотворений* / сост. Л. С. Карась-Чичибабина; предисл. С. Н. Буниной; коммент. Л. С. Карась-Чичибабиной и С. Н. Буниной. Харьков : Фолио, 2009. С. 470.

⁵⁸ Там само, С. 235.

шою святинею, ніж Шевченко. Найрадикальніша з них у своїх «українофільських» поглядах і вчинках Христина Олексіївна Алчевська, на становлення якої як українки мали великий вплив Микола Міхновський, Борис Грінченко, Гнат Хоткевич, Микола Вороний, Іван Франко, Ольга Кобилянська, тим не менше не тільки в юності, а й пізніше, до останніх днів, навіть в часи «українізації», писала вірші, прозу й статті не тільки українською, а й російською. Творчість Пушкіна вона не тільки знала і любила, але й переклала українською маленьку трагедію «Моцарт і Сальєрі» та вірші «У глибині сибірських руд» і «Воля», а також вірш О. Одоєвського «Струн віщих радіснії звуки...» (відповідь О. Пушкіну на його послання «В Сибір»). З російської вона перекладала й твори О. Толстого, Я. Полонського, К. Рилєєва, М. Огарьова, а з української на російську – поезії І. Франка, П. Грабовського, Я. Щоголева та інших українських поетів⁵⁹. І така культурна збалансованість взагалі характерна для багатьох українських і російських поетів-слобожан, аж до наших сучасників.

Усе це не враховують деякі журналісти і блогери, які беруть на себе сміливість описувати харківські події навколо пам'ятника Пушкіну. Не можемо не навести заради «краси дискурсу» (зберігаємо мовні особливості оригіналу) фрагмент статті Вікторії Шовчко «Памятник А. С. Пушкину в Харькове» з розкритого сайту, який знайомить із пам'ятками історії та культури України: «Имперское принудительное празднование с большой помпой в 1899 году столетнего юбилея рождения главной литературной иконы Московии – Александра Сергеевича Пушкина (1799–1837) – харьковские чиновники решили отметить переименованием Немецкой именем российского поэта. Правда запланированное открытие памятника тогда так и не состоялось – любовь харьковчан к северному фаворита муз не распространялась так далеко, и денег в казне на это не нашлось.

Открытие бюста А. С. Пушкину на высоком гранитном пьедестале созданного по проекту украинского скульптора Бориса Васильевича Эдуардса (1860–1924) в самом начале Театрального сквера (изначально планировалось установить на Сергиевской площади, но петербургское начальство потребовало изыскать место в самом центре города) состоялось лишь 26 мая 1904-го.

А уже 1 ноября того же года памятник поэту, ставший символом российской оккупации, был подорван членами подпольной организации «Оборона Украины», правда урон понесла лишь колонна-основание, с которой откололось несколько плит.

За неимением более сильных поэтов в истории Московии красным советам, захватившим власть на Восточной Украине на волне вооруженного переворота 1917-го, пришлось смериться с именем Александра Пушкина как литературного исторического прошлого, не смотря на его не совсем российское происхождение и довольно реакционное творчество, которое впрочем находилось фактически под запретом, широкой публике предлагались лишь нейтральные произведения, а негодные власти хранились на пыльных полках архивов.

Так что весь семидесятилетний советский период харьковский памятник поэту Золотого века благополучно выстоял, а с ним сохранилось и название улицы, хотя в 1935-ом его и поменяли местами (перенесли в конец Театрального бульвара) с памятником Гоголю того же автора в связи с переименованием пушкинского театра в Драматический им. Тараса Шевченко.

Он и сейчас, в независимой Украине, все так же привлекая российских маргиналов для малочисленных сборов, символизирует толерантность и национальную терпимость харьковчан, не смотря на военную агрессию восточного соседа и культурные притеснения украинцев на его территории»⁶⁰.

Ця стаття взагалі містить купу нісенітниць: загальною недбалістю авторки і невчитаністю тексту ще можна пояснити, що В. Каразін перетворився на Казаріна, однак стверджувати про «рокіровку» монументів можна лише тоді, коли не бачиш фотографій пам'ятника Пушкіну початку ХХ століття на тлі будинків саме вулиці Пушкінської, зокрема кірхи. Театр на Сумській ніколи не носив ім'я Пушкіна, отже не було потреби ставити перед ним пам'ятник поетові. «Не совсем российское происхождение» поета радянську владу аж ніяк не бентежило, навпаки, вона дала гроші у 1976 році на зйомки фільму з В. Висоцьким у головній ролі «Сказ про то, как царь Петр арапа женил» (за твором О. Пушкіна «Арап Петра Великого»). «Реакційною» творчість Пушкіна більшовики не оголошували, і, крім вульгарно-соціологічних писань про неї (як і взагалі про мистецтво і літературу), з'являлись і надзвичайно тонкі і цікаві дослідження (1920-ті роки – взагалі злет пушкіністики), уважно вивчалися його рукописи і видавалися твори у максимально повному обсязі (у 1937–1949 рр. вийшло дуже ретельно підготоване академічне повне зібрання творів); до спецховища з політичних міркувань жоден твір поета за радянських часів не потрапив. Фраза «за неимением более сильных поэтов в истории Московии красным советам <...> пришлось смериться с именем Александра Пушкина» звучить просто кумедно і недолуго. А от думка про «имперское принудительное празднование»

⁵⁹ Див.: Алчевська Х. Твори / упоряд., передм. та прим. Л. М. Грузинської. Київ: Дніпро, 1990. 558 с.

⁶⁰ Шовчко В. Памятник А. С. Пушкину в Харькове. URL: <https://zabytki.in.ua/ru/2081/pamyatnik-as-pushkinu-v-kharkove>

вание с большой помпой в 1899 году столетнего юбилея рождения главной литературной иконы Московии» – це лише накладання власного авторського сприйняття тих подій на історичні реалії. Харківські вчені не «брали под козырек», коли наблизився ювілей Пушкіна: вони вивчали його творчість і раніше, і тому статті, які увійшли до університетської збірки, це не поверхові скороспілі нотатки, а серйозні наукові студії, сповнені справжньої любові до російського класика. Говорити ж, що пам'ятник Пушкіну «сейчас, в незалежній Україні, все так же привлекает российских маргиналов для малочисленных сборов, символизирует толерантность и национальную терпимость харьковчан», – це просто образа для громадян України, оскільки виходить, що пам'ятник цікавий зараз лише російським маргіналам (навіть не росіянам взагалі, а тільки мізерній частині іноземців чи «внутрішніх емігрантів», такий собі «п'ятій колоні»), а етнічні українці такі добрі, що досі його не знищили, незважаючи на агресію Росії. Уявити те, що корінні харків'яни (зокрема українці за етнічним походженням) можуть любити цей пам'ятник (як і творчість Пушкіна), авторка просто не в змозі. У результаті Інтернет-мандрівниця підмінює самоідентифікацію харків'ян своєю власною, видаючи її за суспільну, навіть без тіні хоч якогось історичного та соціологічного дослідження.

Академік Д. І. Багалій писав, завершуючи «Історію Слободської України»: «Українське відродження у Харкові буде ширитися <...> Це відродження (а не українізація) повинно бути вільним, без жодного примусу. Хай вільно проживають на Україні усі нації; хай усяка живе по-своєму, починаючи од наших рідних братів великоросіян та білорусів»⁶¹. У цих словах – не тільки мудрість і політична далекоглядність, а й вияв локальної слобожанської самоідентифікації.

Слобожанщина – регіон поліетнічний, поліконфесійний і полікультурний. Пушкін і Шевченко не були етноцентриками, ксенофобами, їх творчість, принаймні у кращих зразках, підіймалася до загальнолюдських цінностей і була спрямована на те, щоб пробуджувати у людей «чувства добрые», не цуратися ані чужого, ані свого, **шанувати культурні цінності просто тому, що це КУЛЬТУРА.** Тому ці поети були для освічених харківців початку ХХ століття своїми, рідними. **Два пам'ятники, поставлені один – громадою (не чиновниками!), другий – членом цієї громади (і не стільки для себе, скільки для громади) не сприймалися абсолютно більшістю мешканців міста як альтернативні чи конкурентні.**

Подвійна культурна ідентичність – українська і російська – не вигадка політтехнологів, прибічників «Русского мира», а реальність, яка простежується у долях десятків відомих діячів Слобідського краю ХІХ–ХХ століть. Не «або – або», але «і – і». А точніше – **«два в одному»: синкретизм, злиття двох культур**, яке найвиразніше простежується у місцевому діалекті, так званому «суржику»: коли людина, навіть філологічно освічена, говорить російською, вона мимоволі вживає купу українізмів, і навпаки – в українській мові етнічних українців Харківщини чимало русизмів, що в обох випадках не є проявом «засміченності» мови, а є часто свідомим вживанням білінгвами слів, які їм здаються більш виразними і доречними у певному контексті.

«Моно» – це не про Слобожанщину. Символом цього культурного синтезу є найстаріший храм Харкова – Покровський, 1689 р., український за конструкцією, але з рисами московської архітектури у декорі.

Пам'ятники Шевченку і Пушкіну, які з'явилися на межі століть, в своїй одночасності і сусідстві (монументи знаходилися фактично на відстані двох невеликих кварталів), що б про це не думали (і що б не робили) політично ангажовані люди, були **знаками утвердження тієї локальної ідентичності, для якої безглуздом є поділ громадян за етнічним принципом, а українська і російська культури є невідмінними складовими буття.**

Mychailo Krasikov

The First Kharkiv Monuments as the Markers of Regional Identity

Historic events related to erection and existence of the first two Kharkiv monuments – namely the monument to Taras Shevchenko (1900) and the monument to Olexander Pushkin (1904) – have been analyzed in the article taking into account the specific local (“Slobozhansk”) identity. There has been discovered some falsity of categorical statements by the method of “either - or”: that is “Kharkiv

⁶¹ Багалій Д.І. Історія Слободської України / передм. та ком. В. Л. Маслійчук ; упорядн. О. О. Савчук. Харків : Видавець Олександр Савчук, 2019. С. 300.

as a kind of a Moscow City” (or to put it more simply: “Kharkiv as a Russian city”) or “Kharkiv as a Ukrainian city”. An interlocution and interpenetration, not a conflict of cultures, being characteristics of the “Slobozhansk mentality” and almost simultaneous erection of monuments as iconic images of Ukrainian and Russian cultures by Kharkiv residents is another proof of equality of both of two geniuses, two languages and two cultures for educated citizens of the capital of Slobozhanshchyna in the early twentieth century.

The analysis of the Ukrainian radicals’ attitude in respect of the monument to O. Pushkin as an assertion of monoethnic and monocultural identity of inhabitants of Slobozhanshchyna and Ukraine as a whole has been also carried out in the paper in light of the fact that the monument was blown up five months later the date of erection and argumentation of the expediency of such an act by Mykola Mikhnovsky, the ideological instigator of terrorists as well as the fact of painting signs and anti-Russian inscriptions made on June 6, 2014.

Key words: Kharkiv, monuments, regional identity, O. Pushkin, T. Shevchenko.

ФОТОГРАФІЇ ДО СТАТТІ

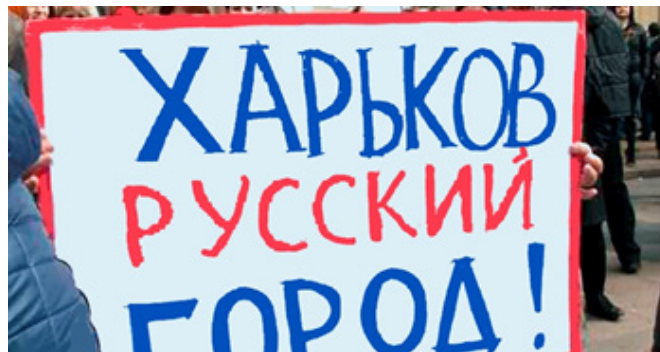

Фото 1.

Харьков - русский город! Плакат на одній з акцій Русской весны 2014 р.

Фото 2.

Бюст Т. Шевченка, скульптор В. Беклемишев. Сучасний вигляд

Фото 3.
Володимир Беклемішев

Фото 4.
Пам'ятник Т. Шевченку
в саду Алчевських. 1901 р.

Фото 5.
Родина Алчевських

Фото 6.
Сучасний вигляд садиби Алчевських, біля якої
був встановлений пам'ятник Т. Шевченку

Фото 7.
Селянський будинок
у Харкові. 1920-30-ті рр.

Фото 8.
Бюст Т. Шевченка в ніші
Селянського будинку. 1912 р.

Фото 10.
Борис Едуардс

Фото 9.
Пам'ятник
О. Пушкіну у
Харкові

УДК 94(477.87)»1938/1945»Λ:929-051

Павло ЛЕНЬО

Не/Пам'ять про війну : особисті історії закарпатців про період 1938-1945 рр.

У цій статті в якості джерела використані інтерв'ю, що були записані з корінними закарпатцями – сучасниками Другої світової війни. Під час пошуку та збору польових матеріалів виявилось неможливим застосувати дослідницькі рамки у контексті яких обговорюються питання німецького окупаційного режиму, партизанської боротьби, евакуації, колаборації та інших тем, які характерні для подібних досліджень. Усно-історична рефлексія періоду 1938-1945 років показує специфічний досвід корінного багатонаціонального населення краю. Зокрема, цікавим є неоднозначне відношення місцевих жителів до німецьких військ та червоноармійців, дискусійне питання місцевої хронології війни, особливості повсякденного життя того періоду. Зібрані усно-історичні матеріали розкривають перспективи наступних досліджень, оскільки сприяють реконструкції локальної історії, доповнюють наші знання про участь закарпатців в угорській армії, діяльність бандитських формувань, особливості «не/пам'ятання» війни місцевим населенням.

Ключові слова : Підкарпатська Русь, Закарпаття, Друга світова війна, особисті історії, польові усно-історичні матеріали.

Друга світова війна відіграє важливу роль у формуванні історичної пам'яті українців. Однак офіційна інтерпретація війни нерідко повторює застарілі радянські штампи та зазвичай не надто уважна до локальної історії¹, що помітно із змісту шкільних підручників чи узагальнюючих синтезів². Як наслідок, насичений жертовно-героїчними мотивами офіційний образ війни суперечить особистому життєвому досвіду представників різних регіонів України. Дане твердження стосується насамперед населення Закарпаття, яке напередодні Першої світової війни входило до складу імперії Габсбургів, пізніше належало Чехословаччині, а нову велику війну зустріло у складі союзника Німеччини – Угорщини. Закономірно, що місцеві старожили рефлексують міжвоєнний період та війну інакше, ніж це слідує з текстів шкільних підручників.

Більш чутливий до локальної історії погляд на період Другої світової війни можна побачити в публікаціях авторів для яких війна не основний предмет вивчення, а своєрідна авансцена за якою проходить життя пересічних людей. Для прикладу, розповідями киян-очевидців війни починається книга Сергія Єкельчика про повсякденний сталінізм³. У своєму іншому, теж відносно недавньому виданні, дослідник відзначає, що війна для нього не є центральною темою дослідження, а становить «... контекст для чогось іншого, а саме – мінливої репрезентації ідентичностей...»⁴. Загалом С.Єкельчик та інші історики⁵ рефлексують тему війни за допомогою документальних даних та

¹ Костянтин Баханов. Як навчати історії ? / Україна Модерна. Як (не) писати підручники з історії, число 19. К. : Критика, 2012, С. 40.

² За моніторингом ужгородського історика В.Фенича, на сторінках 22-ох найбільш поширених вітчизняних синтезів української історії станом на 2005 рік Закарпаттю присвячено всього 0.2 % тексту. Сумніваюся, що за півтори декади, які минули з моменту підрахунків ця ситуація кардинально змінилася. Див. Фенич В.І. Вправління з історією по-українськи або якою не повинна бути історія та історіографія Закарпаття після 1991 року // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія Історія. 2014. Вип. 2. С. 142.

³ Єкельчик Сергій. Повсякденний сталінізм : Київ і кияни після Великої війни. К. : Лаурис, 2018, С. 11.

⁴ Єкельчик Сергій. Український досвід Другої світової війни. К. : Медуза, 2020. С. 27.

⁵ Гриневич Владислав. Червоний імперіалізм. Друга світова війна і громадська думка в Україні 1939-1941. К. : HREC PRESS, 2019. 492 с. ; Стяжкіна Олена. Радянські жінки у самобаченні 1940-х років. К. : Дух І Літера, 2019. 384 с. ; Бабин Яр : історія і пам'ять. К. : Дух і Літера, 2016. 352 с. ; Жінки центральної та східної Європи

матеріалів преси, а крім того послуговуються особистими спогадами/історіями людей в силу чого нарратив стає більш «живим» та «людським». Помітно, що останнім часом напрям усної історії набуває популярності в Україні, а це позитивно впливає на розвиток локально-історичних, гендерних та інших студій.

Даний дослідницький фокус, на жаль, досі не часто застосовувався при вивченні Закарпаття – в кращому разі усно-історичні матеріали слугували в якості допоміжного джерела. Серед фактично єдиних наразі спроб відтворити місцевий досвід війни з наголосом на особистих історіях людей стали два видання : «У рабстві : усні історії примусових робітників із Закарпаття 1939-1944 років»⁶ та «Білий камінь з чорної катівні»⁷. Перше містить кілька узагальнюючих статей про трудові табори на Закарпатті, а також низку транскрибованих інтерв'ю-спогадів безпосередніх учасників примусових робіт в роки війни. У другому бачимо розповіді місцевих ромів (циган), котрі теж застали той період та поділилися своїми враженнями й особистими трагедіями про 1940-50-ті рр. Ці публікації відзначаються унікальним фактографічним матеріалом, однак, на жаль, обом характерні певні недоліки, зокрема, літературне редагування особистих історій людей, українізація діалектизмів, що применшує їх наукову цінність.

Відомості, що рефлектують закарпатський досвід війни містяться у працях місцевих краєзнавців-аматорів, яким притаманний дослідницький ентузіазм, хоча нерідко відчувається брак історичної освіти. Упевнений, що подібними книжками представлена історія будь-якого регіону країни. Для прикладу – у моїй бібліотеці міститься кілька десятків видань присвячених різним населеним пунктам Закарпаття⁸. На сторінках цих книг часто відтворюються радянські стереотипи, оскільки авторитетним дороговказом для їх авторів слугує том «Закарпатська область» відомої серії «Історія міст і сіл Української РСР»⁹, що не може не впливати на зміст та стиль викладу матеріалу. Але, водночас, у багатьох використано спогади старожилів, які суперечать звичним уявленням про війну. Для прикладу, книга про село Лавки містить розповідь колишнього партизана, яка дає підстави засумніватися в радянських та неорадянських тезах про героїчний і масовий партизанський рух у регіоні¹⁰.

Основна **мета** цієї статті – аналіз особистих історій корінних мешканців Закарпаття про період Другої світової війни. **Завданням** не є відтворення об'єктивної реальності чи заповнення білих плям, котрі залишилися після вивчення архівних матеріалів, а швидше спроба зрозуміти контекст з погляду очевидців давноминулих подій. У статті назва «Закарпаття» використовується для означення території, яка в міжвоєнний період називалася «Підкарпатська Русь» і входила до складу І-ї Чехословацької республіки. Тогочасне Закарпаття населяли русини (від 1944 року офіційний етнічний термін – українці) та представники інших національностей : мадяри (угорці), словаки, євреї, румуни, цигани і т.д.

Джерелом дослідження є особисті історії корінних жителів краю записані впродовж останнього десятиліття. Окрім власних польових матеріалів використані записи інших збирачів усно-історичної інформації, а в тому числі спогади, які вміщені до краєзнавчих монографій або згаданих вище збірників. І хоча методика збору, фіксації та обробка цих даних іноді не викликають довіри, однак, завдяки перехресному аналізу вони стають придатними для використання.

Найбільше особистих історій було записано з українцями (більше сотні з усіх адміністративних районів краю), але зустрічаються також свідчення місцевих словаків та угорців і румун. У сво-

у другій світовій війні : гендерна специфіка досвіду в часи екстремального насильства. К. : ТОВ «АРТ КНИГА», 2015. 335 с.

⁶ У рабстві : усні історії примусових робітників із Закарпаття 1939-1944 років. Ужгород : ТОВ «Іва» 2013. 166 с.

⁷ Аладар Адам, Зейкан Юлія, Навроцька Євгенія. Білий камінь з чорної катівні : художньо-документальні оповіді, історичні матеріали, фотодокументи про Голокост ромів Закарпаття. Ужгород, КП «Ужгородська міська друкарня», 2006, 176 с.

⁸ Перелік наявних краєзнавчих монографій доволі значний, тому нижче подаю вихідні дані кількох відібраних фактично у випадковому порядку : Керечан О. Олешник – Егреш. Село на Виноградівщині. Ужгород : Вид-во В.Падяка. 2004. 116 с. ; Росоха Марія Іванівна. Березово – колиска моєї душі. Ужгород : ПП Данило С.І. 2014. 192 с. Мателешко Неля. Яроч. Сторінки історії. Ужгород : КП «Ужгородська міська друкарня», 2009. 128 с. Куцкір Петро, Рубіш Федір. Лавки : історико-етнографічне дослідження. Ужгород : «Патент», 2012. 484 с. Гвоздь Михайло. Ардовець (Підвиноградів) : минуле і сьогодення. Ужгород : Ліра, 2009. 256 с.

⁹ Видання з'явилося в двох варіантах : Закарпатська область. Історія міст і сіл Української РСР / гол. ред. П.Т.Трощинський, К. : Харківська книжкова фабрика ім. М.В.Фрунзе, 1963, 786 с.; Закарпатская область. История городов и сел Украинской ССР / гл. ред. П.Т.Трощинский, К. : Харьковская книжная фабрика им. М.В.Фрунзе, 1982, 612 с.

¹⁰ Куцкір Петро, Рубіш Федір. Лавки... С. 77-78.

їх пошуках зазвичай я орієнтувався на старожилів – більшість моїх співрозмовників народилися у 1920-30-х рр., тобто в період війни досягли повноліття чи були підлітками або дітьми. Серед них переважно цивільні особи. Однак були й учасники бойових дій з протилежних сторін : угорської та Червоної армії та навіть такі, що встигли повоювати на боці обох армій. Іноді використовую розповіді носіїв постпам'яті – дітей сучасників війни.

Зібрані матеріали віддзеркалюють насамперед суб'єктивні погляди селян¹¹, котрі не відносяться до місцевої еліти : освітянської, фінансової, адміністративної і т.д. Ці джерела містять чимало цікавих сюжетів, котрі заслуговують на окремий аналіз, зокрема, про закарпатців, що воювали на протилежних фронтах, місцевий Голокост та ін. Однак у статті основний акцент роблю на уявленнях та рефлексіях про початок війни, зміни котрі вона принесла в буденне життя людей, про контакти і відносини цивільного населення з представниками німецької, угорської або радянської армії.

Уявлення про початок та кінець війни

Важливість хронології та датування історичних подій для будь-якого професійного історика важко переоцінити. Але мої наратори зазвичай не вважали ці аспекти суттєвими. Питання про точну чи приблизну дату початку війни спричиняло тривалі роздуми та іноді суперечки у випадках, якщо проводилося групове інтерв'ю¹², адже якоїсь спільної думки з цього приводу не існує. В особистих історіях, переживаннях та спогадах корінних закарпатців неможливо знайти конкретного дня початку війни, що закарбувався б у пам'яті людей. У цьому бачимо суттєву різницю з більшістю населення Радянського Союзу, для якого війна настала 22 червня 1941 року. Чимало закарпатців вважають, що війна йшла від літа 1941-го року, коли Німеччина напала на СРСР. Тобто вони озвучують офіційну дату, яку засвоїли не як результат індивідуального досвіду прожиття, а завчили внаслідок радянської комеморативної політики, впливу школи, художньої літератури й кінофільмів. Початком війни називалася також осінь 1939-го, однак зустрічалися й інші дати. Дехто її відлік починає з моменту збройного протистояння між січовиками Карпатської України та чеськими і згодом угорськими вояками, яке відбулося в березні 1939 року. А от жителі Ужгородського, частини Мукачівського і Берегівського районів вважають, що війна почалася ще восени 1938 року¹³, коли в листопаді, згідно рішень Мюнхенського арбітражу, угорці зайняли значну частину краю. Тобто, орієнтуючись на суб'єктивні уявлення й особистий досвід закарпатців, можна переглянути звичну нам хронологію війни й відсунути її верхню межу на осінь 1938 року. Водночас слід усвідомити, що в особистому досвіді пересічних закарпатців відсутня дата початку війни – вона існує в колективній пам'яті, яка наслідком історичної освіти та політики радянського та сучасного періоду.

Кінець війни в особистих історіях людей теж відрізняється від офіційних дат визволення населених пунктів краю (кінець жовтня 1940-го року) або ж Дня Перемоги 9 травня 1945 р. Усні свідчення дозволяють зробити висновок, що для більшості моїх оповідачів війна закінчилася, коли «мадяри» пішли, а «руські» прийшли, тобто фронт перемістився далі на захід. Поруч таких суб'єктивного (локального) бачення закінчення війни існує також офіційна дата – День Перемоги 9 травня.

Рефлексії про вояків німецької, угорської та Червоної армії

Цікавою та неоднозначною темою є враження очевидців про учасників бойових дій : німецької, угорської та Червоної армії. Окрім них в особистих історіях закарпатців фігурують чехословацький корпус Людвіка Свободи, власівці, ОУН-УПА, представники СС Галичина. В силу невеликого обсягу статті про останніх наразі не йтиметься, але зібраний матеріал відкриває перспективу наступних досліджень.

Німецькі війська дислокувалися в регіоні недовго (переважно влітку-восени 1944 р.), проте яскраво закарбувалися у пам'яті населення. Їх присутність не супроводжувалася утисками місцевого населення, оскільки Закарпаття відносилось до території союзницької Угорщини. Спогади людей про німців мають переважно нейтральний та нерідко позитивний характер, хоча водночас наратори констатували страх від присутності військових. Цікаво, що у своїх розповідях місцеві очевидці вживали етнонім «німці» й не використовували слова «фашисти», на відміну від оповідачів, які переселилися на Закарпаття з інших регіонів Української РСР¹⁴.

¹¹ Згідно перепису населення 1930 року в сільському господарстві Підкарпатської Русі були зайняті майже 70 % його населення. Ще вищим цей показник був серед русинів, серед яких в сільському господарстві були зайняті 82 %. Див. Пруниця С.Ю. Економічне становище і стратифікація населення / *Нариси історії Закарпаття. Том II (1918-1945)*. Ужгород : «Закарпаття», 1995. С. 243.

¹² Пригара Г.І. 1936 р.н. та Йовжій О.І. 1937 р.н. с. Драгово.

¹³ Шуста А.А. 1927 р.н. с. Старе Давидково.

¹⁴ Зокрема, Карпій О.І. 1927 р.н., що народилася і виросла на Полтавщині та сповна відчула гітлерівський окупаційний режим, німців називала переважно словом «фашисти».

Спогади про німецьких військових відображають доволі широкий спектр їх відносин із місцевим населенням. Німці відвідували недільні служби в церкві, що вочевидь імпонувало набожним країнам¹⁵. У пам'яті тогочасних підлітків та дітей відклалося, як вояки ділилися з ними шоколадом. Більш старші розповідали, що солдати звертали увагу на дітей, гралися та спілкувалися з ними, показували фотографії членів своєї родини, захоплювалися довколишньою природою¹⁶. Одну з респонденток вразило, як «... молоденькі німці плакали та молилися всю ніч...» перед боєм¹⁷. Іноді вони допомагали селянам по господарству, наприклад, могли своїми кіньми зорати землю, ділилися продуктами, платили за житло, їжу чи прання одягу, не дозволяли собі «збиткуватися над людьми»¹⁸. Були випадки, коли солдати проявляли інтерес чи навіть закохувалися в місцевих дівчат, однак командири слідували за дисципліною і карали порушників. Попри заборону чіплятися до осіб протилежної статі траплялися випадки інтимних відносин і навіть народження місцевими жінками дітей¹⁹. Ці їх стосунки з німцями доволі складна тема для дослідження, яка потребує особливого підходу.

У споминах про присутність німецьких загонів не обходилося без негативу. Наприклад, у с. Чорний Потік вони спалили будинки в яких переховувалися партизани, що активізувалися влітку 1944 року в зв'язку з наближенням фронту. В іншій історії оповідачка пригадувала, як німці граючись із малою дівчинкою підкидували її догори, чим налякали дитину до плачу, хоча, можливо, не мали на меті поганого²⁰. Були й інші неприємні випадки, однак, в цілому, колективний портрет німецького військового на Закарпатті представляє образ звичайної людини, але аж ніяк не гітлерівського окупанта з садистськими нахилами, якими вони постають в історіях із території України чи Білорусії.

Чимало негативних вражень у оповідачів викликають **угорські жандарми та війська**. З ними народна пам'ять пов'язує Голокост на Закарпатті, винищення й переслідування січовиків та симпатиків Карпатської України, реквізиції коней та мобілізацію до трудових рот і батальйонів на примусові роботи для побудови укріплень лінії Арпада, залишки якої досі існують на території краю. У розповідях примусових робітників бачимо, що обов'язкові трудові повинності зачепили різні етнічні групи краю : циган, євреїв, русинів та румун, словаків та навіть місцевих угорців.

Особливо недобрі асоціації в людській пам'яті викликали представники адміністративної влади – угорські жандарми, які жорстко підтримували суспільний порядок та забороняли спілкуватися не угорською мовою. Але водночас респонденти визнавали, що завдяки «*пір'яшам*»²¹ припинилися зловживання корчмарів, менше стало проблем з сільськими пияками. Тобто в фігурі угорського жандарма бачимо образи «поганих/не добрих», але водночас «сумлінних» служителів громадського порядку. Варто відмітити, що представники корінного угорського населення, на відміну від українців-русинів, рефлектують угорське військо та жандармів більш позитивно і з повагою, але яка при цьому супроводжується страхом²². У їх випадку це не означає цілковиту згоду з будь-якими рішеннями влади. Для прикладу, корінні угорці констатували добросусідські відносини з євреями й осуджували їх репресії та нищення²³.

Неоднозначну та суперечливу пам'ять залишили по собі **представники Червоної армії**. З наближенням фронту наприкінці літа та впродовж вересня-жовтня 1944 року закарпатці познайомилися з життям в умовах війни, що можна до певної міри співвідносити із негативним досвідом, який впродовж кількох років відчувало населення інших територій України. Русини чекали приходу радянських вояків, оскільки це мало призвести до закінчення війни. Додавали радості сподівання на зустріч із близьким народом. Щоправда останні були затьмарені, оскільки «визволителі» не завжди поводитися достойно: вимагали випивку, забирали потрібні їм речі та худобу. Не збільшили популярності призови в добровольці. Багато чоловіків місяцями переховувалися та уникали цього «добровільного» набору до війська, хоча були й ті, котрі охоче записувалися до лав Червоної Армії. Серед них чимало юнаків та дівчат, які були зваблені обмундируванням та обіцянкою, що їх спер-

¹⁵ Галас В.М. 1923 р.н. с. Великі Комяти .

¹⁶ Росоха Марія Іванівна. Березово ... С. 130.

¹⁷ Дутчук О.М. 1940 р.н. с. Луг.

¹⁸ Климпуш І.О. 1936 р.н.; Бузак В. 1932 р.н. с. Лазещина; Андрейчик Ф.І. 1935 р.н. с. Дравці.

¹⁹ Записано в Лазещині та Ясінях. Оповідачі, котрі ділилися цією інформацією просили не згадувати їх імена.

²⁰ Шпілка М. 1925 р.н. с. Грушово.

²¹ Шандарі, пір'яші, пір'яники – це назви угорських жандармів, які з'явилися через пір'я, котрі були на їх головних уборах.

²² Балог Г.В. 1937 р.н. с. Шаланки.

²³ Етвеш І.Л. 1954 р.н. с. Вишково ; Товт І. 1933 р.н. с. Часлівці; Вертеш Е. 1927 р.н. с. Часлівці; Айбен М. 1930 р.н. с. Кобилецька Поляна.

шу будуть навчати, а не одразу засилати на передову²⁴. Судячи з спогадів так пощастило не всім – чимало закарпатців загинули в першому ж бою або навіть раніше²⁵, не пройшовши відповідної військової муштри.

В особистих історіях часто згадують червоноармійців українського походження, однак, в якості узагальненого найменування «визволителів» оповідачі користуються словами «руські» або «москалі». Перший етнонім був тотожним до етно-етноніму місцевих русинів, чим не в останню чергу обґрунтовували спорідненість із «визволителями». Другий етнонім («москалі») в роки війни серед закарпатців майже не зустрічався, тож вочевидь поширився пізніше. Цей дисфемізм швидше за все є наслідком негативного ставлення до росіян як представників радянської влади, яке формувалося впродовж наступних десятиліть на Закарпатті. Слід відмітити, що в другій половині ХХ століття, в регіоні не відбулося стирання відмінностей між корінними етнічними групами. Як наслідок, попри русифікацію, яка призвела до засмічення русизмами місцевих діалектів та мов, місцеві русини в основному ідентифікують себе українцями і протиставляють себе «москалям».

Неоднозначне відношення до «визволителів» демонструє пам'ять інших місцевих національностей : угорців, словаків, швабів, румун та євреїв. Хоча ці оповідачі складають меншість серед опитаних, однак певні узагальнення зробити можна. Євреї, незначна частина яких уникнула нищення в результаті Голокосту, з приходом Червоної армії пов'язували надії на виживання²⁶. Вони кілька місяців переховувалися в лісах та полях аж допоки лінія фронту не пішла далі на захід, що дало їм можливість повернутися додому.

А от представникам колишнього вже титульного етносу – мадярам (угорцям), а також швабам (німцям) наступ радянських військ навпаки приніс багато страждань. Угорці пережили репресії чоловічого населення віком від 18 до 50 років²⁷, тоді як жінки піддавалися насильству з боку червоноармійців та представників військових гарнізонів, що з'явилися тут після війни²⁸. У пам'яті старшого покоління мадярів (угорців) особливою ненавистю користується фігура Сталіна, якого розуміють винуватцем трагедії²⁹. В перші повоєнні роки місцеві угорці мусіли змиритися і з тим, що їх, як усіх закарпатців, було «звільнено» від угорського багатовікового панування, що засвідчували пам'ятники визволителям в угорських поселеннях.

Радянські репресії не оминули й швабів³⁰, в результаті чого їх чисельність в регіоні поступово скоротилася до третини довоєнної кількості. Словаки, незважаючи на страх перед військовими, вітали «визволителів» тому що з приходом Червоної армії пов'язували надії на відновлення в регіоні влади Чехословацької. Румуни, котрі як і русини потерпали від примусових робіт та лихоліть війни³¹, теж радісно віднеслися до приходу військ 4-го Українського фронту. Щоправда представники обох нацменшин можуть поділитися спогадами про радянські репресії членів під час повоєнних років у ході превентивної радянської краї³².

Життя під час війни

Окремою темою розмов було повсякдення й досвід життя в умовах війни. У ході польових студій виявилось, що для здійснення усно-історичних досліджень на Закарпатті не надто придатні дослідницькі рамки, в контексті яких обговорюються питання евакуації підприємств і заводів, розвалу інфраструктури, зтяжних боїв, режиму німецької окупації, колаборації з ворогом або навпаки масової участі мирного населення в підпільній чи партизанській боротьбі, репресій з боку нацистів, діяльності гестапо і т.д. Деякі з названих аспектів в тій чи іншій формі фігурували на території краю³³, але насправді угорський режим був незрівнянно м'якшим, аніж німецький.

²⁴ Штелиха Й.Ф. 1925 р.н. с. Сімер.

²⁵ Говдан І.Ф. 1938 р.н. с. Оріховиця; Штелиха Й.Ф. 1925 р.н. с. Сімер.

²⁶ У результаті Голокосту було знищено більше 104 тис. євреїв (майже 90 % їх довоєнної чисельності). Див. *Славик Юрій. Шлях до Аушвіцу : Голокост на Закарпатті. Дніпро. : Український інститут вивчення Голокосту «Ткума», 2017. С. 82.*

²⁷ *Макара М.П. Національна політика народної влади / Нариси історії Закарпаття. Том. II (1918-1945). Ужгород : «Закарпаття», 1995. С. 649.*

²⁸ Почуто у різних селах регіону від жінок угорської національності, які ділилися інформациєю за умови їх анонімності.

²⁹ Балог Г.В. 1937 р.н. с. Шаланки; Товт І. 1933 р.н. с. Часлівці; Вертеш Е. 1927 р.н. с. Часлівці;

³⁰ *Макара М.П. Національна політика... С. 649.*

³¹ *Офіцинський Роман. Примусова праця на Закарпатті 1939-1944 років очима «живої історії» / У рабстві : усні історії примусових робітників із Закарпаття 1939-1944 років. Ужгород, ТОВ «Іва» 2013. С. 31-34.*

³² Поп А.Н. 1968 р.н. с. Солотвино; Дан Н.Н. 1957 р.н. с. Водиця.

³³ Тут не було німецького окупаційного режиму, організованої партизанської діяльності, радянських диверсантів. Останніх спробували заслати в січні 1942 року, що скінчилося оперативним знищенням групи

Така ситуація склалася внаслідок офіційної політики «угро-русинства», згідно якої обстоювалася історична та національна єдність обох народів (угорців та русинів)³⁴. Загалом можна говорити про доволі високий рівень лояльності населення до угорської влади, оскільки остання мала більш як тисячолітню традицію, котра перервалася в регіоні не так давно – 1918-го року. Сприяло й те, що від подій Карпатської України³⁵ до осені 1944 року військових протистоянь на території краю не відбувалося. Фронт пройшовся територією Закарпатті у вересні-жовтні того року, що призвело до часткового знищення місцевої інфраструктури і людських втрат серед воюючих сторін. Не обійшлося без випадкових жертв і серед цивільного населення, але загалом це був короткий строк впродовж якого тут відчувався безпосередній вплив бойових дій. Тобто, завдяки статусу Угорщини в якості німецького союзника, закарпатці отримати значно менше негативного досвіду війни, особливо у порівнянні з жителями інших територій України.

Особисті історії краян створюють в уяві враження, що ритм повсякденного життя в регіоні під час війни не надто відрізнявся від довоєнного рівня фактично аж до весни-літа 1944 року. Для багатьох респондентів війна в їх сприйнятті – це тільки кілька днів, коли поруч проходив фронт та відбувалися активні бойові дії неподалік села³⁶. Насправді зміни відбувалися, однак історії людей з якими я спілкувався окреслювалися зазвичай межами власного населеного пункту чи сусіднього адміністративного центру куди селяни їздили на базар чи в інших справах. Жителі низинних сіл краю пригадували, що з настанням війни в щоденному побуті відбулося не багато змін, за винятком мобілізації чоловічого населення до угорської армії. Дещо іншу інформацію розповідали горяни Закарпаття, яким в силу економіко-географічної специфіки регіону навіть у мирний час жилося важче, ніж долинянам. Наратори констатували мілітаризацію суспільства, котра розпочалася ще в чехословацький період³⁷. У роки війни оголосили мобілізацію до угорського війська та організацію примусових робіт в регіоні. Останні мали тимчасовий (позмінний) характер, що дозволяло людям здійснювати звичну господарську діяльність, доглядати худобу, займатися землеробством, збирати врожаї, збувати продукти на ринках тощо.

Більш активно наслідки війни почали відчуватися після місцевого Голокосту, який спричинив глибокі демографічні та економічні зміни в регіоні. Єврейська спільнота, яка була третьою за чисельністю (та складала більшість в деяких селах і містах) весною 1944 року фактично зникла. Це призвело до суттєвих зрушень в економічному житті, оскільки євреї традиційно займалися торгівлею, приймали від населення сировину й продукти, забезпечували товарообіг. Водночас Голокост безпосередньо не торкнувся інших етнічних груп краю, які відзначалися високим рівнем ендогамії, внаслідок чого етнічно-змішаних шлюбів майже не зустрічалося. Переживання з приводу Голокосту могли відчуватися на сусідському чи індивідуальному рівні і ця подія досі викликає осуд та негативні спогади краян. Однак, загалом на рівні етнічних груп трагедія доволі швидко забулася, особливо завдяки політиці соціальної амнезії, яка провадилася в період радянської влади.

Наприкінці літа 1944 року наблизився фронт, що поглибило дефіцит товарів широкого вжитку, про що часто згадували сучасники тих подій. З наближенням лінії бойових дій, рятуючись від можливого «бомбування» (бомбардування), багато жителів сіл розпочали копати для своїх родин «дикунки» – укріплені та іноді перекриті окопи/ями. Стало звичним гасити на ніч вогонь, затикати вікна в будинках, оскільки літаки обох сторін могли скинути бомби орієнтуючись на світло. У той же період стало сутужно із худобою, яку почали частіше реквізувати для потреб армії (спершу угорської, пізніше радянської). Різниця була в тому, що радянські війська забирали худобу без зайвих слів, а угорські вояки надавали компенсацію або ж видавали розписки, згідно яких власники могли її отримати в майбутньому.

Бойові дії на території краю відбувалися впродовж другої половини вересня – початку листопада 1944 року. Хоча в цілому лихоліття років війни оминали Закарпаття, однак навіть ці кілька

О.Борканюка. Наступні спроби також були не надто успішні і фактично радянські диверсійні групи, а також партизани активізувалися (достатньо формальним чином) значно пізніше – напередодні наближення фронту наприкінці літа 1944 року.

³⁴ Славік Юрій. Використання примусової праці в окупованому Закарпатті (1939-1944) / У рабстві : усні історії примусових робітників із Закарпаття 1939-1944 років. Ужгород, ТОВ «Іва» 2013. С. 117.

³⁵ Військові протистояння січовиків та чеських і угорських військ відбулися у березні 1939 року.

³⁶ Вертеш Е. 1927 р.н. с. Часлівці; Гранчак І.Ю. 1924 р.н. с. Старе Давидково; Горячкун М.А. 1928 р.н. с. Клячаново; Розман М.І. 1922 р.н. с. Чумальово та ін. Цікаво, що подібні свідчення зустрічаються серед представників усіх місцевих національностей.

³⁷ Мілітаризація суспільства розпочалася ще до безпосередніх бойових дій і на вулицях населених пунктів звичною стала поява людей у військовій уніформі. Серед парамілітарних організацій передвоєнного періоду були : Українська Національна оборона, Організація народна оборона Карпатська Січ, угорська молодіжна воєнно-спортивна організація Левенте.

місяців спричинили деформацію традиційної моралі в житті населення. У цей період звичним стало мародерство. Зібрано чимало свідчень, що чоловіки або підлітки роздягали трупи загиблих військових заради одягу і особливо взуття. Для цього тіла могли викопувати із землі, відрубувати їм нижні кінцівки, якщо взуття примерзало до них³⁸. Не всі краєни йшли на такі вчинки, а чимало людей осуджували мародерство. Одна з історій розповідає, як жінка заборонила доньці спілкуватися із потенційним женихом, коли довідалася, що той зняв верхній одяг із загиблого солдата³⁹.

Негативним наслідком війни стала поява бандитських угруповань, що з'явилися в результаті дезертирства, уникнення мобілізації чи призову до угорської або радянської армії, наявності значної кількості зброї серед населення. У народній пам'яті збереглися переважно недобрі спогади, як щодо «своїх» бандитів, так і червоноармійців, які намагалися їх ліквідувати. Останні теж не цуралися розбою й грабежів, а також насильства щодо цивільного населення⁴⁰. Немало неприємностей цивільному населенню додавала боротьба останніх як проти бандитів, так і загонів ОУН-УПА, оскільки у цій ситуації пересічні жителі краю часто опинялися «між молотом і ковадлом».

Висновки

Аналіз усно-історичної рефлексії періоду Другої світової війни на Закарпатті дозволяє зробити наступні узагальнення. У закарпатців, внаслідок перебування краю у складі Чехословаччини та Угорщини, сформувалося особливе бачення подій 1938-1945 рр., що часто суперечить інтерпретації, яку можемо зустріти в підручниках з історії. Це стосується як особливостей повсякденного життя в роки війни, так і неоднозначних відносин із німецькими чи угорськими солдатами, червоноармійцями. Загалом в «живих історіях» вимальовується образ епохи, яка відрізняється від звичного нарративу. Зокрема, у розповідях закарпатців героїчні мотиви не зустрічаються навіть у спогадах колишніх солдат, а трагедійна складова життя, за винятком подій Карпатської України та Голокосту, не виокремлюється в якийсь великий окремих нарративний пласт. Для багатьох краєн ритм життя в роки війни не надто відрізнявся від довоєнного, оскільки вони отримали значно менше негативного досвіду у порівнянні з жителями інших регіонів України. Як наслідок, міфологема про Велику Вітчизняну війну не могла глибоко укорінитися в регіоні й мала переважно формальний характер. І хоча в радянські часи День Перемоги урочисто відмічали на офіційному рівні, однак на родинному (домашньому) рівні цей культ зустрічався тільки у випадку переселенців із інших територій Радянського Союзу.

Спогади та особисті історії закарпатців-сучасників війни нерідко переплітаються із тезами офіційної історії. Зокрема, поширеним прикладом є різні варіанти датування початку війни. Більшість нараторів відтворюють власний досвід війни, який обмежується зазвичай околицями певного населеного пункту чи найближчого адміністративного центру. Однак, у випадках, коли тематика бесіди виходила за межі містечка чи села, співрозмовники подавали інформацію, яку отримали із шкільного курсу, радянського та особливого сучасного ТВ, преси, художніх фільмів чи літератури. Виключенням були записані історії вояків угорської або Червоної армії – в таких випадках географія особистих спогадів була значно ширшою.

Загалом зібрані усно-історичні матеріали відкривають перспективу подальших досліджень, серед яких цікавими є деконструкція процесу «визволення», який відбувався не так, як це досі відтворюється в підручниках з історії та узагальнюючих працях. Цікавими та маловідомими є спогади закарпатців, що були мобілізовані до угорської армії, про Голокост на Закарпатті, повоєнну діяльність бандформувань та багато інших тем, які досі не потрапили в поле зору дослідників.

Pavlo LENO

No/Memory about the War: Personal Stories of the Transcarpathians about the Period of 1938-1945

³⁸ Гавдан І.Ф. 1938 р.н. с. Ореховиця; Колодій С.І. 1930 р.н. с. Оноківці. Ці свідчення підкріплені архівними даними.

³⁹ Борка М.В. 1927 р.н. с. Грушово.

⁴⁰ Остання тема стала предметом мого інтересу в окремій статті зробленої на основі архівних матеріалів: *Леньо Павло. Злочини червоноармійців в період превентивної радянської Закарпатської України // Науковий вісник Ужгородського університету, серія «Історія», вип. 1 (38), 2018. С. 104-108.* А от історія бандитських формувань на Закарпатті середині-кінці 1940-х рр. залишається цікавою, але малодослідженою сторінкою місцевого краєзнавства.

The article is based on the interviews recorded in Transcarpathia with contemporaries of the Second World War. In the course of the field research, it proved impossible to follow the framework in which the issues of the German occupation regime, guerrilla warfare, cooperation and other topics characteristic of such research are discussed. Oral-historical reflection over the period of 1938-1945 explains the specific war experience of the indigenous multinational population of the region. In the context of this study, the following problems are interesting: an ambiguous attitude of the Transcarpathians towards the German troops and the Red Army, the controversial issue of the local chronology of the war, the features of everyday life of that period etc. The recorded oral-historical materials reveal the prospects for further research, since they contribute to the reconstruction of local history, complement our knowledge about the participation of Transcarpathians in the Hungarian army, the activities of bandit formations, and the specific features of local collective memory.

Keywords: Subcarpathian Rus, Transcarpathia, World War II, oral histories, ethnographic data, Hungarian occupation, Red Army, German troops.

УДК 930.2(477.83-25)“194”-054.73-045.24

Галина БОДНАР

**Творення образу «своєї / свого» в листах до влади:
приклад прохань про переїзд до Львова
(за матеріалами Львівської міської ради середини 1940-х років)**

Проаналізовано листи-прохання середини 1940-х років до влади прикордонного міста Львова про дозвіл на повернення з евакуації чи переїзд, способи творення лояльного до влади образу «своєї/свого», а також про спроби окреслити свій образ у війні ще до появи її офіційного наративу. Мова йде не стільки про територіальне, а радше про часове пограниччя – тільки що закінчилася війна й почалося «мирне» життя. Біографічні наративи, багато представлених в таких листах, цінні самі по собі - як унікальні еґо-документи часів Другої світової війни, які нерідко залишилися єдиними текстами «непримітних людей», найкраще дають зрозуміти їхнє життя в евакуації чи після демобілізації, бажання повернутися до України і до Львова зокрема. Представлено тексти евакуйованих з міста в червні 1941 р. жінок-вдів радянських військовослужбовців, які шукали способи повернутися до «своїх» львівських квартир. Розглянуто образи «своєї/свого», які добре прописані в листах до влади молодих людей (часто ще незаміжніх чи вже самотніх жінок). Біографія «справжньої» радянської людини повоєнної доби містила відомості про «правильні» соціальне походження, національну приналежність, членство в комсомолі чи партії, а також про відсутність репресованих родичів, не перебування на окупованій території, рід занять батьків. Наративний аналіз листів дозволив виокремити образи міста на пограниччі в уявленнях людей (по) воєнного часу - з «власним» чи легко доступним житлом, широкими можливостями для працевлаштування за спеціальністю, перспективою здобути освіту. В листах до влади середини 1940-х років демобілізовані жінки ще писали про свій бойовий досвід. Незабаром ж під впливом суспільної думки часто ці жінки вже уникали будь-яких згадок про свою участь у війні.

Ключові слова: листи до влади, молоді жінки, жінки-вдови радянських військовослужбовців, лояльний до влади образ «своєї/свого», «правильна» біографія, часове пограниччя.

Після відновлення радянської влади у Львові в липні 1944 р. до міста переїжджали вихідці зі східних регіонів – Росії, Східної і Південної України, інших республік Радянського Союзу, котрі поряд із уцілілими корінними жителями і вихідцями зі західноукраїнських сіл (масово почали переселятися до міста зі середини 1950-х років), творили суспільство Львова другої половини ХХ століття. Утім, не всі охочі зі східних регіонів у повоєнні роки могли стати жителями Львова. 27 серпня 1944 р., через місяць після вступу радянських військ до Львова, Управління міської міліції ініціювало створення, за зразком інших міст, спеціальної комісії при міській раді для видачі дозволів «потрібній категорії осіб» на в'їзд.

Джерельною основою дослідження стали матеріали Комісії по дозволу на в'їзд в м. Львів за вересень 1944 р. – грудень 1945 р. у фондї Львівської міської ради (Р-6, Виконавчий комітет Львівської міської Ради депутатів трудящих). Комісія розглядала заяви, листи, звернення, рапорти, в яких просили видати перепустку на переїзд до міста перелічених у документі осіб. Умовно можна виділити кілька (різних за числом прохачів) груп листів, відхилених владою Львова: 1). жінки-вдови (мешканки міста в 1939 – червні 1941 рр.), чоловіки яких загинули на фронті або жінки, доля чоловіків яких була невідома; 2). молоді за віком люди, часто ще самотні, які хотіли переїхати до Львова працювати («відбудувувати місто») і водночас просили виділити їм житло (серед таких прохачів переважали молоді, ще незаміжні чи самотні жінки); 3). листи «евакуйованих» (як самі себе ідентифікували прохачі), а насправді депортованих у 1940 р. і рідше в 1941 р. львів'ян/львів'янок та

уродженців/уродженок західноукраїнського регіону; 4). євреї, які прагнули повернутися до міста й розшукували свої родини, які залишилися у Львові в період німецької окупації; 5). заяви ще недемобілізованих чоловіків, які завчасно планували своє майбутнє після закінчення війни і клопотали про переїзд, евакуйованих у східні регіони сімей, до Львова.

За відсутності докладних статистичних даних повоєнної міграції обширний корпус «людських документів» – долі, моделі поведінки, (не)можливості, стратегії співпраці з владними структурами, мова звернень – дає змогу подивитися «зблизька» на (не)пересічних і також потенційних жителів Львова того часу. «Письмових джерел, які б зафіксували почуття, стосунки, страхи і надії, радянська влада не збирала і не зберігала. І знову не навмисне: просто пересічна людина з її невеличким світом залишалася, як і багато століть до того, на маргінесі державного інтересу. Віднайти написані власноруч свідоцтва – це цінна знахідка»¹, – слушно вказала історикня Олена Стяжкіна. Прохання, заяви, скарги – «окремі акти комунікації», що дозволяють виявляти «риторику, емоції і повсякденний досвід особистості в комунікації з державою і партією».

Аналіз листів до влади як его-документів проливає світло на «непримітних людей» як на діяльних акторів у «конструюванні себе»², залучених до «самоформування радянської суб'єктивності» через самовдосконалення автобіографій, звернення за допомогою до впливових радянських посадовців: «Підтримувана державою практика написання листів у владу представляла собою лабораторію соціальної інженерії, в якій індивіди перетворювали себе в суб'єктів у процесі освоєння офіційного дискурсу і його вмілого впровадження в організацію повсякденності, примірювання соціально схвалюваних ролей, які наділяли людину легітимним правом співучасті, співробітництва і співпереживання в проєкті побудови комунізму»³. У текстах листів про нещодавні досвіди адресантки/ти поставали перед випробовуванням самоописання війни ще до чи на етапі її офіційного завершення.

Найбільшими групами серед відхилених прохань про повернення чи переїзд до Львова були листи жінок-вдів радянських військовослужбовців або жінок, доля чоловіків яких була невідома⁴ та молодих людей, часто ще незаміжніх чи вже самотніх жінок, які хотіли переїхати до Львова працювати й отримати житло. Саме ці категорії листів є у фокусі цього дослідження. Тексти яскраво ілюструють спроби опанування «радянської мови» в листах до влади. Зазвичай сторінкою-двома тексту прохачки старалися привернути увагу саме до свого випадку і серед маси однотипних звернень таки отримати допомогу. Вони конструювали образи лояльних до влади – з «правильними» біографія «справжньої» радянської людини. Про що писали творячи образ «своєї / свого» в листах до влади середини 1940-х років? Як опановували мову влади? Які критерії «довіри партії» містила «правильна» біографія повоєнної доби? Які образи в самоописанні переважали та/чи вважалися вирашними, а яких, навпаки, уникали?

«Зі Львова мені з дитиною на руках довелося поспішно евакуюватися»: історії жінок, евакуйованих у червні 1941 р.

У листах удів радянських військовослужбовців до влади Львів постає насамперед як місто з можливостями мати житло. Покинуті в червні 1941 р. помешкання вважали повністю своїми – «квартира і майно залишилися у Львові», «моя квартира і майно», «моєї квартири і залишеного майна», «моя квартира вільна, є і меблі», «маю відомості, що моя квартира ціла і частково збереглося моє майно» і т. п.

Те, на чому жінки акцентували в текстах – бідність, хворобливість і безпорадність, чим дійсно було сповнене їхнє життя після війни: «мені з дитиною на руках довелося поспішно евакуюватися, залишивши кімнату і всі свої речі [...]. Я ж в даний час живу в селі непризвичаєна до сільської праці, мені дуже важко поставити себе на ноги, залікувати свою рану в моєму житті нанесену війною»; «[...] я в теперішній час перебуваю в дуже важкому становищі в мене нічого немає і купити, все дорого»; «живу будь-як дуже в жадливих умовах [...] від чоловіка відомостей жодних я не маю давно надоїло будь-як жити хочеться жити як і всі живуть [...]»; «Мені довелося евакуюватися зі

¹ Стяжкіна Олена. Людина в радянській провінції: освоєння відмови, Донецьк, Вид-во «Ноулідж» (донецьке відділення), 2013, с. 59–60.

² Козлова Наталья. Советские люди. Сцены из истории, Москва, Издательство «Европа», 2005, с. 61.

³ Тихомиров Алексей. Заслужить, оправдать и вернуть доверие партии: советское «я» в письмах во власть в ранней советской России // *Новейшая история России*, 2016, № 3 (17), с. 140.

⁴ Детальніше див.: Bodnar Halyna. Wojna w jednym losie. Narracje biograficzne wdów sowieckich wojskowych na przykładzie listów do władz Lwowa z lat 1944–1945 // *Krakowskie Pismo Kresowe*, Kraków, 2017, rocznik 9 (2017), ss. 91–111; Bodnar Галина. «Моя квартира і майно залишилися у Львові»: історії евакуйованих жінок у листах до влади середини 1940-х років // *Україна модерна*, 2021, 29 березня. URL : <https://uamoderna.com/shafkadok/istorii-evakujovanix-zhinok-u-listax-do-vladi-seredini-1940-x-rokiv>.

Львова [...]. Що мені прийшлося пережити за ці 4 роки. Вам описувати не буду, адже воно само собою зрозуміло. Адже я не одна така»; «24.06.1941 р. сім'я була евакуйована, всі речі і меблі були залишені під нагляд двірника цього будинку»; «Я дружина військовослужбовця зниклого безвісти в перші дні війни. [...] Під час евакуації була контужена, пробула довгий час у госпіталі»; «Речі всі свої я кинула у Львові» і т. п. В безвиході евакуйована зі Львова жінка писала: «Прошу вас дорогий тов. просто благаю прочитайте мою заяву і дійте куди належиться врятуйте мене з двома дітьми».

Навіть з цих коротких відомостей можна скласти картину виїзду зі Львова і життя в евакуації: поспіх, дитина на руках, залишені всі речі в квартирі / кімнаті, частина речей передана знайомим / сусідам або залишені на збереження двірника, бідне і голодне життя в евакуації, зниклий безвісти чоловік, поранення, відомості про збережену квартиру і речі у Львові. «Брати бідністю» – звична стратегія комунікації з владою в радянському суспільстві. Опрацьовуючи «правильні біографії» судових працівників Донеччини 1920-х років, О. Стяжкіна зауважила, що до «мафестації бідності» вдавалися в різних випадках – і як «охоронного механізму» в біографії, і як браку «пролетарського походження»⁵.

В текстах жінок домінує дискурс матері, яка виховує дітей і хоче дати їм добру освіту, рідше йшлося про професійні якості та кваліфікації прохачок. Діти, які втратили годувальника, потерпали в нужді та складних кліматичних умовах, були одним з чільних аргументів для прохання про переїзд і сподівання на жалість львівської влади. «Переконливо прошу Вас надати мені допомогу повернутися з дітьми на старе місце проживання. [...] Діти мої втратили батька, втратили і все інше, – пояснювала вдова, яка проживала з однією донькою в евакуації у м. Баку (Азербайджан), а іншу залишила в родичів чоловіка на Донеччині. – Діти хворіють, старша схильна до туберкульозу, а молодшенька дуже виснажена. [...] Прошу врахувати все вище викладене та допомогти мені, щоб я змогла підняти їх на ноги і зробити з них гідних громадян Радянського Союзу»⁶.

Окрема група листів стосувалася проблеми розірваних сімей, наприклад, коли мати з однією дитиною переїхала до Львова, а інша вимушено залишалася в родичів, або ж жінка в силу різних обставин взагалі деякий час не бачилася зі своїми дітьми. Типовою є історія прохачки, яка зі старшою донькою мігрувала до Львова в грудні 1944 р., а через рік просила дозвіл на переїзд родича з малолітнім сином зі Свердловської області Росії. Вдова не хотіла упустити свого шансу на вдалий переїзд і лише згодом планувала возз'єднання сім'ї: «Переїжджаючи на постійне місце праці до Львова ще в грудні 1944 року, маючи на утриманні двох дітей (старшій 5 років і меншому 3 роки), я не в стані була взяти обох дітей зі собою, а тому я вимушена була молодшого залишити в родичів загиблого чоловіка. Продовжувати залишатися моєму синові в родичів, як і мені без сина я не в стані. Виїхати за ним особисто через матеріальний стан також не можу».

Невід'ємною складовою листів є безумовна відданість, постійність і вірність радянській владі, якими пройняті тексти. Беззаперечним аргументом відданості системі було обов'язкове зазначення тривалої військової кар'єри чоловіків (понад 20 років) і зайняті ними посади – замісник командира полку, бригадний комісар та ін. Авторки листів підкреслювали, що їхні чоловіки загинули або воюють на благо держави. «Мій чоловік бригадний комісар [...] загинув у 1941. Після смерті був нагороджений орденом Леніна [...]»⁸ – одна з поширених в текстах коротких, та водночас акцентовано промовистих складових.

У текстах жінок, як і решти прохачів, підкреслена участь у війні – «дружина загиблого на фронті», «мати загиблого офіцера», «від дружини майора», «від сім'ї військовослужбовця», «двоє з нашої сім'ї захисники Батьківщини», «поклав свою голову за батьківщину в 1943 р.», «офіцер діючої армії», але й також «інвалід війни», «інвалід вітчизняної війни, захисник». Якщо одні ідентифікації підходять, то інші відразу були «програшними». Прохачі писали про свою інвалідність у той час, коли радянське керівництво воліло не бачити калік у просторі міст і сіл, розпочавши проти них наступ відразу після вигнання нацистів ще в 1943 р. і продовжило в наступні роки. З січня 1945 р. заборонили фотографічні зображення інвалідів, їх вилучали навіть з листування⁹.

«Маю велике бажання працювати в м. Львові»: листи молодих жінок

Переїхати до Львова на постійно прагнули особи молодого віку, часто уродженці Росії, зазвичай без чіткої аргументації такої потреби. Серед таких прохачів переважали молоді, ще незаміжні

⁵ Стяжкіна Олена. Рокада: чотири нариси з історії Другої Світової, Київ, ДУХ І ЛІТЕРА, 2020, с. 147.

⁶ ДАЛО, Ф. Р-6, Оп. 2, Спр. 22, арк. 81–81 зв.

⁷ ДАЛО, Ф. Р-6, Оп. 2, Спр. 22, арк. 74–74 зв.

⁸ ДАЛО, Ф. Р-6, Оп. 2, Спр. 149, арк. 175.

⁹ ДАЛО, Ф. Р-6, Оп. 2, Спр. 22, арк. 81.

чи самотні жінки. Головним у таких листах було «бажання переїхати до м. Львова на постійне місце проживання», «сильне бажання працювати в м. Львові», «прошу перевести мене на роботу до м. Львова», «бажаю працювати в звільненому Львові», «бажаю працювати у звільнених районах» й т. п. Згадуючи зі свого життєпису лише досить молодий вік (1924 р. н.) і середню освіту, до прикладу, пані Цветкова (лист підписаний лише прізвищем) тричі в короткому листі запитувала, яким способом можна отримати дозвіл на переїзд з м. Красногорська Московської області Росії, і які документи для цього потрібні¹⁰. «Прошу вас дозволити в'їзд до м. Львова на постійне місце проживання у вище зазначеному місті на ваш розсуд. Маю велике бажання працювати в районах західної України»¹¹, – коротко, без жодних даних про себе писала прохачка з м. Белозерськ Вологодської області Росії.

Молоді жінки акцентували на своїй самотності: «Самотня чоловік на фронті дітей немає у мене велике бажання виїхати у звільнене місто працювати там по спеціальності»¹²; «[...] батько і мати померли в м. Коканді. Рідні брати і сестри мої живуть у Ср. [Середній] Азії і Коканді і сестра [...] переїхала в 1944 р. до м. Нікополь, де і живемо. [...] Я самотня»¹³. Виклик на роботу і попереднє ознайомлення з майбутніми умовами праці просила повідомити уродженка Сталінградської (тепер Волгоградської) області, з розлогої автобіографії якої дізнаємося, що вона вихованка дитбудинку, 1910 р. н., вдова, на момент написання листа повернулася з евакуації до Сталінграда (тепер м. Волгоград), де працювала бухгалтером¹⁴: «[...] Сестра моя загинула під час евакуації. В м. Воронежі я не можу так як залишившись зовсім самотньою, мені немає до кого їхати, нікого не залишилося з рідних». «Про долю чоловіка нічого не знаю, зв'язку не маю. [...] була демобілізована з Червоної Армії, після чого виїхала до м. Калуги, де знаходився хворий єдиний брат, він помер і я залишилася сама. Тут залишатися після смерті єдиного брата я не можу. У Львові я маю родичів по чоловікові, а тому прошу задовольнити моє прохання»¹⁵, – писала жінка, евакуйована з м. Білосток і незабаром добровільно мобілізована до війська.

«[...] батьки померли, чоловік загинув, а в період військового часу хворіла, сильне виснаження і я прожила все нажите так, як в нашій сім'ї я і син 8 років, мені [нерозбірливо] працювати, і виростити сина в спокійній обстановці», – мотивувала свій переїзд до Львова жінка з м. Раменське Московської області, яка посилалася на поради «багатьох людей з Раменського у Вашому місті» оскільки «в Москві та області немає роботи з житлом»¹⁶. «Демобілізуючись із РСЧА, на свою батьківщину, в мене не виявилось матері, так як вона померла, й інших знайомих і родичів не маю тут, – писала дівчина 1924 року народження з Новгородської області. – Жити одній тут дуже важко». Вона просилася до Львова, де «є знайомі дівчата, з якими я разом служила в армії, і вони мене запрошують до них жити»¹⁷.

Широкі можливості для працевлаштування наводилися евакуйованими як аргумент влаштуватися саме за своєю спеціальністю, адже в евакуації працювали там, де доводилося. Уродженець м. Сухумі, який в 1931–1942 роках проживав у Ленінграді й вимушено повернувся на малу батьківщину, писав: «[...] бажаю почати працювати за спеціальністю, при можливості повернутися до Ленінграду, вирішив працювати на півдні й тому прошу Вас, у випадку необхідності спеціальностей у м. Львові (підприємства міського транспорту, міського будівництва, проектних організаціях) і можливості використання мене, при умові забезпечення житловою площею»¹⁸. В листі дивно поєднані «бажання», «прийняте рішення» і протилежне їм «використання мене».

Зміст листів визначало те, що могли зі свого боку запропонувати прохачки і прохачі. Жінки з освітою і стажем роботи писали: «[...] не заперечую працювати по своїй спеціальності у Вашому місті. Якщо Ви згодні прошу сповістити і оформити виклик»¹⁹; «Пропоную Вам свої послуги роботи педагогом англійс. мови чи технічною перекладачкою»²⁰. В протилежних випадках зверталися ж: «Прошу Вас переконливо якщо потрібні люди в ваше місто [нерозбірливо] на будь-які роботи то дуже переконливо прошу вас надішліть будь ласка виклик із міськвиконкому так як я хочу проживати в вашому місті виконувати хоча б якусь роботу». Ця молода жінка, 1925 року народження, мала

¹⁰ ДАЛО, Ф. Р-6, Оп. 2, Спр. 22, арк. 34.

¹¹ ДАЛО, Ф. Р-6, Оп. 2, Спр. 149, арк. 426.

¹² ДАЛО, Ф. Р-6, Оп. 2, Спр. 149, арк. 52.

¹³ ДАЛО, Ф. Р-6, Оп. 2, Спр. 149, арк. 205 зв.

¹⁴ ДАЛО, Ф. Р-6, Оп. 2, Спр. 22, арк. 36, 32–32 зв.

¹⁵ ДАЛО, Ф. Р-6, Оп. 2, Спр. 149, арк. 353.

¹⁶ ДАЛО, Ф. Р-6, Оп. 2, Спр. 149, арк. 95.

¹⁷ ДАЛО, Ф. Р-6, Оп. 2, Спр. 149, арк. 245.

¹⁸ ДАЛО, Ф. Р-6, Оп. 2, Спр. 149, арк. 113.

¹⁹ ДАЛО, Ф. Р-6, Оп. 2, Спр. 149, арк. 46.

²⁰ ДАЛО, Ф. Р-6, Оп. 2, Спр. 149, арк. 214.

за плечима закінчену восьмирічну сільську школу, роботу кравчині на ткацькій фабриці в м. Іваново Московської області й «паспортистки в органах НКВС»²¹.

Заради переїзду до Львова жінки погоджувалися на будь-яку роботу, незалежно від освіти і наявної спеціальності. «[...] прошу відповісти чи є можливість переїзду до м. Львова з працевлаштуванням? Можу запропонувати послуги кресляра. – розпочала своє прохання вдова з восьмирічною донькою, яка «до війни і під час війни жила на Уралі» й восени 1944 р. переїхала до Вінниці, – маю велике бажання працювати в м. Львові. Якщо відпадає потреба в креслярах, можу виконувати й інші роботи, прошу Вас якщо є потреба у вказаній професії чи інших професіях, де я була б більш корисною, відкликати мене»²². «Я можу працювати не лише машиністкою і зав. спецчастиною, будь-яку роботу можу виконувати – машиністки, управл. справами і т. п.», – просилася після реєвакації з Одеси до війни завідувачка спецчастини Львівського Облліту²³.

Впало в вічі, що чоловіки, на відміну від жінок, по-іншому починали свої заяви: «Чи знайдеться можливість прийняти мене в одній з ваших установ у м. Львові. Посада бухгалтера. В мене стаж роботи 10 років [...]»²⁴; «Бажаючи проживати і працювати в м. Львові, прошу Вас оформити на моє ім'я виклик і надіслати його на таку адресу [...]. Я інженер будівельник. Закінчив інститут в 1932 році [...]»²⁵; «Я лікар, демобілізований із армії в даний ніде не працюю, проживаю в м. Баку, хочу виїхати на постійне проживання до РСР України м. Львів»²⁶ і т. п. «Пропоную свої послуги на керівну посаду в апараті Виконкому Миськради чи на одному з підприємств міста. На перший час в порядку ознайомлення, можу погодитися на [нерозбірливо] роботу»²⁷, – розпочав листа начальник бюро робітничого винахідництва заводу м. Ревда Свердловської області Росії, уродженець м. Барнаул, безпартійний, з незакінченою технічною освітою. «У випадку наявності вакантного місця для інженера-будівельника, пропоную свої послуги в якості міського [нерозбірливо], начальника чи головного інженера рембудконтори, держконтролера по будівництву і т. п. [...] Ваші умови і характер посади, квартиру, заплату, виплату підйомних, прошу скерувати на адресу [...]», – писав викладач технікуму з м. Ханті-Мансійськ в Росії²⁸. А, наприклад, 50-річний майстер-інструментальник, токар з виробничим стажем 37 років з Воронежської області Росії починав свого листа зі слів: «Бажаю отримати будь-яку роботу на одному з підприємств чи установ м. Львова» й далі писав: «Якщо Ви вважатимете потрібним і можливим [підкреслено автором листа] надати будь-яку роботу, то прошу вислати мені дозвіл на в'їзд»²⁹. Львів постає як перспективна «промислова місцевість» для переїзду всієї родини³⁰.

«За національністю - росіянка, за соціальним походженням - селянка, зі сторони рідних репресованих нікого немає»: «правильна» біографія

«Що означало в СРСР бути «справжньою» радянською людиною? Відповідь на це питання визначався через вердикт довіри і недовіри, який протягом усього життєвого циклу радянського суб'єкта обговорювався, виторговувався і виносився численними партійно-державними інстанціями. – зазначив Алексей Тихоміров. – Партія була вищою контрольною інстанцією, наділеною повноваженнями опису, класифікації та впорядкування індивіда за ознаками пролетарської свідомості, соціального походження, освіти, участі в революційній боротьбі – комплексу критеріїв «довіри партії», які змінювалися в ході радянської історії»³¹. Листи до повоєнної львівської влади про дозвіл на переїзд багаті на такі вияви «довіри партії». Їхнє детальніше вивчення ілюструє критерії образу «своєї/свого» повоєнної епохи.

Авторки листів писали про свій фах і кваліфікації, а окремі відразу зазначали, що не мають репресованих родичів, члени комсомолу, росіянки за національністю. Випускниця Томського педінституту, вчителька, 1921 р. н., просилася до Львова викладати російську мову і літературу, чітко прописуючи, на її думку, потрібні складові «правильної біографії» радянської людини: «за національністю – росіянка, за соц. походженням – селянка, зі сторони рідних репресованих нікого немає, член

²¹ ДАЛО, Ф. Р-6, Оп. 2, Спр. 149, арк. 207–207 зв.

²² ДАЛО, Ф. Р-6, Оп. 2, Спр. 149, арк. 37.

²³ ДАЛО, Ф. Р-6, Оп. 2, Спр. 149, арк. 227.

²⁴ ДАЛО, Ф. Р-6, Оп. 2, Спр. 149, арк. 81.

²⁵ ДАЛО, Ф. Р-6, Оп. 2, Спр. 149, арк. 117.

²⁶ ДАЛО, Ф. Р-6, Оп. 2, Спр. 149, арк. 188.

²⁷ ДАЛО, Ф. Р-6, Оп. 2, Спр. 149, арк. 357.

²⁸ ДАЛО, Ф. Р-6, Оп. 2, Спр. 149, арк. 105.

²⁹ ДАЛО, Ф. Р-6, Оп. 2, Спр. 149, арк. 212.

³⁰ ДАЛО, Ф. Р-6, Оп. 2, Спр. 22, арк. 151–151 зв.

³¹ Тихоміров Алексей. Заслужить... с. 139.

ВЛКСМ з 1938 р.»³². В «правильних біографіях» писали: «комсомолка», «на окупованій території не перебувала», «в окупаційній зоні німцями ми всією сім'єю не проживали», «на основній службі й громадських справах маю добрі документи», «старі члени партії», «член партії ВКП(б) з 1944 р.», «кандидат в члени ВКП(б) з 1944 р.», «засуджених у сім'ї немає», «походження зі сім'ї робітника» та ін. Її ровесниця з освітою два курси педінституту і досвідом роботи вчителькою і рахівника-касира запитувала: «Якщо я можу бути використана Вами на будь-якій роботі, то переконливо прошу Вас вислати мені виклик»³³. «Якщо я тільки можу бути Вами використана на будь-якій роботі то прошу вислати мені виклик», – майже дослівно з попередньою прохачкою писала мешканка м. Грозний³⁴.

«Правильні» розлогі прохання траплялися рідше за короткі. Жінки їх писали за доволі схожою схемою: розпочинали з «пропоную свої послуги на постійне місце проживання до м. Львова і працювати там за спеціальністю»³⁵, далі писали про освіту і дуже детально в хронологічному порядку перелічували всі місця праці. Перелік посад і місць праці в текстах біографічного характеру є ознакою свідомісних змін: «Усвідомлення власної значимості за допомогою офіційних ідеологічних критеріїв виявляється новою смисловою структурою людини післяреволюційного суспільства, яка, як засвідчують біографічні тексти, написані десятки років по тому, з часом зміцнюється настільки, що може пригнічувати інші життєві цінності»³⁶.

Обов'язковою частиною прохання була інформація про походження і рід занять батьків, деякі відомості зазначали про сестер і братів. «Батько мій до революції був селянин-бідняк, після революції поступив на залізну дорогу, де і до цього дня працює Начальником кондукторського руху. Мати – домогосподарка»³⁷, – схоже зазначалося в автобіографіях молодих дівчат. Або ж поодинокі такі (лист єврейки): «Сім'я моя складається з матері [...] (член ВКП (б) з 1922 р. цілий час працює на відповідальних посадах) і донька 6 років. Маю середню освіту. Мій чоловік загинув на фронтах вітчизняної війни»³⁸. Історикиня О. Стяжкіна наголосила, що жінки, на відміну від чоловіків, були менше включені в «соціальне поле минулого» і це допомагало їм при написанні «правильної» біографії – вони менше поправляли і приховували непотрібне минуле в новій радянській системі³⁹.

Невід'ємною частиною прохань також були короткі речення про не перебування під німецькою окупацією і несудимість, про що писали так як уміли: «Я і рідні в окупації у німців не були, також підсудними не були»⁴⁰; «Під час евакуації знаходилася в Західному Казахстані, м. Уральськ»⁴¹.

Можна припустити, що деякі прохачі/ки, пишучи по себе, могли орієнтуватися на дані, які вписували в особові листки з обліку кадрів. Такі листки містили певний «регістр нормативних критеріїв для визначення радянської ідентичності»⁴² – інформацію, зокрема, про національність, походження і рід занять батьків до й після Жовтневої революції, (не)партійність, «чи брав участь в опозиціях»⁴³. До кількох листів такі бланки особових листків із обліку кадрів були додані.

В опрацьованих листах вимальований образ Львова як «звільненого» міста – «звільнений Львів», а, відтак, зрозумілим є бажання молодих людей переїхати «відбудувати місто». «[...] буду допомагати і працювати, для швидшого відновлення всіх руїн, будівництва всіх фабрик, заводів і спорту, для того, щоб знову наша країна процвітала в майбутньому»⁴⁴, – просилася з м. Жмеренка жінка, яка хотіла знову переїхати на Львівщину, звідки евакуювалася 22 червня 1941 р. «Пропоную свої послуги по відновленню і ремонту будівель м. Львова, – писав інженер-будівельник з «виробничим стажем 30 років, з них останні 15 років на посаді головн. інженера великих Ленінградських трестів і об'єднань», – своїми знаннями і працею надіємося бути корисними і виправдати Вашу довіру»⁴⁵. «Бажаю прийняти особисту участь і допомогти у виконанні взятих Вами обов'язків [нерозбірливо] відновлення, зруйнованого німецькими нелюдами, господарства [...]. Звертаюся до Вас з пропози-

³² ДАЛО, Ф. Р-6, Оп. 2, Спр. 22, арк. 62.

³³ ДАЛО, Ф. Р-6, Оп. 2, Спр. 22, арк. 138.

³⁴ ДАЛО, Ф. Р-6, Оп. 2, Спр. 149, арк. 98.

³⁵ ДАЛО, Ф. Р-6, Оп. 2, Спр. 149, арк. 205.

³⁶ *Цветаева Нина. Особенности биографического дискурса советской эпохи // Социологический журнал, 1999, № 1/2, с. 116.*

³⁷ ДАЛО, Ф. Р-6, Оп. 2, Спр. 149, арк. 63.

³⁸ ДАЛО, Ф. Р-6, Оп. 2, Спр. 149, арк. 224.

³⁹ *Стяжкіна Олена. Людина... с. 77–78, 85.*

⁴⁰ ДАЛО, Ф. Р-6, Оп. 2, Спр. 149, 205 зв.

⁴¹ ДАЛО, Ф. Р-6, Оп. 2, Спр. 149, арк. 224.

⁴² *Тихомиров Алексей. Заслужить... с. 139.*

⁴³ ДАЛО, Ф. Р-6, Оп. 2, Спр. 149, арк. 114.

⁴⁴ ДАЛО, Ф. Р-6, Оп. 2, Спр. 149, арк. 50–50 зв.

⁴⁵ ДАЛО, Ф. Р-6, Оп. 2, Спр. 149, арк. 48–48 зв.

цією своїх послуг», – просився з міста Брянська Росії до Львова будівельник з дружиною бухгалтеркою, евакуйовані з Ленінграда⁴⁶.

Молода жінка з донькою малює образ «патріотки своєї батьківщини», яка шукає можливості долучитися до важливої справи відбудови міста після окупації. В її тексті Львів є якби одним із таких міст. Вибір жінки припав саме на Львів тому, що в місті вже жили її родичі військових, а відтак автоматично знімалося вкрай важливе в той час питання вільного житла: «В далекому Азербайджані в газеті прочитала [...] про місто Ваше Львів. Ви описуєте як місто було зруйноване німцями і як воно відновлюється. Наше місто не пережило таких жахів, які винесли багато міст в тому числі і Львів. Скільки було можливо, ми працювали на фронт [...], та у відновленні міста ми не брали участі, так як знаходилися в глибокому тилу. Хочеться хоч не фізичною працею, по силі можливості вкласти свою долю допомоги [...] постраждалому Львову. Являюся патріоткою своєї батьківщини мені хочеться попрацювати саме в такому місті, оскільки у Львові живуть мої родичі [...], мені більш доцільно їхати до Львова, де я забезпечена житловою площею у родичів»⁴⁷. «[...] так як у дружини моєї [уродженки м. Києва] брат [...] в даний час працює інж.-економістом у Львові, то ми маємо велике бажання переїхати для роботи на батьківщину моєї дружини Україну м. Львів», – інший образ «малої батьківщини» і теж родинної підтримки у Львові малював інженер-електрик з м. Саратова Росії⁴⁸.

Зазвичай заяви були індивідуальні, але й траплялися колективні. Відмову у «великому бажанні працювати у Вашому місті» отримала жінка, в біографії якої робота в НКВС, учасниця оборони Ленінграда, «дві подяки товариша Сталіна», медаль «За оборону Сталінграда». Жінка мала «три дівчини», які «бажають працювати у м. Львові». За логікою прохачок мала спрацювати її «правильна біографія» на тлі відсутніх відомостей про інших жінок⁴⁹. «[...] ми виявляємо бажання жити і працювати у вашому місті. Просимо допомогти нам, щоб наша мрія здійснилася, втілилася в життя», – «з комсомольським привітом» писали дві молоді дівчини-землячки⁵⁰. Демобілізовані з 1-го Білоруського фронту: «[...] майже зі самого початку війни перебувала в діючій Армії і тепер після наказому президії верховної ради СРСР я повернулася додому, та за великим нещастям вдома не залишилося нікого брат загинув у битві в Орловській битві, чоловік біля Дністра. Я залишилася тільки з моїми фронтowymi подругами разом переживаємо все у них теж загинули рідні, жити нам там де народилися дуже важко, ми всі троє виявили бажання працювати в західній Україні»⁵¹.

«Я добровільно пішла в лави Червоної Армії»

Писали учасниці війни, створюючи й свій образ «активної участі у переможній боротьбі з ворогом». «Демобілізована з Армії і бажаю жити в цьому місті», – коротко вказала жінка з Ярославської області Росії⁵². «Внаслідок мого поганого становища і не маючи засобів для існування, тим більше висновки лікаря змінити клімат», – обґрунтувала потребу переїзду до Львова (де працював її дядько) інвалід війни в супроводі молодшої сестри «так як проїхати до Львова за відсутності правої ноги, вище коліна, я не в стані»⁵³. «До початку війни я проживала в м. Білосток з чоловіком, чоловік військовослужбовець, в той час був капітаном. [...] в м. Білостоці я працювала в обласному управлінні УНКВС. [...] Я добровільно пішла в лави Червоної Армії на захист своєї Батьківщини. Маю 3 нагороди і 8-м подяк оголошених Наказом Верховного Головнокомандувача Маршала Радянського Союзу тов. Сталіна. Я працювала зав. секретним діловодством»⁵⁴. Молода дівчина 24 років, «самотня і без квартири» в Москві просилася до м. Львова чи області (м. Золочева Львівської області, звідки була демобілізована) зі словами: «Прослужила в армії з 1941 р. і до закінчення війни тобто 1945 р. Нагороди: медаль «За відвагу», «Кенінсберг» [«За взяття Кенінсберга»], «За перемогу над [нерозбірливо] [«За перемогу над Німеччиною у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр.»]. Втратила всіх рідних, свій рідний дім в Смоленській області. Тепер вернулася з армії хочу чесно працювати на благо нашої батьківщини так як служила в армії в [нерозбірливо] боях»⁵⁵.

«[...] після того як чоловік загинув, стала на його місце і до сих пір перебуваю в лавах Червоної Армії. Скоро демобіліруюся», – писала в листі до голови Львівської міської ради молодший лейтенант,

⁴⁶ ДАЛО, Ф. Р-6, Оп. 2, Спр. 149, арк. 242.

⁴⁷ ДАЛО, Ф. Р-6, Оп. 2, Спр. 149, арк. 79–79 зв.

⁴⁸ ДАЛО, Ф. Р-6, Оп. 2, Спр. 149, арк. 210.

⁴⁹ ДАЛО, Ф. Р-6, Оп. 2, Спр. 149, арк. 83.

⁵⁰ ДАЛО, Ф. Р-6, Оп. 2, Спр. 149, арк. 169.

⁵¹ ДАЛО, Ф. Р-6, Оп. 2, Спр. 149, арк. 389.

⁵² ДАЛО, Ф. Р-6, Оп. 2, Спр. 149, арк. 172.

⁵³ ДАЛО, Ф. Р-6, Оп. 2, Спр. 22, арк. 27–27 зв., 28.

⁵⁴ ДАЛО, Ф. Р-6, Оп. 2, Спр. 149, арк. 353.

⁵⁵ ДАЛО, Ф. Р-6, Оп. 2, Спр. 149, арк. 385.

членкиня ВКП (б), за спеціальністю вчителька історії без уточнення своєї діяльності на час написання листа⁵⁶. «Стати замість» (працювати, жити замість чоловіків) – активно пропагована радянська настанова на територіях під нацистської окупацією⁵⁷, яка, як бачимо, поширилася скрізь. «[...] бажання моє продовжити трудову діяльність у м. Львові замість брата», – прохала про переїзд до міста дівчина 1923 р. н. з села Ульяновської області Росії (безробітна вчителька з вищою освітою), яка перебувала на утриманні єдиного брата «начальника штабу офіцерського полку» до його смерті в січні 1945 р.⁵⁸

Жінки писали, що за час війни здобули спеціальності або ж опанували традиційно «чоловічі» професії. «В 1942 р. була мобілізована до лав РСЧА, де працювала водієм. Зараз демобілізувалася з армії хочу працювати водієм у Львові», – коротко писала одна з жінок⁵⁹.

В багатьох листах жінок, охочих працювати у Львові після демобілізації та/чи повернення до своїх попередніх місць проживання, схоже коротко зазначали про свою участь у війні: «В 1942 році була мобілізована до лав РСЧА, де працювала радисткою. В жовтні 1945 року демобілізувалася з лав РСЧА і хочу працювати у Львові, незалежно від спеціальності»⁶⁰. Зі «сім'ї селянина [...]. До 1940 р. працювала бухгалтером. В 1940 р. виїхала по місцю служби чоловіка до м. Єреван. [...] була мобілізована до РСЧА де пробула до 1943 р. жовтня місяця, демобілізована в зв'язку з тим, що в Єревані залишилася дитина»⁶¹, – історія війни уродженки Воронежської області Росії, яка повернулася на малу батьківщину, «за деякими відомостями» знала про кадрові потреби у Львові й просила про переїзд.

В текстах відчутно, що демобілізовані прохачі вважали свій переїзд до Львова після війни заслуженим. Інвалід війни, політрук запасу заяву до голови облвиконкому (дещо різкіше) розпочала словами: «13 березня 1945 р. з Приймальні Голови Президії Верховної Ради Союзу РСР було направлено до Вас клопотання по моїй заяві [...]»⁶². «Пише до вас учасниця боїв 1942–45 р. нагороджена чотирма медалями три вдячності від тов. [нерозбірливо] у вересні ц. р. демобілізувалася, – почала звернення жінка з Вологодської області Росії. – Я самотня, закінчила 7 класів. [...] я могла б чесною працею допомогти нашій батьківщині як у важкі часи війни допомагала на фронтах вітчизняної війни, зміцнювати мирне соціалістичне господарство [...]»⁶³.

В листах можна прочитати про трагедії загибелі рідних при звільненні Львова, які стали причиною прохань про переїзд до міста. «При звільненні Львова загинув мій брат, котрий похований у Львові, – аргументувала своє бажання жити після війни у Львові або в околицях міста мешканка Омської області Росії («комсомолка з 1939 р., одинока», випускниця педучилища). – Мені хочеться працювати і жити там, де обірвалося життя брата, хочеться бути на його могилі»⁶⁴. «Користуючись чутками, що м. Львів потребує робочої сили всіх кваліфікацій ми [подружжя] б дуже хотіли допомогти в цьому і виявляємо велике бажання працювати на благо Вашого міста. З цим містом нас пов'язала Велика Вітчизняна Війна, два наших брати загинули захищаючи м. Львів, там же вони і поховані, а тому всю свою силу, всю енергію хочеться вложити на допомогу Батьківщини на допомогу м. Львову»⁶⁵. Або ж, навпаки, історії успіху. «[...] демобілізований з РСЧА у вересні 1945 р. Я учасник звільнення м. Львова і хочу в ньому жити і працювати. [нерозбірливо] достойний визволитель», – просився з м. Новосибірськ Росії бути «корисним працівником у будь-якій державній організації» міста⁶⁶.

Чоловіки, як і жінки, також конструювали образ захисника, який тепер має право на вибір місця проживання на власний розсуд. «Інвалід вітчизняної війни захисник Ленінграда маю щелепне поранення відірвало нижню губу відірвало [незрозуміло] вибило всі зуби а також розбило в кількох місцях щелепу, я втратив багато крові, по стану здоров'я потребую змінити клімат. Я як захисник міста Леніна бажаю поправити своє здоров'я то мій вибір припав на м. Львів так як там прожити легше і дешевше і клімат для мене більш підходить я інвалід другої групи, отримую пенсію 225 крб. це дуже мало так як продукти в Дніпропетровську дуже дорогі, картопля одна відро коштує 160 крб. в м. Львові як мені відомо вона коштує в десять разів дешевше не рахуючи інших продуктів»⁶⁷.

⁵⁶ ДАЛО, Ф. Р-6, Оп. 2, Спр. 22, арк. 107–107 зв.

⁵⁷ *Стяжкіна Олена*. Стигма окупації: Радянські жінки у самобаченні 1940-х років, Київ, ДУХ І ЛІТЕРА, 2019, с. 61.

⁵⁸ ДАЛО, Ф. Р-6, Оп. 2, Спр. 149, арк. 488.

⁵⁹ ДАЛО, Ф. Р-6, Оп. 2, Спр. 149, арк. 331.

⁶⁰ ДАЛО, Ф. Р-6, Оп. 2, Спр. 149, арк. 347.

⁶¹ ДАЛО, Ф. Р-6, Оп. 2, Спр. 149, арк. 307–307 зв.

⁶² ДАЛО, Ф. Р-6, Оп. 2, Спр. 22, арк. 22.

⁶³ ДАЛО, Ф. Р-6, Оп. 2, Спр. 149, арк. 274.

⁶⁴ ДАЛО, Ф. Р-6, Оп. 2, Спр. 149, арк. 317.

⁶⁵ ДАЛО, Ф. Р-6, Оп. 2, Спр. 149, арк. 471.

⁶⁶ ДАЛО, Ф. Р-6, Оп. 2, Спр. 149, арк. 363.

⁶⁷ ДАЛО, Ф. Р-6, Оп. 2, Спр. 22, арк. 212.

Лише 33 % демобілізованих повернулися до міст або знайшли роботу на промислових підприємствах (упродовж літа 1945 – зими 1947 рр.), а більшість вимушено працювали в колгоспах і радгоспах, де їх чекало упокорення голодом 1946–1947 рр. Це було «і покаранням, і вихованням по-радянськи для тих українців, яких могла змінити війна», як слушно вказала О. Стяжкіна⁶⁸.

Висновки

На думку дослідників, війна та її наслідки стали «критичним, однак не розпізнаним переломом «загнивання» корупції, яка стала ознакою пізнішої радянської епохи»: «Небувала дестабілізація під час війни та після неї стала благодатним ґрунтом для хабарництва: переміщення населення, бідність, гостра нестача всього, дестабілізація судової системи й системи забезпечення створили умови для отримання чиновниками вигоди зі свого посадового становища»⁶⁹. В листи до влади середини 1940-х років вимальований образ всесильного радянського чиновника, який вирішує долі людей. У безвиході вдови зверталися до вищого радянського керівництва як до «опікунів» і «покровителів» за порадою, куди краще після закінчення війни переїхати, щоб влаштувати свій побут і дати освіту дітям. Парадоксально, але нерідко вищі чини знеособлені, а тексти переповнені особистим у зверненнях. Дивувало те, як прохачки/чі підкорялися системі – як легко погоджувалися на можливу відмову в їхньому проханні переїзду до Львова. Їм найбільше йшлося про повідомлення результату – схвального чи ні. «Дозвіл на в'їзд прошу вислати через Ваш секретаріат, конверт і марки для цього пересилаю. Чекаю відповіді незалежно чи вона буде позитивною», – закінчувала лист одна з жінок⁷⁰. Це виразно накладається на генерований повоєнний дискурс – глорифікацію чоловічого героїзму і жіночої покорі, готовність жінок підпорядковувати власні бажання і потреби бажанням і потребам чоловіків⁷¹.

В листах до влади молодих людей, часто незаміжніх чи самотніх жінок, які хотіли переїхати до Львова працювати й отримати житло, найкраще прописані ними сконструйовані образи «свої/своєї». Виявлені критерії «довіри партії» ілюструють не лише випадок Львова, а й цілої України повоєнної доби. Біографія «справжньої» радянської людини зазначеної епохи містила відомості про «правильні» соціальне походження, національну приналежність, членство в комсомолі/партії, а також про відсутність репресованих родичів, перебування на окупованій території, рід заняття батьків. Молоді люди писали, що прагнуть переїхати до Львова не тому, що тут були широкі можливості для отримання житла і місця праці за спеціальністю, здобуття освіти, а задля допомоги «з відновлення міста з руїн», «процвітання нашої країни в майбутньому» і т. п. Евакуйовані зі Львова в червні 1941 р. жінки-вдови радянських військовослужбовців використовували свою перевагу – образи матері, яка виховує самотужки дітей і самотньої, кинutoї напризволяще жінки. Невід'ємною складовою листів евакуйованих жінок була маніфестація бідності на тлі перспектив життя у Львові. В листах до влади середини 1940-х років демобілізовані жінки ще писали про свій бойовий досвід. Незабаром ж під впливом суспільної думки часто ці жінки вже уникали будь-яких згадок про свою участь у війні.

Halyna BODNAR

Creating an Image of “Ours” in the Letters to the Authorities: An Example of Requests for Relocation to Lviv (according to the Lviv City Council Archive in the mid-1940s)

The paper analyses the letters of request to the authorities of the border city of Lviv in the mid-1940s for permission to return from evacuation or relocation, ways to create a loyal image of “ours”, as well as attempts to outline one’s image in the war before its official narrative had appeared. It

⁶⁸ Стяжкіна Олена. Рокада... с. 202–204.

⁶⁹ Стяжкіна Олена. Рокада... с. 250.

⁷⁰ ДАЛО, Ф. Р-6, Оп. 2, Спр. 149, арк. 161.

⁷¹ Кісь Оксана. Жіночі обличчя війни: ключові теми і підходи у західній феміністській історіографії // *Жінки Центральної та Східної Європи у Другій світовій війні: гендерна специфіка досвіду в часи екстремального насильства: зб. наук. праць / за наук. ред. Гелінади Грінченко, Катерини Кобченко і Оксани Кісь, Київ, ТОВ «АРТ КНИГА», 2015, с. 36.*

emphasises more time limits than territorial aspects: the war just ended and “peaceful” life began. Biographical narratives, presented in the letters, are valuable as unique self-documents of the Second World War, which often remained the only texts of “common people”, providing better understanding of their lives in evacuation or demobilization, the desire to return to Ukraine and, in particular, to Lviv. The paper presents the texts of Soviet servicemen’s widows evacuated from the city in June 1941, who were looking for the ways to return to “their” apartments in Lviv. We contemplate the images of “own”, that is clearly seen in the letters, written by young people (often still unmarried or already single women) to the authorities. The biography of the “real” Soviet man of the postwar period contained information about the “correct” social origin, nationality, membership in the Komsomol or the Communist party, as well as the absence of repressed relatives, not visiting the occupied territories, parents under occupation. The narrative analysis of the letters allowed distinguishing the images of the border city in the minds of people at (post) wartime – with “own” or easily accessible housing, ample employment opportunities, the prospect of education. In the letters to the authorities in the mid-1940s, demobilized women still wrote about their combat experience, though soon, due to the public opinion, these women often avoided any mention of their war experience.

Key words: letters to the authorities, young women, Soviet servicemen’s widows, loyal image of “one’s own”, “correct” biography, time limits.

УДК 392: 159.91 (477.86/.87)

Олександр КОЛОМІЙЧУК

Чуже пограниччя: образи Іншого в наративах українців, переселених із Західної Бойківщини¹ в 1947 р.

У статті, на основі матеріалів пошукових етнографічних експедицій автора, опублікованих праць, сучасній діаспорній та польській періодиці проаналізовано образи інших етнічних спільнот, відображені в наративах українців Західної Бойківщини, що переселені в рамках операції «Вісла» у «понімецькі» західні та північно-західні воєводства Польщі. Окреслено й описано кілька образів «іншого» сусіда, сконструйованого уявленням та ціннісно-моральними критеріями інформаторів. Встановлено, що в результаті міжетнічної комунікації відразу по переселенню сформувались три групи місцевих мешканців, які по-різному позиціонували себе стосовно переселених українців Західної Бойківщини: місцеве автохтонне населення (німці/германізовані вармяки та мазури), поляки вихідці із теренів Віленщини та поляки вихідці із центральних регіонів СРСР і репатріанти із Радянського Союзу. Якщо перші два образи володіють позитивними характеристиками в оповідях очевидців, то останній позначений виразним пейоративним забарвленням. Визначено, що цей образ інспірований місцевими органами влади й відбивав тягарі етнічних стереотипів та важкої історії міжетнічних взаємин українців та поляків. На практиці це вело до відповідних поведінкових реакцій представників польської етнічної спільноти із центральних регіонів та репатріантів із Радянського Союзу відносно осіб українського походження, що проявлялося в дискримінації на етнокультурному й соціальному рівнях та регіональному етноцентризмі.

Ключові слова: Інший, українці, Західна Бойківщина, переселенці, операція «Вісла», поляки, автохтонний.

Образ і поняття Чужого як узагальнене і тематизоване уявлення про все інше, що здатне загрожувати людині, її існуванню, за словами Є. Бистрицького, увійшло в публічний та академічний обіг порівняно нещодавно. Сліди цієї трансформації традиційного розуміння іншого як потенційно загрозливого, як небезпеки з боку Інших – людської іншості – можна простежити у різних сферах публічного й академічного дискурсу – від політики до мистецтва та гуманітарних дисциплін². Інтерес до цього явища в наш час неухильно росте, що, зокрема, пов'язано із складною діалектикою сучасних процесів глобалізації/антиглобалізації/глокалізації, а також із розвитком однієї з форм виявлення цих процесів – міграцій³.

¹ Бойківщина – один з найбільших історико-етнографічних районів сучасної України, що територіально охоплює частини Івано-Франківської, Львівської та Закарпатської областей (Західна Україна), а також простягається на територію сусідньої Словаччини. До 1947 р. його складовою частиною була Західна Бойківщина – субрегіон в гірському масиві Середні Бескиди (Bieszczady) на території сучасних республік Польщі та України. Перед 1939 р. Західна Бойківщина охоплювала територію Ліського, Турківського та Добромильського повітів Львівського воєводства. При окресленні територіальних меж Західної Бойківщини в сучасних кордонах Польщі опираємось на дослідження польських науковців Г. Оссадніка та А. Радваньського. Дет. див.: Ossadnik H., Radwański A. Obszar badawczy Muzeum Budownictwa Ludowego w Sanoku (Wojkowie, Doliniane, Terytoria Przejściowe, zmiany nazw), cz. 1. Materiały Muzeum Budownictwa Ludowego w Sanoku. 2008. nr 37. S. 347–370.

² Бистрицький Євген. Народження Чужого з ідентичності спільноти // *Ideology and Politics Journal*, 2020, № 2 (16), с. 49. URL: <https://www.ideopol.org/wp-content/uploads/2020/10/UKR.-1.4.-Bystrytskyi.pdf> (дата звернення: 14.02.2021).

³ Барабаш Юрій. Чуже - Інакше - Своє, К.: Темпора, 2020, с. 25.

В той же час у сучасній гуманітаристиці подекуди можна зіткнутись із частою підміною поняття чи слова «чужий» поняттям «інший». У «Великому тлумачному словнику сучасної української мови» за ред. В. Бусела (К.; Ірпінь, 2005) віднаходимо наступне визначення лексеми «інший»: «який відрізняється від названого; який існує, перебуває не в цьому місці, не за цих обставин; не цей, не той, другий; який змінився порівняно з попереднім; не такий, як раніше; інакший»⁴. У деяких польськомовних словниках помічаємо подібне тлумачення цього слова. Для прикладу, у «Словнику польської мови» за ред. В. Дорошевського (Варшава, 1958-1969 рр., т. 1-11) «інший» («інпу») дефінюється як: «не цей, (...) не цей самий, другий, дальший, той, що залишився, не такий, не такий самий, неподібний до другого, різний, відмінний, змінений, новий»⁵. Разом з тим у «Словнику польської мови» за ред. М. Шимчака (Варшава, 1978-1981, т. 1-3), що є новим по відношенню до попереднього видання, поряд із поняттям «іншого» надibuємо дефініцію слова «іншості», яке тут має наступний зміст: «...володіння рисами, що вирізняють із якоїсь сукупності того самого гатунку»⁶.

Поняття «іншості», що знаходиться в семантичному полі «іншого» та «чужого», дає змогу чітко розділити ці дві мовні одиниці. В такому разі слово «інший» розрізняє, але не виключає з групи в той же час, коли поняття «чужий» не допускає жодних з нею зв'язків, допоки не настане свого роду адаптація одиниці до сукупності інших одиниць. Окрім того поняття «чужий» викликає такі емоційні конотації як нехоть, боязнь, обережність, ворожість, чого не можна сказати про поняття «інший»⁷. Таким чином, на ґрунті сформульованого методологічного розрізнення ключових понять, власне, і трактуватимемо образи *Іншого* та *Чужого* в наративах переселенців із Західної Бойківщини.

Слід додати, що поняття «іншості» згідно думки сучасного польського антрополога В. Буршти, можна аналізувати на трьох рівнях: аксеологічному, праксеологічному та епістемічному. Власне, два перші найбільшою мірою виявлятимуть себе у зібраних нами наративах переселенців із Західної Бойківщини⁸.

Потрібно сказати, що основу цього дослідження становлять наративи переселених осіб із Західної Бойківщини в рамках операції «Вісла» 1947 р., отримані в результаті одноосібних пошуково-етнографічних експедицій автора, проведених у 2018–2019 рр. на теренах північних та північно-західних воєводств сучасної Республіки Польща. Мова йде передусім про Західнопоморське (м. Білий Бір, сс. Каліска, Димінек (Щецинецький повіт), м. Кошалін (Кошалінський повіт) та Вармінсько-Мазурське (м. Ґурово-Ілавецьке, м. Пененжно (Браневський повіт), с. Шимбори (гміна Ґодково, Ельблонгський повіт) воєводства. Усі інформатори – жінки, що народилися поміж 1925 і 1937 рр. Іншими словами, на момент виселення більша частина наших нараторів була або юними дівчатами, або ж підлітками, рідше – малими дітьми.

Вказана проблематика є недостатньо вивченою в сучасній гуманітаристиці. Частково вона відображена у ґрунтовній статті Т. Кошка, що оперта на свідченнях переселенців в рамках акції «Вісла»⁹. Однак серед оповідачів дослідника лише одна особа походить із терену, що знаходиться у фокусі наших зацікавлень. Окремі дотичні відомості із предмету дослідження побіжно представлені впрацях А. Саксона¹⁰,

⁴ *Інший* // Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.). Уклад. і голов. ред. В'ячеслав Бусел, К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005, с. 504. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Busel_Viacheslav/VTSSUM (дата звернення: 19.02.2021).

⁵ *Bednarek Stefan*. Wprowadzenie do semantyki «inności». URL : <http://www.khg.uni.wroc.pl/files/bednarekt.pdf> (дата звернення: 14.02.2021)

⁶ Там само.

⁷ Там само.

⁸ *Burszta Wojciech Józef*. *Różnorodność i tożsamość: antropologia jako kulturowa refleksyjność*, Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2004. S. 27. URL: https://www.infona.pl/resource/bwmmeta1.element.id-from-db-book-otworz-ksiazke-28624-slugroznorodnosc_i_tozsamosc/tab/content/page/file.4db4ee0be254704fb1560c5d63f31619 (дата звернення: 15.03.2021).

⁹ *Kosiek Tomasz*. Wybrane doświadczenia Ziemi Zachodnich w świetle narracji biograficznych osób wysiedlonych w akcji «Wisła» w 1947 r. // UR Journal of Humanities and Social Sciences, 2(3)/2017, ss. 53-73. URL: https://www.researchgate.net/publication/319931942_Wybrane_doswiadczenia_Ziem_Zachodnich_w_swietle_narracji_biograficznych_osob_wysiedlonych_w_akcji_Wislaw_1947_r (дата звернення: 11.03.2021).

¹⁰ *Sakson Andrzej*. *Stosunki narodowościowe na Warmii i Mazurach 1945-1997*, Poznań: Instytut Zachodni, 1998, 428 s.

Р. Дрозда¹¹, І. Халагіди¹², О. Лінкевіч¹³, Я. Грицковьяна¹⁴ тощо. В останні роки з'являється щоразу більше матеріалів науково-популярного та мемуарного характеру на сторінках періодичних видань української діаспори в Польщі (газета «Наше слово»¹⁵), а також польських часописів («Tygodnik Gość Niedzielny», «Polityka»), в яких в опосередкованій чи безпосередній формі містяться спогади або ж аналітичні рефлексії на тему пережитого досвіду очевидцями депортацій з українсько-польського порубіжжя. До числа таких можна віднести, зокрема, публікацію С. Мігуса¹⁶, спогади Ольги Смут, вміщені О. Лопатою¹⁷, спогади, зібрані й опубліковані польським журналістом М. Колодзейчиком¹⁸ тощо.

В результаті операції «Вісла», що проводилась на теренах воєводств ПНР від 28 квітня 1947 р. до 12 серпня 1950, було виселено біля 150 тис. українців та осіб із змішаних польсько-українських родин¹⁹. Серед них, за підрахунками В. Крукара, мешканців Західної Бойківщини налічувалося від 10160 до 25031²⁰. Переселених розміщували на теренах приєднаних західних та північних воєводств Польщі, так званих «Ziemiach Odzyskanych», які до закінчення Другої світової війни перебували в складі нацистської Німеччини, а в 1945 р. за рішенням Постдамської конференції були передані Польщі²¹. При цьому українці Західної Бойківщини головним чином потрапили на терени сучасних Західнопоморського, Поморського та Вармінсько-Мазурського воєводств (розташовані близько польсько-німецького та польсько-російського прикордоння відповідно)²². Виселення корінних мешканців – німців/германізованих мазурів та вармяків – розпочалося тут ще в 1946 р. Замість них новоприєднані землі заселяли окрім українців особами польського походження з Віленщини, Ряшівщини, Білосточчини, Варшави, Мазовії, репатріантами із Радянського Союзу²³.

Відразу по переселенню прибулі українці зіткнулися із значними матеріальними труднощами: напівзруйновані помешкання, відсутність належних житлово-побутових умов, брак харчів та засобів до життя тощо. Усе це на фоні пережитої соціально-демографічної, емоційно-психічної та культурної травми «вирваних з коренем» переселенців справляло враження справжньої етнічної катастрофи. Спогади О. Смут доводять глибину гіркого досвіду очевидців переселення, котрий дуже часто є неспівмірним емпатичним світовідчуженням нащадків: «Для нас це була страшна психічна травма, яку нині важко зрозуміти молодому поколінню. На щодень не забезпечені засобами праці

¹¹ Drozd Roman. Droga na Zachód: osadnictwo ludności ukraińskiej na ziemiach zachodnich i północnych Polski w ramach akcji «Wisła», Warszawa: TYRSA Sp. z o.o., 1997, 189 s.; Osadnictwo ludności Ukraińskiej na ziemiach zachodnich w ramach akcji «Wisła» // *Stupskie Studia Historyczne*, 1997, Nr 5, s. 227-238; *Polityka władz wobec ludności ukraińskiej w Polsce w latach 1944-1989*, Warszawa: Tyrsa Sp. z o.o., 2001, 380 s.

¹² *Hałagida Igor*. Pierwszelata Ukraińców na zachodnich i północnych ziemiach Polski po przesiedleniu w ramach akcji «Wisła» (1947–1952) // *Akcja «Wisła»* / red. J. Pisuliński, Instytut Pamięci Narodowej, Warszawa, 2003, ss. 125-141.

¹³ *Linkiewicz Olga*. Samookreślenie w perspektywie doświadczeń. Biografie przesiedlonych. Regiony, granice, rubieże. Tom w darze dla Profesora Mariana Pokropka / red. Lech Mróz, Magdalena Zowczak, Katarzyna Waszczyńska; Instytut Etnologii i Antropologii Kulturowej Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa : Wydawnictwo DiG, 2005, s. 115-129.

¹⁴ *Грицковьян Ярослав*. Осередки української долі. Історія сіл: Березка та Воля Матіяшова / за ред. М. Зимомрі, Дрогобич – Кошалін: Коло, 2005, 303 с.

¹⁵ «Наше слово» видає ОУП - Об'єднання українців у Польщі (пол. Związek Ukraińców w Polsce), яке було утворене в лютому 1990 р. на основі Українського суспільно-культурного товариства (УСКТ). УСКТ в умовах комуністичної ПНР у 1956 р. стало легальною трибуною українців для реалізації власних культурно-освітніх потреб на теренах Польщі.

¹⁶ *Мігус Степан*. Правда не в смак, або стереотипи в арсеналі // *Наше слово*, 2013, 4 квітня. URL: <https://www.nasze-slowo.pl/prawda-ne-v-smak-abo-ctereotipi-v-arsen> (дата зверення: 23.02.2021).

¹⁷ *Лопата Орест*. Голодне Різдво 1948 року на Вармії і Мазурах. Спогад Ольги Смут про святкування першого після виселення в рамках Акції «Вісла» Різдва // *Наше слово*, 2018, 4 січня. URL: <https://www.nasze-slowo.pl/golodne-rizdvo-1948-roku-na-varmii-i-mazurah> (дата зверення: 23.02.2021).

¹⁸ *Kołodziejczyk Marcin*. Wspomnienia wysiedlonych w akcji Wisła (oryginalny tytuł tekstu: «Dwie lipy i studnia zostały po człowieku») // *Polityka*, 2017, 25 kwietnia. URL: <https://www.polityka.pl/tygodnikpolityka/historia/1702934,1.wspomnienia-wysiedlonych-w-akcji-wisla.read> (дата зверення: 05.03.2021).

¹⁹ *Drozd Roman*. *Polityka władz wobec...*, ss.73, 76-77.

²⁰ *Krukar Wojciech*. Wojenne i powojenne migracje Bojków // *Bojkowszczyzna Zachodnia – wczoraj, dziś i jutro* / red. J. Wolski, Warszawa: Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania im. S. Leszczyckiego, PAN, 2016, t. 2, ss. 40-41.

²¹ *Drozd Roman*. Droga na Zachód: osadnictwo ludności ukraińskiej na ziemiach zachodnich i północnych Polski w ramach akcji «Wisła», Warszawa: TYRSA Sp. z o.o., 1997, s. 6.

²² *Krukar Wojciech*. *Wojenne i powojenne migracje...*, ss. 42-44.

²³ *Beba Barbara*. Demograficzne uwarunkowania rozwoju kultury na Warmii i Mazurach // *Tożsamość kulturowa społeczeństwa Warmii i Mazur* / pod red. B. Domagały i A. Saksona, Olsztyn, 1998, s. 24.

на селі, ми в дійсності були невільниками в поляків-сусідів, бо тільки від їхньої доброї волі в перші місяці залежало наше життя»²⁴.

У цитованому вище фрагменті очевидця подій торкнулася достатньо серйозної гуманітарної проблеми, з якою зіткнулися переселенці відразу по прибутті. Як підкреслює І. Халагіда, українці становили останню значну групу переселенців, що прибули на терени північних та північно-західних земель Польщі, де впродовж уже двох років тривав процес розселення нових мешканців. Як наслідок, більшість місцевих помешкань, що перебували у кращому стані, дісталась попередникам українців, а решта були просто поруйновані або ж розграбовані²⁵. Щось схоже відбулось і з місцевими сільськогосподарськими угіддями: їх більша частина була передана у власність польського населення, яке відразу розпочало обробіток землі у власних потребах. Тому розраховувати на свій врожай (а саме це значною мірою задовольняло базові природні потреби переселенців із Західної Бойківщини в рідній місцевості в Beskidach) українці могли лише наступного року²⁶.

В силу вищесказаного невід'ємною складовою наративів значної частини переміщених осіб була розповідь про те, як у перші місяці по прибутті вони подавались в найми до представників польської етнічної групи на різноманітні господарські роботи, щоби якось прогодувати себе та родину. Про це, зокрема, згадує переселенка із с. Довжиця Ряшівського воєводства. У своїй розповіді вона озвучує винагороду, що її отримували переселенці за допомогу в зборі врожаю польським господарям – 25 кг картоплі на день²⁷.

Однак деяким родинам, як-от у випадку інформаторки з с. Нижня Жерниця Ряшівського воєводства, вдалося привезти частину провіанту (харчів, зерна) та живності із своєї рідної місцевості. Цього, по суті, вистачило, щоби прогодуватись самому, та ще й засіяти отримані в користування земельні наділи²⁸.

Зрідка, як свідчать наративи переселенців, в нагоді ставала картопля, що її по собі залишали місцеві мешканці (німці/германізовані вармяки та мазури), покидаючи обжиті місцевості. Одна із респонденток пригадує: «А ще такі картоплі били дробни в німецьких пивницях, і ми тих картофель цілу жменю кидали, бо били дробни. Не знаю, що то за насіння, але потім сі вродили»²⁹.

Наступного року ситуація змінилась. Вона значно покращилась в тих родинах, що були більш заможними. Одна із респонденток пригадала, що через кілька років, повернувшись із заслання, батько купив у місцевої влади 1 га поля і почав контракувати (від пол. *kontraktowanie* – форма скупку землеробських культур та домашньої худоби, що спирається на двосторонню угоду поміж продуцентом (власником товару) та підприємцем) лен (льон). За зібраний врожай отримували винагороду – половину виплачували грішми, а половину – зібраним врожаєм. З отриманого льону виготовляли полотно, яке потім використовували для пошиття одягу. Наприкінці оповідачка додає: «[...] Корова була, кінь був. Так якось ми ся ратували»³⁰.

Однією з причин важкого матеріального становища українців Бойківщини було, зокрема, те, що перед їхнім приїздом кращі землі вже були роздані «своїм», тобто переселенцям із Мазовії та репатріантам із Радянського Союзу. Дотого ж, на практиці, дуже часто було так, що репатріанти отримували суттєву допомогу у вигляді коней, зателених ялівок з UNRRA (Адміністрація об'єднаних націй щодо допомоги та відбудови), в той же час, коли для вимушено переселених в ході акції «Вісла» подібна допомога обмежувалася лише 0,7 кг цукру і борошна в місяць на одну особу³¹.

В описах міжетнічних польсько-українських взаємин на локальному рівні помітною є певна амбівалентність: частина місцевого населення сприймала українців без упереджень та стереотипів, добре йшла на контакт і допомагала облаштуватись на новому місці. Інші ж, навпаки, дискримінували прибулих з Beskidів на етнічному та культурному ґрунті. Тому принципове значення для українців мало те світоглядно-ментальне середовище, в яке вони потрапили внаслідок переселення.

Дуже швидко серед місцевого населення визріли окремі групи, що по-різному себе позиціонували по відношенню до переселених українців. Досить лояльно до українців на особистісному рівні ставились поляки-переселенці із Віленщини, що за кількістю становили другу частину серед жителів

²⁴ *Лопата Орест*. Голодне Різдво...

²⁵ *Hałagida Igor*. Pierwszelata Ukraińców ..., s. 126.

²⁶ Там само, с. 128.

²⁷ Йойкан Анни Григорівни, 1933 р. н. Записав Коломийчук О. Ю. 26.02.2018 в м. Білий Бір Щецинецького повіту Західнопоморського воєводства Республіки Польща.

²⁸ Там само.

²⁹ Боберська Марія Дмитрівна, 1927 р. н. Записав Коломийчук О. Ю. 26.04.2018 у с. Каліска, гміна Білий Бір Щецинецького повіту Західнопоморського воєводства, Республіка Польща.

³⁰ Угрин Ольга Павлівна, 1937 р. н. Записав Коломийчуком О. Ю. 24.02.2018 у м. Білий Бір Щецинецького повіту Західнопоморського воєводства, Республіка Польща.

³¹ *Mizus Stenian*. Правда не в смак...

Вармінсько-Мазурського воєводства після вихідців із регіону Мазовії та Білосточчини³². Саме вони дуже часто були найбільш приязними до новоприбулих: давали на п'ять кілограмів більше картоплі за виконані польові роботи, аніж поляки із центральних регіонів, краще годували (до прикладу, «блінами»³³). З не меншим розумінням до переселенців ставились також польські репатріанти із Білорусі, що на практиці часто допомагали в облаштуванні житла, вирішенні різних побутових проблем³⁴.

Практично в усіх наративах очевидців операції «Вісла» позитивним образом наділене місцеве автохтонне населення – німці/германізовані мазури та вармяки. Так, відомий український письменник та літературознавець Я. Грицковян, який свого часу також пережив переселення, відзначав, що в селі Тшебятково (сучасне *Trzebiatkowa*, Битівський повіт Поморського воєводства) «місцеві автохтони і кашуби (етнічна група польського народу – прим. автора) з розумінням ставились до потреб новоприбулих переселенців і радо давали працю, чи то в жнива, чи для збирання картоплі»³⁵. Окремі з німців перед виселенням на Захід навідувались до осель українців та пропонували їм зайняти їхні помешкання³⁶.

Відзначимо, що схожі явища на теренах «понімецьких» земель в одному із своїх досліджень спостерігала також польська антропологиня О. Лінкевіч. Відповідно, на початковому етапі культурного зіткнення спільнот переселенців із місцевими мазурами/німцями, згідно зібраних дослідницею наративів, у міжгрупових взаємовідносинах відчувався брак довіри та певна боязнь, що пізніше трансформувалися у колективну допомогу та співчуття пережитій подібній долі³⁷. Саме гіркий досвід подій 40-х рр. ХХ ст. й став одним із чинників, що згуртував ці групи місцевого населення в спільноту долі³⁸ або ж спільноту біографічного досвіду³⁹.

Таким чином, у випадку із двома вищезгаданими групами гетерогенного населення «понімецьких» земель і їх сприйняття на комунікативному рівні вихідцями із Західної Бойківщини впадає у вічі поступове стирання границь по лінії протиставлення «ми - вони». В такому разі проявляє себе явище, коли *Інший* за національною приналежністю фактично стає *Своїм* за культурно-моральними пріоритетами⁴⁰. Міжетнічна інтеграція поміж окремими групами населення іноді була настільки міцною, що давала підстави українцям-переселенцям говорити про досконале опанування представниками автохтонного населення українською мовою: «...так навчилися української мови, що з часом неможливо було їх відрізнити від українців», – як зазначав один із авторів спогадів⁴¹. В такому разі можемо констатувати, що пізнання ідентичності «іншого» (але передусім місцевим населенням українців) досягало епістемічного рівня в термінології В. Буршти⁴².

Що стосується кашубів, то опитані нами переселенці у своїх оповідях переважно оминають їх увагою. Втім, як засвідчують усноісторичні дослідження Т. Кошека, на практиці кашубів дуже часто сприймали в негативному образі, що підкріплювалось конфліктними ситуаціями та взаємною ворожнечею⁴³.

Схожим чином складались взаємини українців із окремими групами прибулого населення. Ось як постають образи регіонально різних груп польського етносу в наративі переселенки із с. Рибне Ряшівського воєводства (Західна Бойківщина): «[...] Ми ся бояли. Ходили заробляти до поляків. Єдні поляки були фаніні. Мали добрих сусідів поляків. Коли приїхали в Пясек (Piasek, село на теренах сучасного Бартошицького повіту Вармінсько-Мазурського воєводства), там ходили до господарів жемнякі (з пол. *ziemniaki* – картопля (прим. автора) збирати. Гарні були люди, сусіди. Дали нам картофельок додому. А другі поляки, що ми працювали в них, чуєте, я з мамов ходилам малам 14 літ...з 14 літ ходилам на заробки (в найми), і ми збирали цілий день земнякі, і ми домів йти, і ми просили, жеби нам дали хоть відерко, бо приїхали ми ту, ми ше не садили нич, бо не було, бо то не була вироблена зéмля, то ми виробляли. І ті поляки, шо ми працювали, то давали тільки шо ми хотіли. А другі поляки, ми там робили, ми йшли домів, дали нам вóрок (пол. *worek* – мішóк, лánтух (прим. автора), мотику і жеби ми ся пішли накопати. Не дали нам з купи, щоби ми ся назбирали (з жалем). І пішли з мамов, там сусідка з нами була, нас штири (вчотирьох – прим. автора) пішло накопало. Ми сипимо

³² *Beba Barbara*. Demograficzne uwarunkowania rozwoju..., s. 24.

³³ *Mizyc Степан*. Правда не в смак...

³⁴ *Buczyło Maria*. Wypędzić, rozprościć // *Karta: kwartalnik historyczny*, 2006, nr. 49, s. 60.

³⁵ *Грицковян Ярослав*. Осередки української долі... сс. 216-217.

³⁶ *Kołodziejczyk Marcin*. Wspomnienia wysiedlonych...

³⁷ *Linkiewicz Olga*. Samookreślenie w perspektywie doświadczeń... s. 121.

³⁸ *Wylegała Anna*. Obraz Niemca we wspomnieniach nowych mieszkańców niemieckiego miasta // *Kultura i Społeczeństwo*, 2009, r. LIII, nr 3, s. 60.

³⁹ *Kosiek Tomasz*. Wybrane doświadczenia Ziem Zachodnich... s. 70.

⁴⁰ *Репина Лорина*. «Национальный характер» и «образ Другого» // *Диалог со временем*, 2012, вып. 39, сс. 16-17. URL: https://roii.ru/dialogue/39/roii-dialogue-39_1.pdf (дата зверення: 21.02.2021).

⁴¹ *Mizyc Степан*. Правда не в смак...

⁴² *Burszta Wojciech Józef*. Różnorodność i tożsamość... s. 27.

⁴³ *Kosiek Tomasz*. Wybrane doświadczenia Ziem Zachodnich... ss. 66-67.

до мішків, мислили, що ми си возими (*візьмемо* – прим. автора). А він заїхав си возиком і ті земнякі на возик і забрав (*з жалем*). А ми з плачем і пішли. Єдні били бардзо (пол. *bardzo* – дуже (прим. автора) добрі, бардзо добрі сусіди. А другі били... оні били...Ну шо зробити. Чоловік мусів пережити всьо. До цих сусідів вже більше не йшли на заробки...»⁴⁴.

Як бачимо, в наративі українки із Рибного фігурують образи «добрих» та «поганих» сусідів. До позитивного образу *Іншого*, сконструйованого оповідачкою, якраз належить та група польського населення, що прибула із теренів Віленщини. Власне, останній, негативний, образ *Іншого* стосується етнічних поляків, вимушено переселених із центральних регіонів Польщі (етнічні групи польського етносу мазовшани та курпи), а також репатріантів з Радянського Союзу. Саме останні, згідно тверджень уже згадуваного Я. Грицковяна, в особливо кричущий та відвертий спосіб демонстрували свою неприхильність до переселених в рамках операції «Вісла»⁴⁵. Українці для них були гіршого сорту⁴⁶, що нагадувало дух шляхетського етосу, де людина «з голубою кров'ю» з долею пихатості зверхньо дивилась на «неосвіченого хлопа».

Щодо іншої групи польського населення – вихідців із центральних регіонів – то в особі переселенців із східних повітів вони бачили конкурентів, з якими доведеться ділитись набутими маєтками. Тому достатньо швидко в соціумі визрів ідейно-світоглядний поділ на «забужан» (переселенців із східних повітів) та «централяків» із очевидним домінуванням останніх⁴⁷ (з позицій переселенців із українсько-польського порубіжжя особами «z za Buga» були поляки – репатріанти із Радянського Союзу)⁴⁸.

Потрібно відзначити, що викривленню образу *Іншого* в очах обох етнічних спільнот – як українців, так і поляків – сприяла дезінформаційна пропагандистська політика місцевих органів влади, спрямована на розпалювання міжетнічних протистоянь та загострення рівня психологічної напруги в суспільстві. Так, згідно свідчень очевидців, траплялись випадки, що по прибутті українців на «понімецькі» землі місцева адміністрація в особі війта застерігала місцеве польське населення, що до населеного пункту прибули дуже небезпечні люди чи навіть злочинці, на яких потрібно ретельно зважати⁴⁹.

Існуючу ситуацію на місцях вміло підігрівали також місцеві правоохоронні органи (представники СБ, міліції, прикордонники), а також цивільні сексоти, які регулярно навідувались до помешкань українців, підслуховували за зачиненими вікнами їхні розмови, влаштовували цілодобові стеження та допити⁵⁰, кидали каміння у віконні отвори⁵¹.

Атмосферу соціальної напруги посилювала також наявність у суспільстві глибоко вкорінених гетеростереотипів, що формувались під впливом досвіду тривалого співжиття обох етнічних спільнот, українців та поляків, в єдиних політико-адміністративних кордонах та певному культурно-цивілізаційному просторі, а особливо під впливом досвіду подій із першої половини ХХ ст. Щойно переселенці із Західної Бойківщини та інших регіонів польсько-українського порубіжжя потрапили в іноетнічне, значною мірою чуже для себе середовище, як, власне, відразу ж вступили у своєрідний конфлікт стереотипів – перший етап міжетнічної напруги, де сторони ще не чітко усвідомлюють її причини, але в їхньому ставленні одна до одної вже превалюють негативні образи *Іншого*⁵².

Події 40-х рр. ХХ ст. і власне сама операція «Вісла» 1947 р. стали прямим каталізатором загострення міжетнічних взаємин у подальші десятиліття. Тому для значної частини переселенців польського походження слово «українець» стало синонімом до слів «banderowca», «riezun», «morderca», людина з «czarnym podniebieniem»⁵³. Цікаво, що в одиничних випадках окремі із названих стереотипних образів до цих пір функціонують в польській суспільній свідомості⁵⁴. При цьому, у перелі-

⁴⁴ Кафчак Анна, 1934 р. н. Записав Коломийчук О. Ю. 17.02.2019 р. в м. Ґурово-Ілавецьке Вармінсько-Мазурського воеводства, Республіка Польща.

⁴⁵ Грицковяна Ярослав. Осередки української долі..., сс. 216-217.

⁴⁶ Kołodziejczyk Marcin. Wspomnienia wysiedlonych...

⁴⁷ Sakson Andrzej. Stosunki narodowościowe na Warmii..., s. 176.

⁴⁸ Kołodziejczyk Marcin. Wspomnienia wysiedlonych...

⁴⁹ Buczyło Maria. Wypędzić, rozproszyc..., s. 58.

⁵⁰ Мігус Степан. Правда не в смак...; Кривда. За розповідями Олександри Білої-Карпи // Віра. Надія. Любов / за ред. Марії Паньків, Варшава, 2001, т. 1, с. 345.

⁵¹ Myślińska Grażyna. «Oderwaniodkorzeni» // Tygodnik Gość Niedzielny, 17/2017. URL:https://www.gosc.pl/doc/3840748.Oderwani-od-korzeni (дата звернення 05.03.2021).

⁵² Кафарський Володимир, Савчук Борис. Етнологія : Підручник, К. : Центр навчальної літератури, 2006, с. 404.

⁵³ Sakson Andrzej. Stosunki narodowościowe na Warmii..., s. 180.

⁵⁴ Nedobiichuk Natalia. Polacy i Ukraińcy we wzajemnych profilach stereotypowej percepcji Imigranci z Ukrainy w Polsce. Potrzeby i oczekiwania, reakcje społeczne, wyzwania dla bezpieczeństwa / pod red. nauk. Michała Lubicz Miszewskiego, Wrocław: Wydawnictwo Akademii Wojsk Lądowych imienia generała Tadeusza Kościuszki, 2018, s.25. URL :https://depot.ceon.pl/bitstream/handle/123456789/16668/Imigranci%20z%20Ukrainy%20w%20Polsce.%20Potrzeby%20i%20oczekiwania%2c%20reakcje%20spo%5%82eczne%2c%20wzywiania%20dla%20bezpiecze%5%84stwa.pdf?sequence=1&isAllowed=y (дата звернення: 21. 02. 2021).

чених вище пейоративах міцно вплетена конотація страху та тривоги. Про це, зокрема, свідчить й сама формула творення подібних уявлень. Так, якщо вести мову про останній номінатив, то згідно твердження польського антрополога З. Бенедиктовіча, такі характеристики в складі стереотипів, як «тваринність», «чорнота», «демонічність» – є перед усім засобами вираження *putinosum* (з лат. *puten* – божество, воля богів) – поняття, що характеризує пережитий релігійний досвід з таємничим та страхітливим для людської природи відчуттям божественної присутності⁵⁵.

Власне, все це в комплексі вело до відповідних поведінкових реакцій в середовищі поляків (такі поведінкові моделі в найбільшій мірі відбивали праксеологічний рівень аналізу поняття «іншості» в термінології В. Буршти⁵⁶), а саме вихідців із центральних регіонів та репатріантів з СРСР. Відомі випадки, коли вони з причин боязні до українців, гуртувались і проводили в одному будинку спільно ночі, барикадували двері, виставляли на ніч посилену охорону⁵⁷.

Тим не менше, поляки-«центральники» відкрито демонстрували певну «вищість» своєї соціальної групи відносно решти населення північно-західної та західної частин Польщі. Такий регіональний етноцентризм місцевого польського елемента нерідко базувався на дискримінації цивілізаційного відтінку: українці вихідці з гір принесли із собою свою архаїчну традиційну культуру, яка для частини тамтешніх мешканців видавалась «чудернацькою», «смішною», почасти «відсталою»⁵⁸. Подібні прецеденти, для прикладу, вже були у міжвоєнний період. Тоді змішане польсько-руське населення одного із сіл порубіжного Рава-Руського повіту (Львівське воєводство) ніяк не могло сприйняти переселенців бойків, що «бридко розмовляють, бридко одягаються, смішно говорять, напр. «була» замість «била», ходять в сіраках, носять білі штани, сорочки на мазурський манір випущені наверх і солом'яний капелюх власної роботи»⁵⁹.

Можна констатувати, що в подібній ситуації проявляв себе один із ключових аргументів теорії міжгрупових упереджень соціального психолога Генрі Тейфеля. Він полягає у тому, що поява нової соціальної групи призводить до необхідності диференціації групи через залучення механізмів, які роблять «видимими» кордони між власною групою (in-group) та іншими групами (out-groups) шляхом перебільшення розбіжностей між своєю та чужими спільнотами з одного боку, й мінімізації відмінностей всередині власної спільноти з іншого. У контексті міжгрупового протиставлення «ми – вони» це автоматично веде до міжгрупової напруги⁶⁰.

Потрібно сказати, що побудова міжетнічних взаємин на гетеростереотипах та дезінформації, а також на формах дистанціювання по лінії «ми – вони» на практиці провокувало тривалий антагонізм сторін, взаємних етнічних образ, а звідси й звинувачень з огляду на історично пережитий досвід, що у свою чергу вело до часткової етнічної самоізоляції передусім менш чисельної української спільноти в умовах *Іншого/Чужого* етнічного середовища⁶¹.

Тому, як пригадує Я. Грицковян, поміж поляками українці часто маскували свою окремішність, у розмові переходили на польську мову. При цьому в домітках залишались при рідній українській. Усі великі християнські свята відзначали за зачиненими дверима, а в костелі знак хреста робили лише один раз трьома пальцями⁶².

Тут варто додати, що в умовах комуністичної Польщі українці греко-католицького віровизнання до 1956 р. *de iure* не мали богослужінь у східному обряді, а на практиці часто змушували вибирати поміж польським костелом та православною церквою, що діяли на легальних умовах⁶³. Тому для багатьох переселених українців, в тому числі й українців Західної Бойківщини, відправа в римо-католицькому костелі в умовах напружених стосунків з польською етнічною спільнотою теж була не простим випробуванням.

⁵⁵ *Benedyktowicz Zbigniew*. Portrety «obcego»: od stereotypu do symbolu, Kraków : Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2000, s. 162.

⁵⁶ *Burszta Wojciech Józef*. Różnorodność i tożsamość..., s. 27.

⁵⁷ *Drozd Roman*. Osadnictwo ludności Ukraińskiej..., s. 233.

⁵⁸ *Beba Barbara*. Demograficzne uwarunkowania rozwoju..., s. 27; *Sakson Andrzej*. Stosunki narodowościowe na Warmii..., s. 181-182.

⁵⁹ *Gajkova Olga*. Kultura ludowa okolic Hor i Potylicza // *Prace i materiały etnograficzne* / red. J. Gajek, Lublin: Nakładem Pol. Tow. Ludoznawczego, 1947, s. 41.

⁶⁰ *Середа Вікторія*. У пошуках приналежності. Переосмислення Іншого в історичній пам'яті українських ВПО // *The Image of 'the Others' in Post-Socialist Societies*, 2020, issue 2 (16), pp. 83-84; *Tejfel Henri, Turner John Charles*. The Social Identity Theory of Intergroup Behavior // *Political Psychology: Key Readings* / edited by John T. Jost, Jim Sidanius, UK : Psychology Press, 2004, pp. 282-283.

⁶¹ *Sakson Andrzej*. Stosunki narodowościowe na Warmii..., s. 178.

⁶² *Грицковян Ярослав*. Осередки української долі..., с. 219.

⁶³ *Moskatyk Jarosław*. Kościół greckokatolicki na Warmii i Mazurach // *Tożsamość kulturowa społeczeństwa Warmii i Mazur* / pod red. B. Domagały, Olsztyn, 1998, s. 129.

Постійна напруга атмосфера страху та підозр в українсько-польських міжетнічних взаєминах підштовхувала деяких з українців до змінів ласного світогляду, переймання чужої культури, прийняття іншої церкви, щоби в такий спосіб влитись у нове середовище та позбутись клейма «Іншого/Чужого». Втім, руйнування соціальних зв'язків в межах власної етнічної спільноти провадило до «іншування» вже із середини своєї групи: таким людям давали визначення «перекінчиків» та фактично зараховували до числа зрадників⁶⁴.

Підсумовуючи, потрібно сказати, що в наративах вимушено переселених українців із Західної Бойківщини в силу як об'єктивних, так і суб'єктивних чинників, сконструйовано та відбито кілька образів *Іншого* відповідно до пережитого досвіду щойно по операції «Вісла». Усі вони є віддзеркаленням процесу міжетнічної інтеракції/її браку, яка в посиленій спосіб вибудовувалась відразу із потраплянням в подальший, по суті, чужий життєвий простір на теренах порубіжних Західно-поморського та Вармінсько-Мазурського воєводств. Власне, кожен з цих образів несе певну свою емоційно-ціннісну й пам'яттєву конотацію: у випадку із польськими переселенцями з Віленщини, Білорусі – образ «доброго, чуйного й гуманного сусіда», у випадку із місцевими автохтонами мазурами/німцями – прометеїзований образ «брата по нещастю» заснований на емпатії, а у випадку переселенців із центральних воєводств Польщі та частини репатріантів із Радянського Союзу – пейоративний образ «поганого», чи навіть «небезпечного сусіда». Внаслідок пережитого досвіду взаємостосунків з останнім, в основі яких лежали етнічні образи та пересуди, спричинені тягарем історичних стереотипів, підігривання з боку місцевих органів влади, розпалювання міжетнічної напруги, що вела до серйозного міжгрупового конфлікту, регіонального етноцентризму та дискримінації, увиразнювалась замкнутість та самоізоляція переселенців із Західної Бойківщини в межах української етнічної спільноти. По суті, їх наративи експонують образ поляків із центральних воєводств Польщі та частини репатріантів із Радянського Союзу в гіршому негативному світлі, наділяючи його морально-ціннісним статусом «чужого» по відношенню до самих себе.

Alexander KOLOMIYCHUK

Outlandish Borderlands: The Images of the “Other” in the Narratives of the Ukrainians Displaced from Western Boykivshchyna in 1947

Based on the materials of the author's search ethnographic expeditions, published works, contemporary Ukrainian diaspora and Polish periodicals, this article studies the images of other ethnic communities reflected in the narratives of Ukrainians from Western Boykivshchyna, who were displaced within the framework of “Operation Vistula” to the territory of Western and North-Western Voivodeships of Poland. Several images of the “Other” neighbour, that were constructed by the imagination and moral criteria of the informants, have been outlined and described. As a result of interethnic communication there have been determined three groups of local people that formed immediately after their displacement, and they positioned themselves differently in attitude toward the displaced Ukrainians from Western Boykivshchyna: local autochthonous population (Germans/Germanized Warmians and Masurians), Poles from the Vilnius Region, Poles from the central regions of the USSR as well as the repatriates from the Soviet Union. If the first two images have positive characteristics in the narratives of witnesses, the last one is marked by clear pejorative connotation. This image was inspired by local authorities and reflects the burdens of ethnic stereotypes and the complicated history of interethnic relations between Ukrainians and Poles. In practice, this led to appropriate behavioral reactions of representatives of the Polish ethnic group from the central regions and repatriates from the Soviet Union regarding the people of Ukrainian origin, which were manifested in discrimination and regional ethnocentrism.

Key words: “Other”, Ukrainians, Western Boykivshchyna, resettlers, “Operation Vistula”, Poles, autochthonous.

⁶⁴ Марціняк Т. Українська діаспора польського села. Дослідження в Бялому Борі // *Політологічні читання*, 1995, № 2, с. 195.

УДК 94(477.6):323.1(=161.2)

Ігор ТОДОРОВ, Наталія ТОДОРОВА

Боротьба за українську ідентичність на Донбасі напередодні та на початку російської агресії

Питання студіювання ідентичності в умовах російської експансії є актуальним. Розглянуто стан української ідентичності на Донбасі напередодні та на початку російської агресії. Досліджено особливості формування населення Донбасу, з'ясовано специфіку сприйняття дійсності мешканцями Донбасу, розглянуто причини розповсюдження антиукраїнських поглядів, доведено виключну ролі Росії в розв'язанні війни та створенні і існуванні «ДНР»/«ЛНР».

Процес формування української ідентичності на Донбасі стримувався низкою чинників: досить сильними позиціями регіональної субідентичності, що має різні з українською ціннісні складові, низьким рівнем міжрегіональної взаємодії в соціокультурній сфері; недостатнім рівнем розвитку вітчизняної культури, формуванням історичної пам'яті на протилежних засадах, фактичної відсутності українського патріотичного виховання; негативним впливом російських медіа і спецслужб, міфом про «руський мір», наявністю глибоких атавізмів радянської ідентичності; посиленням загальнонаціональних процесів відчуження, де-консолідацією українського суспільства та українських еліт. Таким чином, тимчасовий програв у боротьбі за українську ідентичність на Донбасі обумовлені недостатньою ефективністю вітчизняної державної влади, високим рівнем і системним характером корупції, неадекватністю реагування державних органів на конфліктні загострення у сфері політичних, економічних, соціальних, міжетнічних, міжконфесійних відносин, відсутність ефективної протидії російським втручанням. Варто усвідомлювати, що російська загроза має довгостроковий характер і це обумовлює необхідність адекватних відповідей. Російська Федерація не сприймає право України на існування як незалежної держави і переслідує свою кінцеву мету - повне знищення її як суб'єкта міжнародного права та геополітичної реальності. У той же час, з початку російської агресії, українська влада рухається у вузькому діапазоні можливостей, що визначаються об'єктивною слабкістю країни та порядком денним, накладеним на неї Росією як ініціатором та рушійною силою «сепаратистського» руху. До того ж впливовими в середині держави залишаються позиції промосковської п'ятої колони. Без російського втручання було б ніяких «ЛНР/ДНР». Російська агресія, що триває, доводить безальтернативність у формуванні нової української ідентичності (як на державному, так і на індивідуальному рівнях). І ця ідентичність має базуватися на русофобії. Ідеологічна війна, пропагандистська складова конфлікту виходить на перше місце.

Ключові слова : Російська агресія, українська ідентичність, Донбас, «ЛНР/ДНР»

Восьмий рік триває російська інвазія в Україну. Це ставить перед дослідниками завдання аналізувати історичні, психологічні, соціологічні, геополітичні витоки війни. Серед досить різноманітної проблематики питання студіювання впливу ідентичності на початок російської агресії мають неабияке наукове і практичне значення. Наукові розвідки в цій царині поки не дуже чисельні. Зокрема, можна виділити праці Я.Вірменич, К.Скоркіна, Ю.Ситник, О.Стяжкіної, Н.Темірової, Ф. і Г. Турченко¹.

¹ Верменич Я. В. Донбас як порубіжний регіон: територіальний вимір. Київ : Інститут історії НАН України, 2015. 69 с.; Ситник Ю. В. Роль української мови в процесі національного самоусвідомлення українців Донеччини (друга половина ХХ – початок ХХІ століття). Людина в умовах мінливості соціокультурного простору: духовно-практичний вимір (Мелітополь, 3-4 червня 2016 р.) / Мелітопольський державний педагогічний університет імені Богдана Хмельницького. Мелітополь ;

Метою статті є розгляд української ідентичності та боротьби за неї на Донбасі напередодні та на початку російської агресії. Досягнення цієї мети відбувалося шляхом вирішення таких завдань: розгляд особливостей формування населення Донбасу, з'ясування специфіки сприйняття дійсності мешканцями Донбасу, дослідження причин розповсюдження антиукраїнських поглядів, доведення виключної ролі Росії в розв'язанні війни та в існуванні «ДНР»/«ЛНР».

Заселення території сучасного Донбасу протягом XVI-XVIII століть здійснювалося переважно українцями. Етнічний склад регіону почав різко змінюватися в період першої індустріалізації в другій половині XIX століття. Велика кількість колишніх кріпаків з Центральної і Південної Росії переселялися в міста і селища регіону. За переписом 1897 року мала місце диспропорція між міським і сільським населенням. Найчисленнішими національностями тут були українці - 53,3%, росіяни - 34,3% і греки - 5,1%. Але серед міського населення, яке становило 44,5% від загального, переважали росіяни (59,7%), Українців було тільки 29,5%, греків взагалі було дуже мало (0,5%), зате було відчутне кількість євреїв (4,2%). А серед сільського населення (55,5%) абсолютно переважали українці (72,5%), а росіяни (13,9%) не набагато випереджали греків (8,8%). Процес трансформації етнічного складу населення регіону отримав розвиток в роки сталінської індустріалізації. Питома вага українців в 1939 році залишилася незмінною (59,4%), але зросла питома вага росіян (з 26,0% до 31,3%), зменшилася кількість греків (з 6,2% до 3,1%), німців (з 3,4% до 1,5%) і євреїв (з 2,7% до 2,1%)². Певна частина переселенців мала кримінальне минуле. В силу браку робочої сили на шахти Донбасу нерідко приймалися люди без документів.

На Донбасі відбувалося нівелювання етнічних відмінностей через парадоксальний симбіоз комуністичних і кримінальних орієнтирів. Протягом усього радянського періоду зручним способом об'єднання жителів Донбасу була примітивізована марксистська ідеологія, в основі якої лежали єдність у пролетарській приналежності, інтернаціоналізм і російська мова (як «мова міжнаціонального спілкування»). І ще, відповідно, класова ненависть і, як наслідок – презирство до культури і вищої освіти.

Від початку 1990-х рр. центральна українська влада практично не переймалася станом національної свідомості на Донбасі. Цим питанням опікувалися переважно громадські організації та політичні партії національно-демократичного спрямування, зокрема Товариство української мови ім. Т. Шевченка, Народний Рух України, товариство «Курінь», Конгрес українських націоналістів тощо. Саме завдяки їм та іншим українським культурно-національним товариствам на Донбасі на межі 1980-х – першій половині 1990-х рр. була здійснена спроба відновлення української національної ідентичності населення краю. Проте з другої половини 1990-х років індіферентна позиція місцевої влади змінилася протидією українізації. Залишився стабільно низьким відсоток шкіл з українською мовою навчання на Донбасі. Іноді спостерігалось цілеспрямоване пригнічення прав та дискримінація українців Донбасу з боку саме місцевої влади. Адже за даними перепису 2001 р. у Донецькій області українцями визнавали себе 56,9%, а кількість шкіл з українською мовою навчання не перевищувала 22%. Через таке українофобське ставлення місцевої влади й роботу «п'ятої колони» зазнавала деформації національна ідентичність російськомовних українців на Донбасі.

На Донбасі громадяни масово передавали владі соціальну опіку над своїм життям. Місцеві мешканці, в переважній більшості, вважали, що саме влада відповідальна за освіту, охорону здоров'я, стабільну роботу та виплату зарплат, пенсій та соціальної допомоги. Донбас – це регіон, який одночасно успадкував ту ціннісну систему, яка існувала в Радянському Союзі: тотальний патерналізм, домінування колективістських цінностей, історична пам'ять, переважно орієнтована на радянську спадщину. Саме така політика була вигідна регіональній владі.

Під час президентської виборчої кампанії 2004 р. в Донецькій області політтехнологи Януковича використовували саме ностальгічні прорадянські настрої. Біл-борди підкреслювали, що «Донбас – це Олексій Стаханов», «Донбас – це Паша Ангеліна», «Донбас – це Макар Мазай». Проте не було й мови про те що Донбас – це також і Олекса Тихий та Володимир Сосюра, Василь Стус та Іван Дзюба, та багато інших видатних українців. Місцеві еліти продукували своєрідний донбаський нарцисизм, підкреслюючи винятковість Донбасу і висуваючи гасла: «Донбасс никто не ставил на колени...!» та «Донбасс порожняк не гонит!».

2016 С. 178–180. Скоркін К. Міт Новоросії: край реакційних утопій // *Часопис «Критика»: Пік XVIII*, число 9-10 (203-204); Стяжкіна О. «Сепаратизм» як універсальне заспокійливе. URL: <http://tyzhden.ua/Society/137352>; Темірова Н. Р. Формування монументально-меморіального простору Донецька // *Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*. 2020. Вип. 57. С. 175–189. Турченко Ф., Турченко Г. Проект «Новоросія» і новітня російсько-українська війна. Київ: Інститут історії України НАН України, 2015. 166 с.

² *Каким был и есть сегодня Донбасс: население, национальный состав и демография*. Сайт Аргумент UA. URL: <http://argumentua.com/stati/kakim-byi-i-est-segodnya-donbass-naselenie-natsionalnyi-sostav-i-demografiya>

Мовна приналежність також грала на Донбасі дуже важливу роль, адже 75% населення регіону вважали рідною мовою російську. Завдяки цьому, місцеві еліти почали використовувати т.зв. «мовне питання» в політичній боротьбі вже з 1994 року (Донбасс, 1994. – 1 апреля).

Після початку Помаранчевої революції 28 листопада 2004 року в Севєродонецьку відбувся Всеукраїнський з'їзд народних депутатів і депутатів місцевих рад, який проголосив, що в разі приходу до влади нелегітимного президента залишає за собою право на адекватні дії, спрямовані на захист прав громадян своїх регіонів, аж до створення Південно-Східної автономії. Є. Кушнар'ову (тоді голові Харківської обласної ради) доручено було координувати дії щодо стабілізації суспільно-політичної ситуації з Верховною Радою Криму, Донецьким, Дніпропетровським, Запорізьким, Луганським, Одеським, Херсонським, Миколаївським облрадами, Севастопольською міською радою. Вже тоді учасники цього форуму вірили, що Путін їх підтримає³. Але Росія тоді не готова була до безпосереднього втручання. Ситуацію вдалося стабілізувати виключно внутрішніми українськими силами.

На Донбасі з радянських часів існували особливості місцевої ідентичності. Понад двадцять років український Донбас знаходився в правовому полі України і не мав, на відміну від Криму, помітних проявів сепаратизму. На Загальнонаціональному референдумі 1 грудня 1991 р. на підтримку Акту про Незалежність «за» проголосували майже 84% мешканців Донецької та Луганської областей⁴, хоча цей відсоток був помітно меншим в порівнянні з іншими регіонами (за виключенням Криму та Севастополя). Втім, важко стверджувати, що значна частина тих, хто підтримали незалежність, керувалися власною українською ідентичністю, національно-патріотичними почуттями, навпаки – в якості мотивації найскоріше виступали прагматичні мотиви.

Національно-мовна ідентичність українців Донбасу впродовж ХХ – початку ХХІ ст. зазнала досить складної трансформації (значної русифікації та нівелювання української національної ідентичності). Цілеспрямована русифікаторська політика, спрямована на нищення мовної ідентичності та національної свідомості українців, вела до змішання усіх народів Радянського Союзу на принципах так званого інтернаціоналізму в один, штучно формований, «гомо советікус».

На Донбасі наприкінці ХХ - на початку ХХІ ст. мало місце домінування Партії регіонів і компартії, які відтворювали радянські та пострадянські ідеологеми, сприяли поширенню доктрини «Русского мира». Це зумовлювало розповсюдження українофобства та приниження всього українського. Проте процес розвитку української національної ідентичності на теренах Донбасу не зупинявся. Крім громадськості та партій ваговий внесок в її розвиток вносила інтелігенція, передусім гуманітарна. Здобутки в цьому напрямі засвідчив спротив російській окупації з боку українців Донбасу навесні 2014 р.

Активний проросійський рух в Донбасі розпочався у 2005 році. Саме тоді з'явилася і почала діяти незареєстрована організація «Донецька Республіка». Її активісти влаштували проросійські мітинги, на які традиційно приходили кілька десятків людей. Свої акції нечисленні прихильники «Донецької республіки» проводили під чорно-синьо-червоним прапором з двоголовим орлом. В 2007 році за рішенням суду діяльність цієї організації була припинена. Але навіть після судового рішення, активісти оголосили «суверенною російською федеративною державою» Луганську, Донецьку та Херсонську області України. За це, за підозрою в поваленні конституційного ладу, щодо кількох членів «Донецької республіки» завели кримінальні справи, але до суду справа не дійшла. Діяльність організації в цілому була млявою і не результативною, оскільки бажаючих підтримати сепаратистські ідеї виявилось небагато (не більше 160 чоловік)⁵.

У Донбасі завжди існували проросійські симпатії, передусім на емоційному рівні. Донедавна ці симпатії не переходили у сферу політичного сепаратизму. Вони отримували вихід в основному через голосування за Партію регіонів, яка умовно вважалася проросійською. Також симпатія до «північного сусіда» та радянського минулого виражалася на Донеччині у вигляді підтримки відверто проросійської Комуністичної партії. Утім, обидві політичні сили діяли в українському правовому полі й не могли виступати проти територіальної цілісності держави.

Події початку березня 2014 р., коли на центральні вулиці Донецька почали виходити тисячі людей, які виступали за єдність із Росією, виглядали нелогічними і, здавалося, не мали під собою реального ґрунту. Раніше російські триколори інколи з'являлися на вулицях Донецька, але це були поодинокі випадки. Раптом усе несподівано змінилося, і з'явилася небачена досі масовість. Це дало

³ *Севєродонецький съезд: Правда очевидца.* Сайт інформаційного агентства «Ура». URL: <http://ura.dn.ua/28.11.2005/4871.html>

⁴ ЦДАВО України. Ф. 1. Оп. 28. Спр. 144. Арк. 6. *Відомість про результати Всеукраїнського референдуму, 1 грудня 1991 р.*

⁵ *Сепаратизм на Україні: история болезни.* Сайт Радио «Свобода». URL: <http://www.svoboda.org/content/article/25422661.html>

всі підстави стверджувати, що в Україні розпочалася ретельно спланована й підготовлена заздалегідь спецоперація, що базувалася на якісному врахуванні місцевих реалій та настроїв. Тепер уже відомо, що ці сценарії розроблялися протягом останніх років і, можливо, планувалося реалізувати їх після президентських виборів 2015 року. Проте лютневі події в Києві прискорили терміни проведення спецоперації⁶.

З боку місцевої влади, органів самоврядування та особливо правоохоронних органів на Донбасі не було чітких, ефективних і продуманих дій, спрямованих на протистояння проросійським формуванням та їх діям. Декларувалися заклики до єдності України, але ефективних кроків у цьому напрямку не було здійснено. Підривна робота московських служб, яка велася серед жителів регіону, була чітко спрямована на міфологізацію як російських реалій (високі зарплати і пенсії), так і традиційних для Східної України страхів – «бандерівців», «фашистів». У лютому 2014 р. до них додалися ще й міфи про «Правий сектор», який нібито їде на Донбас, щоб відплатити його жителям за Януковича. Знову постало і мовне питання, хоча жителі Донбасу в переважній більшості усвідомлювали, що російській мові тут ніколи нічого не загрожувало.

Громадська організація «Донецький інститут соціальних досліджень і політичного аналізу» (керівник В. Кіпень) у березні 2014 р. провела опитування громадської думки міста Донецька. Донеччани тоді демонстрували високий рівень інтересу до політичних подій, що відбуваються в країні й у місті.

Три чверті опитаних (77%) позначили свій інтерес до цих подій як стабільний і високий. Українським медіа у висвітленні подій були схильні довіряти 34% донеччан, російським – 24%. Такий розподіл довіри до джерел повною мірою відображав нестійкий характер громадської думки, що формувався в умовах інформаційної війни. Половина жителів Донецька тоді висловилися за збереження унітарного устрою України. При цьому 31% із прихильників унітарного устрою вважали, що регіонам слід надати ширші економічні та податкові повноваження. Тих, хто бачив майбутнє Донецького регіону в складі України, але з повноваженнями, розширеними до статусу суб'єкта федерації, виявилось 16%. Сумарно прихильників єдності України було 66%. Прихильників входження Донецької області до складу РФ із тими, хто висловився за фактичне входження України до складу союзу, аналогічного СРСР, було 27%, і лише 5% бачили область як окреме державне утворення.

Донеччани в масі своїй відчували себе незахищеними. Події, що розгорнулися в березні в місті, залишили очевидний відбиток: 31% опитаних заявили, що життя в місті стало «неспокійним», ще 20% оцінили його як «небезпечне», а 34% вважали, що життя в цілому стало важчим і більш депресивним.

Не було єдності в сприйнятті проросійських мітингів і мітингів на підтримку єдності України. Хоча в цілому розподіл відповідей свідчить про більшу схильність громадської думки до підтримки учасників мітингів за єдину Україну, тим не менше, не можна було говорити про однозначну перевагу прихильників тієї чи іншої точки зору.

Водночас теза про переважну орієнтацію донеччан на Росію тоді не підтверджувалася розподілом відповідей на запитання про самоідентифікацію. Чіткі патріотичні почуття в цілому були властиві більш ніж третині донеччан. Близька до них велика група (21%) донеччан, що ідентифікувала себе як «російськомовні мешканці України». Сумарно це становило 58% мешканців Донецьку. На Росію орієнтувалася третина опитаних⁷.

Ідеї сепаратизму не були популярні в Україні в цілому. За даними загальнонаціонального опитування населення України, проведеного НГО «Громадська варта» за участі Фонду «Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва» в березні 2014 р., ідею відокремлення своєї області (регіону) від України та приєднання до іншої держави у середньому по Україні підтримало 8% опитаних з коливанням від 18% на Донбасі до 0,5% – у Західному регіоні⁸.

Докорінно ситуація на Донбасі змінилася на початку квітня 2014 р., коли разом із російськими триколорами у великій кількості з'явилися прапори «Донецької Республіки». 7 квітня промосковські радикали, що діяли за кремлівським сценарієм і координувалися російськими спецслужбами, проголосили в захопленому будинку Донецької обласної державної адміністрації так звану «Народну

⁶ Возняк Т. Паралельні сценарії подій в Україні взимку 2013-2014 рр. Путін частково все-таки здійснив свій план демонтажу України. Портал Zahid.NET. URL : http://zaxid.net/news/showNews.do?paralelni_stsenariyi_podiy_v_ukrayini_vzimku_20132014_rr&objectId=1332169

⁷ Портал неополітичних новин Донеччини. URL: <http://ngo.donetsk.ua/articles/zvidki-vzvalis-prorosiyiski-nastroyi-u-donecku-istorichniy-ekskurs>

⁸ Матеріали круглого столу, який відбувся у Харківському національному університеті імені В.Н. Каразіна 18 квітня 2014 року. «Регіони України: що нас роз'єднує та що об'єднує? – погляди соціологіє». URL: <http://www.soc.univ.kiev.ua/uk/news/materiali-kruglogo-stolu-regioni-ukrayini-shcho-nas-roziednuie-ta-shcho-obiednuie-poglyadi>

Раду Донбасу», провели бутафорську «позачергову сесію», на якій прийняли незаконне й антиконституційне рішення про створення так званої «Донецької народної республіки» (ДНР) та її входження до складу Росії. Водночас мала місце фактична зрада правоохоронних органів, які не чинили опору захопленням адміністративних будівель, змушались з учасників проукраїнських мітингів. Більшу частину вищих офіцерів обласного управління СБУ було завербовано Росією. По суті, ця структура в Донецькій області працювала на іншу державу⁹. Донецька обласна рада просила мешканців Донеччини залишатися розсудливими і не піддаватися на провокації. Вона виступила за мирне і законне вирішення політичної кризи на Донбасі¹⁰. Донецька міська рада також зробила офіційну заяву про те, що не визнає так званої «Народної Ради Донбасу», яка оголосила про створення «Донецької народної республіки»¹¹. Проте ці заяви органів місцевого самоврядування вже не мали значення.

Радикальні дії проросійських екстремістів засудила наукова еліта Донбасу. В ефірі програми «Питання влади» на телеканалі «Донбас» було відзначено, що головною метою Росії, яка організувала донецьких сепаратистів, є ліквідація української державності. Всі дії місцевих сепаратистів по оголошенню незалежної держави «Донецька республіка», проведення референдуму та звернення до Російської Федерації про введення на територію Донецької області військ – нелегітимні і підпадають під відповідні статті Кримінального Кодексу України¹².

Міста Донеччини й Луганщини фактично з квітня 2014 р. знаходилися в стані окупації. Державних прапорів не було навіть над незахопленими адміністративними будівлями. Усі виїзди з міст контролювалися блокпостами ДНР, на яких переважали російські триколори. 11 травня відбувся фейковий референдум про «незалежність» «Донецької Народної Республіки», якому ніяк не змогли (або не захотіли) завадити конституційні органи державної влади та місцевого самоврядування. А деякі посадовці навіть таємно підтримували московський проєкт. Досить багато людей прийшло на виборчі дільниці (за оцінками, приблизно до третини виборців). Такий інтерес можна пояснити чинником обумовленим місцевою ідентичністю: це ностальгія за Радянським Союзом, за тією суспільною моделлю, яка там панувала. Ці люди перебували у стані зміненої реальності та хворобливої свідомості й агресивно захищали свою картину світу від будь-яких спроб втручання.

«ДНР» і «ЛНР» – це збройні терористичні злочинні організації, які створені й існують винятково за підтримки Росії. Завданням мінімум їх створення є недопущення європейської та євроатлантичної інтеграції України та формування на території України зони «стабільної нестабільності», повністю контрольованої путінським режимом. А завданням максимум є реалізація путінської мрії про ліквідацію української державності та руйнація Європейського Союзу.

Слід зазначити, що події на Донбасі останніх 7 років багато у чому є проявом «стокгольмського синдрому», співчуттям заручника до терориста. Певна частина мешканців окупованих територій, вірогідно, не підтримують «ДНР» та «ЛНР», але не можуть виїхати з Донбасу з різних причин. Голосно протестувати проти «ДНР» і «ЛНР» небезпечно. І люди, які живуть у таких умовах, свідомо чи ні, сприймають фейкові міністерства, уряди, вибори та закони і погоджуються існувати у такій спотвореній реальності. Це небезпечно для всієї України, бо такий Донбас – постійне джерело дестабілізації ситуації у країні в цілому та інструмент ліквідації нашої держави взагалі.

Місцева влада у частині Донбасу, яка контролюється Україною, мала б впливати на людей інформаційно, використовувати всі прорахунки та помилки окупантів та колаборантів для того, щоб люди на практиці бачили, хто їх підтримує, а хто руйнує їхнє життя. Проте електоральна поведінка мешканців підконтрольних Україні частин Донецької та Луганської областей засвідчує майже цілковиту подальшу підтримку промосковських сил. «Картинка» ж створена російськими каналами, місцевою пресою і Партією регіонів, давно сприяла укоріненню стереотипів «без Росії ми помремо», «загниваюча Європа», «Донбас годує Україну» і їм подібних. Найчастіше агресивно налаштована частина населення оперує псевдо фактами, які неможливо оскаржити, так як вони недоказові. Професійні психіатри кваліфікують таку поведінку як масову психопатологію. Проросійські, а точніше про-радянські настрої, завжди були в різних регіонах України, утім, у Донбасі вони були більш поширені, хоча й мали прихований характер. Але організаційно оформитися такі позиції однозначно не могли б без зовнішнього втручання. Антиукраїнські виступи ретельно готувалися заздалегідь.

Ще у 2004 році група психіатрів і соціологів провела масштабне дослідження психопатологій в різних областях України. Отримані результати жахали: Україна була розділена на дві частини – схід

⁹ *Переживет ли Донбасс пресинг России // Панорама. 2014. 24 апреля.*

¹⁰ *Донецька обласна рада. Офіційний сайт. URL : <http://sovet.donbass.com/index.php?lang=ru&sec=01&iface>.*

¹¹ *Официальный сайт городского головы и городского совета г. Донецка. URL : <http://www.lukyanchenko.donetsk.ua/>.*

¹² *Вопрос власти. Сайт телеканала «Донбасс». URL : <http://voprosvlasti.donbass.tv/vvlasti/view/2014/04/07/17266/>*

і захід. І саме на сході, де менше рівень безробіття і більше, ніж в західних областях, людей з вищою освітою, превалювали депресії і суїциди. Результати дослідження були доведені до уряду, але йому ці дані виявилися не цікаві. Хоча для нормального управління державою така інформація повинна бути сигналом до негайної роботи над проблемним регіоном¹³.

Вірогідно, що до кінця квітня 2014 р. у Путіна (а рішення в РФ приймає саме він) остаточного бачення не було. Багато в чому, його рішення (виходячи з глобальної політичної мети) носили і носять імпульсивний характер. Існували коливання: або окупація і анексія за зразком Криму, або самопроголошена республіка, що де факто знаходиться під контролем Росії. Подальший розвиток подій засвідчив, що друга точка зору перемогла. Реалізовувалася тактична мета збереження стабільної нестабільності в Україні¹⁴.

Отже, політичний сепаратизм на сході України не спостерігався до першого березня 2014 р., до початку реалізації геополітичної гри В. Путіна під назвою «Русская весна». Відносний успіх його спецоперації обумовлений передусім існуванням ціннісних відмінностей серед мешканців регіону: на Донбасі співіснують європейський та проукраїнський, з одного боку, та імперський проросійський, з іншого, підходи в сприйнятті життя. Отже, оскільки проросійські настрої населення – це не тільки результат російської пропаганди, то і простих рішень тут бути не може.

Сучасна ситуація з українською ідентичністю на окупованій частині Донбасу стала продовженням системного розповсюдження ідей «Русского мира» в Україні та деформації національно-мовної ідентичності наших співгромадян. В умовах російської агресії, окупації Криму та частини Донецької та Луганської областей, українська мова і сучасна українська культура стає визначальним чинником самовизначення особи.

Про існуючу неукраїнську ідентичність мешканців неокупованих територій Донбасу свідчить їхня електоральна поведінка протягом років війни: на національних і локальних виборах тут стабільно перемагають політичні сили проросійської орієнтації. До речі, за всю історію незалежної України представник національно-демократичних сил («Блок Петра Порошенка») переміг на Донбасі тільки один раз: на виборах до Верховної Ради в жовтні 2014 р. у мажоритарному окрузі (Волноваський район) переміг Дмитро Лубінець.

Надії України на дієву допомогу провідних ліберальних демократій виявилися безпідставними. Лише останні роки на Заході поширюється розуміння, що будь-які спроби втягнути Росію в демократичні процеси – це політична фата-моргана. Маркіз де Кюстін ще в 1839 слушно зауважив: «московська вдача – це дикунська вдача, байдужа до святості даного слова, до всякого правдивого почування, до почуття справедливості. Все в ній – триумфуюча брехня, облуда й обман, брак всякого морально-го сенсу, відсутність поняття права і обов'язку»¹⁵.

Сучасний збройний конфлікт триває вже сім років, що виходить за пересічні терміни сучасних воєн. Таку історичну розлогість російсько-української війни можна пояснити, якщо керуватися теорією між-цивілізаційного зіткнення С. Хантингтона¹⁶, який ще на початку 1990-х окреслив суттєві цивілізаційні розбіжності між Росією та Заходом та описав Україну, як суверенну державу, яка фактично розділена віссю цивілізаційних розбіжностей на православну Східну Україну та більш католицьку Західну Україну, хоча і визнавав тоді малу ймовірність прямого військового конфлікту між Росією та Україною, зважаючи на спільне цивілізаційне підґрунтя обох країн¹⁷. Як зауважує професор Ігор Рущенко, конфлікт з Україною є частиною більш розлогих подій, тобто – лише «українським фронтом» у боротьбі Кремля проти Заходу. Ось чому, допомога, яку Україна отримує від США та європейських країн, є наслідком усвідомлення, що Україна займає ключове геополітичне становище на сході Європи, і жертвувати «ною демократією» ніяк не можна в умовах сучасних геополітичних протиріч. Щодо України, то вона свій цивілізаційний вибір зробила, закріпивши у Конституції власне європейське та євроатлантичне покликання.

Російська Федерація не сприймає право України на існування як незалежної держави і переслідує свою кінцеву мету – повне знищення України як суб'єкта міжнародного права та геополітичної реальності. У той же час, з початку російської агресії, українська влада рухається у вузькому діапазоні можливостей, що визначаються об'єктивною слабкістю країни та порядком денним, нав'яза-

¹³ Сырчина М. Вера в великого правителя, который обеспечит лучшую жизнь, свойственна нам, в Донбассе, особенно // Факты. – 2014. - 13 мая.

¹⁴ Workers fear for the future in Ukraine's industrial east. Сайт газети «Гардіан». URL: <http://www.theguardian.com/world/2014/mar/26/ukraine-workers-fear-future-heavily-industrialised-east>

¹⁵ Кюстин А. Россия в 1839 году. URL: http://royallib.com/read/kyustin_astolf/rossiya_v_1839_godu.html#0

¹⁶ Huntington S.P. The Clash of Civilizations? In: Foreign Affairs Collection: The Clash at 2.0. November/December 2010, pp. 3-27. URL: <https://www.foreignaffairs.com/system/files/c0007.pdf>

¹⁷ Ibidem, pp. 17-18.

ним їй Росією як ініціатором та рушійною силою «сепаратистського» руху. До того ж позиції промисловської п'ятої колони залишаються впливовими в середині держави. Без російського втручання не було б ніяких «ЛНР/ДНР». За словами так званого «народного губернатора Донецької області» П. Губарева: «загалом серйозного руху на Україні проти євроінтеграції не було, й народ Донбасу мовчки погодився б, якби Янукович підписав угоду»¹⁸.

Ідентичність колаборантів по суті відбиває їхню мотивацію: 1) ненависть до всього українського, європейського, західного; 2) користь, бо в колаборантський рух вливалися чималі гроші; 3) авантюрна мотивація, особливо в сегменті лідерів та «вождів» антиукраїнського руху, потяг до заколоту та фантазії на тему швидких змін у власній біографії; 4) люмпенські настрої, коли мова йде про організоване насильство, мародерство¹⁹.

Процес формування української ідентичності на Донбасі стримувався низкою чинників: досить сильними позиціями регіональної субідентичності, що має різні з українською ціннісні складові, низьким рівнем міжрегіональної взаємодії в соціокультурній сфері; недостатнім рівнем розвитку вітчизняної культури, формуванням історичної пам'яті на протилежних засадах, фактичною відсутністю українського патріотичного виховання; негативним впливом російських медій і спецслужб, міфом про «руський мір», наявністю глибоких атавізмів радянської ідентичності; посиленням загальнонаціональних процесів відчуження, де-консолідацією українського суспільства та українських еліт. Таким чином, тимчасовий програш у боротьбі за українську ідентичність на Донбасі обумовлені недостатньою ефективністю вітчизняної державної влади, високим рівнем і системним характером корупції, неадекватністю реагування державних органів на конфліктні загострення у сфері політичних, економічних, соціальних, міжетнічних, міжконфесійних відносин, відсутністю ефективної протидії російським втручанням. Варто усвідомлювати, що російська загроза має довгостроковий характер, і це обумовлює необхідність адекватних відповідей.

Російська агресія, що триває, доводить безальтернативність у формуванні нової української ідентичності (як на державному, так і на індивідуальному рівнях). І ця ідентичність має базуватися на русофобії. Масова свідомість мусить позбавитися фейкового за своєю природою гасла російської пропаганди щодо «братніх народів» або «одного народу». Ідеологічна війна, пропагандистська складова конфлікту виходить чи не на перше місце, бо боротьба ведеться за мозки пересічних людей. Українці мусять мати власну науково обґрунтовану відповідь на московські меседжі та сюжети, а також працювати на випередження, формувати у населення українське бачення минулого і сьогодення. Українцям треба провести добре продумане, обґрунтоване та переконливе «щеплення» від московської пропаганди, аби знівелювати мільярди доларів, які Кремль вкидає в інформаційну війну.

Таким чином, на рівні держави потрібно розробити і впровадити такі заходи щодо формування загальнонаціональної ідентичності: забезпечувати всебічну підтримку процесу мовно-культурного відродження українців як титульного етносу та інших етнічних спільнот України; здійснювати захист інформаційного простору України; створювати національний консенсус щодо руху до НАТО та Європейського Союзу; забезпечувати популяризацію вітчизняної історії, культури та мови через медіа; здійснювати розвиток історичної пам'яті українського народу шляхом створення національних «місць пам'яті», здійснити процес декомунізації та деколонізації української пам'яті; підтримувати інтенсивний розвиток вітчизняних культурних індустрій шляхом формування режиму державного протекціонізму для національного виробника культурних товарів і послуг; розвивати вітчизняну систему освіти, особливо викладання історичних дисциплін, спираючись на кращі зразки історичного минулого; створювати ефективні механізми збереження національної історико-культурної спадщини, зокрема посилювати відповідальність за руйнування чи розкрадання пам'яток культури; гармонізувати державно-церковні та між-церковні відносини, усунути політизацію церкви; утверджувати моральність та духовність громадян; створити довготривалі програми міжкультурного та міжрегіонального діалогу; створити механізми щодо сприяння задоволенню мовних, культурних, освітніх потреб українців за кордоном; вдосконалити шляхи ефективного забезпечення соціальної адаптації біженців в українське суспільство; посилити контроль над міграційними процесами. Подальший прогрес в створенні української національної ідентичності можливий на шляху розбудови України як модерної країни. Всупереч засадничим тезам глобалізації про послаблення суверенітету держави, для України на теперішній день проблема суверенітету та національної ідентичності є і залишається ключовою.

¹⁸ Рущенко І. Війна цивілізацій: анатомія російсько-українського конфлікту. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2020. - С. 385.

¹⁹ Там само, С. 411.

Ihor TODOROV, Natalia TODOROVA

Fighting for the Ukrainian Identity in the Donbas on the Eve and at the Beginning of Russian Aggression

The paper considers the state of the Ukrainian identity in the Donbas on the eve and at the beginning of Russian aggression. There are studied the features of shaping the population of the Donbas, the specificity of their perception of reality; the reasons for spreading anti-Ukrainian views are analysed; the exclusive role of Russia in waging the war and creating and maintaining the existence of "DPR" / "LPR" is proved.

The process of shaping the Ukrainian identity in the Donbas was constrained by: rather strong positions of the regional sub-identity with value components differing from the Ukrainian ones; low level of interregional cooperation in the socio-cultural sphere; an insufficient level of fostering the national culture, shaping the historical memory on opposite principles, absence of the Ukrainian patriotic education; the negative influence of the Russian media and intelligence services, the myth of the "Russian world", deeply-rooted atavisms of the Soviet identity; strengthening the national processes of alienation, de-consolidation of the Ukrainian society and Ukrainian elites. Besides, the temporary loss in the struggle for the Ukrainian identity in the Donbas is due to insufficient efficiency of the domestic government, a high level and systemic nature of corruption, the authorities' inadequate response to conflict escalation, a lack of effective resistance to Russia's intervention. The Russian threat is long-term, and this necessitates adequate responses as the Russian Federation does not accept Ukraine's right to exist as an independent state. At the same time, since the beginning of the Russian aggression, the Ukrainian government has been operating within a narrow range of opportunities, determined by the country's objective weakness and the agenda imposed on it by Russia as the driving force of the "separatist" movement. In addition, the positions of the pro-Moscow 'fifth column' remain influential inside the country. The propaganda component of the conflict, is brought into the forefront.

Key words: Russian aggression, Ukrainian identity, Donbas, «LPR / DPR»

ЕТНОКУЛЬТУРНІ МАРКЕРИ ІДЕНТИЧНОСТІ В ЖИТТІ ПРИКОРДОННИХ СУСПІЛЬСТВ

- **Леся ГОРОШКО-ПОГОРЕЦЬКА.**
*Обрядочини з водою у поховальній звичаєвості жителів
Старосамбірщини.....* 192
- **Михайло РЕКРУТЯК.**
*Шлюбні відносини гуцулів Рахівщини ХІХ – першої половини ХХ ст.:
міжетнічний фактор та географічний аспект одружень.....* 197
- **Василь КОЦАН.**
*Запозичання та взаємовпливи в народному одязі долинян і угорців
Закарпаття в умовах етнічного порубіжжя (кінець ХІХ – перша половина
ХХ ст.).....* 204
- **Оксана КУЗЬМЕНКО, Ольга ХАРЧИШИН.**
*Львівська ідентичність крізь призму польсько-українських народнопісенних
стилізацій («життя» пісні «Тулко we Lwowie» / «Тільки ві Львові»).....* 211
- **Василь КОРОЛЬ.**
*Демонологічні вірування українсько-румунського пограниччя
(за польовими матеріалами Закарпатської області України та
Марамурешського повіту Румунії).....* 217
- **Михайло ЗАН.**
*Нав'язана ойконіміка як елемент бінарної структури русинської
етноідентичності населення сучасного Закарпаття (до питання про
повернення історичних назв населеним пунктам Закарпатської області)* 225
- **Василина ПАЛИНЧАК-КУТУЗОВА.**
*Роль музею у реалізації державної політики полікультурності
(на прикладі Закарпатського обласного краєзнавчого музею
ім. Т. Легоцького)* 231

УДК 392:398.3) (477.83/86)

Леся ГОРОШКО-ПОГОРЕЦЬКА

Обрядочини з водою у поховальній звичаєвості жителів Старосамбірщини

У статті на основі польових пошуків, здійснених у 2006 р. у складі комплексної експедиції, спорядженої для дослідження українсько-польського порубіжжя у рамках ґранту MNiSWGR 2344 «Ukraina, pamięć, tożsamość i podmiotowość» («Україна, пам'ять, ідентичність і суб'єктивність») (2006-2009), архівних матеріалів Інституту народознавства НАН України, а також публікацій, які стосуються задекларованого у темі терену, проаналізовано збереження, а подекуди й згасання обрядових традицій жителів Старосамбірщини в умовах демаркації кордону у 50-х рр. ХХ ст. і пов'язаних із нею примусових переселень жителів із місцевостей їхнього проживання. Задля ілюстрації обрано похоронно-поминальну обрядовість як одну із ланок народної традиції, яка внаслідок своєї консервативності у тій чи іншій формі побутує досі. Зокрема, увагу приділено звичаєво-обрядовому використанню води у контексті ширших пошукувань авторки у цій проблематиці. Відтак проаналізовано практики полегшення агонії; чинності, пов'язані з обмиванням небіжчика, видаленням «мертвої» води, уповільненням розкладу тіла, очищенням оселі (у тому числі й календарним) і тих, хто брав участь у похороні, жертвуванням води для посмертних потреб померлого. З'ясовано, що у селах, які зазнали переселення, досліджувані явища затратились більшою мірою через переривання міжпоколінної тяглості у носіїв традиції. Найдієвішим чинником, завдяки якому носії зуміли законсервувати традиційні знання, виявився соціокультурний – зростання в освічених сім'ях чи здобуття вищої освіти.

Ключові слова: вода, похоронно-поминальна обрядовість, жителі Старосамбірщини, обмивання, очищення, жертвування, демаркація кордону.

Дослідження обрядових традицій і світоглядних вірувань жителів порубіжних територій, зокрема українсько-польського пограниччя – терену, строкатого в етнічному та історичному відношенні, – має особливе значення, оскільки наукові пошуки стосовно цього регіону дають змогу простежити наявність схожих чи тотожних явищ у світоглядній і обрядовій сферах суміжних етносів, з'ясувати взаємовпливи і запозичення східно- і західнослов'янської культур, стан збереження традицій у сьогоденні.

Матеріалом для написання статті слугують дані польових обстежень сіл Старосамбірського району, здійснених у 2006 році у складі комплексної експедиції, спорядженої для дослідження теренів українсько-польського порубіжжя у рамках ґранту MNiSWGR 2344 «Ukraina, pamięć, tożsamość i podmiotowość» («Україна, пам'ять, ідентичність і суб'єктивність») (2006-2009), а також матеріали стосовно цього ж терену, які зберігаються в Архіві Інституту народознавства НАН України і датовані 1998 роком¹. Окрім того, джерельною основою досліджень стали записи поховальних і поминальних звичаїв в окремих селах Старосамбірського р-ну, що їх свого часу занотували С. Стшетьська-Ґринберг² і М. Зубрицький³.

¹ Архів Інституту народознавства НАН України (далі – Архів ІН НАНУ), Ф. 1, Оп. 2, Од. зб. 458, арк. 1-220: Гузій Р. Сімейні звичаї та обряди на Старосамбірщині. Матеріали польових досліджень, 1998 р.; Архів ІН НАНУ, Ф. 1, Оп. 2, Од. зб. 550, арк. 1-205: Горошко Л.М. Календарні і родинні звичаї та обряди в селах Старосамбірського р-ну Львівської обл. (польові матеріали 2006 р.).

² Strzetelska-Grynbergowa Z. Staromiejskie. Ziemia i ludność, Lwów, 1899, ss. 482-483.

³ Зубрицький М. Похоронні звичаї й обряди в Мшанці і сусідніх селах Старосамбірського і Турчанського повіта. Гнатюк В. Похоронні звичаї й обряди // Етнографічний збірник, Львів, 1912, Т. XXXI-XXXII, сс. 211-226.

Наукові напрацювання у дослідженні проблем такого характеру в Україні й Польщі свідчать про інтерес суспільства до цього питання ⁴. Не залишили такі явища байдужими й авторку цієї статті ⁵. Відтак, зацікавившись збереженням обрядових традицій мешканців Старосамбірщини в умовах геополітичних змін, хочу розглянути окремі елементи похоронно-поминальної обрядовості цього терену, зокрема звичаєво-обрядове використання води (у контексті ширших досліджень такої проблематики).

Під впливом низки соціокультурних чинників (поширення писемності, індустріалізація, колективізація, урбанізація тощо) упродовж ХХ ст. багато звичаїв і обрядів віджили, втратили традиційні світоглядні вмотивування або зазнали переосмислення під дедалі більшим впливом релігійної традиції чи раціонального світогляду. Ще одним чинником, який спричинився до згасання традиційної обрядовості на досліджуваних теренах, є демаркація кордону у 50-х рр. ХХ ст. і пов'язані із нею примусові переселення жителів з місцевостей їхнього проживання.

Традиційна похоронна обрядовість українців Старосамбірщини об'єднує різні за своїм спрямуван-

Фото 1. Старий цвинтар
у Старому Самборі. Світлина 1910-х рр. ³

⁴ Балагутрак М. Ідентичність українців Республіки Польща // *Łemkowie, Bojkowie, Rusini – historia, współczesność, kultura materialna i duchowa*, Legnica&ZielonaGóra, 2007, ss. 13-25; Виноградська Г. Фестивалі народної творчості як спосіб репрезентації етнолокальної ідентичності українців, депортованих у 1944-1947 рр. з Лемківщини, Надсяння, Холмщини та Підляшшя // *Łemkowie, Bojkowie, Rusini – historia, współczesność, kultura materialna i duchowa*, Legnica&ZielonaGóra, 2007, ss. 517-531; Етнокультура порубіжжя: локально-територіальні особливості: зб. наук. пр.: матеріали Міжнародної наукової конференції «Одеські етнографічні читання», Одеса: Одеський національний університет імені І.І. Мечникова, 2014, 419 с.; Кирчів Р. Етнокультурне пограниччя: контури предметного поля й методологічні засади його дослідження // *Народознавчі зошити*, 2009, № 5-6, сс. 594-607; Кирчів Р. Студії з українсько-польського етнокультурного пограниччя, Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2013, 462 с.; Чмелик Р. Українсько-польський кордон: виміри ідентичності, Львів: Афіша, 2017, 304 с.; Чмелык Р.П. Новые подходы к полевым исследованиям украинско-польского пограничья // *Полевые этнографические исследования. Материалы Восьмих Санкт-Петербургских этнографических чтений*, Санкт-Петербург, 2009, сс. 242-246; Czmetyk R. Relacje między tożsamością religijną i etniczną na współczesnym pograniczu polsko-ukraińskim // *Wielokulturowość – religia – tolerancja. Stan obecny i wyzwania na przyszłość / praca zbiorowa pod red. Karola Jasińskiego i in.*, Olsztyn: Wydział Teologii Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie, 2014, ss. 29-41; Czmetyk R. Swój/ inny/ obcy na pograniczu ukraińsko-polskim // *Etnograficzne wędrówki po obszarach antropologii*. Tom w darze dla profesora Lecha Mroza / pod redakcją Lukasz Smyrskiego i Katarzyny Waszczyńskiej, Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2013, ss. 137-150; Chmelyk R. The Polish-Ukrainian borderlands: the current situation and perspectives on research into ethno-cultural processes // Mroz L., Posern-Zielinski A. (eds). *Exploring home, neighbouring and distant cultures. Polish ethnology / cultural anthropology at the time of globalization*, Warszawa: DiG, 2008, pp. 139-152; Czmetyk R., Mróz L. Pamięć przedzielona rzeką // *Napograniczu «nowej Europy»*. Polsko-ukraińskie sąsiedztwo / pod red. Magdaleny Zowczak, Warszawa: DiG, 2010, ss. 65-96; Mróz L. Syndrom pogranicza. Uwagi na temat badań świadomości etnicznej // *Konteksty*, 1993, № 3-4, ss. 51-57; Nowak J. Obrzędowość wigilii Bożego Narodzenia na tomaszowskim pograniczu polsko-ukraińskim // *Pogranicza kulturowe i etniczne w Polsce*, Wrocław, 2003, ss. 179-193; *Studia etnologiczne i antropologiczne / pod redakcją I. Bukowskiej-Floreńskiej, T.2: Kultury regionalne i pogranicza kulturowe a świadomość etniczna*, Katowice, 1999, 385 s.; Zowczak M. Antropologia pogranicza. Projekt i realizacja badań // *Napograniczu «nowej Europy»*. *Polsko-ukraińskie sąsiedztwo / pod red. Magdaleny Zowczak*, Warszawa: DiG, 2010, ss. 11-30 тощо.

⁵ Горошко Л. Збереження обрядових традицій в умовах переселення: деякі реалії сімейної обрядовості жителів Старосамбірщини // *Napograniczu «nowej Europy»*. *Polsko-ukraińskie sąsiedztwo / pod red. Magdaleny Zowczak*, Warszawa: DiG, 2010, ss. 481-496; Горошко Л. Родильна обрядовість Старосамбірщини: звичаєві фрагменти // Етнокультура порубіжжя: локально-територіальні особливості: зб. наук. пр.: матеріали Міжнародної наукової конференції «Одеські етнографічні читання», Одеса: Одеський національний університет імені І.І. Мечникова, 2014, сс. 81-88; Гузії Р., Горошко Л. Родильні звичаї та обряди на Старосамбірщині (за матеріалами польових досліджень) // *Народознавчі зошити*, 2010, № 5-6, сс. 611-617.

⁶ Старий цвинтар в Старому Самборі пильнує історію міста // Старосамбірські вісті: незалежна електронна газета: URL: <http://starosambir.net.ua/8130/>

ням, значенням та походженням звичаї та обряди, пов'язані зі смертю, похованням і вшануванням пам'яті людини. Із ними тісно переплетені елементи церковно-християнського похоронно-поминального культу і комплекс архаїчних уявлень про смерть, душу і потойбічне буття.

Обрядове застосування води в похоронному обряді приурочено до різних його етапів – передпохоронного, власне похоронного та післяпохоронного. Низка своєрідних чинностей наявна також у поминальній обрядовості та в передпохоронних обрядових заходах, які застосовували у час наближення смерті людини задля полегшення її передсмертних тілесних і духовних страждань.

Використання води у час смерті людини у досліджуваних селах практикували переважно у випадку утрудненої агонії. Так, у Городовичах і Библому людині, яка ніяк не могла відійти, давали пити свячену воду. У Соснівці задля полегшення помирання вдавалися до своєрідних очисних дій – мили вікна і двері⁷.

До поширених і надзвичайно давніх традицій належить обрядове вмивання мерця. Разом з іншими ритуальними заходами, цей очисний обряд, на думку дослідників, актуалізує комплекс архаїчних уявлень, які лежать в основі «обрядів переходу». Унаслідок зняття старого одягу, оголення та обмивання тіла відбувається повернення людини до природного («висхідного») стану й очищення від усього плотського, «людського», «живого». Відтак низкою інших заходів (закривання очей, зв'язування вилиць, рук і ніг, перевдягання в новий, чистий одяг) на ритуально-символічному рівні закріплюється реальний факт втрати покійником питомих ознак живої людини (здатності рухатися, бачити, розмовляти) і його перехід до нового стану, іншої форми буття, категорії померлих⁸. У народі обряду обмивання надають важливої ритуальної ваги насамперед з огляду на усталені народно-християнські уявлення про посмертну долю людини. Поєднуючи поняття тілесної й духовної чистоти, уявлення про фізичну й духовну субстанційність, посмертний суд душі та есхатологічне воскресіння мертвих, жителі Старосамбірщини традиційно вважають, що вмивати покійника потрібно, бо «на другий світ маєш ти чистий, вмитий, бо то змивають бруд з того світу», щоб людина «була чиста, з чистов душев, з усім» тощо⁹.

Як і колись, досі воду, якою обмивали небіжчика виливають у «незахідні» місця – у ями, урвища, чагарі, кропиву, під неродюче дерево тощо. Щоб не зашкодити здоров'ю людей і тварин, родючості садовини та ріллі, таку воду заборонено виливати біля житла й господарських будівель, під плодоносні дерева, у гній. За традиційними віруваннями, порушення таких настанов призводить до згубних наслідків: дерево, занечищене «мертвою» водою, всихає чи перестає плодоносити; поле, удобрено гноєм, в який її вилили, не дає врожаїв; людина, яка вступила в «нечисте» місце чи якій зі зловорожою метою влили цю рідину до напою, ходить «омертвлена», сонна, хворіє і навіть може померти¹⁰.

Як свідчать записи М. Зубрицького (с. Мшанець), «мертву» воду задля нейтралізації її згубного впливу виливали у ріку, туди ж або в «незахідне» місце виливали воду, якою щоранку вмивали обличчя померлому, а також згодом викидали тріски, які залишились від виготовлення домовини¹¹. І досі у деяких досліджуваних селах (сс. Страшевичі, Плоске, Топільниця) дотримуються такої практики, зберігаючи й традиційні вмотивування: «...би стекла», «...бо вода всьо очищає», «...за дев'ять каменів пропливе і вода чиста», «...шоби пішло за водов». Подекуди з береговою метою заборонялось прати в ріці, в яку вилили занечищену воду, а також використовувати для прання цебер, в якому купали померлого¹².

Охоронними мотивами зумовлені також деякі звичаї, яких горяни, за традицією, дотримуються у період передпоховального дво- чи триденного перебування небіжчика в домі. Насамперед відзначають практику використовувати воду задля уповільнення процесу розкладу мертвого тіла. У Великій Лініні її наливають у посудину і кладуть підо слін, на якому лежить небіжчик. Натомість у Трушевичах, за свідченням інформатора, доцільніше у цьому випадку використовувати лід¹³.

Більше джерельних даних призбирано щодо традиційних заборон вживати воду в час, коли в домі (у селі) є покійник. Так, у Плоскому вважають, що, коли в селі є померлий, усім односельцям належить

⁷ Архів ІН НАНУ, Ф. 1. Оп. 2. Од. зб. 458, арк. 34, 90; Архів ІН НАНУ, Ф. 1. Оп. 2. Од. зб. 550, арк. 33.

⁸ Байбурич А.К. Ритуал в традиционной культуре: Структурно-семантический анализ восточнославянских обрядов, Санкт-Петербург: Наука, 1993, сс. 106-108, 111, 121; Гузії Р.Б. Похоронні звичаї та обряди українців Карпат (XIX – XX ст.): дис. канд. іст. наук: спец. 07.00.05 «Етнологія», Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Інститут народознавства НАН України, Львів, 2002, сс. 38-39; Еремін В.И. Ритуал и фольклор, Ленинград: Наука, Ленинградское отделение, 1991, сс. 139-141; Маєрчик М. Ритуали родинного циклу крізь призму моделі переходу // *Студії з інтегральної культурології* 2. RITUAL, Львів, 1999, с. 19.

⁹ Архів ІН НАНУ, Ф. 1. Оп. 2. Од. зб. 550, арк. 10, 17, 27, 33.

¹⁰ Архів ІН НАНУ, Ф. 1. Оп. 2. Од. зб. 458, арк. 49, 67; Архів ІН НАНУ, Ф. 1. Оп. 2. Од. зб. 550, арк. 10, 17, 33, 39, 50, 64, 73, 138.

¹¹ Зубрицький М. Похоронні звичаї й обряди в Мшанці і сусідніх селах Старосамбірського і Турчанського повіта, сс. 212, 216.

¹² Архів ІН НАНУ, Ф. 1. Оп. 2. Од. зб. 458, арк. 15, 35, 49, 50, 67.

¹³ Архів ІН НАНУ, Ф. 1. Оп. 2. Од. зб. 458, арк. 23; Архів ІН НАНУ, Ф. 1. Оп. 2. Од. зб. 550, арк. 139.

щоранку вмиватися тільки «свіжою» водою, а ту, яка простояла в домі через ніч, потрібно вилити. У Міговому цієї настанови дотримувались лише ті, хто жив нижче хати мерця за течією річки. У Передільниці односельцям взагалі не радять у цей період тримати в хаті воду¹⁴. Своє ючергою М. Зубрицький занотував на Старосамбірщині (с. Мшанець) факт використання лише чистої води учасниками обрядових нічних ночувань біля померлого. Ті, що «ночували при мерці», вранців мивалися чистою водою, яку приносив хтось іздомашніх з ріки чи колодязя, а «давну воду», яка була в хаті, виливали на двір¹⁵.

Охорона живих від смерті й згубного впливу небіжчика – функційна основа низки обрядодій з водою, які жителі Старосамбірщини застосовували у день його поховання. Так, у сс. Тур'єму, Топільниці, Плоскому, Вовчі Нижній, Страшевичах, Княжполі, Библому, Старяві, Скелівці, Гвіздці і Губичах водою змивали місце, де лежав покійник, підлогу, вікна, двері, стіл, образи. І в наш час роблять так для очищення оселі від наслідків перебування в ній мерця та унеможливлення ще однієї смерті в домі (пор.: «би всьо було чисте, би не було чути трупом», «би то змити з хати, би то більше такого не було, би ту ніхто не вмирав») ¹⁶.

У с. Велика Лінина після винесення померлого на подвір'я виливають воду, яку клали під ослін («шоби не вмирили в ті хаті»). У сс. Княжполі і Міговому ще донедавна дотримувались звичаю вилити воду з хати, через подвір'я якої пройшла похоронна процесія ¹⁷.

Охоронне значення мало також використання в похоронному обряді, зокрема й церковному, свяченої води: у той чи інший ритуальний момент священник кропить нею померлого, домовину, могилу ¹⁸.

Ритуальне застосування води на заключному етапі похоронного обряду мало переважно очисне чи охоронне-очисне значення. Досі скрізьв обстежених селах побутує давня традиція очищення всіх учасників похорону перед початком поминального обіду. Повернувшись з кладовища до оселі по мерлого, на подвір'ї (подекуди – у річці) усі люди зазвичай умивають руки. Роблять так як з гігієнічною, так і з магічною (охоронно-очисною) метою, «шоби тото всьо пішло з водов», «бо доторкаєсі до «того» світу». Зафіксовано й інші, видозмінені пояснення звичаю: обмивати руки треба, щоб не повторилася смерть, щоб умивалася душа, щоб покійник був спокійним тощо (сс. Сушиця, Библо, Городовичі) ¹⁹.

Поряд із заходами, що покликані забезпечити охорону живих від померлого, чимало обрядодій, наявних у похоронній і поминальній звичаєвості українців Старосамбірщини, спрямовані на задоволення небіжчика, задоволення його уявних потреб. Одним із таких звичаїв є жертвування небіжчикові води, зумовлене уявленнями про спраглисть душі і потребу її посмертного очищення. У більшості сіл, у яких провадились польові розсліди (у тому числі й переселених), виявлено тривале збереження звичаю залишати після настання смерті або, частіше, після поминок у день похорону для душі покійника на столі чи підвіконні горнятка чи склянки з водою, хустини або рушника. Горяни вірять, що душа, яка присутня в домі до часу поховання і ще певний час по тому, навідується до оселі, «п'є» цю воду, «вмивається» нею, «очищається з гріхів». Свідченням цього вважають зменшення рівня рідини в склянці, розхлюпану на підвіконні воду, зволожений рушник: «Як поховали, то на столі була повна стограмівка води, і хлібиць (кусничок хліба) непочинаний, біла шматочка, і свічка горіла цілу ніч. Мовлят, шо душа прийде їсти хліб і пити воду» (с. Топільниця). Подекуди вдалося занотувати й інформацію про подальше поводження з цією водою. Скажімо, у с. Велика Лінина її радили вилити «десь в пень чи де, шоби там ніхто не ходив»²⁰.

Щодо застосування води під час календарних поминок («комашні») поодинокую згадку, яка засвідчує очисне підґрунтя звичаю, вміщено у праці С. Стшетельської-Гринберг. З її записів відомо, що, готуючись до «комашні», господарі оселі порядкували і прибирали домівку, як перед Великоднем, зчаста вимиваючи навіть стіни курної хати ²¹.

Аналіз похоронно-поминальної обрядовості жителів Старосамбірщини виявив наявність низки

¹⁴ Архів ІН НАНУ, Ф. 1. Оп. 2. Од. зб. 458, арк. 50; Архів ІН НАНУ, Ф. 1. Оп. 2. Од. зб. 550, арк. 64, 105.

¹⁵ Зубрицький М. Похоронні звичаї й обряди в Мшанци і сусідніх селах Старосамбірського і Турчанського повіта, с. 216.

¹⁶ Архів ІН НАНУ, Ф. 1. Оп. 2. Од. зб. 458, арк. 5, 17-18, 51, 61, 74, 85, 95; Архів ІН НАНУ, Ф. 1. Оп. 2. Од. зб. 550, арк. 10, 17, 28, 50, 73.

¹⁷ Архів ІН НАНУ, Ф. 1. Оп. 2. Од. зб. 458, арк. 23, 85; Архів ІН НАНУ, Ф. 1. Оп. 2. Од. зб. 550, арк. 88, 105.

¹⁸ Архів ІН НАНУ, Ф. 1. Оп. 2. Од. зб. 458, арк. 7, 23, 45, 62, 86, 96; Архів ІН НАНУ, Ф. 1. Оп. 2. Од. зб. 550, арк. 10, 17, 28, 34, 50.

¹⁹ Архів ІН НАНУ, Ф. 1. Оп. 2. Од. зб. 458, арк. 6, 24, 39, 46, 56, 62, 76, 86, 96; Архів ІН НАНУ, Ф. 1. Оп. 2. Од. зб. 550, арк. 17, 28, 34, 56, 73, 139.

²⁰ Архів ІН НАНУ, Ф. 1. Оп. 2. Од. зб. 458, арк. 8, 19, 25, 39, 46, 52, 56, 62, 76, 86, 87, 96; Архів ІН НАНУ, Ф. 1. Оп. 2. Од. зб. 550, арк. 28, 33, 39, 50, 73, 139.

²¹ Strzetelska-Grynbergowa Z. Staromiejskie. Ziemia i ludność, s. 482.

обрядодій із водою, які мали різноманітне призначення. Спроба проаналізувати і порівняти процес затрачування обрядодій у селах, які зазнали і не зазнали переселення, виявила краще збереження обрядової традиції у селах, які не потрапили до демаркаційної зони. З-поміж обрядодій, які збереглися власне у переселених селах, варто відзначити практики полегшення агонії; чинності, пов'язані з обмиванням небіжчика, видаленням «мертвої» води, очищенням оселі і тих, хто брав участь у похороні, жертвуванням води для посмертних потреб померлого. Порівняно стійке утримання досліджуваних обрядових реалій пов'язане насамперед із специфікою поховальної обрядовості загалом, про що свідчить наявність багатьох подібних звичаїв (полегшення передсмертних страждань, обмивання покійного, очищення дому, виливання за померлим води тощо) у традиції жителів різних регіонів України і загалом багатьох народів Європи²². Водночас хочу зазначити, що під час польових обстежень вдалось виявити кількох респондентів, які завдяки зростанню в освічених сім'ях чи здобуттю вищої освіти зуміли законсервувати традиційні знання. Безперечно, дослідження абеляційних тенденцій у середовищі переселенців потребує триваліших і глибших досліджень, у цій розвідці я лише окреслила окремий локальний варіант обрядової традиції українців.

Lesya HOROSHKO-POHORETSKA

Water Rituals in the Funeral Customs of the Inhabitants of Staryj Sambir Area

The preservation and sometimes extinction of ritual traditions of the inhabitants of Staryj Sambir area in terms of the border demarcation in the 1950s and related forced relocations of residents from their places of residence have been analyzed in the article. The article has been written on the basis of field studies carried out in 2006 as a part of the complex expedition equipped for research of the Ukrainian-Polish frontier within the limits of the grant MNiSWGR 2344 «Ukraina, pamięć, tożsamość i podmiotowość» (“Ukraine, Memory, Identity and Subjectivity”) (2006-2009), archival materials of the Institute of Ethnology of National Academy of Sciences of Ukraine and publications related to the declared area. For illustration, the burial and funeral rites were chosen as one of the links of the folk tradition, which still exist because of their conservatism in one form or another. In particular, attention is paid to the customary-ritual use of water in the context of the author's broader research in this area. That's why there have been analyzed the practices of agony relief; activities related to washing the deceased, removing “dead” water, slowing down the decomposition of the body, cleaning the house (including the calendar) and those who participated in the funeral, donating water for the posthumous needs of the deceased. It was found that in the villages that were resettled, the studied phenomena were spent to a greater extent due to the interruption of intergenerational longevity in the bearers of the tradition. The most effective factor in the preservation of traditional knowledge by native speakers was socio-cultural – the growth in educated families or higher education.

Key words: water, funeral rites, residents of the Old Sambir region, washing, purification, sacrifice, demarcation of the border.

²² Борисенко В.К. Поховальні звичаї та обряди // *Поділля: історико-етнографічне дослідження*, Київ: Доля, 1994, сс. 228-232; Вакарелски Х. Български погребални обичаи. Сравнително изучаване, София: Издателство на Българската Академия на науките, 1990, сс. 65, 66, 77-78; Виноградова Л.Н. Вода // *Славянские древности: этнолингвистический словарь: в 5 т. / под. ред. Н.И. Толстого*, Москва: Международные отношения, 1995, Т. 1, А-Г, сс. 387; Горошко Л. Маністичний аспект застосування води з очисною метою у поховальній обрядовості українців (гуцульський етнолокальний варіант) // *Гражда*, 2005, Ч. 11, сс. 45-47; Горошко Л. Символіка води в обрядовій традиції жителів Черкащини: монографія. Київ: Видавець Олег Філюк, 2014, сс. 178-189; Гузій Р. З народної танатології: карпатознавчі розсліди, Львів: ІН НАНУ, 2007, сс. 252-253; Менцей М. Славянские народные верования о воде как границе между миром живых и миром мертвых // *Славяноведение*, 2000, № 1, с. 90; Микитенко О. Сербські голосіння: поетичний та історико-географічний аналіз. Київ: Наукова думка, 1992, с. 89; Пачовський М. Народний похоронний обряд на Русі. Порівнююча студія, Львів: Друкарня Наукового Товариства ім. Шевченка, 1903, сс. 8, 20; Сушко В.А. Життя нескінченне: поховальна обрядовість українців Слобожанщини XIX-XXI ст., Харків: СПДФО Бровін О.В., 2012, сс. 116-117; Ульяновська С. Магічні елементи польського поховального ритуалу (на матеріалах Волинського та Центрального Полісся) // *Народна творчість та етнографія*, 1992, № 2, сс. 69-74; Fischer A. Zwyczaj pogrzebowe ludu polskiego. Lwów: Nakładem zakładu narodowego im. Ossolińskich, 1921, s. 68 та ін.

УДК 94(477.87)»18/19»:392.5

Михайло РЕКРУТЯК

Шлюбні відносини гуцулів Рахівщини ХІХ – першої половини ХХ ст.: міжетнічний фактор та географічний аспект одружень

У статті на основі польових етнографічних, архівних, картографічних матеріалів та наявної літератури розглядається міжетнічний фактор у шлюбних відносинах гуцулів Рахівщини – одруження між українцями регіону та представниками угорської, німецької, італійської та єврейської громад. Автор, на прикладі ясінянського локального осередку, ґрунтуючись на дослідженнях родинних кутків та архівних джерел, характеризує географічний аспект в зв'язках через одруження як з сусідніми селами закарпатських гуцулів, так і з мешканцями Галичини і долинянами Тячівщини.

Ключові слова : закарпатські гуцули, міжетнічний фактор в шлюбності, географічний аспект одружень, етнічні меншими, патронімія, мараморошські долиняни, італійці Рахівщини.

Постановка проблеми. В умовах сучасності, при загальних тенденціях, пов'язаних з переглядом сімейних цінностей, що склались в провідних країнах світу, з'явилась гостра потреба дослідження історичних процесів еволюції сім'ї як такої та аналізу впливу міжетнічних контактів на формування поселень. Поряд з цим перед етнологами постає питання вивчення процесів міжродових зв'язків в період становлення етнографічних груп, зокрема при заснуванні населених пунктів. Відносини через шлюбність як всередині, так і поза межами поселень, з сусідніми субетносами та народами, становлять цінний пласт даних про населення регіонів та дають змогу простежити процеси становлення етнічної території. У зв'язку з цим нами робиться спроба окреслити перебіг подій, пов'язаних з укладенням шлюбів між гуцулами Рахівщини та представниками інших етносів, котрі спільно брали участь у початках становлення сіл в даному регіоні та формуванні цих територій.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Процес заселення регіону Закарпатської Гуцульщини широко висвітлювався вченими вже з кінця ХІХ століття, проте згодом роль неукраїнських спільнот в силу політичних та ідеологічних факторів то перебільшували, то применшували. В роки незалежності з'явилися ґрунтовні роботи про історію національних меншин області, що також населяють і Рахівщину. Детальною роботою про німців Закарпаття є книга Ф. Кулі, що побачила світ в 2004 році. Історичне походження поселенців та місця їх розселення висвітлював В. Зубанич в 1999 році¹, про них та італійців ряд розвідок присвятив краєзнавець М. Волощук². Ряд публікацій про шлюбні відносини ясінянських гуцулів та їх взаємозв'язків з іншими етнічними меншинами та географічний аспект одружень між представниками різних населених пунктів як в межах одного локального осередку українців Рахівщини, так і між ними, а також з сусідніми групами – долинянами Тячівщини, мешканцями Галичини є і в автора цієї статті.

Метою дослідження є вивчення процесу формування спільнот німців, угорців, італійців, євреїв в селах Закарпатської Гуцульщини, визначення масштабів міжетнічних зв'язків через шлюбність між ними та гуцулами, дослідження міжродових відносин між українцями регіону та представниками інших народностей, що проживали поруч. Поряд з цим окремим напрямом нашої роботи є вивчен-

¹ Зубач Василь. Німецькі колоністи в Закарпатті // *День*, 1999, 03 травня. URL : <http://incognita.day.kyiv.ua/nimeczki-kolonisti-v-zakarpatti.html>.

² Волощук Микола. Історія поселення та розвиток лісової промисловості німецьких переселенців на Рахівщині / Закарпаття онлайн, 2015, 03 березня. URL : <https://zakarpattya.net.ua/News/136763-Istoriia-poselennia-ta-rozvytok-lisovoi-promyslovosti-nimetskykh-pereselentsiv-na-Rakhivshchyni> ; Волощук Микола. Нашадки італійців на Гуцульщині // *Голос України*, 2013. URL : <http://www.golos.com.ua/article/51067>.

ня географічного аспекту одружень, тобто місця народження укладачів шлюбу та основних напрямків притоку наречених у окреслені населені пункти.

Виклад основного матеріалу дослідження. Завдяки великій базі праць про заселення регіону зможемо спершу охарактеризувати міжетнічні процеси, проводячи виклад результати роботи за хронологічним принципом. Географічну канву одружень окреслимо на прикладі гуцулів Ясіня, що поряд з мешканцями сіл Кваси і Білин входять до одного локального осередку і мають досить цікаве положення на карті регіону.

1. Міжетнічний фактор у шлюбних відносинах. На території Рахівщини, окресленої в наш час теренами проживання закарпатських гуцулів, котрих науковці поділяються на чотири локальні осередки³, в XVIII столітті сформувались німецькі та угорські громади, що проживали в поселеннях поряд з українцями. Власне угорці до сьогодняшнього часу залишились великою національною меншиною, другою після українців, тому більше уваги акцентуємо на менших спільнотах, адже угорсько-українські шлюбні зв'язки в даному регіоні потребують більш ґрунтовного дослідження.

Вперше спроба створити поселення німців була зроблена в першій половині XVIII століття, проте активно програма переселення почала діяти за часів правління Марії Терезії (1740-1780). В краєзнавчій літературі зустрічаємо факт, що у села Кобилецька Поляна та Требушани (в наш час Ділове) прибули фахівці з металургійної справи, котрі працювали на створених залізничних мануфактурах. Вони були вихідцями з Імюкдену, Ебензее та Ішлю, що в Австрії⁴.

Громада німців в селі Ясіня була сформована поселенцями з Роттевейзе – про це згадує Н. Фрідман у 1927 році⁵ та за його поданням наступні науковці і сучасні краєзнавці. За його підрахунками протягом 1774-1828 роках осіло близько 500 родин. До їх числа він також зараховує незначну кількість «опришків та дезертирів» котрі одружились в сім'ях пастухів, тобто місцевих гуцулів, що переважно були вихідцями з Галичини. До терміну «родина», автор вживає поняття «фамілія», що на наш погляд є загальним як для одного поселенця, так і для сім'ї, не виокремлюючи кількісно поселенців-одиначків та вже одружених. В 1814 році у Рахові з'явилась поселення спішських німців з Гонгартену, яких називали «ціпцерами», що в наш час відбилось в назві місцевості.

В XIX столітті етнічний склад гірського регіону також доповнився євреями з Галичини та переселенцями з Італії та інших провінцій монархії Габсбургів. У 1870 році був детально розроблений проект Транскарпатської залізничної магістралі⁶, що мала з'єднати Сигіт – центр комітату Мараморош та міста Галичини. В 1863 році, на кадастровій мапі села Ясіня⁷ з'являються чітко визначені ділянки, які відведені власне під шлях, мости, а також під будівлі, котрі мали доповнити цей інфраструктурний проект. Її було завершено в 1895 році⁸. Будівництво тривало у важких умовах і є свідченням про два спалахи холери в 1893 і в 1894 роках, адже рівень медичного обслуговування був на дуже низькому рівні. Близько двох тисяч працівників захворіли, з яких третина померла. Будівників різних національностей гуцули Ясіня називали «барабами»⁹. Частина з них осіла в селах по маршруту залізниці, доповнивши таким чином етнічний склад Тисодолинянського округу. Це була остання масштабна хвиля поселення в досліджуваному регіоні. Винятком стали тільки італійці. Найбільш компактне поселення при розселенні на Рахівщині вони утворили в селі Ділове. В краєзнавчій літературі зустрічаємо перелік засновників цієї громади : Буцці Джованні Андреа, Корадіні Луїджі Анджело, Піціні Марія, Мартіглони Стефано, Делізотті Джузеппе, Делізотті Едуардо, Манфреді Карло, Мартін Луїджі, Зондонелло Кубі, Монті Карло¹⁰. Деколи зустрічаємо трохи змінену форму прізвищ, що вже є надбанням процесів асиміляції. Й понині зустрічаються прізвища

³ Тиводар Михайло. Етнографічне районування українців Закарпаття (за матеріалами традиційної культури другої половини XIX – першої половини XX ст.) // *Carpatica - Карпатика*, Випуск 6, 1999, сс. 4-64.

⁴ Волощук Микола. Історія поселення та розвиток лісової промисловості німецьких переселенців на Рахівщині // *Закарпаття онлайн*, 2015, 03 березня. URL : <https://zakarpattya.net.ua/News/136763-Istoriia-poselennia-ta-rozvytok-lisovoi-promyslovosti-nimetskykh-pereselentsiv-na-Rakhivshchyni>.

⁵ Фрідман Натан. До історії основання села Ясьня и жидівської колонізації тамже // *Подкарпатська Русь*, Ужгород, 1927, Річник IV, Число 6, сс. 147.

⁶ Волощук Микола. Історія поселення... // *Закарпаття онлайн*, 2015, 03 березня. URL : <https://zakarpattya.net.ua/News/136763-Istoriia-poselennia-ta-rozvytok-lisovoi-promyslovosti-nimetskykh-pereselentsiv-na-Rakhivshchyni>.

⁷ Habsburg Empire – Cadastralmaps (XIX. century). URL : <https://mapire.eu/en/mapcadastral/?bbox=2707845.182050122%2C6146176.3699024925%2C2712390.796575956%2C6147131.832756056&layers=osm%2C3%2C4>

⁸ Волощук Микола. Нащадки італійців ...

⁹ Матеріали польових досліджень Рекрутська Михайла, зібрані у селах Чорна Тиса, Лазещина, селищі Ясіня Рахівського р-ну Закарпатської області, зошит № 1 (25 березня – 13 квітня 2015 р.). арк. 7.

¹⁰ Ткач Микола. Неймовірна історія будівництва в Карпатах австро-угорської залізниці (ФОТО) // *Репортер*, 2015. URL : <https://report.if.ua/istoriya/nejmovirna-istoriya-budivnytva-v-karpatah-avstro-ugorskoyi-zaliznyci-foto/>

Бузі, Корадіні, Делізоті, Марціглони, Манфреді, Монті¹¹, Боцці, Зонтанелло¹². Останнє прізвище нами було фіксовано в селі Богдан в ході етнографічного дослідження, проведеного в квітні 2018 року. Тоді респондентка 1943 року народження згадувала свого батька – італійця, який мовляв «був тут один»¹³, натомість, не маючи свідчень про інших родичів з його боку, що свідчить про значну асиміляцію громади українцями та представниками інших етнічних спільнот краю. Ймовірно кілька італійців переселились в Богдан вже в 20-х роках минулого століття, в часи, коли влада сприяла прокладенню нових залізничних маршрутів, одним з яких і був вузькоколіїний шлях від східних частин Богдана – сучасних сіл Говерла та Луги і до Рахова. Звісно ж сама дорога не мала великих складових, зокрема тунелів, проте будівництво мостів потребувало кваліфікованих кадрів, в тому числі й інженерів, котрими пишалась італійська діаспора в регіоні.

Щодо євреїв то вони жили замкнуто і майже не укладали шлюбів з іншими етнічними спільнотами. На теренах Рахівщини вони почали заселятись в першій половині XIX століття і проживали тут до 1945 року.

Таким чином вже на зламі XIX – XX століть в селах Тисодолинянського округу Мараморощського комітату поряд з українцями проживали громади угорців, німців, євреїв та італійців. На півдні, села великобичківського осередку межували з компактними поселеннями закарпатських румунів, що простежується у впливі на матеріальну та духовну культуру і звісно ж укладались міжетнічні шлюби.

Етнічне розмаїття в селах Закарпатської Гуцульщини наприкінці XIX – в першій половині XX століття можна простежити за даними переписів. До прикладу, в селі Ясіня в 1910 році питома вага греко-католиків і тих, хто користувався українською розмовною мовою, дорівнювала відповідно – 70,5% і 69,7% від загальної кількості жителів. На другому місці після греко-католиків за питомою вагою стояли іудеї. Їхня частка серед усього населення комітату досягала в середньому майже 18%.

У Тисодолинянському округу в 1910 році німців загалом нараховувалось 5009 осіб, або 13,6 % від загальної кількості мешканців, з них в селі Ясіня проживало 1435 німецькомовних осіб, або майже третина від всіх. Варто зазначити, що до цієї категорії відносили й євреїв, адже розмовна мова останніх – ідіш належить до германської групи, тобто близькою до німецької. Саме тому у документах записані тільки три мови : руська (українська), угорська та німецька. Якщо брати загальну характеристику села Ясіня в 1910 році по населенню то з 9795 мешканців 1285, або 13,1 % були угорцями; 6904, або 70,5 % – гуцулами (українцями); 1520, або 15,5 % – євреями; 86 осіб, або 0,9 % – представниками інших національностей¹⁴. У селі Рахів частка людей німецького походження становила біля 15 %, а у Великому Бичкові – 23 %. Більшість з них працювали на великих підприємствах, зокрема на комбінаті компанії «Клотільда» вони складали 16% всіх працюючих¹⁵.

В 20-х роках минулого століття в селах Рахівщини з'явилися вихідці з Чехії та Словаччини – переважно урядовці та представники інтелігенції¹⁶, проте вони проживали в регіоні трохи менше двох десятиліть.

Частка німців в чехословацький час поступово зменшувалась і цей процес тривав до початку Другої світової війни. Він пов'язаний з двома факторами – виїздом за кордон, на територію Німеччини, адже там існувала програма повернення вихідців, що проживали в інших країнах; асиміляцією німців місцевим українським населенням, що відбувалось рідко, натомість більше відбувався аналогічний процес включенням в угорську громаду¹⁷. Це ймовірно відбувалось через неоднорідність поселенців, котрі прибували з різних частин імперії Габсбургів та осідали в селах. Як зазначав В. Зубанич в 1999 році, на теренах Рахівщини були сформовані поселення німців родом з австрійських

¹¹ Волощук Микола. Нащадки італійців ...

¹² Етнічні італійці Закарпаття розповіли як живуть та чим пишаються (відео) // *Голос Карпат*, 2016. URL : <https://goloskarpat.info/society/56e8024325593/>.

¹³ КЗ «ЗМНАП» ЗОР 15756/1707, *Рекрутняк М. Я.* Матеріали польових етнографічних досліджень, зібраних в селах Богдан, Бреболя, Видричка, Говерла, Луги, Ростокі Рахівського району в 2018. Ужгород, 2018, арк. 23-24

¹⁴ *Рейтій Галина, Рекрутняк Михайло.* Ясіня в австро-угорську добу (1867-1918) : етносоціальний та економічний огляд // *Budapest Hotel Art Residency*, 2021, 02 січня. URL : <https://budapesthotelartresidencyhistory.blogspot.com/2021/01/1867-1918.html>

¹⁵ Волощук Микола. Історія поселення...

¹⁶ *Рейтій Галина, Рекрутняк Михайло.* Підкарпатська Русь періоду чехословацької республіки (1919-1938): Ясіня в історичній та соціально-економічній площинах // *Budapest Hotel Art Residency*, 2021, 23 січня. URL : <https://budapesthotelartresidencyhistory.blogspot.com/2021/01/1919-1938.html>

¹⁷ *Волощук Микола.* Історія поселення та розвиток лісової промисловості німецьких переселенців на Рахівщині // *Закарпаття онлайн*, 2015, 03 березня. URL : <https://zakarpattya.net.ua/News/136763-Istoriia-poselennia-ta-rozvytok-lisovoi-promyslovosti-nimetskykh-pereselentsiv-na-Rakhivshchyni>.

та чеських земель¹⁸, тобто проходив процес розселення окремих родин чи груп, а не утворювались компактні населені пункти, на відміну від північної Тячівщині. До слова, тут село Німецька Мокра, а пізніше й Усть-Чорну заснували вихідці з Зальцкаммергуту – історичного регіону, розташованого на схід від міста Зальцбург. Тобто мова йде про майже спільне походження переселенців, тоді як в селах Ясіня, Рахів, Кобилецька Поляна, Великий Бичків місцеві громади сформувались з німців різних земель великої імперії.

Ще в 1921 році у Мукачеві було створено Товариство німецької культури, в установчому з'їзді якого брали представники громади німців Ясіня¹⁹. Опісля робились спроби і зберегти німецьку спільному краю шляхом відкриття шкіл. До прикладу, в 1937-1938 навчальному році з Рахова 6 осіб проживало в інтернаті неповносередньої школи «Bourgelschule» в Мукачеві, спільно з 52 іншими дітьми²⁰. Цей навчальний заклад було відкрито в 1933 році. У Рахові ж існувала і німецькомовна школа²¹, у присілку Ціпцерай²², котрий і отримав своє найменування від місцевої назви представників громади, про що вже згадувалось раніше. Саме тут, як бачимо, найдовше зберігалась німецька громада, робились спроби її зміцнення, уникнення асиміляційного процесу.

Німецькі поселенці безумовно залишили значний вклад в розвиток поселень краю. Більшість термінології, пов'язаної з ремеслами та добою промислового перевороту, що вживається у місцевих діалектах мають німецьке походження. Поряд з цим ще значний пласт побутової та розмовної лексики залишився з тих часів. До сьогодні на Рахівщині проживають нащадки німців, проте переважна більшість з них вважають себе українцями, або ж в меншій мірі угорцями. Серед найбільш поширених німецьких прізвищ краєзнавець М. Волощук виділяє наступні: Айб, Ангер, Бланер, Вешлер, Візавер, Геблер, Кушнір, Керн, Кіфор, Лазар, Молнар, Сас, Тракслер, Тушер, Шмоцер, Штодлер, Шайбнер²³.

Підсумовуючи, зазначимо що населеними пунктами з великим числом німецького населення були Кобилецька Поляна, Ясіня, Рахів, та Великий Бичків. У цих ж селах поряд проживали великі угорські та єврейські громади. Це були важливі економічні та промислові центри, а три останні поселення ще й важливими транспортними вузлами. Протягом XIX століття відбулось становлення етнічної карти сіл сучасної Рахівщини, сформувались поруч з українцями (гуцулами) спільноти угорців та німців, євреїв та італійців. В першій половині минулого століття німці регіону в силу певних факторів асимілювали, розчинившись в межах угорської громади в селі Ясіня. Ряд політичних причин призвела до виїзду представників громади за кордон, частина була депортована примусово в ході радянської краю наприкінці 1940-х років. Тоді ж припинила своє існування єврейська громада. Італійці регіону прагнули зберегти свою ідентичність завдяки компактному проживанню в селі Ділове, тоді як в інших населених пунктах вони через два покоління вже розчинялись серед місцевих жителів. На українсько-румунському етнічному порубіжжі існували родові відносини між жителями українських та румунських сіл, про що свідчить їх склад та вживання рідної мови за даними переписів.

2. Географічний аспект одружень. Родові зв'язки між поселеннями гуцулів Рахівщини закладались в ході заселення регіону. Ми не прагнемо розглядати аспекти цього процесу, натомість розкриємо факти про зв'язки між родами на прикладі ясінянського локального осередку, адже він розташований на рубежі між трьома іншими, з якими межує на півдні, групою мараморощських долин на заході – село Лопухів належить до дубівського осередку, гуцулами Галичини – на півночі.

Як і всі карпатські гірські, в тому числі гуцульські поселення, Ясіня було розкидане на численних пагорбах, майже кожен із них утворював окреме урочище. Така форма населених пунктів є однією з найдавніших²⁴. В основних присілках в них історично сформувались родинні кутки – «перії» – тобто патронімії. Як показують результати їх досліджень, назва цих топонімічних одиниць в переважній більшості мала в основі походження за прізвищем чи прізвиськом його мешканців – здебільшого представників одного роду. Це свідчить про те, що до кінця XIX століття у гуцулів все ще зберігалась залишки сімейно-родових відносин.

На середину 30-х років XX століття в селі Ясіня налічувалось щонайменше 20 перій. Серед найбільших з них за прізвищем отримали назву дві: Морозівська та Борканська. Місцевий краєзнавець

¹⁸ Зубач Василь. Німецькі колоністи в Закарпатті // *День*, 1999, 03 травня. URL : <http://incognita.day.kyiv.ua/nimeczki-kolonisti-v-zakarpatti.html>.

¹⁹ Куля Федір. Закарпатське обласне товариство німців "Відродження": Історія і сучасність, Ужгород, Мистецька лінія, 2004, сс. 35-36.

²⁰ Там само, сс. 33-34.

²¹ Там само, с. 33.

²² Волощук Микола. Історія поселення ...

²³ Волощук Микола. Історія поселення ...

²⁴ Тиводар Михайло. Етнографія Закарпаття: Історико-етнографічний нарис, Ужгород, Гражда, 2017, сс. 205-206.

М. Ткач в одній із своїх розвідок згадує про Верб'яжівську (Верб'єжівську перію), що географічно відноситься до села Чорна Тиса²⁵. Її походження автор виводить від засновників з села Вєрхній Вєрбіж, що на Коломийщині та ототожнює з ними прізвище Вербещук, котре поширене також в селах Закарпатської Гуцульщини. Перії ж, як відомо, носили назву за місцем розташування чи за прізвищем, або прізвищем їх жителів²⁶. Проте Верб'яжівська перія не фіксується ані польовими, ані картографічними матеріалами.

Складовою частиною селища Ясіня в наш час є урочище Косівчик, що знаходиться нижче за течією річки Чорна Тиса, ближче до села Кваси. На карті 1863 року урочище перебувала у складі присілку Свидовець²⁷. Тут зустрічаємо таку назву як Калинівка²⁸, що ймовірно походить від прізвища Калинюк, котре вперше згадується на Рахівщині в 1787 році²⁹. Щодо урочища Косівчик то існують легенди, що воно засновано гуцулами з-за Карпат поряд з селом Косівська Поляна. Поряд з цим є топонім Кути в селищі Ясіня і село Кути в Івано-Франківщині. Тобто, у випадку переселення з Галичини населення прибувало кількома хвилями, перенісши на нові землі й звичні їм назви місцевостей.

Варто згадати, що правому березі річки Лазещина, згідно мапи Угорщини за період 1819-1869 рр.³⁰, знаходяться урочище Комарнік (Комарник), Великі Дебрі, Копелій. Щодо останнього, то це ймовірно патронімія – Копелівка.

Серед перій у Кевелєві, що в південній частині селища Ясіня, слід виділити такі як, Дубівська, Попівньикова, Іванюкова, Кочержукова, Дячукова, Копелюкова³¹. Вони, як бачимо склались саме на основі родів, оскільки мають назви за прізвищами їх жителів. Варто зазначити, що прізвище Дуб'юк вперше фіксується на Рахівщині в 1787 році³², тоді ж Попівняк³³, та Кочержук³⁴. Ймовірно формування патронімії у районі присілка Кевелів слід віднести до зламу XVIII-XIX століть.

Проте аналогій патронімії в інших локальних осередках мешканців Рахівщини, як свідчить В. Піпаш у своїй роботі, мовляв перії характерні для всіх гуцулів³⁵, під час дослідження сіл Білотисянської долини нами не було виявлено³⁶. До прикладу, село Луги у описі місцевих мешканців складається з 3 присілків³⁷, а перій немає, хоча сучасний адміністративний поділ фіксує село Говерлу і село Луги, якому перше підпорядковане. Проте в тому ж таки селі Богдан є 2 цікаві топоніми : Швайцер і Млаки - аналогічні назви є і в селищі Ясіня.

Походження молодят розглянемо на прикладі жителів Ясіня, взявши дані за 1900-1919 роки. За цей час фіксуємо 20 одружень між мешканцями села та народженими в інших населених пунктах³⁸. З представниками сусіднього поселення, що належать до одного ж локального осередку–

²⁵ Ткач Микола. Юрій Верб'ящук і його рід // *Зоря Рахівщини*, №№ 97-98, 2016, 10 грудня, с. 2.

²⁶ Рекрут'як М. Сімейно-шлюбні відносини ясінянських гуцулів першої половини ХХ століття // *Збірник студентських наукових праць*. Серія : Історія. Актуальні питання історії та міжнародних відносин : минуле і сучасність, Ужгород, 2018, Вип. 10, с. 38

²⁷ ДАЗО, Ф. 125, Архів кадастральних карт Підкарпатської Русі, м. Ужгород. Колекція, оп. 1., спр. 4356, арк. 286.

²⁸ ДАЗО, Ф. 125, Архів кадастральних карт Підкарпатської Русі, м. Ужгород. Колекція, оп. 1., спр. 4356, арк. 289; Habsburg Empire – Cadastralmaps (XIX. century) URL : <https://mapire.eu/en/map/cadastral/?bbox=2707845.182050122%2C6146176.3699024925%2C2712390.796575956%2C6147131.832756056&layers=osm%2C3%2C4>

²⁹ Чучка Павло. Прізвища закарпатських українців : Історико-етимологічний словник, Львів, Світ, 2005, с. 248.

³⁰ Hungary (1819–1869) – Second military survey of the Habsburg Empire URL : <https://mapire.eu/en/map/secondsurvey-hungary/?bbox=2697612.0028098673%2C6147618.552705552%2C2723390.390599043%2C6155262.25553407&map-list=1&layers=osm%2C5>

³¹ Рекрут'як М. Сімейно-шлюбні відносини ясінянських гуцулів першої половини ХХ століття // *Збірник студентських наукових праць*. Серія : Історія. Актуальні питання історії та міжнародних відносин : минуле і сучасність, Ужгород, 2018, Вип. 10, с. 38

³² Чучка Павло. Прізвища... с.213.

³³ Там само, с.463.

³⁴ Там само, с. 297.

³⁵ Піпаш Володимир. Закарпатська Гуцульщина : історико-етнографічний нарис, Ужгород, Видавництво Олександри Гаркуші, 2012. 68 с.

³⁶ КЗ «ЗМНАП» ЗОР 15756/1707, Рекрут'як М. Я. Матеріали польових етнографічних досліджень, зібраних в селах Богдан, Бреболя, Видричка, Говерла, Луги, Ростоки Рахівського району в 2018. Ужгород, 2018, 36 арк.

³⁷ КЗ «ЗМНАП» ЗОР 15756/1707, Рекрут'як М. Я. Матеріали польових етнографічних досліджень, зібраних в селах Богдан, Бреболя, Видричка, Говерла, Луги, Ростоки Рахівського району в 2018. Ужгород, 2018., арк. 10

³⁸ Рекрут'як Михайло. Шлюбні відносини гуцулів села Ясіня в 1900-1919 роках // *Науковий збірник Закарпатського музею народної архітектури та побуту*, Вип. 6, 2019, сс. 320–330.

мешканцями села Кваси було укладено 2³⁹. Рухаючись на південь, бачимо наступне : з жителями Рахова⁴⁰ фіксуємо 4 шлюби, а Білина⁴¹, що належить до контактної зони між куцями українців долини річки Чорна Тиса – 3 випадки. Натомість з селом Богдан – 1, що досить дивно. Це тільки за 1900-1919. За польовими матеріалами, зібраними в 2018 році фіксуємо, що мешканців сучасних сіл Лазещина (ясинянський осередок) та Луги (богданські гуцули) підтримували зв'язки через одруження в чехословацьку добу.

Що ж було в XIX столітті ? На наш погляд основним шляхом був маршрут Ясіня – Рахів, через Кваси. Саме тому між цими двома осередками було найбільше шлюбів. З богданськими та великобичківськими гуцулами важче було комунікувати через віддаленість гірськими хребтами та існування шляху тільки у літній час, переважно з середини травня по середину жовтня, тобто в так званий полонинський сезон. Саме тому тут одружень буде значно менше. Натомість богданські гуцули найбільше одружувались з рахівськими, тому частина краєзнавців чехословацької доби навіть їх об'єднувала в єдину групу з подвійною назвою. Рахівські ж, могли тримати зв'язки з трьома іншими осередками, знаходячись на перехресті, проте найбільше, в силу розташування сіл та природних шляхів, з великобичківським осередком. До цього додаймо, що в XVIII-XIX столітті існував так званий Сигітський плай⁴² – шлях з Ясіня в Сигіт горами, через Богдан. І загалом по Рахівщині цікавим є прізвище Павлючок. Воно фіксоване вперше в межах району ще в XVIII столітті. При тому, майже водночас воно з'являється в селах Богдані і Ясіня. В Богдані в наш час є прізвища Павлючок, Павлюк, Павлик. Останнє також дало назву гірській річці, що тече з підніжжя гори Петрос – на межі між двома локальними осередками. Зустрічається воно і в селах великобичківської групи.

Щодо шлюбних відносин між закарпатськими та галицькими гуцулами то за перші два десятиліття минулого століття є дані про 5 одружень⁴³, з них 2 з Зеленого⁴⁴, 1 з Вороненки⁴⁵. Звісно ж на той час кількість поселенців зменшилась, проте до епохи дуалізму він мав би бути на високому рівні. В другій половині XIX століття в Угорщині починаються тенденції до побудови національної держави і поступово починаються асиміляційні процеси в бік основного етносу. Тоді ж, на наш погляд, кількість переселень зменшилась. Було й тут економічне підґрунтя.

Щодо долинян Закарпаття, то в селі Ясіня за період з 1900 по 1919 роки зафіксований один випадок, коли нареченим був представник Тячівщини з села Руська Мокра⁴⁶. Це поселення належить до локального осередку дубівських долинян, що входять до тересвянського ареалу. Рахівські села ймовірно не мали значної кількості одружень з долинянами, натомість великобичківські в цей період мали досить тісні відносини, що відбивається на даних матеріальної і духовної культури і неодноразово відзначалось етнологами.

Висновки. В XIX – першій половині XX століття, поряд із формування етнографічної мозаїчності Рахівщини відбувались складні асиміляційні процес, зумовлені рядом факторів. Ще в період монархії Габсбургів, з кінця XVIII- першій половині XIX століття проходив процес заселення краю німецькими, угорськими, єврейськими поселенцями на землі, котрі поступово освоювали гуцули. В той ж час з Галичини продовжується рух населення на терени Закарпаття, сприяючи росту сіл. Вже в II половині XIX – на початку минулого століття німецька громада завдяки вмілому, сприятливому з боку уряду, асиміляційному процесі ряді населених пунктів зливається з угорською, інколи ще збе-

³⁹ ДАЗО, Ф. 1606., Оп. 9. Спр. 115. Книга реєстрації актів про шлюб по смт. Ясіня, сіл Лазещина, Чорна Тиса (16.11.1900 – 28.01.1905 рр.), арк. 100; ДАЗО, Ф. 1606., Оп. 9. Спр. 117. Книга реєстрації актів про шлюб по смт. Ясіня, сіл Лазещина, Чорна Тиса (18.01.1907 – 06.02.1920 рр.), арк. 151.

⁴⁰ ДАЗО, Ф. 1606., Оп. 9. Спр. 114. Книга реєстрації актів про шлюб по смт. Ясіня, сіл Лазещина, Чорна Тиса (03.11.1895 – 11.11.1900 рр.), арк. 263; ДАЗО, Ф. 1606., Оп. 9. Спр. 115. Книга реєстрації актів про шлюб по смт. Ясіня, сіл Лазещина, Чорна Тиса (16.11.1900 – 28.01.1905 рр.), арк. 280; ДАЗО, Ф. 1606., Оп. 9. Спр. 117. Книга реєстрації актів про шлюб по смт. Ясіня, сіл Лазещина, Чорна Тиса (18.01.1907 – 06.02.1920 рр.), арк. 3, 42.

⁴¹ ДАЗО, Ф. 1606., Оп. 9. Спр. 115. Книга реєстрації актів про шлюб по смт. Ясіня, сіл Лазещина, Чорна Тиса (16.11.1900 – 28.01.1905 рр.), арк. 45, 261; ДАЗО, Ф. 1606., Оп. 9. Спр. 117. Книга реєстрації актів про шлюб по смт. Ясіня, сіл Лазещина, Чорна Тиса (18.01.1907 – 06.02.1920 рр.), арк. 109.

⁴² Записано М. Рекруткою від Ю. Марусяка, 1964 р. н., мешканця смт. Ясіня 25.08.2020.

⁴³ ДАЗО, Ф. 1606., Оп. 9. Спр. 115. Книга реєстрації актів про шлюб по смт. Ясіня, сіл Лазещина, Чорна Тиса (16.11.1900 – 28.01.1905 рр.), арк. 151, 187.

⁴⁴ ДАЗО, Ф. 1606., Оп. 9. Спр. 114. Книга реєстрації актів про шлюб по смт. Ясіня, сіл Лазещина, Чорна Тиса (03.11.1895 – 11.11.1900 рр.), арк. 295; ДАЗО, Ф. 1606., Оп. 9. Спр. 115. Книга реєстрації актів про шлюб по смт. Ясіня, сіл Лазещина, Чорна Тиса (16.11.1900 – 28.01.1905 рр.), арк. 28.

⁴⁵ ДАЗО, Ф. 1606., Оп. 9. Спр. 115. Книга реєстрації актів про шлюб по смт. Ясіня, сіл Лазещина, Чорна Тиса (16.11.1900 – 28.01.1905 рр.), арк. 79.

⁴⁶ ДАЗО, Ф. 1606., Оп. 9. Спр. 115. Книга реєстрації актів про шлюб по смт. Ясіня, сіл Лазещина, Чорна Тиса (16.11.1900 – 28.01.1905 рр.), арк. 85.

рігаючи ознаки національних традицій при діяльності культурних товариств та шкіл. Поряд з цим, в зв'язку з процесом побудови залізниці в край лине нова хвиля робітників з інших земель великої імперії, частина з яких осідає і розчиняється серед угорців та українців. Найбільшу громаду формують італійці, проте в чехословацький час вони поступово теж починають втрачати позиції. Загалом, характеризуючи період у контексті міжетнічних зв'язків можна стверджувати, що гуцули Рахівщини в XIX століття поступово асимілювали представників інших національностей, що заселяли землі поруч з ними. В той же час цей процес значно прискорився в чехословацьку добу й особливо після Другої світової війни.

Географічний аспект шлюбності в XIX – першій половині XX століття можна охарактеризувати наступним чином : ясінянські гуцули найбільше одружувались з галицькими та рахівськими, менше – з богданськими та великобичківськими; останні, ймовірно, мали між собою найменше зв'язків через шлюбність, натомість, кожен із згаданих вище осередків, найбільше мав наречених з сіл рахівської групи. Долиняни Тячівщини одружувались найбільше в селах великобичківського, менше – ясінянського осередків.

Mykhailo REKRUTYAK

Marriage Relations of Hutsuls of the Rakhiv Region of XIX - 1st Half of XX Century: the Interethnic Factor and Geographical Aspect of Marriages

Based on the ethnographic data, archival, cartographic materials and available literature the article describes the interethnic factor of the marital relations of the Hutsuls of the Rakhiv region – marriage between the Ukrainians of the region and representatives of the Hungarian, German, Italian and Jewish communities. On the example of the local center of Yasinia and on studying family corners and archival sources, the author characterizes the geographical aspect in relations with marriages in neighboring villages of Transcarpathian Hutsuls, and with the inhabitants of Galicia and the Dolinians of Tiachiv region.

Key words: *Transcarpathian Hutsuls, interethnic factor in marriage, geographical aspect of marriages, ethnic minorities, patronymias, Maramorosh Dolinians, Italians of the Rakhiv region.*

УДК 391 (075.8)(477.88) 63:33

Василь КОЦАН

Запозичання та взаємовпливи в народному одязі долинян і угорців Закарпаття в умовах етнічного порубіжжя (кінець ХІХ – перша половина ХХ ст.)

У статті на основі наявної літератури, архівних та польових етнографічних матеріалів, а також фондової збірки Закарпатського музею народної архітектури та побуту проведено аналіз складових традиційного народного жіночого та чоловічого вбрання долинян та угорців Закарпаття кінця ХІХ – першої половини ХХ ст. Автор зосереджує свою увагу на питанні українсько-угорських запозичань в народному вбранні долинян Закарпаття, наводить конкретні дані взаємовпливів різних культур, етнічних спільнот краю.

Української-угорські взаємозапозичання в жіночому народному вбранні Закарпаття проаналізовані на прикладі жіночих блуз, спідниць та фартухів, безрукавок з фабричних матерій, весільних вінків, святкових обрядових хусток. У розвитку цих складових народного вбрання долинян та угорців спостерігались постійні взаємовпливи. Одним із найбільш яскравих компонентів народного вбрання були жіночі безрукавні блузи, які як долинянки, так і угорки декорували вишивкою, виконаною технікою гладь.

Угорські запозичання в чоловічому вбранні долинян спостерігались перш за на прикладі сорочок та штанів: їх крої, деталях оздоблення. Одним із основних елементів запозичань в угорців був вишиваний фартух, який чоловіки одягали поверх штанів. Чоловічим фартухам приписували магічну функцію, вони часто виконували оберегову функцію. Взаємовпливи відбувалися і в обрядах та звичаях, пов'язаних з одягом. Долинянами Закарпаття була також запозичена типова для угорців техніка вишивки гладдю. Багатство орнаментальних мотивів та їх колористичне вирішення свідчать про винахідливість і кмітливість жінок.

***Ключові слова:** народне вбрання, угорці, долиняни, сорочка, спідниця, фартух, штани, безрукавка, головні убори.*

Постановка проблеми. Народне вбрання є ваговою частиною традиційної культури багатьох національностей, етносів. Воно виражає рівень матеріальної культури та естетичних уподобань народу, подає нам уявлення про певну людську спільноту, її фізичні дані, характер, душевні якості, темперамент, моральний ідеал. Прискіпливе дослідження оригінальних зразків народного одягу дає можливість пізнати багаті народні традиції, символи, життєві правила. Звичайно ж, одяг відображає й відповідний рівень розвитку та етнічну специфіку народу. Цьому сприяє відносна стійкість форм традиційної ноші, яка оновлюється разом із розвитком матеріальних умов життя, зберігаючи при цьому певні стереотипні риси.

Більшість території Закарпаття (9,735 км) та 200 км української етнічної території в Румунії вздовж р. Тиси від м. Сигіт до м. Тячева населена українцями-долинянами. Вони проживають на рівнині, в передгір'ї, середньогір'ї та частково високогір'ї Закарпаття від р. Шопурки на сході до державного кордону із Словаччиною на заході. Північні кордони долинян проходять водорозділом Полонинського хребта від смт. Міжгір'я до села Яворник на Великоберезнянщині. На півдні вони межують з угорцями, що населяють окраїни Закарпаття, низовини вздовж кордону з Угорщиною¹.

Виходячи з основних принципів районування та враховуючи комплекс розмежувальних рис традиційної культури, в етнографічній групі долинян виділяємо локально-територіальні групи (етнографічні райони) марамороських, боржавських, ужанських і перечинсько-березнянських долинян, які у свою чергу поділяються на ряд етнографічних окружностей. Їх етноісторичний та господар-

¹ Тиводар М.П. Етнографія Закарпаття : Історико-етнографічний нарис. Ужгород : Гражда, 2011. С. 68.

сько-культурний розвиток позначився на особливостях традиційного народного одягу місцевого населення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. При вивченні українсько-угорських взаємозв'язків та взаємовпливів в народному вбранні Закарпаття нами використано ряд публікацій історико-етнографічного та мистецтвознавчого характеру.

Одним із найдавніших джерел, де містяться відомості про одяг та вишивку угорських селян Закарпаття є стаття «Técső és kőnyéke» («Тячево та його околиці») пастора тячівської реформаторської церкви Яноша Ботізі. У ній автор описує жіночий та чоловічий угорський одяг². На початку ХХ ст. відомостей про угорське народне вбрання краю знаходимо мало. Про одяг зустрічаються тільки окремі зауваження у плані порівняльних характеристик з вбранням сусідніх етносів.

Важливим джерелом вивчення народного вбрання долинян Закарпаття є праця С. Маковського³. Спираючись на аналіз одягової вишивки, автор виділяє чотири регіони поширення народного вбрання. Третій і четвертий типи вишивок якраз співпадають з територією проживання мараморських долинян. Вишивку даного регіону Маковський називає «царством прекрасної стилізації, по-східному кольорової, що нагадує не тільки русько-фінські «перетики», але й килимові кавказькі тканини»⁴. Однак слід відмітити, що автор праці робить загальний опис одягу, більше того, підходить до нього не як етнограф, а мистецтвознавець. Його швидше цікавить художній бік вишивки на сорочках. Звертаючись до джерел досліджуваної теми, він змушений констатувати, що дане питання ще не висвітлене ні з етнографічної, ні з мистецтвознавчої позицій.

Спробу аналізу народного вбрання Закарпаття, в тому числі долинян, робить Ф. Потушняк⁵. Саме в його роботі з'являються перші згадки про елементи запозичань тих чи інших деталей народного одягу різних етнічних груп Закарпаття. Зокрема, автор вважає, що рослинний орнамент, техніка гладь («зайгля», «позайглове») є угорського походження. Потушняк у вступній частині свого дослідження пише, що люди різних локальних груп рідко зустрічались, однак запозичання та впливи на народний одяг відбувались все рівно, через що змінювались основні його риси. Такий вплив відбувався спочатку лише в деталях одягу, а пізніше стає загальним впливом на весь стрій, і поширюється на одяговий комплекс сусідніх округ⁶.

У 50-ті роки ХХ ст. над дослідженням угорської вишивки хрестиком працює Марія Сірмої Фіріш. В своїх публікаціях вона описує вишивку Затисся, де також вперше дає назву вишивці колишньої Березької жупи – «Березька вишивка». Схожі дослідження проводили Гертруд Полойтої, Іштван Дьорфі, Георгіна Лендел, Едіта Фел⁷.

Фрагментарні описи традиційного угорського костюму Закарпаття зустрічаємо в працях радянських дослідників І.Н. Гроздової⁸ та Т.Д. Філімонової⁹.

Цікавими за змістом та багатими на фотоілюстративний матеріал є дослідження 70-х років ХХ ст. про народне мистецтво угорців. Однак, і в цих роботах ми зустрічаємо лише часткові описи окремих елементів народного вбрання угорців та пов'язаних із ними обрядів. Позитивом цих видань є величезний ілюстративний матеріал¹⁰.

З досліджень другої половини ХХ ст. слід відмітити публікації О.В. Полянської¹¹. У фондах Закарпатського музею народної архітектури та побуту зберігається рукопис Олени Полянської. У ньому дослідниця детально характеризує складові як чоловічого, так і жіночого вбрання угорців краю, звертає увагу на народні назви, матеріал, способи виготовлення, функціональне призначення та роль одягу в обрядових діях.

² Batizi J. Técső és kőnyéke. *Vasárnapi ujság*. Вр.: Pallas k., 1855. P. 354.

³ Маковський С.К. Народное искусство Подкарпатской Руси. Прага : Пламя, 1925. 66 с., іл.

⁴ Там само, с. 10-12.

⁵ Potusnyak Fedor : A ruszin nepviselet // *Зоря-Найна*. Ужгород, 1943. Річник III. Ч. 1-4. S. 302-327.

⁶ Там само. С. 32.

⁷ **Коприва А.Т.** Угорська вишивка Закарпаття ХІХ – першої чверті ХХ ст. (художньо-функціональні та стилістичні особливості): автореф. дис. на здобуття наукового ступеня кандидата мистецтвознавства: спец. 17.00.06 – «Декоративне і прикладне мистецтво». Львів: Львівська національна академія мистецтв, 2005. С. 5.

⁸ Гроздова И.Н. Этническая специфика венгров Закарпатья / *Карпатский сборник : Труды междунар. комиссии по изучению народной культуры Карпат и прилегающих к ним областей*. Москва : Наука, 1972. С. 95-107.

⁹ Гроздова И.Н., Филимонова Т.Д. Венгры и немцы советского Закарпатья (по материалам полевых исследований 1968 – 1969 гг.) // *Советская этнография*. 1970. №1. С. 135-143.

¹⁰ Гинк К., Киши И-Ш. Краевое искусство Венгрии. Будапешт: Корвина, 1971. 140 с., іл.

¹¹ Полянська О.В. Особливості одягу населення Закарпаття // *Народна творчість та етнографія*. 1976. № 3. С. 23-29; Полянська Е.В. О сходстве и взаимовлиянии в одежде различных этнических групп Закарпатья / *Карпатский сборник : Труды междунар. комиссии по изучению народной культуры Карпат и прилегающих к ним областей*. Москва : Наука, 1976. С. 65-68.

Серед сучасних дослідників народного вбрання та одягової вишивки Закарпаття заслуговують на увагу роботи місцевих науковців А. Коприви¹², Р. Пилипа¹³, Г. Філіпа¹⁴, А. Іваниш¹⁵. Автори поряд із загальною характеристикою народного вбрання, частково звертали увагу й на питання взаємовпливів та взаємозв'язків в одязі різних етнічних груп краю. Ряд публікацій народному вбранню угорців та окремих локально-територіальних груп долинян Закарпаття присвятив автор даної статті¹⁶.

Метою ж даного дослідження є спроба на основі вище згаданої літературної бази, польових матеріалів та фондової збірки Закарпатського музею народної архітектури та побуту провести аналіз та осмислити питання українсько-угорських запозичань в народному вбранні долинян та угорців Закарпаття, навести конкретні дані взаємовпливів різних культур, етнічних спільнот краю.

Виклад основного матеріалу. На базі зібраного нами матеріалу, ми можемо говорити, що угорці найбільше контактували з долинянами Закарпаття, які цінували власний традиційний костюм, як зовнішній вираз своєї національної приналежності. Народний костюм свідчив про збереження національних звичаїв і характеру, не дивлячись на намагання пануючих верств Австро-Угорщини, а пізніше Угорщини позбавити українців їх національної самобутності.

Української-угорські взаємозапозичання в жіночому народному вбранні Закарпаття прослідковуємо на прикладі жіночих блуз, спідниць та фартухів, збираних у складки, безрукавок з фабричних матеріалів, весільних вінків, святкових обрядових хусток.

Основа **жіночого вбрання** долинян Закарпаття складала сорочка. Розміщення вишивки, орнаментальні мотиви та їх композиція тісно пов'язані із загальним кроєм та оздобленням сорочки. Впродовж свого розвитку вони пройшли етап поступових змін від архаїчних форм до нововведень.

На початку 40-х рр. ХХ ст. у селах довкола Ужгорода поширились жіночі блузи («візитки», «лепетянки»). «Візитки» дівчат та молодих жінок шили з чорної, темно-коричневої, а жінок старшого віку – зеленої, синьої, фіолетової атласної або шовкової матерії. Візитки мали відкидний комір, застібувались на металеві кнопки («патенти») або гудзики. До верхньої частини спинки пришивали кокетку, яку іноді морщили і разом з коміром оздоблювали чорною фабричною мережкою («чіпкою»). Передні пілки збирали у дрібні складочки, а на спинці деяких «візиток» робили дві глибокі (3-4 см) зустрічні складки («фалди»). У ряді сіл до низу «візиток» пришивали широку (15-22 см) смугу матерії («підшитку», «підрублиницю»), на якій робили дві пришивні кишені¹⁷. Подібні блузи по-

¹² Коприва А.Т. Вишивка бунди – верхнього хутряного одягу угорців Закарпаття // *Вісник Львівської національної академії мистецтв*. Ужгород : Гражда, 2006. Спецвипуск II. Ерделівські читання. С. 183–192; Коприва А.Т. Стельові особливості угорської вишивки Закарпаття (XIX – початок ХХ ст.) // *Народознавчі зошити*. 2003. № 5-6. С. 759–765; Коприва А.Т. Угорська вишивка на території Закарпаття // *Народна творчість та етнологія*. 2003. № 1-2. С. 87–90.

¹³ Пилип Р.І. Композиційні принципи побудови орнаменту одягової вишивки гуцулів Закарпаття // *Народознавчі зошити*. 2007. Вип. 3-4. С. 306-310; Пилип Р.І. Орнаментальні мотиви традиційної народної вишивки українців Закарпаття кінця ХІХ – першої половини ХХ ст. // *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія Історія*. Ужгород : Говерла, 2008. Вип. 21. С. 154-166; Пилип Р.І. Художня вишивка українців Закарпаття ХІХ – першої половини ХХ ст. (типологія за призначенням, художніми та локальними особливостями). Ужгород : Р.Повч, 2012. 468 с. : іл.

¹⁴ Філіп Г.Л. Традиційність в орнаменталізації тканин і вишивки угорців Закарпаття (на матеріалах Закарпатського краєзнавчого музею) // *Науковий збірник Закарпатського краєзнавчого музею*. Ужгород : Карпати, 2005. Вип. VII. С. 153–161.

¹⁵ Іваниш А. Іноетнічні запозичання та їх впливи на формування традиційного народного костюму Закарпаття 20-30-х рр. ХХ ст. // *Вісник Львівської національної академії мистецтв*. 2018. Вип. 35. С. 309–320; Іваниш А. Угорські та румунські впливи на формуванні народного закарпатського костюму першої половини ХХ ст. // *Вісник Львівської національної академії мистецтв*. 2017. Вип. 34. С. 108–115.

¹⁶ Коцан В. Іноетнічні запозичання та їх вплив на формування народного одягу долинян Мараморощини // *Народознавчі зошити*. 2010. Вип. 5-6. С. 739-751; Коцан В.В. Народний одяг українців пониззя р. Тереплі кінця ХІХ – першої половини ХХ ст. // *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія. Історія*. Ужгород, 2007. Вип. 19. С. 118-127; Коцан В. Традиційний народний одяг боржавських долинян Закарпаття ХІХ – першої половини ХХ ст. // *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія*. 2019. Вип. 41. С. 163-177; Коцан В. Традиційний народний одяг угорців Закарпаття середини ХІХ – першої половини ХХ ст. // *Народна творчість та етнологія*. 2020. № 5-6. С. 50-62; Коцан В. Традиційний чоловічий костюм угорського населення Закарпаття кінця ХІХ – першої половини ХХ ст. // *Міжнародний історичний журнал «Русин»*. Кишинів : «Русь», 2010. № 3. С. 126–134.

¹⁷ Фонди Комунального закладу «Закарпатський музей народної архітектури та побуту» Закарпатської обласної ради (далі – Ф КЗ «ЗМНАП» ЗОР): 2603/977. Жіноча блуза («візитка», «лепетянка»), с. Оріховиця, Ужгородський р-н. Атласна, шовкова матерія. 40-ві рр. ХХ ст.

бутували і в угорських селах Ужгородщини. До етнографічно розмежувальних рис крою можемо віднести розміри самих «візиток» та окремих їх деталей. «Візитки» ужгородських долинян довші (62-65 см) за угорські (50-54 см). Угорські блузи мали значно ширші (8-10 см) коміри, ніж на блузах Ужгорода та навколишніх сіл (3-4 см). Крім того, угорські «візитки» не оздоблювали складками та загинками¹⁸.

Поясним жіночим вбранням долинян Закарпаття у ХІХ – першій половині ХХ ст. були *спідниці, фартухи та пояси*. У різних районах у залежності від локальних відмінностей крою, матеріалу для виготовлення, способу оздоблення поясний одяг мав різні назви. Спідниці мали такі назви: «фартухи», «подолоки», «свити», «сукні», «кабати», «сукмани», а фартухи – «плати», «приплати», «катрани»; «шурци», «платяники»; пояси – «паси», «пасини», «перізки», «силянки», «окрайки», «тканки».

У долинян Мукачівщини та Ужгородщини, як і в місцевого угорського населення побутував звичай одягання двох спідниць. У другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. в ужгородських долинян побутували довгі спідниці («сукні») з домотканого лляного полотна. Кроїлись вони з двох частин: широкої та вузької. У передній частині вшивали прямокутний шматок конопляного полотна, поверх якого одягався фартух («шурц»). Верхню частину спідниць традиційно збирали у дрібні складки, поверх яких пришивали широкий пояс. Нижню частину суконь, крім передньої конопляної пілки, оздоблювали двома вузькими смужками вишивки. У побудові орнаментальної композиції переважали геометричні чи геометризовані рослинні мотиви¹⁹. У першій половині ХХ ст. в ужгородських долинян побутували спідні сукні («фодрованці») з білої фабричної матерії, поверх яких одягали сукні («кабати»). Як за кроєм, так, і за оздобленням, до ужгородських подібними є спідниці мукачівських долинян. У 20-30-х рр. ХХ ст. у околицях м. Ужгорода поясне жіноче вбрання підперезували плетеними вовняними поясами.

На початку ХХ ст. у долинян Закарпаття почали з'являтися фартухи («плати») з покупного матеріалу, вже поширеного в угорців. Шили їх із суцільного шматка матерії різних кольорів. Внутрішня площа плату заповнена різноманітними квітами («косичками»). В нижній частині плат оздоблювали загинками («гайташами»), стрічками («пантликами») та мереживом. За пояском, пришитим до верхньої частини плату можна було визначити з якого села жінка. Так, наприклад, плати з Буштина, Новобарова, Кричева мали пояски із зрізаними у формі трикутника кінцями, а плати із Бедевлі, Тересви, Дубового – пояси із прямими кінцями, до яких пришивались плетені шнурочки, що служили для зав'язування плату²⁰.

Протягом другої половини ХІХ – першої половини ХХ ст. жіночий *плечовий одяг* зазнав поступової еволюції, що супроводжувалась опануванням різних варіантів крою та оздоблення. Певну роль в цих процесах відігравали й іноетнічні взаємозв'язки. Вже на початку, а особливо в 20-х рр. ХХ ст. в угорців краю поширеними були жіночі приталені безрукавки («візитки»), пошиті з білої фабричної матерії. Етноідентифікуючою ознакою даної складової народної ноші була вишивка рослинного характеру, виконана технікою «двостороння гладь». На деяких безрукавках з сіл Вишково Хустського, Велика і Мала Добронь, Саловка, Есень Ужгородського районів доповненням до квіткової композиції були стилізовані хвилясті смуги з великих бутонів троянд, напівромашок і фіалок із стеблами та листочками²¹. У 20-40-х рр. ХХ ст. жіночі безрукавки з фабричних тканин, оздоблені вишивкою, побутували і в ряді сіл поблизу м. Ужгорода.

На початку 30-х рр. ХХ ст. жіночий плечовий безрукавний одяг долинян і угорців почали оздоблювати бісером. Найбільшого поширення він набув на Виноградівщині та Ужгородщині.

Одним із елементів взаємозв'язків в жіночому народному костюмі угорців та українців Закарпаття є вплив у святкових *вінках («партах»)*. Картонну верхню частину очіпка («корону») обтягували домотканим полотном або атласною матерією червоного кольору, вишивали стеклярусом, металевими лелітками і сухими квітами. На Берегівщині побутували очіпки, оздоблені хрестиковою вишивкою у синьо-червоній кольоровій гамі. О.В. Полянська писала, що в с. Павлово Берегівського району жінки носили очіпки, на яких зверху були нашиті в три рядки «золотих чіпків» (мережива з металевого дроту). Перший рядок оздоблення знімався після народження першої дитини, другий

¹⁸ Ф КЗ «ЗМНАП» ЗОР: 11872/73. Жіноча блуза («візитка», «лепетянка»), с. Саловка, Ужгородський р-н. Атласна, шовкова матерія. 40-ві рр. ХХ ст.

¹⁹ Ф КЗ «ЗМНАП» ЗОР: 6015/2815. Спідниця («сукня»), с. Кибляри, Ужгородський р-н. Домоткане полотно, вишивка, хрестик. Початок ХХ ст.

²⁰ Традиційний народний одяг долинян пониззя р. Терєблї ХІХ – першої половини ХХ ст. *Польові матеріали автора. Зошит № 2*. 2008-2009 рр. 28 с.; Ф КЗ «ЗМНАП» ЗОР: 11238/4360. Фартух («плат»), с. Буштина, Тячівський р-н. Фабрична матерія, стрічки. 20-30-ті рр. ХХ ст.

²¹ Ф КЗ «ЗМНАП» ЗОР: 3107/1289/47. Жіноча безрукавка («візитка»), с. Вишково, Хустський р-н. Фабрична матерія, вишивка, двостороння гладь. 30-ті рр. ХХ ст.; Коцан В. Традиційний народний одяг угорців... С. 54.

після народження другої дитини, а третій після одруження дітей. Після народження 3, 4, 5 і т.д. дитини жінки носили очіпки з однією широкою мережаною стрічкою²².

Силует цього вінка схожий на вінки українок долини р. Терєблї. Тут їх виготовляли із кори липи чи дроту, обшивали полотном і прикрашали різнокольоровим бісером, дзеркальцями, а в нижній частині вінка могли вішати один або два ряди монет («гусошів» – угорська назва). Декілька таких вінків зберігається в Закарпатському музеї народної архітектури та побуту в Ужгороді та Етнографічному музеї пониззя річки Терєблї у селищі Буштино. Подібні вінки носили дівчата починаючи з 7-8-ми років на храмові свята («отпусти»)²³.

У селах Терєблянської долини в комплект обрядового жіночого костюму (на «отпусти») входила хустка («шеринка»). Спосіб її ношення запозичено в угорських селах краю. Хустка накидувалась на плечі й перехрещувалася на грудях, зав'язувалась ззаду, рідше по бокам. На «отпуст» одягали білу фабричну сорочку та «шеринку» навхрест. У деяких селах «шеринку» перекидували через плече, а навхрест їй зав'язували стрічку («пантлик»), що застібувався на плетені «копчі». Поверх сорочки носили білий плат, оздоблений горизонтальними смугами («пантликами»). Найчастіше селяни Терєблянської долини на «отпусти» ходили в Боронявський монастир, що на Хустщині, або ж в Марія-Повчанський монастир (Угорщина)²⁴.

Чимало елементів **чоловічого вбрання** долинян Закарпаття теж розвивались під впливом угорських одягових традицій. Про красу угорського чоловічого костюму писало чимало дослідників, власне у самій Угорщині. Зокрема, етнограф, мистецтвознавець Ласло Коша у своїй роботі писав: «Народний одяг – це характер селян. Він разом із «чардашем» (народний танець – К.В.) чи ліричною піснею репрезентує матеріальну культуру угорського народу. Та найбільше (більше ніж будь-де) вражає чоловічий одяг, своєю пишністю, величністю й народною специфікою»²⁵.

Найбільший взаємозв'язок спостерігаємо у основних компонентах чоловічого вбрання: сорочках та штанах. У долинян Закарпаття побутували святкові сорочки з елементами угорських впливів: широкими рукавами з манжетами (без манжет), невеликим коміром-стійкою (пізніше відкидним), оздобленням передньої поли декоративними вертикальними складками уздовж розрізу й збиранням середини передньої поли у широкі збірки за допомогою «планочки». Подібні сорочки зустрічаємо в долині річки Терєблї (села Хустщини і Тячівщини). Шились вони в основному з трьох піл, що зшивали за допомогою ручних або машинних швів. Крій вільний. На деяких сорочках з сіл Буштино, Вонігово, Кричево, Угля, Новобарово на плечах пришивали «опліччя». Рукави довгі, широкі, морщені біля горловини та манжет. Під рукавами наявні квадратні клини («розтічки»). Іноді манжети та ошийник подібних сорочок оздоблювали вишивкою білими шовковими нитками. Основний же акцент тут звертається на оздоблення передньої поли вздовж розрізу. Окрасою даної частини сорочки є декоративні вертикальні складки («ранци» – угорська назва) й вертикальні смуги з ажурних «зубчиків», утворених шляхом загинання й вирізування полотна. В сорочках більш заможних чоловіків центральну орнаментальну композицію доповнює вишивка рослинного характеру, виконана білими, а на початку ХХ ст. – червоними та синіми нитками²⁶.

Цікавими деталями оздоблення і крою відзначились весільні сорочки марамороських долинян. Їх крій був запозичений в угорців та румун. Тут ми можемо спостерігати взаємозв'язок трьох етнічних спільнот: українців, угорців та румун. У них у всіх особливістю весільних сорочок був широкий крій рукавів – ширина дорівнювала довжині. Рукав кроїли з трьох шматків полотна (або цільнокроєний), біля плеча збирали у складки. О.В. Полянська, даючи характеристику угорського чоловічого костюму, зазначала, що рукави весільних сорочок у чоловіків дуже широкі. Вони розвіюються на вітрі, і тому ця сорочка у народі прозвана «лобогош інг», що означає розвіюватися, майоріти. Рукави цих сорочок викінчувались вирізуванням, яке обшивали білими нитками, а на початку ХХ ст. їх замінили червоними і синіми, подекуди й кольоровими. Крім вирізування, рукави цих сорочок оздоблювали орнаментальною композицією у вигляді двох смуг, що компонувались із різних мотивів: геометричні фігури, квіти, пташки²⁷. Подібні сорочки спостерігаємо й у долинян Закарпаття.

²² Там само... С. 55; Полянская Е.В. О сходстве и взаимовлиянии в одежде различных этнических групп Закарпаття / Карпатский сборник : Труды междунар. комиссии по изучению народной культуры Карпат и прилегающих к ним областей. Москва : Наука, 1976. С. 67; Хофер Т., Фел Е. Народное искусство венгров. Будапешт : Корвина, 1975. С. 34.

²³ Коцан В.В. Народний одяг українців ... С. 122.

²⁴ Коцан В. Іноетнічні запозичання ... С. 745.

²⁵ Коша Л. Чиї ви сини? Огляд угорської етнографії. Ніредьгаза, 2002. с. 139-140.

²⁶ Ф КЗ «ЗМНАП» ЗОР: 11227/4349. Чоловіча сорочка, с. Буштино, Тячівський р-н. Домоткане полотно, вишивка, низина. Початок ХХ ст.; Коцан В.В. Народний одяг українців ... С. 124.

²⁷ Коцан В. Іноетнічні запозичання ... С. 748.

У селах верхів'я річки Тересви одягали широкі штани без збірок, запозичені в угорців. Раніше знизу такі штани мали китиці, а на початку ХХ ст. лише стряпки. На штанах робили «гачник» (шнурок), який просовували між загинки («збірки»).

Ще одним елементом запозиченим від угорців жителями долин рік Терєблї та Тересви був прямокутний фартух (угорська назва – «китиць»). Він був доповненням до чоловічого одягу. Побутували фартухи буденні і недільні, які носили хлопці на свята. Мотиви вишивки на них мали локальні особливості. Серед основних: айстра, варіації на теми різних птахів, головним чином голубів. Кольорова гама – ритмічна зміна червоного і синього кольорів. На правому боці фартуха, за пояс засовували китицю із штучних квітів, наречені ще на лівому боці мали білу хустину, на якій були вишиті троянди або інші квіти. Хустка у даному випадку – це подарунок нареченої. Вся площина фартуха заповнена різнокольоровими квітами: трояндами, конваліями, тюльпанами. Серед угорців Закарпаття характерним було ставлення до кольорів. Чорний колір означає життєдайну землю, червоний – літо, радість, синій – знак туги, жалю, зелений – надії²⁸.

У давнину фартуху приписували магічну функцію – забезпечувати продовження чоловічого роду, а його переважаючий червоний колір виконував ще й еротичну функцію. Як відомо, чоловічий костюм в одязі східнослов'янських народів мав значення тільки як частина виробничого одягу. Однак виняток становили села Закарпаття, де носили широкий білий домотканий фартух, оздоблений вишивкою рослинного характеру²⁹.

З появою фабричних тканин у долинян, поширились чоловічі безрукавки («лайбики») з шовкової, оксамитової, атласної матерії. Особливо модними вони були у селах долини р. Терєблї та в селах вздовж українсько-угорського та українського-румунського кордонів. Характерною ознакою чоловічих безрукавок з сіл Ужгородського району були шість пар гудзиків та шнурочків, складених у формі завиточків («петельок»). На відміну українців, в угорців частіше зустрічались чорні безрукавки («лайбі»), які оздоблювали чорними фабричними шнурками, викладеними у вигляді петель («посомань»)³⁰.

В українців Закарпаття побутувала сукняна куртка «сірак» із коміром-стійкою, аналог угорського «сюра». Сірак носили лише чоловіки. Подібність українського сірака і угорського сюра прослідковується у способі їх ношення. Їх накидали на плечі і тому рукави не мали практичного застосування. Як сірак, так і сюр були обов'язковим компонентом святкового і обрядового одягу селян врожовж всього життя. Угорців навіть хоронили у «сюрі».

У селах Тячівського району, де поряд з українцями проживали й угорці, був розповсюджений цікавий звичай, пов'язаний з сіраком. Без сірака вважалося непристойно свататися до дівчини, оскільки за звичаєм було прийнято залишити свій сірак у хаті дівчини. Наступного дня парубок мав прийти за ним. Якщо він знаходив його на ганку, то це означало відмову дівчини та її батьків. Коли ж сірак залишався в хаті молодої, це означало, що дівчина погоджується вийти за нього заміж, а її батьки дають на це згоду. У такому випадку хлопець може засилати сватів³¹.

Угорський етнограф М. Кресс вивчала і описувала історію виникнення національного одягу угорців, багато оздобленого аплікаціями та вишивкою. Вона, зокрема, заперечує запозичення українцями в угорців виготовлення куртки (сірака). Однак автор наголошує на певні взаємовпливи в оздобленні сірака, формі орнаменту, техніці виконання³².

Найпоширенішим верхнім зимовим одягом незаможних долинян Мараморощини був «реклик» («уйош»), на якому прослідковуються елементи угорської «шуби». Їх виготовляли з чорного або сірого сукна. Угорці оздоблювали червоним вельветом, а українці – чорним або зеленим грубим полотном. Застібувався реклик на гудзики («гомби»).

Висновки. Висвітлений нами польовий матеріал і літературні джерела дають можливість проаналізувати закономірності побутування, межі поширення взаємовпливів у крої, способі виготовлення, елементах оздоблення одягу двох етнічних спільнот краю – українців та угорців. В умовах Закарпаття, де люди різних національностей віками спілкувались як у праці, так і в дозвіллі, взаємовплив культури, народного мистецтва цих національностей спостерігається в різних аспектах. Таке багатоетнічне спілкування, звичайно, не могло не відбитись і на такому виді народної творчості як одяг, в його загальному силуеті, колориті, способі оздоблення, орнаментиці, окремих художніх елементах.

²⁸ Краевое искусство Венгрии. Будапешт, 1971. С. 78.

²⁹ Маслова Г.С. Народная одежда русских, украинцев, белорусов в XIX – начале XX вв. // *Восточнославянский этнографический сборник*. М., 1956. С. 594.

³⁰ Ф КЗ «ЗМНАП» ЗОР: 14651/433. Чоловіча безрукавка («лайбі») с. Есень, Ужгородський р-н. Фабрична матерія. 30-40-ві рр. ХХ ст.

³¹ Коприва А.Т. Угорська вишивка ... С. 88.

³² Кресс М. Угорський народний костюм – накидка «цифрасюр» // *Etnographia*. 1949. LX. 1-4 szöm. С. 107.

Найпомітніші впливи різних етнічних художніх елементів одягу позначились в прикордонних смугах. До угорських запозичань насамперед відносимо, елементи оздоблення чоловічого вбрання. Перш за все це стосується основних компонентів чоловічого строю – сорочок та штанів. Сорочки угорців з широкими довгими рукавами без манжет, оздоблені вирізуванням і вишивкою білими нитками спостерігаємо й серед українців долини рік Тереблї й Тересви. Одним із основних елементів запозичань в угорців був вишиваний фартух, який чоловіки одягали поверх штанів. Взаємовпливи відбувалися і в обрядах та звичаях, пов'язаних з одягом. Українцями Мараморощини була також запозичена типова для угорців техніка вишивки гладдю. Багатство орнаментальних мотивів та їх колористичне вирішення свідчать про винахідливість і кмітливість жінок.

Нарешті, хотілося би відмітити, що елементи взаємовпливів народного одягу різних етнічних груп краю посилювались ближче до середини ХХ ст. Стирання граней між прошарками суспільства, розвиток народного мистецтва сприяли розвитку загальних рис культури, моралі, побуту різних національностей, подальшому зміцненню довіри, дружби між ними.

Vasyl Kotsan

Borrowings and Interactions in Folk Clothing of Dolynians and Hungarians in Transcarpathia on the Ethnic Border (The End of XIX – the First Half of XX Century)

On the basis of available literature, archival and field ethnographic data, as well as the stock collection of the Transcarpathian Museum of Folk Architecture and Life, the article analyses the traditional women's and men's folk clothing of Transcarpathian Dolynians and Hungarians in the late XIX – the first half of the XX century. The author focuses on the issue of Ukrainian-Hungarian borrowings in the folk costumes of the Dolynians of Transcarpathia, provides specific data on the interaction of different cultures and ethnic communities of the region.

Ukrainian-Hungarian mutual borrowings in women's folk costumes of Transcarpathia are analyzed on the example of women's blouses, skirts and aprons, sleeveless jackets made of factory fabrics, wedding wreaths, festive scarves. There were constant mutual influences in the development of these components of the folk costumes of the Dolynians and Hungarians. One of the brightest components of folk costumes were women's sleeveless blouses, which were decorated by both Dolynian and Hungarian women with embroidery made by the satin stitch technique.

Hungarian borrowings in men's clothing from the Dolynians were observed primarily on the example of shirts and pants: their cut, details of decoration. One of the main elements of borrowing from the Hungarians was an embroidered apron, which men wore over their pants. Men's aprons were attributed a magical function, they often performed a protective function. Interactions also took place in the rites and customs associated with clothing. The people of Transcarpathia also borrowed the technique of embroidery typical for Hungarians. The richness of ornamental motifs and their color scheme testify to the ingenuity of women.

Key words: folk costume, Hungarians, Dolynians, shirt, skirt, apron, trousers, sleeveless jacket, hats.

УДК398.8:784.66)(=162.1):81'255.4(=161.2):(008:323.11)(477.83-25)»19/20»

Оксана Кузьменко, Ольга Харчишин

Львівська ідентичність крізь призму польсько-українських народнопісенних стилізацій («життя» пісні «Tylko we Lwowie» / «Тільки ві Львові»)

Львівська ідентичність («львівськість») базується на історичній багатокультурності міста, яка передбачає плюралізм етнічних, соціальних, мистецьких складових культури, їхнє близькосусідське співіснування та пограничність форм вияву. Найвиразніше львівська ідентичність виявляється у формах українсько-польського культурного сусідкування, які витворилися в єдиному урбаністичному просторі, але українці чи поляки трактують їх переважно в межах своїх національних парадигм. У статті простежено українсько-польські взаємини в трактуванні «львівськості» на прикладі функціонування колись і тепер популярної пісні «Tylko we Lwowie» з кінофільму «Włóczęgi» (1939) та її українських версій. Виявлено спільні риси, які вклали(-ють) поляки й українці в розуміння львівської ідентичності: визнання унікальності Львова та сповідування місцевого патріотизму. Водночас у поляків «львівськість» утотожнюється із «польськістю», часто у виявах ностальгії за втраченим містом. Пісню здебільшого виконують із літературним першотекстом, вона сприймається як сакральний твір – данина пам'яті про польський Львів. Для українців пісня «Тільки ві Львові» виражає ідею багатокультурності міста, його відкритості для гостей, а також замилювання стилем ретро. Побутування багатьох українських варіантів, що є вільними перекладами польського першотексту, з актуалізацією змісту та музичної стилістики свідчить про активний процес фольклоризації та стилізації цього довоєнного хіта в наш час.

Ключові слова: львівська ідентичність, львівськість, українці, поляки, текст, переклад, стилізація.

«Ідентичність» як концепт має низку конфігурацій, які визначають різні рівні цього багатозначного і у значній мірі розмитого терміна, що охоплює поняттєві площини від індивідуальної самості до колективної ідентичності. Виходячи з концепції Поля Рікера, ідентичність – це пізнання людини самої себе, усвідомлення як істоти та особи¹. Ідентичність необхідна для віднайдення себе та означення людини в координатах «свій» – «чужий», «ми» – «вони». Визначення ідентичностей відбувається через різні мистецькі вияви, зокрема через фольклор та масову культуру. Опозиція «свій – чужий» не є одноплосинною, оскільки містить третю компоненту – «інший», яка допомагає побачити етнічну складову в собі (автостереотип), у чужому (етностереотипи), а головно в плинному та змінному «своєму», що рефлектує, як правило, на пограниччі культур. Полілог етносів на фоні спільного проживання є умовою виникнення фольклорної тріади «свій – інакший – чужий»². Погранична ідентичність неминуче корелює з національними ідентичностями. Англійський дослідник Ентоні Д. Сміт одним із головних чинників у формуванні культурних підвалин нації вказав «територіалізацію». Провідною ознакою цього явища є «зміцнення колективних спогадів і любові до конкретних історичних територій із визначеними кордонами»³.

¹ Рікер Поль. Сам як інший / пер. з фр. В. Андрушко, О.Сирцова. Київ: Дух і Літера, 2000, с.140-141.

² Грищенко Ірина. Проблема Інакшості у сучасному фольклорі. III. Internationale virtuelle Konferenzder Ukrainistik "Dialogder Sprachen – Dialogder Kulturen". Die Ukraine aus globaler Sicht" Reihe: Internationa levirtuelle Konferenzder Ukrainistik. Band 2012 / Herausgegeben von Olena Novikova, Ulrich Schweier, Peter Hilkes. München Berlin, 2013, p. 594-599.

³ Ентоні Д. Сміт. Культурні основи націй. Ієрархія, заповіт і республіка. Київ: Темпора, 2010. С. 69.

Львів – це історична територія із зрозумілими кордонами. Водночас він є центром символічного простору, на який накладає свою соціокультурну специфіку, що породжує означення «львівський». Відтак існують взаємозалежні поняття «ідентичність Львова» і «львівська ідентичність». Львів є топом кількох національних та соціогуманітарних дискурсів, які сформувалися у полікультурній Галичині, де у міжвоєнний період найчисельнішими були групи поляків та євреїв⁴. Але найбільш контактними були два світи – український і польський, багатівікове сусідство яких досягнуло свого апогею на початку ХХ століття. Породженням Польсько-української війни 1918–1919 рр. стала воєнна пісенність та оповідна творчість українців та поляків. В обох народів Львів презентований в образі міста-столиці і твердині⁵, причому і в українських стрілецьких, і в польських легіоністських піснях знаходимо низку типологічних рис⁶. Водночас Львів постає позаісторичним чуттєво-ідеалістичним образом міста щасливих людей. Мешканці Львова незалежно від етнічної приналежності користувались спільним культурним простором, перетинаючись на вулицях, торговицях, у кав'ярнях, кінотеатрах, парках тощо. У межах цього спільного простору творилися свої субкультури, а відтак – специфічна львівська говірка («балак»). Вона стала маркером для позначення «свого» і відокремлення «чужого». Властиво львівська говірка – це соціолект⁷, який дозволяє не тільки самовиразитися, але й зберегти «львівськість». Водночас для «інших» вона локальна особливість, а також і предмет насмішки, засіб для створення комічного.

Витвором місцевих субкультур є й львівські вуличні пісні – «piosenki». У сучасних медіа їх називають «батарські пісні». Саме ці твори із вкрапленнями львівської говірки та зі своєрідним гумором теж стали невід'ємною частиною культурного образу довоєнного Львова та знаками, що маркують львівську ідентичність⁸. У запропонованій статті ставимо за мету простежити, як українці і поляки інтерпретують ці знаки в наш час, які сенси вкладають у розуміння «львівської ідентичності». Це спробуємо з'ясувати на прикладі сучасного функціонування пісні «Tyłko we Lwowie» / «Тільки ві Львові». У статті послуговуємося терміном «народнопісенні стилізації», у який вкладаємо зміст пограничності фольклору і професійного мистецтва, бо процес творення власне львівських пісень – це постійні перетікання з усної творчості вулиці у сценічно-аматорську та професійно-мистецьку. Ширше проблема українсько-польських стилізацій у сучасних етнокультурах українців та поляків вже була предметом дослідження однієї з авторок цієї статті⁹.

Львівські батарські пісні походять зі середовища дрібних злочинців, волоцюг, які гуртувались на околицях міста. Це була своєрідна форма самоідентифікації у межах *батарської субкультури* та вияв міфу львівського батяра. Такий міф витворився великою мірою завдяки літературній традиції¹⁰. Згадані пісні відзначались фривольністю та бравурністю у світосприйнятті, своєрідним гумором, сороміцькими та нецензурними лексичними вкрапленнями тощо. Через контакти львівських правопорушників із представниками інших субкультур (як-от молодіжні парубочі громади передмість), така форма спілкування та творчості набула поширення, проникнула у військові, студентські кола, у міщанське середовище. Попри те визначальну роль у становленні та популяризації львівської вуличної пісні як культурного явища і ширше – міфологізації образу вуличника-батяра – відіграли польські митці¹¹.

Перед Першою світовою війною стихія львівських передмість із своїми колоритними типажами отримала гумористичне висвітлення на сторінках багатьох польських видань. Один за одним з'яв-

⁴ Чорній Петро. Етнічні групи Галичини міжвоєнного періоду: міжетнічне (спів)життя та соціокультурні трансформації. Львів: Інститут народознавства НАН України, 2018, с. 65.

⁵ Кузьменко Оксана. Конфлікт ідей у фольклорі періоду УНР та ЗУНР (джерела, жанри, образи, постаті) // *Народознавчі зошити*, 2020, № 3 (153), с. 536.

⁶ Кузьменко Оксана. Різні тексти, спільні мелодії: пісні польських легіоністів та українських січових стрільців. Culture.pl. URL : <https://culture.pl/ru/article/rizni-teksti-spilni-melodii-pisni-polskikh-legionistiv-ta-ukrainskikh-sichovikh-strilciv>

⁷ Підкуймуха Людмила. Батарський жаргон як специфічний соціолект Львова / *Historians*. 16.04.2016. URL : <http://www.historians.in.ua/index.php/en/ukrayinska-mova/1873-liudmyla-pidkuimukha-batiarskyi-zharhon-iak-spetsyfichnyi-sotsiolekt-lvova>

⁸ Харчишин Ольга. Український пісенний фольклор в етнокультурі Львова: трансформаційні процеси, міжкультурні пограниччя. Львів, 2011, с. 217-233; Харчишин Ольга. Львівська вулична («батарська») пісня як феномен міжкультурних пограниччя // *Фронтир в етнокультурному контексті. Одеські етнографічні читання: Збірка наук. праць*, Одеса, 2019, с. 141-151.

⁹ Харчишин Ольга. Сучасні українсько-польські народнопісенні стилізації як форми етнокультурного сусідства та спільного культуротворення // *Народознавчі зошити*, 2020, 3 (153), с. 605-613.

¹⁰ Голик Роман. Між різними етнічними світами?: міський фольклор Львова, аргументи та міф батяра у 20-30-х рр. ХХ ст. // *Народознавчі зошити*, 2015, № 4 (124), с. 767-776.

¹¹ Голик Роман. «Місто Лева» і «серце батяра»: образ міста й щоденне життя львів'ян між двома світовими війнами // *Історія Львова: у трьох томах*, т. 3, Львів, 2007, с. 152-153.

лялися друковані видання жартівливих вуличних оповідок та пісеньок¹². Там образ бешкетника-батьра з його авантюризмом, зневагою до законів, гультьяйством, дотепністю набував ідеалізованих виявів. А з часу листопадових боїв 1918 р. за Львів польські письменники додали до образу львівських вуличників ще й рис локального, тобто польського, патріотизму, зображуючи їх сміливцями та відчайдухами в захисті Львова від Українських січових стрільців. Це спричинило до неточного уявлення про суто польське обличчя львівських батьрів. Насправді вуличні субкультури Львова базувалися на суміші етнічних впливів, їхня говірка рясніла різномовними поєднаннями, а захоплення піснями, на думку дослідників¹³, походить від впливу українського сільського довкілля. Справедливості заради підмітимо, що українські письменники теж не оминали увагою життя львівської вулиці та її героїв¹⁴. Згодом, львівське студентство та школярство захоплювалось цими зідеалізованими героями та масово наслідувало їх поведінку та мовлення.

Увесь цей процес літературно-фольклорної взаємодії у творенні образу львівського вуличного героя, зокрема його пісенного репертуару, відбувався паралельно із модними музично-театральними віяннями перших десятиліть ХХ ст., передусім із популярністю жанрів реву та кабаре, у стилістику яких дуже добре вписувались демократизм, фривольність, гумористичність змісту та розважальність форми львівських вуличних пісень. Таким чином, їх почали стилістично прилаштовувати до репертуару цих музично-театральних дійств, які відбувалися на дрібних сценках вулиць, кав'ярень та кнайп. Відтак вуличні та кабаретові пісні набули спільних рис, репертуарних взаємоперетікань, здобули популярність у широкій публіці. Головними їх спільними рисами стали поетичний образ Львова чи його знакових місць та наявність львівського колориту в поезиці (лексичні вкраплення тощо).

У другій половині ХХ ст., коли на зміну багатокультурності Львів отримав радянське обличчя, довоєнні вуличні пісні набули особливої цінності. Для виселених до Польщі львівських поляків вони стали «паспортом» львівської ідентичності з ностальгійним та патріотичним змістом, для корінних українців-львів'ян на тлі засилля приїжджих людей – стали маркером «свого» середовища, а для новоприбулого до Львова населення – локальною екзотикою, виявом міської багатокультурності, протестом проти стандартизованої радянської псевдокультури.

У наш час, коли Львів знову більше відкритий для туристів, пісні з львівським колоритом набули популярності і далеко за межами цього міста. Однією з візитівок Львова була у ХХ ст. і залишається дотепер пісня «Тулко уу Lwowie!» / «Тільки ві Львові», що побутує в польському вияві та українських перекладах та переспівах. Мегапопулярність цієї пісні пов'язана із залученням її до кіноматографу – однієї з найвиграшніших на той час форм стилізації та популяризації пісень.

«Тулко уу Lwowie!» – польський інваріант та польсько-українські стилізації, переспіви, алюзії

Ця пісня була написана спеціально до польського кінофільму «Włóczęgi» (Волоцюги) (1939)¹⁵, знятого у Львові. Головні персонажі цього фільму – це львівські батьри і вуличні музиканти Щепко (актор Казімеж Вайда) і Тонько (Генрик Фогельфенгер), які стали опікунами осиротілої 17-літньої сусідки Крисі, відтак проявили себе чуйними та благородними людьми. Саме ці герої виконують польську пісню «Lwów jest jeden na świecie» («Львів є один на світі»), що більше відома, як «Тулко уу Lwowie!»¹⁶ («Тільки у Львові!»). Треба зауважити, що фільм мав величезний успіх великою мірою завдяки відомим акторам, які з тими самими сценічними іменами «Щепко» і «Тонько» виступали на польському радіо Львова в передачі-кабаре «Wesoła Lwowska Fala» («Весела львівська хвиля»). Там вони виконували жартівливі діалоги львівським «балаком» від імені двох батьрів. На думку Романа Голика, яку й ми поділяємо, передусім саме ця передача спричинилась до формування міфу львівського батьра з почуттями загальноміського та локального патріотизму («Тонько» представник Личаківського передмістя, тоді як «Щепко» – Городецького передмістя) у контексті ширшого стереотипу про утопічний Львів – «співуче місто завжди усміхнених людей, між якими неіснує соціального поділу»¹⁷. Цей міф ліг в основу трьох польських комедійних фільмів, у яких в головних ролях знялися згадані львівські батьри Щепко і Тонько: «Буде краще» (1936), «Волоцюги» (1938), «Серце батьра» (1939). Популяризація міфу про утопічний Львів була покликана допомагати людям зберігати оптимізм у тривожних передчуттях війни.

¹² Krajewski A. Lwowskie przedmieścia: obrazki i szkice z przedpółwieku. Lwów, 1909; Śpiewające przedmieście: piosenki, wiersze, melodie. Oprac. S. Wędrawny. Lwów, 1911 та ін.

¹³ Habela Jerzy, Kurzowa Zofia. Lwowskie piosenki uliczne, kabaretowe i okolicznościowe 1939 r. Kraków, 1989, s. 282.

¹⁴ Нижанківський Богдан. Вулиця: оповідання. Передмова Л. Нигрицького. Львів, 1936; Керницький Іван. Герой передмістя. Нью-Йорк, 1958 та ін.

¹⁵ Włóczęgi – film z 1939. URL : https://www.youtube.com/watch?v=D_YGNwDSy-M

¹⁶ Habela Jerzy, Kurzowa Zofia. Lwowskie piosenki ... s. 263-264.

¹⁷ Голик Роман. «Місто Лева»... с. 162.

Пісня «Tylko wy Lwowie!» найкраще розкрила цей міф утопічного Львова та стала найбільш популярною. Її написали відомі польські автори єврейського походження композитор Генрік Варс та поет Емануель Шлехтер. Останній був уродженцем Львова, тонко відчував дух і характер цього міста, написав, зокрема, тексти й до інших відомих львівських пісень («Serce batiara» та ін.). Натомість Генрік Варс, уродженець Варшави, був блискуче обізнаний із світовими музичними тенденціями, у 1920-х рр. він став одним із найпопулярніших творців у жанрах легкої музики (кабаре, реву), та, як його називали, – королем польського джазу. У 1939 р. Генрік Варс опинився у Львові, де організував оркестр «Tea-djaz», задавши тренди на нові танцювальні пісні (як-от його авторства «Umówiłem się z nią o dziewiątej» («Домовився з нею на дев'яту»)). Таким чином, пісня «Tylko wy Lwowie!» була написана двома високими професіоналами, відтак вдало стилізована під вуличну пісню Львова, відповідала тогочасним суспільним запитам на життєствердну та легку музику.

Основна ідея пісні – це любов та прив'язаність до свого міста, яке «є найкращим у світі». Ось текст (фрагмент) оригіналу:

*Niech inni se jadą gdzie mogą gdzie chcą
Do Wiednia Paryża Londynu
A ja się ze Lwowa nieruszę za próg
Ta mamciu ta skarz mnie Bóg
Bog dzie jeszcze ludziom tak dobrze jak tu?
Tylko we Lwowie!
Gdzie śpiewemcię tulą I budzą ze snu?
Tylko we Lwowie!
I bogacz, i dziad tu są za pan brat
I każdy ma uśmiech na twarzy..
A panny toma słodziutkie ten gród,
Jak sok, czekolada i miód...¹⁸*

Наведемо власний близький переклад:
*Нехай інші собі їдуть, де можуть, де хочуть,
До Відня, Парижа, Лондона.
А я зі Львова не рушу за поріг,
Нехай, мамцю, скарає мене Бог!
Бо де ще є люди такі добрі, як тут?
Тільки у Львові!
Де пісні будять мене і вкладають до сну?
Тільки у Львові.
Багач і бідняк тут є за пана брата
І кожен має усмішку на обличчі,
А дівчата тут солодкі,
Як сік, шоколад і мед...*

Із перших слів спостерігаємо апелювання до концепту «інші» на протигагу «мені», правдивому львів'янину, – рису пограничної ідентичності. Картини ідилії та спокою, де багач і бідняк у добрих стосунках, із усмішкою на обличчі, в умовах передвоєнних страхів мали навіяти безтурботний та обнадійливий настрій, а ствердження «найкращості» Львова мали підняти рівень патріотизму.

Пісня стрімко набула популярності в широких колах публіки, стала всесвітньо відомим хітом. Передусім її залучили до свого репертуару відомі польські співаки, зокрема Мечислав Фог¹⁹, Альберт Гарріс та інші, твори яких виходили та масово тиражувались на платівках, звучали по радіо. Цю пісню підхопили музиканти-«ревелерси», виконуючи її в кав'ярнях, фойє кінотеатрів, на театральних сценках, танцмайданчиках. Зрештою, вона увійшла в уста народу, тобто фольклоризувалась.

За радянських часів пісня «Tylko wy Lwowie!», здається, ніде на широкий загаль не звучала. Лише наприкінці 1980-х рр. львівський поет Богдан Стельмах зробив український переспів «Най єнчі шукают на вербах грушок» і його виконали Віктор Морозов та батяр-бенд «Галичина». Це був час, коли у Львові розпочалось українське національне відродження, зокрема зростає увага до розмаїтих виявів дорадянської творчості, зокрема до міського фольклору. Після десятиліть засилля стандартизованої псевдонародної творчості, пропагованої радянською тоталітарною системою, для українців важливим було відродити плюралістичні форми в мистецтві. Віктор Морозов став художнім керів-

¹⁸ Tylko wy Lwowie! URL : https://www.tekstowo.pl/drukuj,biesiadne,tylko_we_lwowie.html

¹⁹ Tylko wy Lwowie! Mieczysław Fogg. Przeboje do Tanca. URL : https://www.youtube.com/watch?v=5bJk_JLdiOI

ником театру-кабаре «Не журись», на сцені якого й зазвучала ця пісня. Як і в прототипі, так і в переспіві незмінними є мотиви «Я зі Львова – ні на крок», «Якби я ще раз уродитися міг, то тільки у Львові». Та час уніс свої змістові корективи. Якщо рядки першотексту навіювали ідилічні настрої соціальної рівності та комфортності у Львові, то в умовах пострадянської економічної скрути із хвилею міграції українців за кордон зазвучали застережливі й підбадьорливі слова:

*Ховаймо на спід тягар наших бід,
І в Штати нема чо тікати.
Та ж пиво у нас холодне, як лід,
Дівчата – солодкі, як мід...²⁰*

Після падіння комуністичного правління в Польщі там теж зростає увага до власної національної спадщини. Особливо щемливо поляки ставляться до культури, пов'язаної з довоєнним Львовом, який для багатьох із них був і залишився рідним містом. Пісня «Tylko wy Lwowie!» звучить у виконанні симфонічних оркестрів, музикантів різного рівня. Вона починає асоціюватися в поляків з їхніми втраченими «східними кресами», навіюючи ностальгію, а іноді й ревізійні настрої повернення «польського Львова». Про те, що для поляків ця пісня переплелася із «кресовою» ідеологією, свідчать приклади, представлені в мережі «YouTube» із різних фестивалів, товариських зустрічей тощо. Є відеозапис навіть із похоронів, де цю пісню виконують як гімн чи як реквієм «на останню волю небіжчика»²¹, щоб у такий спосіб виявити свою «львівську ідентичність», свій польський «кресовий» патріотизм. Так, в останні десятиліття у Кракові відбувається національний фестиваль «Львівської пісні і львівського балаку», на якому пісня «Tylko wy Lwowie!» є своєрідним гімном. Так само ця пісня сприймається як гімн на «Фестивалі кресової культури» в Мронгово. Під час таких музичних заходів публіка запотребує й нових польських пісень про Львів.

Чудовим містком між минулим і сучасним є алузія на пісню «Tylko wy Lwowie!» у реп-виконанні Пшемислава Маєвського з ностальгійним кліпом про Львів як місто предків поляків, де все дихає польською історією та «крає серце»²². Апелювання до першоджерела виявляється лише як музична заставка на початку та в кінці пісні (герой кліпу в кав'ярні споглядає старий фільм, де звучить знайома мелодія, відтак це наштовхує його на важливі думки...). Проте слухач відчуває постійну кореляцію двох різних за жанрами текстів, які об'єднує ідея польської ностальгії за Львовом. Схожою за ідейним звучанням є пісня Романа Колаковського «A Lwów to dla mnie zagranica» тощо. Простежується й сучасна тенденція виконання пісні «Tylko wy Lwowie!» туристами з Польщі під час їхніх мандрівок Львовом.

Тим часом український переспів у перекладі Богдана Стельмаха набув поширення у виконанні відомих львівських гуртів, як-от: «Львівське ретро», «Львівські музики», «Стожари» тощо, а також багатьох аматорських колективів та учасників самодіяльності. Водночас пісня зазнала варіантних виявів у творчості різних музикантів та простих львів'ян. Так понадстолітній вуличний музикант Теодор Фурта створив власний варіант відомого хіта «Якби я сі ще раз вродити мав», в якому умістив особисті переживання батька через те, що його син емігрував за кордон із закликком повертатись до рідного Львова: «Ідь, сину, ді Львова і ту будеш жив, нема як Львів». Також автор додав реалістичних штрихів пострадянського часу, зазначаючи, що у Львові повно «циган, жидів, шахраїв», «він звідси не піде, хоч би-с го забив, нема як Львів», що однак не позбавляє міста свого шарму²³. Вишуканий осучаснений переспів «Милуючись містом, де кожен твій друг», що у стилі блюз (із підназвою «нове бачення старого хіта») виконав молодий музикант Юрій Гнатковський²⁴. «Хай інший десь їде, де хоче, де зна» – авторський варіант львівського виконавця Назара Савка; «На світі є Відень, Гонконг і Нью-Йорк» – переспів Софії Федини²⁵ тощо. До традиційного образу Львова як міста щасливих усміхених людей та усталеної канви твору українські виконавці додають сучасних елементів, зокрема згадують розкручені львівські бренди «каву» та «пиво» («тут кава з кав'ярні шле нам аромат»²⁶; «де запахом кави наповнений світ», «де пива тобі більше гальби наллють»²⁷), а також згадують про прогулянки, «сивий брук», «приємні куточки» та все те, що має приваблювати туристів. Наявність розмаїття актуалізованих стилізацій-перекладів засвідчує, що сучасні українські виконавці вкладають у текст оновлені смисли відповідно до змін львівських реалій та до власних трактувань цих реалій.

²⁰ Тільки ві Львові. URL : <https://nashe.com.ua/song/252>

²¹ Tylko wy Lwowie. URL : [https://www.youtube.com/watch?v=KyepW0F-ENc.01.2021 p.\)](https://www.youtube.com/watch?v=KyepW0F-ENc.01.2021 p.))

²² Przemysław Majewski. Tylko wy Lwowie. URL : <https://www.youtube.com/watch?v=397XU4jEJ4E>

²³ Пісні з голосу столітнього львів'янина Теодора Фурти. Упоряд. О. Харчишин. Львів, 2010, с. 149.

²⁴ Гнатковський Юрій. Тільки у Львові. URL : <https://www.youtube.com/watch?v=KBm3GDgPUyA>

²⁵ Тільки у Львові. URL : <https://www.youtube.com/watch?v=1fXdKUxHYa8&t=18s>

²⁶ Там само.

²⁷ Гнатковський Юрій. Тільки у Львові ...

Цікаво, що пісня «Тільки Львові» звучить першою в альбомі «Батярські пісні» з репертуару українського камерного оркестру «Київська камерата»²⁸. Це засвідчує увагу сучасних українських музикантів і з-поза меж Львова до стилю львівського ретро.

Нарешті, вершиною сучасного життя пісні українською мовою став саундтрек «Тільки Львові» у виконанні гурту «Брати Гадюкіни» до українського фільму режисера Олександра Березаня «Шляхетні волоцюги» (2018). Музиканти презентували твір як «найвідомішу пісню про Львів», «народний гімн міста Лева». І сам фільм, і його музика є алюзією на фільм 1939 р. «Волоцюги» із українізованим баченням цікавої для українців теми багатокультурного Львова. Пісня звучить із знаним текстом Богдана Стельмаха, її локальний колорит підсилено, зокрема, ретро-антуражем, стилізованим під вигляд львівських вулиць кінця 1930-х років.

Досліджувана пісня представлена в ютубі у багатьох польських та українських караоке-версіях, оскільки є запит на її сучасне виконання. Також вона набула й інших перекладів. Так, її російськомовну джаз-версію вперше озвучив Євгеніуш Бодо у 1941 році²⁹. Пісня починалась «Во Львові ремонт капитальный идет» з натяком на те, щоз приходом радянської влади місто зазнає докорінних змін. Німецько-українсько-англійську версію у стилі рок-н-ролу запропонував сучасний український гурт «Колорадос»³⁰.

Отже, стилізована під львівський фольклор пісня «Тylko w Lwowie!» і для поляків, і для українців є яскравим знаком львівськості, де герой «я, правдивий львів'янин» висловлює свою емоційну відданість цьому місту на протигагу «іншим», які можуть це місто легко покинути. Але в цю «львівську ідентичність» вкладається різний зміст. Для поляків, які все ж змушені були полишити Львів із приходом радянської влади, ця пісня є не лише виявом туги, ностальгії за давно минулими днями, коли Львів був польським містом, а й втіленням локального та національного патріотизму, історичної пам'яті, яка «крає серце», навіть формою консолідації довкола «кресової» ідеології. Для українців, корінних львів'ян, ця пісня є спогадом, часто вже оповитим легендами, про ідеальний дорадянський Львів, який відзначався багатокультурністю та мистецьким плюралізмом, рисами європейськості. Водночас львів'яни актуалізують твір новими смислами про міграцію співвітчизників за кордон, а також гордощами гостинних господарів за своє рідне місто. Українці з-поза меж Львова сприймають цю пісню передусім як музично-туристичну візитівку привабливого та комфортного для гостей міста. Ось таке розмаїття смислів однієї пісні у пограничному міжетнічному просторі.

Kuzmenko Oksana, Kharchyshyn Olha

Lviv Identity through the Prism of Polish-Ukrainian Folksong Stylizations (The “Life” of the Song “Tylko we Lwowie” / “Only in Lviv”)

Lviv identity (“Lvivness”) is based on the historical multiculturalism of the city, which implies pluralism of ethnic, social, artistic components of culture, their close coexistence, and borderline forms of expression. Lviv’s identity is the most pronounced in the states of Ukrainian-Polish cultural coexistence that have developed in a single urban space, but Ukrainians and Poles interpret them mainly within their national paradigms. The article traces the Ukrainian-Polish relations in the interpretation of “Lvivness” on the example of functioning of the song, popular in the past and nowadays, “Tylko we Lwowie” from the film “Włóczęgi” (1939) and its Ukrainian versions. The common features that the Poles and Ukrainians entrenched in the understanding of Lviv’s identity were revealed: the cognition of Lviv’s uniqueness and following the local patriotism. At the same time, for the Poles, “Lvivness” is identified with “Polishness”, often in nostalgia for the lost city. The song is mostly performed with an original literary text, and it is perceived as a sacred work – a tribute to the memory of the Polish Lviv. For the Ukrainians, the song “Tylko we Lwowie” expresses the idea of the city’s multiculturalism, its openness to guests, as well as admiration for the retrostyle. The existence of many Ukrainian versions, which are free translations of the Polish first text, with the actualization of the content and musical style testifies the active process of folklorization and stylization of this pre-war hit in our time.

Keywords: Lviv identity, “Lvivness”, Ukrainians, Poles, text, translation, stylization.

²⁸ Шевченко Юрій. Батярські пісні. № 1. Тільки ві Львові. URL : <https://www.youtube.com/watch?v=v02sFhmBn1U>

²⁹ Ждем вас во Львові (прощальная песенка). URL : <https://www.youtube.com/watch?v=GxVT7BAbcK4>

³⁰ Los Colorados. Тільки ві Львові (Only on Lemberg). URL : <https://www.youtube.com/watch?v=hLLkiJ6cdCg>

УДК 398.41(477.87):2-167.6

Василь КОРОЛЬ

Демонологічні вірування українсько-румунського пограниччя (за польовими матеріалами Закарпатської області України та Марамурешського повіту Румунії)

У статті на основі значної кількості авторських польових матеріалів, архівних та літературних джерел розглядаються демонологічні вірування українсько-румунського пограниччя. Досліджено сучасний стан збереження та побутування традиційних демонологічних вірувань та пов'язаних з ними магичних дій. Акцентовано увагу на ряді схожих рис між гуцульською "лісною" та румунською "fată răduri", розглянуто та проаналізовано їх ключові вміння. За своїми функціями, особливостями, що пов'язані з її природними локусами та зовнішнім виглядом, fată răduri дуже близька до гуцульської лісної.

Вказано на відчутний східно-романський вплив на міфологічну термінологію українців, які проживають на території Румунії (Марамурешський повіт): striga (відьма), kotonca (демон який регламентує поведінку у вечірній час), strigoiu (в ряді випадків цей демонізм прямо вказує на мотив вампіризму).

Перекази, виявлені на українсько-румунському пограниччі, є ще доволі поширеними і в наш час, про що свідчать розповіді інформаторів від першої особи. Навіть сьогодні народні вірування гуцулів Закарпаття, зважаючи на природньо-географічні умови, віддаленість від великих міських центрів, характеризуються очевидною самотністю та консервативністю.

Ключові слова: демонологія, Закарпаття, гуцули, світогляд, пограниччя, Румунія, вірування.

Демонологічні вірування українців Закарпаття в цілому належать до карпатської мультикультурної традиції, яка відзначається варіативністю міфологічної системи. Це значною мірою обумовлено особливостями рельєфу місцевості (гори, річки, ліси, широкі поля в низинній частині краю, озера), також тривалими контактами з сусідніми народами. На півдні з угорцями, на південному сході з румунами, що значною мірою вплинуло на термінологію позначення міфологічних персонажів, сюжети та мотиви демонологічних вірувань.

Географічні межі дослідження охоплюють Рахівський район Закарпатської області, та села Марамурешського повіту Румунії, де проживають етнічні українці. Це 14 населених пунктів долини річок Рускова, Вишова та лівобережжя Тиси. Хронологічні рамки дослідження, це ХХ – початок ХХІ ст., вони обумовлені часом фіксування основного джерельного матеріалу, та сучасним періодом побутування традиційних народних вірувань. Об'єктом дослідження є традиційна демонологія, що збереглася у народних світоглядно-міфологічних уявленнях. Предметом дослідження є персональний склад демонологічної системи, їх головні ознаки, функції. При цьому характеризуються демонологічні уявлення як важлива складова народного світогляду.

Мета нашого дослідження полягає в тому, щоб базуючись на польових етнографічних матеріалах зібраних нами серед українців Закарпатської області України та Марамурешському повіту Румунії, охарактеризувати традиційні демонологічні вірування українсько-румунського пограниччя.

Виклад основного матеріалу. Серед людей з демонічними ознаками центральне місце займає відьма. Власне, сам образ відьми є доволі стійким і належить до найбільш впізнаваних у різних народів. Доволі значним є розмаїття назв локальних варіантів цього образу. На досліджуваній території, де її називають: *босорканя* (с. Тиса (Tisa), смт Великий Бичків, села Кричунів (Crăciunești), Вишівська Долина (Valea Vișeuului)), *босорка* (села Тиса (Tisa), Вишівська Долина (Valea Vișeuului), Кривий (Repedea)), *бештелівка* (села Видричка, Поляни (Poienile de sub Munte)), *ворожилниця* (с. Кости-

лівка), ворожка (села Луг, Довге Поле (Câmpulung)), ворожіля (с. Коштіль (Coștui)), мамонарька (села Поляни (Poienile de sub Munte), Рускова (Ruscova)), мештерниця (села Богдан, Говерла), миштерниця (с. Ділове), чародія (с. Поляни (Poienile de sub Munte)), чарівниця (с. Бистрий (Bistra)), чародійниця (с. Лазещина), чередільниця (села Водиця, Поляни (Poienile de sub Munte)), стріга (с. Верхня Рівна (Rona de Sus))¹.

У цьому ряді назв цікавим є термін *стріга*, який також зустрічається на території етноісторичного Закарпаття, а саме серед українців Східної Словаччини². Як зазначають науковці, назва стріга – латинського походження (від *strix* – сова, упир, чарувальниця)³ і на Словаччину потрапила з Румунії в часи волозької колонізації⁴. Народна назва *striga* відноситься також до нічного метелика.

Характерною ознакою вигляду відьми в гуцулів Закарпаття є наявність ряду тілесних ознак: наявність хвоста: «Відьма із хвостиком і плечі волосаті має. На лице як другі жони і жиє як они» (с. Луг)⁵; відсутність грудей (с. Кваси)⁶. Найчастіше звертали увагу на очі та погляд. Так, відьму, як і вовкуна, впізнавали за зрослими густими бровами: «зроснуті брови має» (с. Довге Поле (Câmpulung))⁷, хмурому важкому погляду (села Верхнє Водяне, Коштіль (Coștui))⁸, червоними очима (с. Верхня Рівна (Rona de Sus))⁹, «Відьма – худа, висока, з чорними очима» (с. Кваси)¹⁰.

Слід зауважити, що на досліджуваній території відомо декілька локальних варіацій образу босоркані. Так, у богданських, рахівських та частково ясінянських гуцулів вона значною мірою злилася з образом повітрулі, красної, яка майже повністю витіснила босорканю із традиційних для такого образу позицій: «Відьми є лісові, і ті, що помежи людей» (с. Костилівка)¹¹; «Манну (молоко. – К. В.) красні відбирали» (с. Говерла)¹². Серед рахівських та частково богданських гуцулів навіть сам термін «відьма», і ряд ключових функцій, взагалі перекочували до образу повітрулі: «Відьми (респондент вживає цей термін на позначення образу повітрулі. – К. В.), мають силу до тих хлопців, чесних (хто не мав статевого життя. – К. В.), мають силу до людини, яка народилась у сім'ї першою або останньою» (с. Видричка)¹³. Для великобичківських гуцулів та гуцулів Марамурешського повіту Румунії характерним є образ босоркані у вигляді вогнів, світла: «Ми часто дивилися на ті босоркані, вони стрибали, світлом переливалися, але все в закутках, у самих закутках. У таких, знаєте, запущених місцях. Та там скакали там світлом, та були босоркані» (с. Великий Бичків)¹⁴; «Босоркані через геренди доїли молоко, межами ходили. В старуї хаті, колисьмо седили на дворі, та, небожата, я не знаву кулько було часу 12 ци як, не брешу, там близько цвинтар та так одно коло із свічками іграють, а потом розбрискаються і назад разом ся счинять» (с. Кричунів (Crăciunești))¹⁵.

За рядом функцій для босоркані гуцулів Закарпаття характерні властивості південнослов'янської змори (давити, душити сплячих): «Нічниця проникає через вікна, двері, може бути як птах, не дає спати малим дітям. Нічницями стають відьми» (с. Чорна Тиса)¹⁶.

Що стосується сучасних уявлень про відьом, то опитані нами респонденти, як правило, перепо-відають ті перекази, які вони чули у дитинстві. Хоча й нині трапляються люди, які переконані, що в

¹ Король В. Відьма в народних віруваннях українців Мараморешського повіту Румунії (за польовими матеріалами) / «Relatii Romano-Ucrainene. Istorie si contemporaneitate». «Румунсько-Українські відносини. Історія та сучасність». *Tasnad 26-28 octombrie 2017*. Editura Muzeului Samarean. Satu Mare. Editura RSR Editorial Bucuresti. 2018. S. 405–417; ФКЗ «ЗМНАіП» ЗОР ЛМ. 15585/1597, арк. 13, 21, 36; Там само. 15584/1596, арк. 14, 26, 28, 39, 40; Там само. 15755/1706, арк. 7, 12, 15; Там само. 15582/1594, арк. 4, 25, 37, 78; Там само. 15581/1593, арк. 9, 45, 98.

² Вархол Н. Народна демонологія українців Словаччини. Свидник. 2017. С. 196.

³ Клепикова Г. П. Мотив движения-полета в семантике карпато-балканского *striga(ștriga)* // *Балканские чтения 3. Лингво-этнокультурная история Балкан и Восточной Европы. Тезисы и материалы симпозиума*. Москва: Институт славяноведения РАН, 1994. С. 94.

⁴ Вархол Н. Народна демонологія українців Словаччини... С. 196.

⁵ Ахрив ЛЕФК ім. М. П. Тиводара ДВНЗ УжНУ. Ф. 9. Оп. 1. О.з. 1, арк. 50.

⁶ Там само, Ф. 9. Оп. 3. О.з. 2, арк. 58.

⁷ ФКЗ «ЗМНАіП» ЗОР ЛМ. 15584/1596, арк. 17.

⁸ Ахрив ЛЕФК ім. М. П. Тиводара ДВНЗ УжНУ. Ф. 9. Оп. 7. О.з. 4, арк. 42; ФКЗ «ЗМНАіП» ЗОР ЛМ. 15584/1596, арк. 39.

⁹ ФКЗ «ЗМНАіП» ЗОР ЛМ. 15584/1596, арк. 33.

¹⁰ Ахрив ЛЕФК ім. М. П. Тиводара ДВНЗ УжНУ. Ф. 9. Оп. 3. О.з. 9, арк. 5.

¹¹ Там само, Ф. 9. Оп. 11. О.з. 3, арк. 4.

¹² ФКЗ «ЗМНАіП» ЗОР ЛМ. 15755/1706, арк. 13.

¹³ Ахрив ЛЕФК ім. М. П. Тиводара ДВНЗ УжНУ. Ф. 9. Оп. 4. О.з. 5, арк. 6.

¹⁴ ФКЗ «ЗМНАіП» ЗОР ЛМ. 15580/1592, арк. 105.

¹⁵ Там само, 15585/1597, арк. 30.

¹⁶ Ахрив ЛЕФК ім. М. П. Тиводара ДВНЗ УжНУ. Ф. 9. Оп. 12. О.з. 2, арк. 42.

їхньому селі є відьма, босорканя, яка відбирає молоко, насилає сімейні чвари, вроки. Саме уявлення українців Карпат про людей, наділених демонічними ознаками, демонструє, настільки тонкою та нечіткою в традиційному світогляді є межа між світом демонів та світом людей.

Нечисті покійники. Давні слов'яни розрізняли два види смерті, а відповідно, і два види померлих. До першого типу відносили людей, які померли природною смертю, від старості. Це «правильні», «чисті» покійники, які ставали опікунами роду. До другого типу відносять тих, які померли «неправильною», «нечистою» смертю. Традиційно в науковій літературі «неправильних» покійників прийнято називати «заложними» чи «ходячими». Цей термін введено відомим етнографом Д. Зелениним на початку ХХ сторіччя.¹⁷

У говірках українсько-румунського пограниччя, на позначення «нечистих» покійників, походження яких пов'язане з душами померлих дітей – убитих, нехрещених чи мертвонароджених, нам вдалося зафіксувати такі терміни: *страччі, страччи* (сміт Ясіня), *стратчі* (с. Білин), *страчча* (села Розтоки, Чорна Тиса), *малфинята* (сміт Ясіня), *замітчата* (сміт Великий Бичків, с. Верхнє Водяне), *збігленьита* (с. Говерла), *збіглята* (села Косівська Поляна, Кобилецька Поляна, Вишівська Долина (Valea Vișeuului), Довге Поле (Câmpulung), Поляни (Poienile de sub Munte)), *збіглені* (с. Костилівка), *збіглиї* (с. Косівська Поляна), *потирання* (с. Рускова (Ruscova))¹⁸.

Серед українців Карпат для номінації тих «ходячих» мерців, які походять від дівчат, померлих до одруження, існує ціла низка лексем: у лемків Східної Словаччини – це *перелесниця*¹⁹, у бойків – *літавиця*²⁰, *вітерниця*, *перелесниця*²¹, у гуцулів – *мавка, нявка, лісниця*²². У гуцулів етноісторичного Закарпаття це *малфа* (сміт Ясіня, села Чорна Тиса, Лазещина), *лісна* (села Поляни (Poienile de sub Munte), Вишівська Долина (Valea Vișeuului), Бистрий (Bistra)), *лісне* (с. Русково (Ruscova)), *красна* (с. Говерла), *крася* (сміт Ясіня, с. Стебний), *бісиця* (с. Ділове), *нявка* (села Косівська Поляна, Костилівка), *мавка* (с. Богдан), *повітруля* (с. Водиця, сміт Великий Бичків)²³. Інформатори пов'язували їхню генезу з жінками, які померли під час пологів, або дівчатами, які померли до одруження: «*Бісицями ставали ті дівчата, які умерли до свальби, авоть жони, які умирали під час родів*» (с. Ділове)²⁴. На досліджуваній території зустрічаються згадки такого демоніму, як «русалка», яку також пов'язували з водною стихією: «*Русалка то риба і дівка з волосами. Виділи їх ті, що ходять із бокорами та вночі, низнаву в кулько часу, та виділи русалки, що сиділи так на краю, коли виділи, що йде бокор, то лиш поскакали у воду. То вони такі як дівки лісні*» (с. Кричунів (Crăciunești))²⁵. Та все ж подібні найменування зустрічаються в поодиноких випадках і не є характерними для Карпатського регіону.

У традиційних віруваннях досліджуваного регіону особливе місце займає чугайстер, генезу якого виводять від проклятого сусідом чоловіка: «*Чугайстером ставав чоловік, якого прокляв сусід*» (с. Ділове)²⁶. На його позначення гуцули етноісторичного Закарпаття використовують ряд міфонімів: *чугайстер* (сміт Ясіня, села Чорна Тиса, Стебний), *шугайстер* (села Чорна Тиса, Костилівка), *лісний* (села Хмелів, Костилівка), *лісовий чоловік* (с. Луг), *нучник* (с. Верхня Рівна (Rona de Sus)), *нічник* (с. Ділове), *чорнокнижник* (с. Білин), *сагастрюк* (села Поляни (Poienile de sub Munte), Бистрий (Bistra), Рускова (Ruscova), Красний (Crasna))²⁷ (див. додаток Б., рис. 1.5). Власне походження вишівського сагастрюка респонденти пов'язують із людиною, яка тривалий час мешкаючи відлюдником в лісі, перетворилася на чугайстра: «*Сагастрюк, то здичавілий чоловік, там лишився в лісі та здичавів, він їмав лісне та пік на ватри, та то лиш і їв*» (с. Бистрий (Bistra))²⁸.

¹⁷ Зеленин Д.К. Избранные труды: Очерки русской мифологии: Умершие неестественной смертью и русалки; [вступ. Ст.. Н.И. Толстого; подготовка текста, коммент., указат. Е. Е. Левкиевской]. М.: Индрик, 1995. С. 41, 45, 49.

¹⁸ ФКЗ «ЗМНАіП» ЗОР ЛМ. 15580/1592, арк. 5, 12, 47, 56; Там само. 15755/1706, арк. 3, 25, 29, 86; Там само. 15585/1597, арк. 4, 7, 15; Там само. 15584/1596, арк. 16, 23, 25, 38.

¹⁹ Вархол Н. Народна демонологія ... С. 56.

²⁰ Войтович Н. Народна демонологія Бойківщини. Львів: СПОЛОМ, 2015. С.80.

²¹ ФКЗ «ЗМНАіП» ЗОР ЛМ. 5023/574/2, арк. 16; Там само. 5032/583/2, арк. 9.

²² Шухевич В. Гуцульщина: в 5 частинах; передм. А. А. Карпенко; післям. М. С. Глушко; упоряд. О. О. Савчук. (Репринтне видання 1899 – 1908 рр.). Харків: Видавець Олександр Савчук, 2018. С. 1100–1102.

²³ ФКЗ «ЗМНАіП» ЗОР ЛМ. 15581/1593, арк. 6, 18, 24, 56, 89; Там само. 15580/1592, арк. 9, 11, 18, 31, 78; Там само. 15585/1597, арк. 3, 5, 14, 24.

²⁴ Там само, 15580/1592, арк. 144.

²⁵ ФКЗ «ЗМНАіП» ЗОР ЛМ. 15585/1597, арк. 37.

²⁶ Там само, 15580/1592, арк. 146.

²⁷ ФКЗ «ЗМНАіП» ЗОР ЛМ. 15755/1706, арк. 57; Там само. 15585/1597, арк. 15, 23, 31; Там само. 15580/1592, арк. 3, 8, 26, 94; Там само. 15583/1595, арк. 24, 61; Бевка О. Словник-пам'ятник. Діалектний словник села Поляни Марамороського комітату. Ніредьгаза, 2004. С. 115.

²⁸ ФКЗ «ЗМНАіП» ЗОР ЛМ. 15584/1596, арк. 43.

Цей міфологічний персонаж з властивими йому функціями відомий виключно українцям Карпат і не зустрічається в інших слов'ян. Так, у бойків його знають під ім'ям «путник»²⁹, а в долинян – це «нучник»³⁰.

Однією із визначальних ознак демонічного персонажа є його особливі риси зовнішності. Це передусім тілесні аномалії: «Лісне, то така як дівка, має одну ногу кінську, одну як у людини» (с. Бистрий (Bistra))³¹; «Каже що точно така як жона, ніжка у них маленька, пйита вузенька, а перед май широкий» (с. Говерла)³²; «У лісі батько робив лісорубом, смереки лупив, то від кори смола, а вони по тому ходили, сліди отакі, пальчики маленькі, отака ніжка завелика (показує розмір 10-12 см. – К. В.), пйита і пальці гет усьо на смолі» (с. Луги)³³; «Упирь має кінські ноги» (с. Кваси)³⁴; надто малий чи високий зріст: «Чугайстер був такий високий» (с. Лазещина)³⁵; «Чугайстер високий, як смерека» (с. Чорна Тиса)³⁶; досконала врода: «Красні, мій ньиньо казав, що їх видів, каже на переді така жона, шо дуже красна, шо такої нема» (с. Говерла)³⁷; «Красні то гарні дівчата» (с. Луги)³⁸; або потворна зовнішність: «Красні, кишки за ними тяглися» (с. Ділове)³⁹. Також універсальною рисою жіночих демонологічних персонажів є довге розпущене волосся⁴⁰.

Певні паралелі між зростом чугайстра або «нучника»: «Нучники були великі як ліс, такі, що бук їм під плечі був» (с. Верхня Рівна (Rona de Sus))⁴¹, можемо знайти в білорусів, які вірили, що зріст лісового залежить від лісу, в якому він живе. У великих лісах він велетенський, а відповідно в малих – невеликий⁴². Непевні та упирі приймали і зооморфний образ, передусім коня, корови, собаки: «Виділам корову Кайлуци, у сусіди йшла пізно додому і вона біла рогами шумелиння (стебла кукурудзи. – К. В.), та я домі, а мамі кажу: «Вб'є Петраш дівок, бо їх корова в шумелинні рогами, та до рана розмече». А мама каже: «Ти знаєш, шо Петраш продав корову і місяць перед цим, а то непевне» (с. Луг)⁴³. Власне, непевні могли міняти подобу і з'являтися у вигляді тварин: «Непевне, це мертвяки, які приходять до живих, то може бути як свиня або пес, коза, кінь, курка, ходить так та пужає» (с. Верхня Рівна (Rona de Sus))⁴⁴.

Описані тілесні аномалії, такі як відбитки незвичайно малих ступень ніг, які залишають лісні, наявність кінської ноги, відкрите нутро, всі вони пов'язані, з одного боку, з уявленням про походження демонічного персонажа (малі ступні – від померлої дитини), а з іншого – вказують на демонічну сутність. Однією з характерних ознак зовнішності чорта є наявність кінських копит⁴⁵. Власне, уявлення про коня як нечисту тварину відобразилося і в способі поховання, який ще на початку ХХ ст. побутував серед українців Карпат. За ним покійника на цвинтар відвозили на санях, запряжених не конями, а виключно волами⁴⁶.

Описи одягу «нечистих» покійників доволі одноманітні. Так, непевні та упирі показувалися в тому одязі, в якому їх похоронили: «То мертві, вони помежи люди ходили, в якому поховали, в такому і приходили» (с. Верхня Рівна (Rona de Sus))⁴⁷. Різняться описи одягу в жіночих демонічних персонажів, які походять від дівчат, померлих до одруження. Як правило, це вільно звисаюча сорочка простого покрою, яка була основою традиційного вбрання слов'янських жінок. Так, лісним вишивськкі гуцули приписували червоні сорочки: «Вони у черлених сорочках ходили, таких вишиваних, такі дівчата із довгим волосьом, казали на неї, така як княгиня. Княгиня казали ще на відданицю, таку, шо сватають»; «Одягнені були в довгі шати, мали одну ногу кінську, одну людську»; «Лісне ходило в червленій сукни і розплетена» (с. Поляни (Poienile de sub Munte))⁴⁸. Одітим в червоний одяг уявляли і

²⁹ Войтович Н. Народна демонологія ... С. 102.

³⁰ Полек В. Чугайстер: міфічний персонаж народної поезії Карпат // Народна творчість та етнографія. № 2,3 (246-247), Київ. Наукова думка, 1994. С. 61.

³¹ ФКЗ «ЗМНАіП» ЗОР ЛМ. 15584/1596, арк. 46.

³² Там само, 15755/1706, арк. 12.

³³ Там само, арк. 37.

³⁴ Ахрив ЛЕФК ім. М. П. Тиводара ДВНЗ УжНУ. Ф. 9. Оп. 3. О.з. 9, арк. 19.

³⁵ ФКЗ «ЗМНАіП» ЗОР ЛМ. 15581/1593, арк. 65.

³⁶ Ахрив ЛЕФК ім. М. П. Тиводара ДВНЗ УжНУ. Ф. 9. Оп. 12. О.з. 2, арк. 38.

³⁷ ФКЗ «ЗМНАіП» ЗОР ЛМ. 15755/1706, арк. 14.

³⁸ Там само, арк. 43.

³⁹ Там само, 15582/1594, арк. 9.

⁴⁰ Ахрив ЛЕФК ім. М. П. Тиводара ДВНЗ УжНУ. Ф. 9. Оп. 8. О.з. 3, арк. 33.

⁴¹ ФКЗ «ЗМНАіП» ЗОР ЛМ. 15585/1597, арк. 23.

⁴² Богданович Е. А. Пережитки древнього мирозерцання у білорусов. Гродно, 1895. С. 71.

⁴³ ФКЗ «ЗМНАіП» ЗОР ЛМ. 15582/1594, арк. 30.

⁴⁴ Там само, 15585/1597, арк. 27.

⁴⁵ Тиводар М.П. Етнографія Закарпаття : Историко-етнографічний нарис. Ужгород : Гражда, 2011.С. 380.

⁴⁶ ФКЗ «ЗМНАіП» ЗОР ЛМ. 5030/ 581/2, арк. 10-11.

⁴⁷ ФКЗ «ЗМНАіП» ЗОР ЛМ. 15585/1597, арк. 42.

⁴⁸ Там само, арк. 4, 9, 12.

чугайстра ясінянські гуцули: «Чугайстер був такий високий, у червоних гачах, босий ходив ціле літо» (с. Лазещина)⁴⁹.

Цікавою ознакою лісної (в широкому розумінні цього терміна) є її тісний зв'язок з рослинністю. Так, повсюдно на досліджуваній території побутує вірування в те, що найгарніші квіти – саме на галявинах, якими опікуються означені демонічні персонажі: «То були такі дівчата красні, мали свої городці із косицями (квітами. – К. В.)» (с. Тиса (Tisa))⁵⁰; «Анде на Петросі мають городець, там росте зілля добрівник, так файно пахне» (с. Богдан)⁵¹. Ще одним свідченням зв'язку лісної з рослинністю є такий атрибут її зовнішності, як вінок з барвінку. Часто, як про це йдеться у фольклорних текстах, жіночі демонологічні персонажі з'являються з дикими тваринами, оленями: «Лісні живуть із звірятами. На Маковиці були красні, мали городець, косиці там були. Мали розпущене волосся, були голі, говорили із тваринами, олинці їм були коровами, доїли з них молоко, але могли і од коров молоко забирати» (с. Верхня Рівна (Rona de Sus))⁵². Подібні паралелі можна знайти у південних слов'ян. Так, болгарських самовіл також супроводжували олені, на яких вони могли пересуватися верхи у повітрі⁵³. За традиційними білоруськими віруваннями лісового демонологічного персонажа також супроводжують стада звірів та зграї птахів⁵⁴.

Доволі поширеними є згадки про господарську діяльність жіночих демонічних персонажів. Про гуцульських мавок відомо, що вони можуть прясти вкрадений льон, ткати з вибіленого полотна, шити одяг⁵⁵. Взагалі викрадання від людей різних речей, хатнього начиння приписували також ясінянському чугайстру та вишівському сагастріюку: «Чугайстер міг вкрасти з хати те, що йому було потрібно, миски...» (с. Чорна Тиса)⁵⁶; «Сагастріюки ходили вночі та крадучи» (с. Поляни (Poienile de sub Munte))⁵⁷. Одним із улюблених занять, які вишівські гуцули приписували лісним, була їхня пристрасть до ткання: «Лісні ткали на кроснах. У лісі мали такі кросенка, то де смерека має три верхи, з одного дерева є три вершини, та під тим деревом кросна мають лісні. Мушцини, які робили у лісі, та як находили такі кросна та сікли їх сокирами» (с. Поляни (Poienile de sub Munte))⁵⁸. Зрідка зустрічаються згадки, що русалки, мавки займаються пранням білизни⁵⁹. Та все ж це більш характерно для польської та східнословачької богинок, які після заходу сонця починали прати свою білизну і виявляли себе характерними звуками⁶⁰.

Як оберег використовували також вербальні формули, найчастіше замовляння. Одними із найбільш поширених та універсальних вербальних оберегів є канонічні та апокрифічні молитви, які адаптовані народною традицією для апотропейних цілей. Вони часто слугували своєрідними амулетами, талісманами і зберігались вдома⁶¹. Серед вербальних оберегів також поширеними є короткі формули – примовляння. Зазвичай їх застосовували у випадках, коли виникала необхідність негайно запобігти небезпеці: «Красні забирали легінчуку, а оби не могли забрати, то треба казати: «Красні, красно грають, а до мене моци не мають» (с. Верхня Рівна (Rona de Sus))⁶². З цією метою застосовували і цитати зі Святого письма: «Якщо зустрівся із непевним, то треба казати: «Всяке диханіє да хвалит Господа» (с. Луг)⁶³. Застосовували і повноцінні замовляння, аби відігнати від себе малфу: «Я тебе заклинаю, гірі, каміня та й гада в Раю. Та й ті відсилаю, за моря ті відправляю – там тобі роботу даю: пісок збирати, каміння перебирати. Там іди втихай, хрещеному (ім'я) покій дай» (с. Лазещина)⁶⁴. Також замовляння поєднували з предметами та діями для оберегів будинку, господарства: «Щоб

⁴⁹ Там само, 15581/1593, арк. 65.

⁵⁰ ФКЗ «ЗМНАіП» ЗОР ЛМ. 15584/1596, арк. 9.

⁵¹ Там само, 15755/1706, арк. 74.

⁵² Там само, 15585/1597, арк. 23–24.

⁵³ Поріцька О. Українська народна демонологія у загальнослов'янському контексті (XIX - поч. XX ст.). К. 2004. С. 128.

⁵⁴ Богданович Е. А. Пережитки ... С. 79.

⁵⁵ Поріцька О. Українська народна ... С. 147.

⁵⁶ Ахрив ЛЕФК ім. М. П. Тиводара ДВНЗ УжНУ. Ф. 9. Оп. 12. О.з. 2, арк. 40.

⁵⁷ ФКЗ «ЗМНАіП» ЗОР ЛМ. 15585/1597, арк. 17.

⁵⁸ Там само, арк. 4–5.

⁵⁹ Гнатюк В. М. Останки перед християнського релігійного світогляду наших предків. Українці: народні вірування, повір'я, демонологія; упоряд., прим. та біографічні нариси А. П. Пономарьова, Т. В. Косміної, О. О. Боряк. К.: Либідь, 1991. С. 394.

⁶⁰ Санникова О. В., Усачева В. В. Богинка / Славянские древности: Этнолингвистический словарь в 5-ти томах; [под общей ред. Н. И. Толстого]. М.: Международные отношения, 1995. Т. 1: А – Г. С. 216; Вархол Н. Жінка-демон в народному повір'ї українців східної Словаччини // Науковий збірник музею української культури у Свиднику. № 10. Відділ української літератури у Пряшеві, 1982. С. 276.

⁶¹ Король В. Усна і писемна традиції апокрифічних молитов українців Закарпаття. Етніка Карпат. Випуск 1. Ужгород: Гражда, 2016. С. 16–17.

⁶² ФКЗ «ЗМНАіП» ЗОР ЛМ. 15585/1597, арк. 27.

⁶³ Там само. 15582/1594, арк. 29–30.

⁶⁴ ФКЗ «ЗМНАіП» ЗОР ЛМ. 15581/1593, арк. 101.

нечиста сила не зайшла у хату, кладуть 4 яйця по кутах будинку, осикою обкладають навхрест вікна, двері, малюють хрестик із зовнішньої сторони дверей своєю кров'ю з пальця, і промовляють:

«Коло мого двора кам'яна гора,
Терновий огонь, тернова вода.
Хто буде йти коло мого двора,
У огни згорит, у воді ся втопит,
На кул осиновий ся стокне,
На нуж ся сколе.
Присята Діва стоїть у воротіх,
У черлених чоботіх,
Лихе стинає, добре приганяє» (сmt Великий Бичків)⁶⁵.

Щоб вберегтися від демонічних істот, робили також своєрідні амулети-ладанки: «Аби ніякий нечистий не мав моци до людини, би ворожіння не бралися, треба зібрати із зернят пшениці, яка би була свячена хоть 9-12 раз, води свяченої 2-3 каплі, тоже аби була свячена декілька раз, чистого срібла (ртуть. – К. В.), ладан, нитка з попівських риз, се залити воском і потім носити біля себе на шиї у мішочку» (с. Луг)⁶⁶.

Широко використовувалися апотропейні функції ряду рослин: «Дівчина повітруля, її зустрів і ходив із нею легінь, а її ніхто не видів, та тішилися з нею. Вна все йому розказувала, а він худ від неї. Та йшли до Лазещини радитися, та розумна жінка порадила, що треба випитати в повітрулі про зілля, яке може розлучити, та так випитав і так розійшлися з повітрулею» (с. Росішка)⁶⁷; «То тимян із собою носили, аби не бралися до людей. Тимян іще клали на угля та обкурювали обістя» (с. Поляни (Poienile de sub Munte))⁶⁸; «Лісні аби від них берегтисі, та брали із собою тимян і бички, або ще оті прутуки, такий малий кусочок прутука, шо кладуть на паску, як замішене тісто» (с. Поляни (Poienile de sub Munte))⁶⁹; «Аби не брали дітей та клали бички (верба із Вербної неділі. – К. В.) коло дитини» (с. Поляни (Poienile de sub Munte))⁷⁰. Особливе значення надавалося виду, кольору, запаху рослини. Так, різкий смак та запах часнику був універсальним оберегом практично від будь якої демонічної істоти, про що яскраво свідчить зафіксоване нами замовляння: «Як не можуть взяти віди, чарівниці, вітерниці, лісові і мештериці, і дикі жони, і хованиці, від часнику зіркости...» (с. Ділове)⁷¹. Одним із найсильніших охоронних засобів в Карпатах, як і в усій Україні, вважається мак-самосій. Таким маком обсіпали подвір'я, «обходили» хату: «Щоб захиститися, обсіпали подвір'я маком, щоб мертві душі не приходили, а раз мак визбирали. Закопували щось свячене коло воріт, щоб не мали моци» (с. Чорна Тиса)⁷². Апотропейні функції маку ґрунтувалися на вірі в те, що нечисть не може подолати певний простір, засипаний маковими зернятками. Клади мак і в могилу «нечистим» покійникам, аби завадити їм виходити з могили: «Оби не вставав із могили, треба аби хтось із рідних посипав на могилі біля хреста мак самосівку і казати: «Маеш роботу (назвати ім'я дводушника). Як сий мак не мош узбирати, так бис не мав моци ходити межі людьми» (сmt Великий Бичків)⁷³. Для запобігання небезпечному «ходінню» покійників розсіпали мак у будинку померлого⁷⁴. Під час похоронної процесії мак кидали по всій дорозі від дому до кладовища, мотивуючи це тим, що покійний, якщо встане з могили, то не зможе приходити до живих, бо змушений буде всю дорогу збирати мак⁷⁵.

Домашні душі. Домашні душі – це група різних міфологічних персонажів, виокремлених на основі трьох головних ознак: перебування в межах житлового простору людини; забезпечення благополуччя у розведенні худоби та примноженні достатку; генетичний зв'язок з душами померлих (родовими предками – опікунами або «заложними» покійниками)⁷⁶.

⁶⁵ Ахрив ЛЕФК ім. М. П. Тиводара ДВНЗ УжНУ. Ф. 9. Оп. 8. О.з. 1, арк. 46.

⁶⁶ Там само, Ф. 9. Оп. 1. О.з. 1, арк. 56.

⁶⁷ ФКЗ «ЗМНАіП» ЗОР ЛМ. 15582/1594, арк. 41.

⁶⁸ Там само, 15585/1597, арк. 7.

⁶⁹ Там само, арк. 10.

⁷⁰ Там само, арк. 18.

⁷¹ Там само, 15580/1592, арк. 148.

⁷² Ахрив ЛЕФК ім. М. П. Тиводара ДВНЗ УжНУ. Ф. 9. Оп. 12. О.з. 2, арк. 15.

⁷³ Там само. Ф. 9. Оп. 8. О.з. 1, арк. 50.

⁷⁴ Відділ рукописів Львівської національної наукової бібліотеки України імені Василя Стефаника. Фонд Я. Головацького, спр. 725, П. 49, арк. 14.

⁷⁵ Усачева В. В. Мак / Славянские древности : Этнолингвистический словарь в 5-ти томах ; [под общей ред. Н. И. Толстого]. М. : Международные отношения, 2004. Т. 3 : К (Круг) – П (Перепелка). С. 170.

⁷⁶ Виноградова Л. Н. Души домашние / Славянские древности: Этнолингвистический словарь в 5-ти томах; [под общей ред. Н. И. Толстого]. М.: Международные отношения, 1999. Т. 1: Д – К (Крошки). С. 153.

Респонденти на досліджуваній території, домашнього духа називають по різному: *чорт* (села Верхнє Водяне, Косівська Поляна, Костилівка, Лазещина, Хмелів), *диявол* (с. Видричка), *дявол* (села Кевелів, Чорна Тиса), *дявіл* (с. Ділове), *дідько* (села Богдан, Бребої, Кевелів, Верхня Рівна (Rona de Sus)), *дїтько* (села Лазещина, Стебний, Вишівська Долина (Valea Vișeuului)), *лукавий* (с. Лазещина), *пропасник* (села Білин, Ділове, Лазещина, Луг, Верхня Рівна (Rona de Sus)), *сатана* (с. Білин), *нечистий* (с. Луг, смт Ясіня), *щезник* (с. Лазещина), *ирдик* (смт Ясіня), *домовий чорт* (с. Верхнє Водяне), *хованець* (смт Ясіня), *домашній помічник* (с. Чорна Тиса), *чорко* (с. Луг над Тисою (Lunca la Tisa)), *малий чортик* (с. Великий Бичків (Vocișoiu Mare)), *слуга* (с. Верхнє Водяне, с. Луг), *слуга нечистий* (с. Луг), *господарь* (смт Ясіня), *хатний* (с. Стебний), *похатник* (смт Ясіня). Задля уникнення називання імені домашнього духа застосовують евфемізми: *той пропав би* (с. Лазещина), *він пропав би* (с. Лазещина), *має тего* (с. Стебний), *цур би йому* (с. Лазещина).

Наявний матеріал підтверджує, що більша частина назв корелюється з нечистою силою, деякі лексеми відображають необхідність приховування духа опікуна від сторонніх очей, а деякі – вказують на походження та містять дані про місце перебування домашнього духа.

Існує декілька способів набути домашнього духа-помічника. Один з найпоширеніших – це виносити із яйця-зноска. У міфологічних уявленнях яйце-зноска виступає як вмістилище зародку життя і певної небезпечної демонічної сили. В народній демонології гуцулів Закарпаття, а ширше – слов'ян, відомий мотив вирощування із яйця «знаючими» людьми, особливого демона – духа-помічника, духа-збагачувача. Такий демонічний персонаж міг бути вирощений із особливого яйця: першого або останнього, або такого, яке має аномальні ознаки: дуже маленьке, відсутність жовтка, два жовтки, м'яка шкаралупа тощо. «Штефанка віклучують із яйця, піціцьке (маленьке. – К. В.) яйце, останнє коли ся вже винесе стара курка, в ньому даже жовтка неє» (с. Видричка)⁷⁷. Магічні властивості першого яйця підсилювались, якщо воно було знесене чорною куркою. Таке яйце використовували і як оберег від зла; зокрема, гуцули вважали, якщо корові-первістці дати від чорної курки яйце з'їсти, то відьма не відбере від неї молоко⁷⁸.

Поширений спосіб набуття домашнього духа – випадково купити чи взяти «з усім»: «Та й тут оде була жінка в сусідстві, шо мала того, на базарі десь купила» (с. Лазещина); «Купували теля та прийшов чоловік, та взяв, а тота, шо продавала, та дала йому тайстру, та каже: «Бери зо всім» (с. Видричка); «А було таке, що пішли в Коломию на базар та з чобітьми купили тото, та в хижі чудо було» (смт Ясіня)⁷⁹. Можна було принести дідька із якоюсь найденою річчю, нечистим скарбом: «Увиділа файний куфер на вокзалі та так си домі го притягла, а там сись пропасник» (с. Луг)⁸⁰.

Також здобути домашнього духа-помічника, збагачувача можна було через своєрідний договір з чортом на перехресті доріг: «То беруть з однолітка прут, чинять його в коло і стають в середину кола на штреку (колію. – К. В.). Як буде йти поїзд та стане і злізуть чорти, і там вибирають собі, котрий буде служити. Пропасника звати Андрій. Роблять ще так. Беруть гашик, шпаргу, що перший раз з дитячих тругу, і йдуть на перехрестя і стають там із тим гашиком, і злізли з машини два пани із піпами (люльками. – К. В.), та кажуть: «Шось нас іспер (зупинив. – К. В.)». Каже: «Хочу Андрія на 9 дню», і він злізає і служить» (с. Верхня Рівна (Rona de Sus))⁸¹. Такий спосіб більш притаманний західнослов'янській народній традиції.

Традиційним місцем локалізації домашнього духа-опікуна були горище, піч, дерево в саду, іноді це могла бути якась кімната чи навіть невеличка окрема споруда: «Коло печі живе, та має свою миску і там йому дають їсти» (с. Кривий (Repedea))⁸²; «То дідько із зноска, бов чоловік та зробив дідькови хижку, як собаці будка, бо в хаті розмітував все, та його передавали ще з діда прадіда, та вони там мали корови, газдуство. А дідо той знав примовляти, ходили до него на примову» (с. Чорна Тиса)⁸³.

Доволі поширеними на досліджуваній території є традиційні уявлення про тип домашнього духа – домашню змію, яку називають *телекова*, *хатня*, *газдинька*. Цей персонажний тип споріднений з образами західнослов'янської та південнослов'янської демонології: чеським – *гад-господарік*, словацьким – *домашній гад*, болгарською – *стопанка*, сербською – *чуварица*. Слід зазначити, що традиційні вірування, пов'язані з домашніми духами- опікунами, помічниками, поряд з віруваннями

⁷⁷ ФКЗ «ЗМНАіП» ЗОР ЛМ. 15579/1591, арк. 75.

⁷⁸ Онищук А. Матеріали до гуцульської демоньології. Записані у Зелениці Надвірнянського повіта, 1907 – 1908 / Матеріали до української етнології. Львів, 1909. Т. XI. С. 40.

⁷⁹ Король В. Домашні духи в народній демонології гуцулів Рахівщини (за польовими матеріалами). Традиційна культура в умовах глобалізації: збереження автентичності та розвиток креативних індустрій. Матеріали науково-практичної конференції (22 – 23 червня 2018 року). Харків : «Друкарня Мадрид», 2018. С. 197.

⁸⁰ ФКЗ «ЗМНАіП» ЗОР ЛМ. 15580/1592, арк. 80.

⁸¹ Там само, 15585/1597, арк. 44.

⁸² Там само, 15584/1596, арк. 24.

⁸³ Король В. Домашні духи ... С. 200.

в людей, наділених надприродною силою, є одними з найстійкіших та добре збережених на українсько-румунському прикордонні.

Висновки. Традиційні демонологічні вірування займають значне місце в духовній культурі регіону. Їх особливістю є відносна стійкість до сучасних нашарувань. Та все ж, під впливом християнства та технічного прогресу, деякі явища та поняття зазнають певних трансформацій і змін. Поряд з цим на прикордонні можна спостерігати певні впливи та запозичення між різними етносами.

У південній частині Закарпатської області де компактно проживає угорське населення, є відчутним угорський вплив на демонологічну термінологію українців регіону. Це проявляється в низці вірувань та угорських демонів які побутують серед українців Закарпаття: *liders* – демон-збагачувач, *bosorka*, *bosorkanya* – відьма, *bosorkun* – відьмак, *d'ug* – демон хвороби, *sharkan* – повітряний демон-змій, *fras* – чорт. У південно-східній частині краю присутній східно-романський вплив на міфологічну термінологію. Так поряд з традиційними демонами побутують і запозичені від романомовного населення: *striga* – відьма, хоча для румунів більш поширеним є термін *vrăjitoară* або *vrăjitoară*, основні мотиви які їй притаманні, це забирати молоко та насилати прокляття; *kotoronca* – демон який регламентує поведінку у вечірній час; *strigoy* – демон, інколи цей термін прямо вказує на мотив вампіризм і проявляється у формі вогнів, світла у сутінках.

Прослідковується ряд паралелей між гуцульською лісною, красною та румунською *fată pădurii* (жін. дем персон.) в обох персонажів поширеним є такі мотиви: наявності городців повних квітів (рум. *grădină*)⁸⁴, спокушання юнаків «які ще не знали жінки»⁸⁵, пов'язана з цілющими рослинами, зовнішність жінки, місцем проживання є гори⁸⁶, з'являється з поривами вітру, виглядають як спокусниця, часто у красивому вбранні⁸⁷. Отже за своїми функціями, особливостями, що пов'язані з її природними локусами та зовнішнім виглядом *fată pădurii* є доволі близькою до гуцульської лісної.

Vasil KOROL

Demonological Believes in the Ukrainian-Romanian Frontier Territories (Based on the Field Materials of Transcarpathian Region of Ukraine and Maramuresh District of Romania)

Based on the significant quantities of the field materials collected by the author, the archive and literary sources, this article considers the demonological believes of the Ukrainian-Romanian frontier. There have been investigated the modern state of preservation and existence of traditional demonological believes and the magical actions related with them. The main attention has been paid to the similar features of Hutsuls' "lisna (sylvan)" and Romanian "fată pădurii", and also their key abilities have been considered and analyzed. Fată pădurii proves to be very close to hutsuls' lisna (sylvan) by their functions, features related with its natural locus and appearance.

There has been emphasised the tangible Eastern-Romanian influence on mythological terminology by the Ukrainians who lived on the territory of Romania (Maramuresh district): striga (a witch), kotoronca (a demon which governs the behaviour in the evening hours), strigoy (in some cases this demon directly indicates the vampire motives).

The legends found on the Ukrainian-Romanian frontier are sufficiently widespread nowadays as evidenced by the stories of the first-person informers. Even today folk beliefs of Hutsuls in Transcarpathia are characterized with obvious originality and conservatism considering natural geographical conditions, remoteness from the large city centers.

Key words: demonology, Transcarpathia, Hutsuls, world-view, treasure, frontier, Romania, beliefs.

⁸⁴ Кюїзеньє Ж. Пам'ять Карпат. Тисячолітня Румунія: погляд зсередини. [пер. з фр. Каденко В. Воронянська К.].- Львів : Ахілл, 2004. С. 164, 169.

⁸⁵ Там само, С. 171.

⁸⁶ Там само, С. 165.

⁸⁷ Там само, С. 169.

УДК 323.15(477.87):811.161.25'373.21

Михайло ЗАН

Нав'язана ойконіміка як елемент бінарної структури русинської етноідентичності населення сучасного Закарпаття (до питання про повернення історичних назв населеним пунктам Закарпатської області)

У статті висвітлюється проблематика повернення історичних назв населеним пунктам Закарпатської області. Відновлення колишніх та уточнення назв окремих населених пунктів області, їх відтворення мовами етнічних меншин, у першу чергу угорської громади краю, активно відбувалося в 1990-х роках. Відтак на рівні Закарпатської обласної влади були прийняті рішення про зміни в адміністративно-територіальному устрої області. Останні ухвали щодо цього стосуються румуновного села Нижня Апша (2003) та колишнього німецькомовного поселення Німецька Мокра (2016) у Тячівському районі.

Автор констатує, що процесдекомунізації та дерадянізації в краї незавершений. Ряд сіл Закарпаття надалі зберігають визначені владою ойконіми за часів Радянського Союзу. Це стосується майже дев'яти (до грудня 2020 року) районів краю, за винятком колишніх меж Берегівського, Воловецького, Великоберезнянського та Перечинського районів. Найбільше йдеться про Виноградівщину, де навіть назва колишнього районного центру має радянізовану назву «Виноградів», в той час як більша частина населення використовує історичну назву «Севлюш». Зберігають офіційні радянізовані назви Боржавське (Велика Чингава), Олешник (Егреш), Підвиноградів (Ардів), Чорнотисів (Чорний Ардів), Дротинці (Сірма), Хижа (Мала Тарна), Широке (Вишній Шард), Нижнє Болотне (Нижній Шард) та ін. Чимало радянізованих назв зберігається урамках колишнього Іршавського району: Вільхівка (Влахово), Кам'янське (Кивяждь), Заболотне (Шардик), Горбок (Шаркадь), Приборжавське (Задне), Велика Розтока (Бережанська Розтока), Мала Розтока (Угочанська Розтока), Підгірне (Волоське).

У межах колишнього Тячівського району зберігаються радянізовані назви сіл Лопухів (Брустури), Тарасівка (Терешул), Руське Поле (Велике й Мале Урмезієво), Добрянське (Нягово), Глибокий Потік (Стримтура). У сусідньому Рахівському районі – Верхнє Водяне (Верхня Апша), Середнє Водяне (Середня Апша), Водиця (Апшиця), Костилівка (Берлибаш), Кваси (Боркут), Ділове (Требушани). На Міжгірщині – Міжгір'я (Волове), Негровець (Верхня Колочава), Лісковець (Ляховець). На Хустщині – Олександрівка (Шандрово), Стеблівка (Салдобош), Монастирець (Моноштор). В Мукачівському районі: Бистриця (Ряпідь), Зубівка (Фогораш), Ільківці (Єнківці), Крите (Феделешівці), Кучава (Німецька Кучава), Коноплівці (Кендерешів), Чомонин (Чонгор), Щасливе (Серенчівці). На Ужгородщині – Андріївка (Андрашівці) і Чабанівка (Бачава).

Ряд населених пунктів зберігають назви, які є алогічними. Йдеться про села Родниківка (Ізвор) та Родникова Гута (Ізвор-Гута) на Свалявщині. Російськомовний термін «родник» (українською «джерело») з'являється на початку XVIII ст., а старослов'янська назва «ізвор» зустрічається у письмових джерелах вже на початку XVI ст.

Автор твердить, що паралельне використання нав'язаної радянізованої та місцевої історичної ойконіміки є складовою бінарної структури свідомості, яка відобразилася на специфіці етнічної самоідентифікації закарпатців, у першу чергу русинів. Таким чином, подвійна ойконіміка як лінгвокультурний феномен закарпатців потребує подальшого вивчення на рівні історичних, культурно-антропологічних і соціологічних студій.

Ключові слова: Закарпатська область, населений пункт, село, історична назва, радянізація.

Постановка проблеми. Колективна пам'ять є системоутворюючим чинником формування та передачі міжпоколінної інформації. Німецький історик Ян Ассман пов'язав колективну пам'ять із

категорією часу й виділив два базові її формати: комунікативну та культурну. Якщо комунікативна пам'ять стосується одного-двох, у кращому випадку трьох поколінь, то культурна пам'ять формалізується у текстах, символічних місцях, монументах, назвах тих чи інших об'єктів матеріальною культури¹. Варто відзначити, що для представників кожної етнічної громади в першу чергу притаманні рідні й милі для звучання назви річок, озер, гір, урочищ, площ, вулиць, сіл, селищ і міст. Відтак економіка виступає неодмінним атрибутом символізації оточуючого ландшафту, важливим елементом формування етноїдентичності.

Німецька культурологиня Аляйда Ассман продовжує ідеї свого чоловіка й констатує, що паралельно функціонують «жива, індивідуальна пам'ять» й «штучна культурна пам'ять», яка «охоплює епохи й спирається на нормативні тексти»². Звісно, що подібні тексти опосередковані політикою пам'яті, яку ретранслює пануюча влада, політичний режим. Беручи до уваги концепт британського антрополога Пола Коннертона можна констатувати, що політична історія Закарпаття ХХст. позначена цілеспрямованою політикою «репресивного стирання» колективної пам'яті етнічних груп, зокрема русинів, а також «забування задля формування нової ідентичності»³. У першу чергу йдеться про політику конструювання етнокультурної приналежності русинської етнічності до української нації.

Як справедливо зауважив відомий мовознавець Петро Лизанець, «внаслідок колишніх політичних амбіцій 1910–1913 та 1945–1946 рр. в історичні назви населених пунктів Закарпаття була внесена велика плутанина»⁴. До прикладу, лише в Свалявському районі село Плоске отримало назву Dombostelek («горбкувата земля»), Павлово – Kispálos («малий монах»), Неліпино – Hársfalva («липове село»), Оленьово – Szarvaskút («колодязь оленів»), Солочин – Királyfiszállás («поселення королевича») і т.д.

Якщо на початку ХХ ст. закарпатські села набули угорських лексем, то в 1940-х роках була розгорнута робота з метою радянської та приведення до українського літературного стандарту назв населених пунктів краю. Немов за законом кармічної відплати, згідно Указу Президії Верховної Ради УРСР від 25 червня 1946 року «Про збереження історичних найменувань та уточнення і впорядкування існуючих назв населених пунктів Закарпатської області», це відбулося у першу чергу на угорськомовних селах краю. Їх назви набули вкрай дивного для корінного населення Закарпаття звучання: Струмківка (Сюрте), Дзвінкове (Горонглаб), Деренковець (Шом), Липове (Гетєн), Добросілля (Бене), Зміївка (Кідьош), Лужанка (Астей), Бобове (Тисобикень), Братово (Ботар) та ін. Поряд із цим «уточнювалися» й традиційні назви багатьох закарпатських сіл. Зокрема, села Андрашівці «перехрестили» на Андріївку, Ряпідь на Бистрицю, Велику Чинґаву на Боржавське, Німецьку Мокру на Комсомольськ, Берлебаш на Костилівку, Ляховець на Лісковець, Брустури на Лопухів, Угочанську Розтоку на Малу Розтоку, Середню Апшу на Середнє Водяне, Нижню Апшу на Діброву, Требушани на Ділове, Серенцівці на Щасливе і т.д.⁵

Дослідник процесів радянської Закарпаття упродовж 1994–1950 років Василь Міщанин принагідно констатував, що перейменування стосувалося майже п'ятидесяти населених пунктів краю, але радянзатори «не хотіли зупинитися. У 1949 р. вони пропонували Мукачєво перейменувати в Октябрьськ, Хуст – на Красногорськ, Іршаву – на Синяву, Рахів – на Комсомологорськ, Тячів – на

¹ Ассман Ян. Культурная память: Письмо, память о прошлом и политическая идентичность в высоких культурах древности / Пер. с нем. М.М. Сокольской, Москва, Языки славянской культуры, 2004, с. 53–54.

² Ассман Аляйда. Простори спогаду. Форми трансформації культурної пам'яті / Пер. з нім. К. Дмитренко, Л. Доронічева, О. Юдін, Київ, Ніка-Центр, 2012, с. 22, 24.

³ Connerton Paul. *Seven Types of Forgetting* // *Memory studies*, 2008, Vol. 1, № 1, pp. 60, 62–64.

⁴ Лизанець Петро Миколайович. Питання про відновлення історичних назв населених пунктів Закарпаття та принципи їх написання // *Матеріали науково-практичної конференції «Державне регулювання міжетнічних відносин в Закарпатті»*, Ужгород, Патент, 1997, с. 102.

⁵ Указ Президії Верховної Ради УРСР від 25 червня 1946 року «Про збереження історичних найменувань та уточнення і впорядкування існуючих назв населених пунктів Закарпатської області». URL: https://uk.wikisource.org/wiki/%D0%A3%D0%BA%D0%B0%D0%B7_%D0%9F%D1%80%D0%B5%D0%B7%D0%B8%D0%B4%D1%96%D1%97_%D0%92%D0%B5%D1%80%D1%85%D0%BE%D0%B2%D0%BD%D0%BE%D1%97_%D0%A0%D0%B0%D0%B4%D0%B8_%D0%A3%D0%A0%D0%A1%D0%A0_%D0%B2%D1%96%D0%B4_25.6.1946_%C2%AB%D0%9F%D1%80%D0%BE_%D0%B7%D0%B1%D0%B5%D1%80%D0%B5%D0%B6%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D1%8F_%D1%96%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D0%B8%D1%87%D0%BD%D0%B8%D1%85_%D0%BD%D0%B0%D0%B9%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D1%83%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D1%8C_%D1%82%D0%B0_%D1%83%D1%82%D0%BE%D1%87%D0%BD%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D1%8F_%E2%80%A6_%D0%BD%D0%B0%D0%B7%D0%B2_%E2%80%A6_%D0%97%D0%B0%D0%BA%D0%B0%D1%80%D0%BF%D0%B0%D1%82%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%BE%D1%97_%D0%BE%D0%B1%D0%BB%D0%B0%D1%81%D1%82%D1%96%C2%BB (дата звернення: 12.12.2020).

Шевченкове, Воловець – на перевал і відповідно Воловецький район на Перевальський район. На щастя, це не було втілено в життя»⁶.

На наш погляд, для корінних закарпатців, зокрема представників русинської етнічної громади, притаманна бінарна структура свідомості, яка відобразилася й на специфіці етнічної самоідентифікації, рисах ментальності. Вона полягає у подвійній толеранції стосовно: 1) етнонімів («українці» та «закарпатці» («русини»); 2) відліку часу (київський (раніше й московський) та місцевий середньоевропейський, а паралельно й так званий «церковний» час); 3) ойконіміки (нав'язана радянською та місцева історична). Відтак закарпатці (маємо на увазі виключно автохтонне слов'янське населення, яке зберегло ідентичність «русин» або визначає себе «закарпатцями» й відмежовує від «українців», за винятком місцевих угорців, румунів та ін. – М.З.) впродовж тривалого часу звично, паралельної залежності від контексту («Свої» / «Інші» / «Чужі»; село / місто / «Україна» / закордоння тощо) застосовують туабо іншу термінологію.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Необхідно зауважити, що проблематика відновлення історичних назв населених пунктів Закарпаття вперше була порушена в 1997 році у науковій публікації Петра Лизанця. Вчений акцентував увагу на назвах угорськомовних населених пунктів, які мовознавець пропонував подавати в усталеній мовній практиці населення⁷. Автор цієї наукової розвідки в 2003 році також звертав увагу на порушену Петром Лизанцем проблему в контексті вивчення етнокультурних процесів у 90-ті роки ХХ ст.⁸ Динаміку закарпатського урбанонімікону впродовж ХХ – початку ХХІ ст. здійснила в своєму дослідженні Оксана Галай⁹.

Метою статті є здійснення моніторингу нав'язаної радянською владою ойконіміки в розрізі колишніх 13-ти (до грудня 2020 року – М.З.) районів Закарпатської області.

У контексті поставленої мети ми прагнемо до вирішення наступних завдань: 1) *прослідкувати* процес відновлення історичних назв окремих населених пунктів області; 2) *з'ясувати* перелік радянських назв населених пунктів по районах із відновленням яких зволікають надалі; 3) *сформулювати* висновки та пропозиції щодо подальшого наукового вивчення проблематики та її практичного вирішення на рівні органів державної влади та місцевого самоврядування.

Виклад основного матеріалу. Насамперед варто зазначити, що лише в умовах гласності й демократизації початку 90-х років минулого століття багатьом закарпатським селам були повернуті їх історичні назви. Зокрема, 12 липня 1991 року на VI сесії Закарпатської обласної ради ХХІ скликання були прийняті рішення «Про відновлення історичних назв окремих населених пунктів області та їх відтворення на мовах інших національностей» та «Про зміни в адміністративно-територіальному устрої області», які стосувалися сіл Берегівського району¹⁰.

Плідною стала ухвала обласної ради від 23 грудня 1992 року «Про відновлення та уточнення назв окремих населених пунктів». Депутати зверталися з клопотанням перед Президією Верховної Ради України про відновлення історичних назв та уточнення окремих назв населених пунктів Ужгородського, Мукачівського, Берегівського, Виноградівського, Хустського та Воловецького районів. Вказувалося, що поряд із державною, мовою найбільш чисельної угорської меншини краю вживаються назви, які є традиційними для місцевого населення: *Яноші (Jánosi)*, *Батьово (Bátyu)*, *Дерцен (Dercen)*, *Вишково (Visk)* та ін¹¹.

Рішенням Закарпатської обласної ради від 6 квітня 1995 року «Про зміни в адміністративно-територіальному устрої та уточнення назв окремих населених пунктів області» більшість закарпатських сіл повернули собі звичне, місцеве звучання на «-ово», замість непрактичного для

⁶ Міщанин Василь Васильович. Радянська Закарпаття 1944–1950 рр. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук. Спеціальність: 07.00.01 – історія України; 03 Гуманітарні науки (032 – історія та археологія), Ужгород, 2019, с. 275.

⁷ Лизанець Петро Миколайович. Питання про відновлення... с. 107–108.

⁸ Зан Михайло Петрович. Переименовання та відновлення назв населених пунктів на Закарпатті 90-х років ХХ ст. як індикатор етнокультурних процесів // *Науковий вісник Ужгородського університету, Серія: Історія*, Вип. 8 / М-во освіти і науки України; Ужгород, нац. ун-т; Редкол.: І.О. Мандрик (голова редкол.), Д.Д. Данилюк (заст. голови оргкомітету конф.), С.О. Ганус, В.І. Фенич (редактори вісн.) та ін., Ужгород, Вид-во В. Падяка, 2003, с. 50–54.

⁹ Галай Оксана Богданівна. Українська урбанонімія Закарпаття в ХХ–ХХІ ст. Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 «Українська мова», Ужгород, Ужгородський національний університет, 2009, 17 с.

¹⁰ Відомчий архів Закарпатської ОДА, Ф. 195. Закарпатська обласна Рада народних депутатів, Оп. 14. Діловодство, Спр. VI сесія Закарпатської обласної Ради народних депутатів ХХІ скликання та рішення, прийняті сесією від 12 липня 1991 р., арк. 185.

¹¹ Там само, Спр. XI сесія Закарпатської обласної Ради народних депутатів ХХІ скликання та рішення, прийняті сесією від 23 грудня 1992 р. Друге засідання, арк. 264–265.

закарпатців «-ове»: *Квасово, Порошково, Смереково, Буківцьово, Лалово, Пістрялово, Данилово, Золотарьово, Рокосово, Чумальово, Драгово* та ін.¹² Утім і понині залишилися «стандартизованими» радянськими назвами, але практично не хоснованими місцевим населенням назви: *Берегове, Ставне, Ялове, Задільське, Репинне, Вучкове, Лопушне, Ділове, Дубове, Колодне, Вонігове, Бобове, Довге, Букове, Нове Клинове, Вербове, Вінкове, Вовкове, Голубине, Яківське, Плоске*. Про штучність цих прикметникових утворень, нав'язаних радянською владою у 1946 році, справедливо відзначав у своїй праці «Прізвища закарпатських українців: Історико-етимологічний словник» відомий учений-філолог Павло Чучка¹³.

Згідно рішення обласної Ради від 18 лютого 1997 року «Про зміни в адміністративно-територіальному устрої області» були відновлені назви окремих сіл Виноградівщини, зокрема *Форголань* (Дівчине), *Фертившолмаш* (Заболоття), *Оклі Гедь* (Клинова Гора), *Неветленфолу* (Дяково), *Пийтерфолу* (Петрово) та ін.¹⁴

Рішенням від 20 червня 2003 року Закарпатська обласна рада перейменуваларумуномовне село Діброва на Тячівщині, повернувши традиційну історичну назву *Нижня Апша*¹⁵. Лише на початку 2016 року в контексті загальнодержавних декомунізаційних процесів було повернуто історичну назву селу *Німецька Мокра* на Тячівщині¹⁶. Зараз важко збагнути, але ще чотири роки тому офіційно це село йменувалося Комсомольськом (! – М.З.).

Прослідковуючи невідповідність між історичними назвами та їхніми радянськими еквівалентами варто зауважити, що понині так і залишаються радянськими десятки населених пунктів Закарпаття. Місцеве населення вже призвичаїлося до їх паралельного вживання: «по-нашому» серед «Своїх» та офіційно для «Інших» і «Чужих». Це, зокрема, наступні села в межах колишнього **Тячівського району**: *Лопухів (Брустури; подібний ойконім є також на Свалявщині – Лопушанка (Брустів), Тарасівка (Терешул), Руське Поле (Велике й Мале Урмезієво), Добрянське (Нягово), Глибокий Потік (Стримтура)*.

У сусідньому **Рахівському районі** – *Верхнє Водяне (Верхня Апша), Середнє Водяне (Середня Апша), Водиця (Апшиця), Костилівка (Берлибаш), Кваси (Боркут), Ділове (Требушани)*. На **Хустщині** – *Олександрівка (Шандрово), Стеблівка (Салдобош), Монастирець (Моноштор)*.

Мукачівський район теж має чимало нерадянських назв сіл: *Бистриця (Ряпідь), Зубівка (Фогораш), Ільківці (Єнківці), Крите (Феделешівці), Кучава (Німецька Кучава), Коноплівці (Кендерешів), Чомонин (Чонгор), Щасливе (Серенчівці)*. Цікавим є факт: чому в 1992 році *Анталовцям* (за часів СРСР – *Антонівка*) на **Ужгородщині** повернули історичну назву, а *Андрашівці* так і залишилися *Андріївкою*, а *Бачава* – *Чабанівкою*?

Із часів дитинства пригадуються парадокси використання подвійної ойконіміки на Виноградівщині. Зокрема, односельчани із Великих Ком'ят (село для місцевих й надалі конструюється у тривимірному просторі *Малих (Мадяр) Кумнят, Великих Кумнят і Завадки* – М.З.), відвідуючи сусідні села з радянськими назвами «Боржавське», «Вільхівка», «Кам'янське» або «Олешник», як правило так їх не називали. Місцеве населення цього не робить посьогодні. Люди звично кажуть, що йдуть до Чингави, Влахова, Кивяжди або до Егреша.

Варто зауважити, що на **Виноградівщині** радянською залишається назва колишнього районного центру міста Виноградів (*Севлюш*). Радянськими є наступні села: *Боржавське (Велика Чингава), Олешник (Егреш), Підвиноградів (Ардів), Чорнотисів (Чорний Ардів), Дротинці (Сірма), Букове (Фоковбіки), Тросник (Шашвар), Затисівка (Чома), Притисянське (Чонкаш), Хижа (Мала Тарна), Широке (Вишній Шард)* і *Нижнє Болотне (Нижній Шард)*.

У сусідньому **Іршавському районі** теж залишається чимало радянських назв: *Вільхівка (Влахово), Кам'янське (Кив'яждь), Заболотне (Шардик), Горбок (Шаркадь), Приборжавське (Заднє), Велика Розтока (Бережанська Розтока), Мала Розтока (Угочанська Розтока), Підгірне (Волоське)*.

¹² Там само, Спр. II сесія Закарпатської обласної Ради народних депутатів XXII скликання та рішення, прийняті сесією від 06.04.95. Перше засідання, арк. 232–237.

¹³ Чучка Павло. Прізвища закарпатських українців: Історико-етимологічний словник, Львів, Світ, 2005, с. 29.

¹⁴ Відомчий архів Закарпатської ОДА, Ф. 195. Закарпатська обласна Рада народних депутатів, Оп. 14. Діловодство, Спр. VI сесія Закарпатської обласної Ради народних депутатів XXII скликання та рішення, прийняті сесією від 18 лютого 1997 р., арк. 122–123.

¹⁵ Постанова Верховної Ради України від 5 лютого 2004 року «Про перейменування села Діброва Тячівського району Закарпатської області» // Верховна Рада України. Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1470-IV#Text>

¹⁶ Постанова Верховної Ради України від 4 лютого 2016 року Про перейменування окремих населених пунктів та районів // Верховна Рада України. Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984-19#Text>

Про нагальність відновлення історичних назв населених пунктів Закарпаття яскраво свідчить приклад двох сіл на **Свалявщині** – *Ізворта Ізворська Гута (Ізвор-Гута)*, які в 1946 році були перейменовані на Родниківку та Родникову Гуту. Авторитетний вчений-філолог Петро Лизанець як уродженець села Ізвору багатьох публікаціях неодноразово звертав увагу громадськості, що російськомовний термін «родник» (українською «джерело») з'являється на початку XVIII ст., а старослов'янська назва «ізвор» зустрічається у письмових джерелах вже на початку XVI ст.¹⁷ Відтак алогічним є утворення назви від терміна, якого на час появи села не було «в природі».

Таким чином, головний парадокс відновленні назв населених пунктів краю полягає в тому, що окремі села повернули історичні назви, а інші надалі очікують на чергове «звершення історичної справедливості». Так, зокрема, позитивним є досвід села *Ляхівці* на Ужгородщині. Воно відоме в історичних джерелах із XV ст., очевидно, було засноване вихідцями з Польщі. За часів Радянського Союзу село називалося Лемківцями, але в кінці 1992 року йому було повернуто історичну назву. З іншого боку, маємо негативний досвід: у 1946 році село *Ляховець* (теж полонізм – М.З.) у **Міжгірському районі** було перейменовано на Лісковець. Ця штучна назва залишається офіційною посьогодні.

Висновки і перспективи подальших розвідок. На наш погляд, порушена проблема вибіркового відтворення назв населених пунктів Закарпаття потребує справедливого вирішення. Спочатку на рівні територіальних громад, а відтак – районних рад, Закарпатської обласної ради та Верховної Ради України. Це реальна справа й не така важка для практичної реалізації. Майже у всіх районах краю, за винятком колишніх меж Берегівського, Воловецького, Великоберезнянського та Перечинського районів, наявна проблема відновлення історичних назв населених пунктів. У першу це стосується Виноградівщини, де таких населених пунктів є найбільше.

Зрозуміло, що не всі історичні назви потребують повернення на офіційному рівні. З одного боку, ряд населених пунктів, зокрема Міжгір'я (до 1953 року (! – М.З.) – *Волове*), *Негровець (Верхня Колочава)*, *Верхні Ворота (Вишні Верецьки)* та *Нижні Ворота (Нижні Верецьки)*, стали звичними й органічно «вписалися» у мовну практику місцевого населення. З іншого, жителі окремих сіл не бачать практичної нагальності у відтворенні історичних назв. Зокрема йдеться про села поблизу обласного центру – *Розівку (Кетергинь)* та *Сторожницю (Йовра)*. Критичні й категоричні думки про саму можливість повернення історичних назв цим селам автору доводилося чути від окремих місцевих жителів.

Власне тому, на нашу думку, подвійна ойконіміка як лінгвокультурний феномен закарпатців потребує подальшого вивчення у наступних вимірах: 1) *на рівні історичних досліджень* – проаналізувати витоки та динаміку змін назв населених пунктів краю у залежності від політики пам'яті правлячої влади; 2) *на рівні культурно-антропологічних студій* – вивчити повсякденний дискурс використання населенням історичних та офіційних назв сіл, селищ і міст; 3) *на рівні соціологічного опитування* – з'ясувати готовність / неготовність населення до повернення історичних назв населеним пунктам і, зрештою, до повноцінного завершення процесу декомунізації та дерадянізації в Закарпатській області.

Mykhaylo ZAN

Imposed Oikonyms as an Element of the Binary Structure of the Ruthenian Ethnic Identity in the Present-Day Transcarpathia (On the Issue of Returning Historical Names to the Settlements of Transcarpathian Region)

The article analyzes the issue of returning historical names to the settlements of the Transcarpathian region. Restoration of the former and clarification of the names of individual settlements of the region, their reproduction in the languages of ethnic minorities, primarily the local Hungarian community was active in the 1990s. Therefore, at the level of the Transcarpathian regional authorities, decisions were made on changes in the administrative-territorial structure of the region. Recent decisions in this regard concern the Romanian village of Nyzhnia Apsha (2003) and the former German-speaking settlement of Nymetska Mokra (2016) in the Tyachiv district.

¹⁷ Нитка Василь. Чому не повернемо історичні назви своїм містам і селам? // Голос України. URL: <http://www.golos.com.ua/article/315672>

The author states that the process of decommunization and de-Sovietization in the region has not completed. A number of villages in Transcarpathia still retain the oikonyms defined by the authorities during the Soviet era. This applies to almost nine (until December 2020) districts of the region, except for the former borders of Berehove, Volovets, Velykyi Bereznyi and Perechyn districts. Most of all, it is about Vynohradiv district, where even the name of the former district center has the Soviet name «Vynohradiv», while the majority of the population uses the historical name «Sevliush». The official Soviet names Borzhavske (Velyka Chyngava), Oleshnyk (Egresh), Pidvynohradiv (Ardiv), Chornotysiv (Chornyi Ardiv), Drotyntsi (Sirma), Khyzha (Mala Tarna), Shyroke (Vyshniy Shard), Nyzhne Bolotne (Nyzhniy Shard) are preserved. Many Soviet names are preserved within the former Irshava district: Vilkhivka (Vlahovo), Kamyanske (Kyviashd), Zabolotne (Shardyky), Gorbok (Sharkad), Pryborzhavske (Zadne), Velyka Roztoka (Berezhanska Roztoka), Mala Roztoka (Uhochanska Roztoka), Pidhirne (Voloske).

Within the former Tyachiv district the Soviet names of the villages of Lopukhiv (Brustury), Tarasivka (Tereshul), Ruske Pole (Velyke and Male Urmezievo), Dobryanske (Nyagovo) and Hlybokyi Potik (Strymtura) are preserved. In the neighboring Rakhiv district, these are Verkhne Vodiane (Verkhnya Apsha), Seredne Vodyane (Serednya Apsha), Vodytsa (Apshitsa), Kostylyvka (Berlybash), Kvasy (Borkut), Dilove (Trebushany). In the Mizhhirya region, such settlements comprise Mizhgyrya (Volove), Negrovets (Verkhnya Kolochava), Liskovets (Lyakhovets). In the Khust region, there are Oleksandrivka (Shandrovo), Steblivka (Saldobosh), Monastyrets (Monoshtor). In the Mukachevo district, there are Bystrytsia (Ryapid), Zubivka (Fogorash), Ilkivtsi (Yenkivtsi), Kryte (Fedeleshivtsi), Kuchava (German Kuchava), Konoplivtsi (Kendereshiv), Chomonyn (Chongor), Shchaslyve (Serenchivtsi). In the Uzhhorod region, such places include Andriyivka (Andrashivka) and Chabanivka (Bachava) as well.

A number of settlements retain names that are illogical. These are the villages of Rodnykivka (Izvor) and Rodnykova Guta (Izvor-Guta) in the former Svalyava region. The Russian term «wellspring/rodnik» (in Ukrainian «dzherelo») appears in the early XVIII century, while the Old Slavic term «izvor» occurs in written sources in the early XVI century.

The author claims that the parallel use of imposed Soviet and local historical oikonyms is a component of the binary structure of consciousness, which impacts the specificity of ethnic self-identification of Transcarpathians, primarily of the Ruthenian ethnic group. Thus, the double oikonyms as linguistic and cultural phenomenon of Transcarpathians requires further study at the level of historical, cultural anthropological and sociological studies.

Key words: Transcarpathian region, settlement, village, historical name, sovietization.

УДК 008-044.352:069(477.87)

Василина ПАЛИНЧАК-КУТУЗОВА

Роль музею у реалізації державної політики полікультурності (на прикладі Закарпатського обласного краєзнавчого музею ім. Т. Легоцького)

Музеї покликані вивчати і популяризувати культурні надбання як власного народу, так і національних меншин, що проживають на території держави. Таким чином відбувається формування ідентичності культурних, релігійних і національних спільнот. Особливо це стосується музеїв, розташованих на прикордонних територіях. Одним із їх завдань є дотримання політики полікультурності та її реалізація у своїй діяльності. Закарпатський обласний краєзнавчий музей ім. Т. Легоцького, як установа, що знаходиться у області на стику 5 держав, зберігає спільну культурну спадщину їх народів. Аналіз фондів зібрань та постійних експозицій музею відображає тісне переплетіння історії та культури цих соціумів. Заклад відіграє важливу роль у формуванні та розумінні своєї національної ідентичності. У статті подано характеристики діяльності музею у сфері політики полікультурності та висвітлення подій з історії народів, що проживають на території Закарпаття.

Ключові слова: мультикультуралізм, толерантність, міжнародна співпраця, спільна виставка, Закарпатський обласний краєзнавчий музей ім. Т. Легоцького, державна політика.

Однією із рис сучасного суспільства виступає його культура та її складові. Причому часто йде мова про культуру не одного народу, а декількох, які проживають у межах однієї держави. Тенденції, які панують зараз у світі, приводять до таких явищ, як міграції, зміни кордонів країн, відродження звичаїв і традицій минулого. Це призводить до того, що часто на одній території проживають представники різних народів та народностей, які мають власні історію, культуру, традиції. Одним із головних завдань влади є збереження культурних особливостей цих національних меншин та власного народу. Існування та співіснування кількох культур у межах одного суспільства називають полікультурністю або ж мультикультуралізмом. Сам термін з'явився в науковому обігу наприкінці 1980-х років. Його суть – у поважливому ставленні більшості населення до меншин, однаковий статус різних культурних традицій, право індивіда на вибір своєї ідентичності. Мультикультуралізм означає співіснування в єдиному політичному суспільстві кількох помітних культурних груп, які бажать і, в принципі, здатні відтворювати свою специфічну ідентичність¹.

Першими документами, що всебічно регламентують сферу міжкультурної взаємодії, були Загальна декларація прав людини (1948 р.) та Європейська Конвенція з прав людини (1950 р.). У «Декларації ЮНЕСКО щодо політики у сфері культури» (Мехіко, 6 серпня 1982 р.) виокремлюються засадничі принципи міжкультурного співіснування в сучасній світовій спільноті². У жовтні 1993 р. 32 країни-члени Ради Європи підписали декларацію, що стосується питання утвердження демократії, прав людини, національних меншин і боротьби з проявами расизму, ксенофобії, антисемітизму й нетолерантності (Віденська декларація 1993 р.). Цей документ проголосував прихильність країн-членів Ради Європи до збереження культурної спадщини, збагаченої самобутністю народів, захисту національних меншин у Європі, політики, спрямованої на боротьбу з расизмом, ксенофобією, антисемітизмом і нетерпимістю. У травні 2008 року міністри закордонних справ 47 країн-членів Ради Європи затвердили важливий документ – «Білу книгу з міжкультурного діалогу». Відповідно

¹ Дрожжина Світлана. Мультикультуралізм: теоретичні і практичні аспекти//Політичний менеджмент, № 3, 2008, С. 96.

² Кендзьор Петро. Полікультурне виховання учнів у системі діяльності загальноосвітнього навчального закладу (теорія і методика) : дис. докт. пед. наук : 13.00.07 – теорія і методика виховання. Київ, 2017, С. 72.

до неї, міжкультурний діалог визначається як «відкритий і ввічливий обмін думками на основі взаєморозуміння й поваги між особами та групами з різним етнічним, культурним, релігійним минулим і спадщиною, заснованих на взаємному розумінні та повазі»³.

Історично склалося так, що на теренах України проживають різні народи. У складному процесі взаємодії у співпраці чи протистоянні, через конфлікти й компроміси вони створили унікальну поліетнічну палітру нинішнього соціокультурного простору. Подібне сусідство передбачало і налагодження контактів, поєднання різних культур та формування міжетнічних відносин.

Полікультурне виховання в сучасній Україні стало закономірною реакцією на виклики етнічного, релігійного, ментального характеру в період пострадянських трансформацій. З часу здобуття незалежності політика України базується на засадах гуманізму, пріоритету загальнолюдських цінностей та враховує багатокультурну природу суспільства⁴. Першим законодавчим актом у сфері міжетнічних взаємин був Закон «Про громадянство» (1991 р.), відповідно до якого кожен мешканець України автоматично отримав право на громадянство України⁵. У 1992 р. Верховна Рада прийняла Закон «Про національні меншини в Україні». Стаття 1 цього документу наголошує, що Україна гарантує громадянам республіки, незалежно від їхнього національного походження, рівні політичні, соціальні, економічні й культурні права і свободи, підтримує розвиток національної самосвідомості й самовиявлення. Стаття 6 гарантує всім національним меншинам право на національну культурну автономію⁶. Багатокультурний характер української держави обумовлено і у тексті Конституції України (1996 р.). У Статті 11 Основного закону України зазначається: «Держава сприяє консолідації та розвитку української нації, її історичної свідомості, традицій і культури, а також розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України»⁷.

Етнокультурна політика стала одним із пріоритетних напрямів державної діяльності, складовою офіційної культурної політики, яка спрямована на формування патріотизму, відродження й розвиток культур усіх етно-компонентів українського соціуму⁸. Було розроблено та реалізовано низку Програм підтримки діяльності та розвитку української культури, культур національних меншин на загальнодержавному та регіональних рівнях, зокрема й за участі міжнародних організацій. У межах цих програм здійснюється цілий комплекс різноманітних заходів, спрямованих на задоволення духовних та культурно-освітніх потреб, забезпечення вільного етнокультурного розвитку, створення умов для гармонійного співіснування громадян України, незалежно від їхнього етнічного походження та історичного досвіду (колективної пам'яті)⁹.

Якщо говорити про Закарпаття, то варто враховувати той факт, що край тривалий час входив до складу багатьох держав – Австро-Угорщини, Чехословаччини, Угорщини, Радянської України, яка в свою чергу була складовою Радянського Союзу. Лише з 1991 року область є складовою незалежної і суверенної України. Вона завжди залишалася прикордонною територією, на якій сформувався унікальний етнокультурний простір, де поєдналися традиції, звичаї, мистецтво сусідніх народів. Забезпеченню збереження самобутності національних меншин в Україні загалом і на Закарпатті зокрема сприяє провадження політики полікультурності в державі.

У рамках цієї політики діє і Закарпатський обласний краєзнавчий музей (далі ОКМ) ім. Т. Легоцького. Враховуючи той факт, що Закарпаття є місцем, де стикаються кордони України, Словаччини, Угорщини, Польщі та Румунії, то тут особливо актуальним є питання про дотримання тієї межі, яка гарантує дотримання законів та не призводить до применшення чи перебільшення ролі якоїсь із національних громад краю.

Музей виступає як установа, де знаходить своє відображення історія та культура. Враховуючи історичне минуле Закарпаття, тут повинна демонструватися історія, культура та самобутність тих народів, які проживають у краї. Саме тому Закарпатський ОКМ ім. Т. Легоцького часто є місцем проведення міжнародних фестивалів, виставок та відзначення пам'ятних дат не лише українського, а й сусідніх народів, представники яких проживають у області.

Тут демонструють цінності українського, словацького, угорського, частково румунського народів. У експозиціях музею показано музичні інструменти, одяг, історію та політичний устрій тих

³ Там само, С. 96.

⁴ Там само, С. 92.

⁵ Закон України «Про громадянство України». URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1636-12>

⁶ Закон України «Про національні меншини». URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2494-12>

⁷ Конституція України. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>

⁸ Калакура Олег. Полікультурний вимір історичної пам'яті України // Національна та історична пам'ять, Вип. 8, 2013, С. 70-79. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN /Ntip_2013_8_12

⁹ Там само, С. 72.

держав, до складу яких входив наш край та представники яких зараз тут проживають. Всі вони є спільною культурною спадщиною для цих народів та слугують чудовою ілюстрацією для відображення спільного минулого.

У рамках провадження державної політики полікультурності на території музею проводяться фестивалі. Так, 19 червня 2011 р. на території замку було проведено етнофестиваль національних громад Закарпаття. Його було організовано за сприяння управління культури Закарпатської ОДА, Українського союзу промисловців і підприємців України в Закарпатській області та відповідно до програми Євросоюзу «Транскордонне партнерство для сталого розвитку громади»¹⁰. Слід згадати і про «Берчені-фест», який започаткований з 2017 р. Його проведення теж відбувається на території музею. Його співорганізаторами виступають громадська організація «Pro Cultura Subcarpathika», Закарпатський ОКМ імені Т. Легоцького та Генеральне консульство Угорщини в Ужгороді. Метою є збереження та відродження народних традицій, ремесел і звичаїв Ужгородщини¹¹.

Як одне із явищ суспільного життя виступає міграція – трудова, навчальна, вимушена, сезонна тощо. Через події на Сході України, які розпочалися у 2014 р., тамтешні жителі вимушено переселялися у безпечніші місця. Разом із ними переїхали й іноземні студенти, які навчалися у тих університетах. Для полегшення їх адаптації до нових умов та соціуму було започатковано проведення фестивалю «TakeFive». Метою було поставлено руйнування стереотипів та поглиблення толерантності через обмін унікальними та яскравими традиціями народів. Вдруге його провели 15 вересня 2017 року на території Закарпатського обласного краєзнавчого музею ім. Т.Легоцького в рамках Міжнародного фестивалю «Beauty around me». У фестивалі взяли участь представники багатьох країн чотирьох континентів : із Марокко, США, Індії, Нігерії, Марокко, Єгипту, Зімбабве, Гани, Йорданії, а також Угорщини, Словаччини та з різних куточків України, загалом понад 200 учасників¹².

Як елемент міждержавної та міжкультурної діяльності варто назвати співпрацю із музейними установами сусідніх держав. Сюди можна віднести стажування на базі замку «Ланцут» (Польща) (вересень 2008 р.), міжнародну наукову конференцію «Музеї Карпатського регіону: стан і перспективи розвитку» (17 червня 2010 р.), зустріч керівників музеїв Словаччини, Угорщини та України з питань співпраці музейників Карпатського регіону (8 грудня 2010 р.) тощо.

Результатом налагодженої співпраці з музеями Угорщини, Словаччини, України був обмін виставками. Так, у 2011 та 2012 роках у приміщенні Ужгородського замку, який є місцезнаходженням ЗОКМ ім. Т. Легоцького, демонструвалися виставки словацьких музеїв: «Скарби природознавчої колекції Східнославацького музею у Кошицях»¹³ та «Діалоги» (від абатства л'Ескалад'є в Бігорі до Червоного монастиря на Спишу) Любовнянського музею-замку у Старій Любовні¹⁴. 24 червня 2014 р. Генеральне консульство Словаччини в Ужгороді представило для експонування виставку фотоплакатів, присвячених 100-річчю Першої світової війни¹⁵. 25 серпня 2015 р. у замковій галереї відбулося урочисте відкриття виставки творця кирило-мефодіївської тематики в образотворчому мистецтві Словаччини Мікулаша Клімчака. Вона була надана для експонування у музеї Генеральним консулом Словацької Республіки в м. Ужгороді Янкою Буріановою¹⁶.

У лютому 2017 р. у замковій каплиці представили виставку «Корони світу». Презентована вона була за сприяння Благодійного фонду ім. Б.Г. Возницького. Всі бажані могли оглянути понад 70 шедеврів, частина з яких – оригінали, а частина – копії, репліки та реконструкції експонатів, що знаходяться у музеях Австрії, Італії, Великобританії, Румунії, Єгипту та інших країн світу¹⁷. Експозиція дозволила відвідувачам ознайомитися із виглядом головних уборів правлячих верхівок як сусідніх країн, так і інших континентів у різні епохи.

Важливим пунктом у сфері міжнародної співпраці музею була підготовка спільної україно-угорської виставки у приміщенні Ужгородського замку. Цьому передувало підписання 29 травня 2017 р.

¹⁰ Русин Валерія. Хроніка Закарпатського краєзнавчого музею (з травня 2010 по квітень 2011) // *Науковий збірник Закарпатського краєзнавчого музею*, Випуск XI, Ужгород: «ІВА», 2011, С. 290.

¹¹ Петрішко Сюзанна. «Берчені-фест»: фестиваль традицій та звичаїв // *Ріо*, № 32, 12 серпня 2017, С.7.

¹² TakeFive. URL: <https://www.zkmuseum.com/2017/09/take-five.html>

¹³ Скарби природознавчої колекції Східнославацького музею у Кошицях. URL:

¹⁴ Русин Валерія. Хроніка Закарпатського краєзнавчого музею (з травня 2012 по травень 2013) // *Науковий збірник Закарпатського краєзнавчого музею*, Випуск XIII, Ужгород: «ІВА», 2013, С. 243.

¹⁵ Русин Валерія. Хроніка Закарпатського краєзнавчого музею (з травня 2013 року по травень 2015 року) // *Науковий збірник Закарпатського краєзнавчого музею*, Випуск XIV-XV, Ужгород: ІВА, 2015, С. 252.

¹⁶ Ронай Андреа. Хроніка Закарпатського обласного краєзнавчого музею ім. Тиводара Легоцького (14 травня 2015 року – 22 грудня 2017 року) // *Науковий збірник Комунального закладу «Закарпатський обласний краєзнавчий музей імені Тиводара Легоцького» Закарпатської обласної ради*, Випуск XVI-XVII, Ужгород: TIMPANI, 2018, С. 224.

¹⁷ Дудаш Оксана. В Ужгороді представили унікальну виставку світових корон. URL : <https://day.kyiv.ua/uk/news/240217-v-uzhgorodi-predstavlyly-unikalnu-vystavku-svitovyh-koron>

у м. Ніредьгаза (Угорщина) чотирьохсторонньої Угоди про співпрацю між Закарпатським обласним краєзнавчим музеєм ім. Т. Легоцького (В. Шеба), Ніредьгазьким комітатським музеєм ім. Андраша Йоша (Т. Реміаш), Східнославацьким музеєм (м. Кошіце, Р. Поллак) та повітовим музеєм Сату Маре (Румунія, Ф. Поп). Відповідно до неї, передбачалося проведення спільних науково-дослідницьких розвідок, обмін тематичними виставками та інноваційними презентаційними технологіями, публікація результатів пошуків та досліджень і т. ін.¹⁸ Згідно умов Угоди було ініційовано створення спільної виставки України й Угорщини, яка б відображала історію Закарпаття від VIII-го ст. до Першої Світової війни.

Нову ансамблеву експозицію передбачалося побудувати за європейськими стандартами та із застосуванням нових методів і підходів до експонування. При обговоренні концепції та структури цієї експозиції на засіданні науково-методичної ради М.Мощак, старшим науковим співробітником науково-освітнього відділу, було запропоновано концепцію музею, у якому показано лише факти, без заполітизованості, наскільки це можливо. Висновки ж робить відвідувач. На тому ж засіданні відзначалося, що необхідно показати історичний період від VIII ст. до 1920 р. Планувалося максимально достовірно висвітлити розвиток краю та його перебування у складі Угорського королівства та Австро-Угорщини¹⁹.

Виставку передбачалося побудувати у співпраці із закордонними колегами та за кошти європейських партнерів з Угорщини. Проект підтримало Управління Уряду Угорщини з питань гармонійної співпраці між Саболч-Сатмар-Березькою та Закарпатською областями. 12 червня 2017 р. було підписано Протокол намірів щодо співробітництва та отримання допомоги у відновленні частини Ужгородського замку. Його разом із концепцією майбутньої виставки було представлено на засіданні постійної комісії обласної ради з питань освіти, науки, культури, духовності, молодіжної політики, фізкультури і спорту, національних меншин та інформаційної політики, яке відбулося 7 липня 2017 р. Відзначалося, що для розміщення експозиції запропоновано приміщення на першому поверсі лівого крила замку, яке потрібно привести до ладу. Для проведення відповідних робіт є наміри отримати фінансову допомогу європейських партнерів з Угорщини. На засіданні комісії було затверджено Протокол намірів щодо співробітництва та концепцію і тематичну структуру запланованої експозиції²⁰. На ім'я директора музею В. Шеби 7 липня 2017 р. надійшов лист за підписом голови Закарпатської обласної ради М. Рівіса, у якому зазначалося, що обласна рада відзначає актуальність та необхідність вирішення проблемних питань збереження історико-культурних цінностей, що зберігаються в Закарпатському ОКМ ім. Т. Легоцького, а залучення «...грантових інвестицій для створення сучасних сталих експозицій відповідних історичних періодів ... вірним вибором, співзвучним із євроінтеграційними устремліннями й процесами українського суспільства. Закарпатська обласна рада схвально оцінює пропоновану Концепцію і рекомендує її до реалізації»²¹.

А 21 листопада 2017 р. в Ужгородському замку було відкрито виставку, створену зусиллями Закарпатського обласного краєзнавчого музею ім. Т. Легоцького (Україна) й Ніредьгазького комітатського історичного музею (Угорщина)²². Побудова цієї виставки викликала неабиякий резонанс у краї. Були і негативні відгуки. На сторінках місцевої преси з'явилася стаття, автори якої звинуватили музей у тому, що виставка «...виглядає як історія угорців на Закарпатті. Вся експозиція просякнута угорським імперським духом. ... представлені речі, безпосередньо пов'язані з угорцями, а побут, історію корінних мешканців українців-русинів висвітлено вкрай скупо...»²³. Реакцією на це став лист № 85/32-10-19 від 15.01.2019 р. від голови Українського інституту національної пам'яті В. В'ятровича з проханням про роз'яснення даної ситуації. У відповідь був надісланий лист, адресований Українському інституту національної пам'яті, який зареєстрований під № 13 від 28.01.2019 р. у вихідній кореспонденції музею. Відзначалося, що: «Експозиція «Історія Закарпаття в період VIII ст. – 1920 р.» подає саме історію Закарпаття та народів, що його населяли. І якщо в цей період присутня Угорщина на території Закарпаття, то вона представлена в експозиції. Так само, як представлена Констанція та Лев Данилович, що приєднав частину Закарпаття до Галицько-Волинської держави

¹⁸ *Делеган Михайло*. Нові перспективи міжнародної співпраці музею. URL : http://www.zkmuseum.com/2017/05/blog-post_6.html

¹⁹ Протокол № 3 засідання науково-методичної ради Закарпатського ОКМ ім. Т. Легоцького від 8 червня 2017 р., арк. 2.

²⁰ Витяг з протоколу №13 засідання постійної комісії обласної ради з питань освіти, науки, культури, духовності, молодіжної політики, фізкультури і спорту, національних меншин та інформаційної політики від 7 липня 2017 року, арк. 2.

²¹ *Лист директора Закарпатського ОКМ ім. Т. Легоцького В. С. Шебі від 07.07.2017 р. за №01-18/347*, арк. 1.

²² *Потужну виставку в Ужгородському замку проспонсорував уряд сусідньої Угорщини*. URL : <http://uzhgorod.net.ua/news/117777>

²³ *Культурна окупація з боку Угорщини триває... // Срібна Земля*, № 37, 30 листопада 2017 р., С. 3.

у 1299 р. Також представлено і дипломатичні зв'язки Богдана Хмельницького з Трансильванським князем Ракоці. Історія Австрії та роль Марії Терезії в допомозі слов'янському населенню, так само висвітлені в експозиції. Повстання 1703-1711 р. – це частина історії Закарпаття. І, саме після цих подій русинів-українців почали називати «gens fidelissima». І революція 1848 р. теж не пройшла повз слов'янське населення краю, так само, як і Перша світова війна.

Заявляти про висвітлення у експозиції виключно історії угорців є безвідповідально та провокативно, адже сама експозиція починається з головної і фундаментальної речі – побуту слов'ян та історії приходу предків угорців у Тисо-Дунайську низовину, що шукаючи нової батьківщини пройшли через Верецький перевал. І, якби, насправду існував перекис в сторону одного народу, то ні слов'ян, ні частин з «Повісті минулих літ» Нестора у експозиції не було б.

На жаль, експерти, що звертаються з вимогами демонтувати експозицію через її зміст, що нібито «фальсифікує історію», не знайомі ані з експозицією, ані з експонатами представленими у залах, а найгірше – вони не знайомі з основою – історією Закарпаття. При бажанні окремих груп осіб перекреслити все неукраїнське в Українській історії, головне не залишити з майже порожньою відцензурованою книгою-літописом, що не об'єднує, збагачує та розвиває сусідські відносини, а відокремлює, відділяє та посилює напругу»²⁴.

Конфліктна ситуація, що виникла навколо новозбудованої експозиції, була поступово вичерпана. Більше питання про її невідповідність державній політиці та демонтаж не піднімалося.

Прикордонне культурне середовище є справжньою скарбницею для багатьох народів. І говорити, що у прикордонному музеї повинна відобразитися історія лише якогось одного етносу, є неправильним. Тоді це буде неповне і неточне висвітлення минулого цієї території.

Музей виступає як інструмент прояву політики полікультурності. Він поєднує у собі і експонує цінності різних народів. Його роль якраз і полягає в тому, щоб показати і розказати ті перипетії народу, який переходив з однієї держави до іншої. Співробітники Закарпатського ОКМ ім. Т. Леґоцького на базі експозицій та з використанням форм і методів музейної педагогіки ознайомлюють гостей установи з культурними особливостями та історією тих народів, що проживають у краї. Музейна територія виступає як майданчик для проведення етнофестивалів, конференцій та зустрічей із представниками сусідніх держав. Колективом установи проводиться величезна науково-дослідна робота з метою якнайточнішого висвітлення та демонстрації історичного шляху та культурних особливостей тих народів, які проживають на Закарпатті, та з дотриманням державної політики полікультурності.

Vasylyna PALYNCHAK-KUTUZOVA

The Role of a Museum in Implementing the Public Policy of Multiculturalism (On the Example of Tyvodar Lehotsky Transcarpathian Regional Local History Museum)

Museums are designed to study and promote the cultural heritage of both their own people and national minorities living in the country. Thus, the identity of cultural, religious and national communities is formed. This is especially true of museums located in border areas. One of their tasks is to adhere to the policy of multiculturalism and its implementation in their activities. The Tyvodar Lehotsky Transcarpathian Regional Local History Museum as an institution located in the region at the junction of 5 states preserves the common cultural heritage of their peoples. The analysis of the museum's fund collections and permanent expositions reflects the close intertwining of the history and culture of these societies. The institution plays an important role in shaping and understanding the national identity. The article describes the activities of the museum in the field of multicultural policy and coverage of events in the history of peoples living in Transcarpathia.

Key words: multiculturalism, tolerance, state policy, international cooperation, collective exhibition, Tyvodar Lehoczky Transcarpathian Regional Local History Museum.

²⁴ Лист голові Українського інституту національної пам'яті В. В'ятровичу від 28.01.2019 р. за №13, арк. 6-7.

ПРОЦЕСИ ЕМАНСИПАЦІЇ НА ТЕРЕНАХ ТА КОРДОНАХ СУСІДНІХ СВІТІВ

- **Оксана ФЕРКОВ.**
Релігійні конверсії шляхти північно-східних окраїн Угорського королівства у середині XVI – XVII ст 237
- **Микола ГАЄВОЙ.**
Українська молодь і націоналізм у Тернополі наприкінці 1920-х років 246
- **Костянтин КУЦОВ.**
Фактор національно-мовної ідентичності у діяльності перших карпатоукраїнських студентських об'єднань у Чехословаччині (1920-ті рр.)..... 256
- **Вікторія АНІСІМОВА.**
Емансипація жіноцтва на центральноєвропейському культурно-цивілізаційному фронті: приклад Підкарпатської Русі міжвоєнної доби.... 263
- **Ярослав КОВАЛЬЧУК.**
Перші серед рівних, останні серед сучасників: возз'єднання Закарпаття з Радянською Україною очима місцевих русофілів 271

УДК 94(439)-058.12"15-16":283/289

Оксана ФЕРКОВ

Релігійні конверсії шляхти північно-східних окраїн Угорського королівства у середині XVI – XVII ст.

У статті зосереджено увагу на проблематиці релігійної конверсії шляхти Північно-Східної Угорщини в період раннього нового часу. Ідеї Реформації швидко заповнили угорське суспільство, втім не кожна соціальна група в однаковій мірі реагувала на виклики часу. Серед перших аристократів та шляхтичів, які прийняли вчення Лютера і доклали значні зусилля для утвердження Реформації у Північно-Східній Угорщині були Переї, Бебеки, Друґети, Баторі, Добо, Маґочі та інші. Основна діяльність шляхтичів-протестантів була спрямована на покровительство та меценатство.

Авторка зауважує, що історичні обставини релігійної конверсії шляхти північно-східних окраїн Угорщини є переплетення найрізноманітніших факторів політичного, економічного та культурно-духовного розвитку. З середини XVI ст. прийняття ідей реформації шляхтою було насамперед морально-етичним вибором, мотивувалося потребою в оновленій церкві. Однак шляхта не цуралася від насильницької секуляризації і переслідування католицьких священиків та монахів. Прийняття протестантизму не опиралося у значні перепони і проходило доволі швидко то окатоличення шляхти відбувалося важче і тривало довше. Перші шляхтичі конвертити-католики фігурують в джерелах на рубежі XVI-XVII ст. Католиками стали вельможі Верхньої Угорщини: Дьордь Друґет, Пал Ракоці, Жігмонд Форґач. Згодом до лона католицької церкви приєдналися Вешшелені, Чакі, Зріні, Естерґазі, Перені, Турзо. Тобто релігійна конверсія шляхти була типовим явищем культурно-духовного життя угорського суспільства ранньомодерної доби.

Ключові слова: угорська шляхта, Північно-Східна Угорщина, Реформація, католицьке відродження, Добо, Маґочі, Друґети

Релігійна конверсія – типове явище ранньомодерного угорського суспільства, викликане насамперед тими етично-моральними та ідейно-духовними змінами, які започаткувала Реформація.

Під поняттям «релігійної конверсії» у сучасній соціології релігії розуміють «процес зміни релігійної ідентичності, за якого індивід або приходить до віри, або відмовляється від старих систем вірувань і релігійних практик на користь нових, через включення в життя релігійної групи або громади»¹. В історичному розумінні релігійна конверсія ранньомодерної доби була компонентом складного процесу Реформації-Контрреформації, який охопив Габсбурзьку монархію та інші країни Європи.

Шляхта як в Угорщині так і в інших країнах Європи, була носієм високої, елітарної культури та охоронцем духовних традицій. Після державно-політичного роз'єднання Угорщини сталися суттєві зміни в середовищі еліти – представники нижчих прошарків «просочуються» у шляхетський стан. Відбувалося поповнення стану шляхти за рахунок інших прошарків суспільства. На історичній арені Угорщині з'являються нові люди – «homo novus».

В силу історичних обставин (зокрема віддаленість від основного театру військових дій) у північно-східній окраїні Угорського королівства збереглася традиційна адміністративна система управління, комітатські збори представників шляхти тримали владу у своїх руках. Іншою рисою політичного життя регіону було те, що шляхта лавірувала між королями династії Габсбургів та Трансільванськими князями. Більше того, шляхтичі спробували використати перехід у «підданство» до одного чи

¹ Див. Миронович Д.В. Релігійна конверсія та новітні релігійні організації в Україні: досвід біографічного аналізу // *Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства*: Збірник наукових праць, Випуск 16, Х.: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2010, С. 542-547.

іншого правителя і навпаки, для власного збагачення, отримання урядів, земель, тощо. В арсеналі кар'єрного зростання та політичного впливу елітного стану була і релігійна конверсія.

Проблематика релігійної конверсії угорської аристократії та шляхти частково розглядалася у працях зарубіжних та вітчизняних вчених², однак до нині залишається ряд стереотипів, шаблонів у тлумаченні зміни конфесійної належності окремих осіб або цілих соціальних груп.

Проблематика участі угорської шляхти у релігійних процесах, прийняття нового віровчення або повернення до віри предків висвітлена недостатньо. В цілому угорські та словацькі дослідники активно займаються історією аристократичних родів та шляхетських сімей Угорщини раннього нового часу³, але релігійні аспекти не розкриті. На сьогодні бракує комплексного дослідження участі шляхти Верхньої Угорщини в духовно-культурних процесах XVI–XVIII ст.

Варто зауважити, що в історіографії тривалий час сприйняття різними станами Реформації, протестантського віровчення в цілому тлумачили позитивно. А ось зворотній процес, тобто навернення до католицизму пояснювали як реакційний, керований віденським двором та папським Римом, здійснюваний єзуїтами, тощо. Але ж ці конфесійно-релігійні зміни були значно складнішими, перепліталися із політичними та суспільними процесами не тільки Верхньої Угорщини, але більш широкого історико-географічного ареалу. Практично усі стани угорського суспільства зреагували на духовно-релігійні віяння Реформації, а згодом католицького відродження XVII ст. Отож, спробуємо виявити ті чинники, які впливали на зміну віросповідання шляхтичів.

Представники аристократії та шляхти мали величезні земельні володіння у північно-східному краї⁴, визначали темпи і характер господарського розвитку, впливали на політичне життя, релігійні процеси тощо. Шляхтичі були патронами католицьких парафій, фінансово підтримували церкву, монастирі та школи. Із Реформацією практика патронажу і меценатства не зникла, а набула нових форм, тобто патрон, який перейшов у протестантизм активно впроваджував нове віровчення на підвладних землях.

Після сприйняття Реформації міщанами прихильники протестантизму з'являються у середовищі магнатів та шляхти⁵. Серед світських патронів протестантизму в Угорщині бачимо володарів найвищих посад – державного суддю Елека Турзо, охоронця корони Ференца Реваї, скарбника Томаша Надошді, канцлера Петера Перені, придворних аристократів – Гашпара Перені, Гашпара Драгфі, Ференца Дершфі, а також представники родів Чакі, Баторі, Бебек, Маґочі, Добо, Друґети тощо⁶.

Історична традиція першим угорським аристократом, який прийняв лютеранство вважає Петера Перені(1501–1548)⁷. Вельможа був учасником Могачської битви, дивом залишився живим⁸. Перені неодноразово змінював свою політичну орієнтацію (що є не винятком для угорської шляхти

² *Borbély Zoltán. Egy konvertita főúr Felső-Magyarországon: Homonnai Drugeth György. Rekatolizáció, protireformáció a katolicka restaruráció v Uhorsku. Rekatolizáció, ellenreformáció és katolikus megújulás Magyarországon. / Ed. Peter Konya, Presov, 2013, 370-387 old; Borbély Zoltán. A Homonnai Drugethek Felső-Magyarországon a 17. század első évtizedeiben, Doktori (PhD) értekezés, Eger, 2015. URL : <http://eklektika.ektf.hu/dsr/access/b7fd94e6-5e47-4ae8-820f-3115c3f56812> (дата звернення 23.03.2021); Ферков О. Окаатоличення Дьордя III Друґета Гуменянського як приклад релігійних конверсій дворянства Верхньої Угорщини // *Наукові записки Ужгородського університету. Серія: Історично-релігійних студій*, № 5., Ужгород, 2016, С. 125-135.*

³ *Réz László. A Drugethek és Homonna reformációja, Sátorlajuhely, 1899, 158. old.; J. Újváry Zsuzsanna-Zimányi Vera. Az alispánságtól a bírodalmi hercegségig, a nemes kúriától az ország legnagyobb birtokkomplexumig. Az Eszterházi család társadalmi és anyagi felemelkedése // *Pénztörténet-gazdaságtörténet. Tanulmányok Buza János 70. éves születésnapjára / Szerk.: Bessenyei József-Draskóczy István, Budapest, 2009, 182-200.old.; Pálffy Géza. A grófi cím a 16-17. századi Magyarországon és Erdélyben // "...élünk mi sokáig 'két hazában'..." Tanulmányok a 90 éves Kiss András tiszteletére. / Szerk.: Dáné Veronka, Oborni Teréz, Sipos Gábor, Debrcen, 2012, 177-191 old.; Pálffy Géza. A magyar nemesség bécsi integrációjának színterei a 16-17. Században // *Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére. / Szerk.: Fodor Pál, Pálffy Géza, Tóth István György, Budapest, 2002, 307-331.old.; Pálffy Géza. A Thurzó család a Magyar Királyság arisztokráciájában. Egy különleges arisztokrata familia Magyarországon // *Történelmi szemle.*, 2011/ 1, 63-84.old.***

⁴ Не можемо виділити таких хто мав володіння тільки у цьому прикордонному регіоні, зазвичай землі магнатів та середньої шляхти були розпорощенні у різних куточках країни.

⁵ Див. Ферков О.В. Роль шляхти Північно-Східної Угорщини в утвердженні протестантизму // *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія*, № 139 (4), 2018, С.72-76. URL: http://www.library.univ.kiev.ua/ukr/host/10.23.10.100/db/ftp/visnyk/istoriya_139_2018.pdf

⁶ *Zsilinszky Mihály. A Magyarhoni protestáns egyház története, Budapest, 1907, 65-66.old.; Réz László. A Drugethek és Homonna reformációja, 60. old.*

⁷ Належав до гілки палатинів роду Перені. *Soós Kálmán. A reformáció terjedése és megszüldülése a mai Kárpátalja területén(1517-1600), Beregszász-Ungvár: „RIK-U” Kiadó, 2017, 44. old.*

⁸ *Horváth János. A reformáció jegyében. A Mohács utáni félszázad magyarországi irodalomtörténet, Budapest, Akadémiai kiadó, 1953. 33. old.*

середини XVI ст.), здобув чималі статки і зосередив у своїх руках владу, але ж закінчив своє життя в ув'язненні⁹.

Представник іншої, баронської, гілки роду – Перені Габор та його син також активно підтримували гуманістів, а пізніше і протестантських діячів¹⁰. Габор Перені¹¹ у замку Нялабу 1508–1509 рр. приймав відомого гуманіста руського походження Павла Русина із Кросно¹². Вельможа загинув на полі Могачської битви (1526), а справу меценатства успішно продовжила його вдова Катерина Франгепан. Виховання сина вдова Яноша доручила Бенедикту Ком'яті, відомому в історії літератури як а австро-угорського перекладу листів св. Павла¹³.

Юний Янош Перені прихильно ставився до протестантизму, допомагав протестантським проповідникам, але у своєму заповіті просив поховати себе за католицьким обрядом¹⁴.

Джерела свідчать, що у 1535 році на горі Канко біля Севлюша (суч. м.Виноградово) ще діяв монастир ордену братів менших (лат. «Ordo Fratrum Minorum») і в ньому перебувало 22 монахи¹⁵. Коли Перені перейшов на бік Яноша Жігмонда і прийняв нове віровчення, то секуляризував монастирські маєтки, будівлю було зруйновано. З джерел 1540-50-х рр. випливає, що шляхтич переслідував католицьких священників Севлюша, секуляризував майно церкви та перешкоджав збору церковної десятини¹⁶.

Із наступом контрреформації у першій третині XVII ст. надзупан комітатів Угоча та Абауй Габор Перені залишався бути патроном протестантизму. Ситуація змінилася тільки у середині XVII століття. Орден св. Франциска повернувся до Севлюша. Перені побудували для монахів новий монастир і церкву. В цей час барони Перені не займають активну позицію в політичному житті країни. Однак це не вберегло від знищення їхнього родинного замку Нялаб. Після викриття змови Вешшелені правитель направив до замку імператорський загін для контролю над регіоном. Землевласники неодноразово скаржилися до двору на зловживання військових. Реакція не забарилася. Мотивуючи втратою стратегічного значення цього замку імператор наказав зруйнувати його. Про це інформує Габор Перені 9 серпня 1671 р.¹⁷ Брати Перені ще кілька місяців намагаються врятувати замок, шукають покровителів при дворі імператора¹⁸. Наступного року замок Нялаб було зруйновано.

Серед шляхти ранньомодерної Угорщини виділилася особлива група так званих *homo novus*, яка формувалася під впливом історичних обставин перманентної війни з турками, політичного і суспільного протистояння. У когорті цих *homo novus* були Добо, Маґочі, Ракоці, Естергазі та інші. Спробуємо розглянути у чому ж їхня особливість і яка їхня конфесійна позиція.

Величезні військові витрати держави, необхідність зміцнення оборонної системи виснажували державну казну. Доходів від збору податків не вистачало, тому правитель звертався до заможних шляхтичів за позиками, за які надавав право володіння замками, домініями тощо. Саме ці важкі для країни часи були сприятливими для нагромадження капіталу особами, які постачали продовольство і фураж для війська. Вони використали можливості слабого державного контролю над торгівлею. Землевласники (серед них і нове покоління шляхти) надавали різні фінансові послуги державі і за це отримували певні привілеї. Часто такі спритні підприємці ставали комендантами прикордонних фортець і в такий спосіб користувалися благами державної служби. Представники родів Алаґі, Ракоці, Текелі, Маґочі, Добо були людьми нового покоління. Завдяки нагромадженим фінансів з легкістю могли стати позичальниками короля (казни). За це правитель надавав титули,

⁹ Див: Ферков О.В. Роль шляхти...

¹⁰ Horváth János. A reformáció jegyében. A Mohács utáni félszázad magyarországi irodalomtörténet, 23. old.

¹¹ Угочанський і Марамороський надзупан

¹² Horváth János. A reformáció jegyében. A Mohács utáni félszázad magyarországi irodalomtörténet, 23.old.

Можливо вельможа надав фінансову допомогу Павлу Русину, адже той присвятив видання віршів та панегірик Яну Паннонію (1512) саме своєму благодійнику Габору Перені.

¹³ Epistolae Pauli lingua donate. Az zent Pál leueley Magyar nyeluen. Komjáti Benedek. Cracoviae : Hier. Viet., M.D.XXXIII, mense Februario. URL : https://rmk.hungaricana.hu/hu/RMK_I_3/ , https://rmk.hungaricana.hu/hu/view/RMK_I_3/?r=0&pg=6&layout=s; Révész Imre. Reformáció és ellenreformáció // Magyar művelődéstörténet / Szerk. Domanovszky Sándor, 3. köt. URL : <http://mek.oszk.hu/09100/09175/html/49.html>

¹⁴ Horváth János. A reformáció jegyében. A Mohács utáni félszázad magyarországi irodalomtörténet, 60.old.

¹⁵ Там само.

¹⁶ Risko Marianna. Ferencesek Nagyszőlősen. Ötszáz éves jelenlét térben és időben, Budapest, 2007, 26. old. Монастир заснував Габор Перені бл. 1505 року

¹⁷ Egyháztörténeti emlékek a magyarországi hitújítás korából, IV. kötet, 1542–1547./ Szerk.: Karácsonyi J., Kollányi F., Lukcsics J., Budapest, 1909, 526..old.; Egyháztörténeti emlékek a magyarországi hitújítás korából, V. kötet, 1548–1551./Szerk.: Karácsonyi J., Kollányi F., Lukcsics J., Budapest, 191, 535-538.old.

¹⁸ Komáromy András. Nyalbvár és uradalma //Századok, 1894, 519. old.

¹⁹ Óváry Lipót. A Magyar Tudományos Akadémia történelmi vizotságának oklevél-másolatai, 3 füz. XVII századból származó oklevelek kivonatai, Budapest, 1901, 309 old.

передавав у заставу міста, замки та й навіть цілі домінії. У 1568 році Габсбурги і Османи уклали на 8 років Адріанопольський мир¹⁹. Це значно пожвавило господарське відродження після десятиліть стагнації. Підприємливі шляхтичі, у тому числі Добо та Маґочі, вдало скористалися ситуацією і надали розмаху торгівлі вином та будівельним лісом.

Гашпар Маґочі був типовим представником нової соціальної групи – підприємців або як їх називає фахова література *homo novus*. Сім'я походила з села Гаркань комітату Бараня. Перший визначний представник сім'ї – Гашпар (I) у 1552/54-1560 рр. був комендантом замку Дюла²⁰. У 1562 р. потрапив у турецький полон, з якого зміг звільнитися за великий викуп у 14 тисяч золотих. Після звільнення його призначеного комендантом фортеці Егер (1564) та наджупаном комітату Гевеш і Зовнішній Солнок. Військова служба на боці короля давала можливість примножити майно сім'ї. Маґочі, подібно до інших *homo novus*-ів виступав позичальником казни. У такий спосіб у 1573 році за 42 тисячі форинтів Гашпар Маґочі отримав у володіння строком на 10 років найважливіший стратегічний пункт Північно-Східної Угорщини – Мукачівську фортецю і всю домінію. Згодом право на заставне володіння було підтверджено ще кілька разів (1579, 1580, 1586). Звісно кожного разу збільшувалася і сума застави. Через рік після отримання Мукачівської домінії Маґочі стає Березьким наджупаном. Гашпар Маґочі не мав прямих спадкоємців і тому все майно перейшло до племінника – Андраша, який через вигідний шлюб із Юдітою Алагі Бекень збільшив статки сім'ї. Народилося в них двоє синів і донька, але до дорослого віку дожив тільки Ференц²¹. У 1590 р. Андраш Маґочі помер. Його вдова невдовзі одружується з іншим представником покоління *homo novus* – Жіґмондом Ракоці (він стає опікуном сиріт). Так, Мукачівська фортеця та домінія увійшли до зростаючого маленького «королівства» Ракоці. Жіґмонд виплатив казні грандіозну на той час суму – 82 тисячі форинтів за продовження права заставного володіння домінією.

Історія Маґочі цим ще не скінчилася. Ференц Маґочі (народився 1582 р.) зробив гарну кар'єру. Займав посаду наджупана комітату Береґ та Торна, був головним комендантом Верхньої Угорщини, а у 1604 р. приєднався до антигабсбурзького руху Іштвана Бочкаї. Однак помер у досить молодому віці (1611). Його вдова Оршоля Дершфі вже через рік стала дружиною молодого, тоді ще маловідомого у політичних колах Міклоша Естергазі (служив при дворі Маґочі). Цим шлюбом і розпочався кар'єрний злет Естергазі²².

Абсолютно не викликає сумніву конфесійна належність представників сім'ї Маґочі – всі вони були прихильниками протестантизму²³. У випадку Гашпара Маґочі відомо, що при його дворі служили відомі проповідники Ференц Балог та Герґель Сегеді²⁴. Мабуть подібно до інших шляхтичів епохи, спочатку лютеранства, а згодом кальвінізму. Шляхтичі приязно ставилися лютеранства, згодом деякі прийняли кальвіністське віровчення, але з насторогою ставилися до антитринітаризму (див. випадок з Лукачом Еґрі)²⁵.

Подібно до Маґочі швидко збагачувалися і Добо, цікавою є і їхня релігійна конверсія.

Предки сім'ї Добо рід Панкі відомий за актовим матеріалом XIII ст. У 1274 р. Якоб Панкі здобув землі в Ужанському комітаті, це були села Чепел та Безо. Сини Якоба Янош та магістр Добо у 1311 р. отримали помістя Руська. Звідси рід став називатися Руськаї Добо або Добо із Руська (Ruszkai Dobó). У 1335 р. землі були поділені між двома гілками роду – Добо і Батор. Представники Руськаї Добо у XIV ст. займали важливі посади в Ужанському комітатському управлінні.

¹⁹ Великі українська академія. Адріанопольський мир. URL : https://vue.gov.ua/%D0%90%D0%B4%D1%80%D1%96%D0%B0%D0%BD%D0%BE%D0%BF%D0%BE%D0%BB%D1%8C%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9_%D0%BC%D0%B8%D1%80_1568

²⁰ Szabó András. Mágocsy Gáspár és András udvara // *Magyar reneszánsz udvari kultúra / Szerk. R.Várkonyi Ágnes*, Budapest, 1987, 265.old.

²¹ Szabó András. Mágocsy Gáspár és András udvara, 275.old.

²² Мукачівська домінія недовго була у власності Міклоша Естергазі. За умовами нікольсбурзького миру 1622 року замок і домінія перейшли до трансільванського князя Ґабора Бетлена, а після його смерті у 1629 р. недовго була у володінні її дружини Катерини Бранденбурзької. Esterházy Pál. Galantai gróf Eszterházy Miklós Magyarország nádora 1. 1582-1622, Pest, 1863, 8-9. old.

²³ Gyulai Éva. Anser et Aquarium. Bocatius hexastichonja Mágocsy Ferenchez és Alaghy Ferenchez // *Irodalomtörténeti közlemények*, 2017, CXXI. Évf., 4. Sz, 515 old.

²⁴ Kiss Lajos. Mágocsy Gáspár tutorságának útja és a református egyház tevékenysége Alaghy János lutheránus várnagy -Abaúj vármegyei birtokán // *Egyháztörténeti szemle*, 18, 2017,2 .sz., 56. old.

²⁵ Szabó András. Egrі Lukács „megtérése”. Az antitrinitarizmus Északkelet-Magyarországon, 1565-1574. // *Irodalomtörténeti közlemények*, LXXXVIII. Évf., 5-6- sz., 543-557. old.; Ферков О. Особливості процесу конфесіоналізації в Північно-Східній Угорщині в ранньомодерну добу (XVI – XVIII ст.) // *Наукові записки Богословсько-історичного науково-дослідного Центру імені архімандрита Василя (Проніна)*, № 5, Ужгород: Карпати, 2018, С. 353-362.

Близькими родичами Добо були Палоці (Pálócsi, інша гілка нащадків Панкі, мали спільний герб). Коли у битві під Могачем помер останній чоловік роду Палоці – Антал, почалася тривала боротьба за його спадщину. Частина земель отримали Добо, зокрема Середнянську домінію.

В історичній пам'яті найкраще збереглися відомості про героя оборони Егера від турків 1552 р. Іштвана Добо. Його батько Домокош представляв комітат Унг на Державних станових зборах 1505 р. в Ракоші. В цей час вже був одружений на Жофії (Софії) Цекеї. Народилося в них чотири сини і дві доньки: Ференц, Ласло²⁶, Іштван, Домокош, Анна і Катерина.

Старшого брата Ференца джерела згадують у різних майнових суперечках вже починаючи з 1518 р. Саме він займався господарськими справами, управляв маєтками, торгівлею тощо. Центром ужанських володінь сім'ї став Середнянський замок²⁷. Податкові описи середини XVI ст. вказують, що більшість наділів домінії були у володінні старшого брата – Ференца²⁸. Добо торгували вином²⁹ та будівельним лісом. Вирощування зернових культур хоч займало важливе місце у господарстві Добо, але їх кількість і якість не могли стати суттєвим торговельним товаром. У 1530 роках у Середньому діяла фальшивомонетна майстерня.

Отож, маючи значні капітали, Добо також виступали позичальниками казни за що отримували певні привілеї.

Дискусійним є питання релігійної належності братів Добо. Складно встановити час навернення у протестантське віросповідання. У документі від 1543 р. брати Добо обіцяють відновити зруйнований ними монастир паулінів³⁰. Тобто брати Добо подібно до інших шляхтичів не цуралися силової секуляризації, але чи означає це що вони були протестантами і саме через це напали на монастир католицького ордену? Звісно що ні. Станом на середину 1540-х рр. немає прямих доказів протестантського віросповідання братів Добо. Більше того, у 1544 р. Іштван Добо отримав дозвіл на право збору королівської десятини на території Егерської єпархії. У 1548 р. з Егера виганяє протестантського проповідника та арештує трьох проповідників навколишніх сіл. На час одруження (жовтень 1550 р.) Іштван та його наречена Шара Шульок були католиками³¹. Вінчання відбувалося в Егері за католицьким обрядом, проводив його єпископ вацький³². Навіть у роки перебування в Трансильванії Іштван Добо захищав католиків, що викликало неприязнь місцевої знаті (в більшості буди протестантами – автор).

Релігійна конверсія Іштвана Добо та його дружини сталася у ті роки коли він був надзупаном комітату Барш. Вчені дійшли до такого висновку через те, що подружжя Добо названі серед спонсорів видання першого тому «Трагедії» Петера Борнеміси (1558). Кальвіністом мав бути в цей час і молодший з братів – Домокош³³, адже Гашпар Каролі свою першу угорськомовну працю (Дві книги, 1563³⁴) присвятив саме йому. Однозначно, що Домокош був патроном Г.Каролі і поселив останнього до свого помістя у Гонці.

Отже, про Добо як прихильників протестантизму можемо говорити із кінця 1550-х – початку 1560-х рр. Шара Шульок була активною меценаткою, підтримувала реформатський колегіум в Шарошпотоці³⁵, виховання сина доручила протестантському проповіднику.

²⁶ Не дожив до дорослого віку.

²⁷ Археологія не підтверджує існування замку в Середньому раніше початку XVI ст.

²⁸ *Maksay Ferenc: Magyarország birtokviszonyai a 16. század közepén II. kötet (Magyar Országos Levéltár kiadványai, II. Forráskiadványok 16. Budapest, 1990. 837, 840, 852.*

²⁹ Вино мало великий попит на польських ринках.

³⁰ 249, Práha, 1543, augusztus 1. // *Egyháztörténeti emlékek a magyarországi hitújítás korából*, IV. kötet, 1542–1547. /Szerk.: Karácsonyi J. Kollányi F., Lukcsics J., Budapest, 1909, 287. old.

³¹ *Balogh Judit. Női szerepkonstrukciók a magyar reformáció korában // Acta Universitatis. Sectio Historiae, Tom. XLVI, 35. old.*

³² *Csifáry Gergely. Ruszkai Dobó István életrajza. Rudabánya, 2014, 59. old.*

³³ У післямогачські роки Домокош був прихильником короля Яноша Заполяї. У 1553-1556 рр. служив заступником воеводи у Трансильванії (заступник свого ж брата). Тут втратив свою першу дружину (1554). Друга дружина Домокоша Фружина Балашша була двоюрідною сестрою Балінта Балаша. Домокош мав двох дітей: Анну і Якоба. У 1556 р. потрапив у турецький полон, утримували його у в'язниці Едикуле (замок семи веж). У 1558 р. Іштван визволив брата з полону за великий викуп. Помер Домокош бл. 1568 р. Його ім'я зустрічається у документах поряд з іменами братів, переважно у майнових суперечках.

³⁴ Keet Könyv Minden orzagoknak es Kyralioknac io es gonoz szerenczeieknek okairul: (melyből meg erthetni, mi az oka az Magyar orzagnakis romlasanac es feiedelmeknc szerenczetlensegeknc) Es Miczoda Jelensegekből esmerhetiuk meg, hogy az istennec lteleti közel vagion. Gaspar Caroli, Gönci Plebanos által. Döbröczömbe, M.D.LXIII. URL : http://mek.oszk.hu/05200/05236/html/karolyi_gonci0001/karolyi_gonci0001.html

³⁵ *A Sárospataki Ref- Főiskola három százados ünnepe, július 8-án.* / Szerk. Erdélyi János, Sárospatak, 1860, 110 old.

Про син Іштвана Ференца³⁶ відомо, що був переконаним протестантом. У Шарошпотоці підтримував реформатську школу та вчителів. Забезпечив їх постійними прибутками із продажу вина та м'яса. Місто перетворилося на культурний центр протестантизму північно-східного регіону Угорського королівства. У 1566 році коштом Добо було відбудовано зруйновану турками будівлю школи і значно розширено прилеглу до неї територію. У своєму заповіті (1602) Ференц Добо підтвердив давні фундації на користь реформатської школи в Шарошпотоці, гарантував щорічні виплати вчителям та обдарованій молоді. Ференц Добо думав і про розширення мережі протестантських шкіл на території своїх доміній, засновано десяток шкіл у тому числі в Середньому. Отже, представники сім'ї Добо із 1560-х років належали до протестантського віросповідання. Їхня релігійна конверсія не пов'язана із кар'єрними перспективами, адже на час приєднання до протестантизму вони мали і статки і вплив.

Серед нобілітету Угорщини середньовічної та ранньої нової доби особливе місце займав рід Друґетів³⁷. Друґети брали активну участь у політичному житті країни, займалися господарським освоєнням підвладних їм земель³⁸ та піклувалися про духовні потреби підданих. У складні часи державно-політичного роз'єднання Угорщини (після 1526 р.) Друґети відмежувалися від загальнодержавних політичних процесів, але впливали на локальну політику, були серед перших аристократів хто прийняв вчення Лютера і не цуралися насильницької секуляризації володінь та майна католицької церкви.

Дослідники припускають, що прийняття Друґетами протестантизму сталося під особистим впливом Перені³⁹ та через тісні контакти двох сімей. Ужанський наджупан Ференц (III) Друґет Гуменянський⁴⁰ був одружений з Ержебет Перені. Про його молодшого брата Георгій (Дьордь) джерела писали як «душею і тілом вірного реформації». Значну роль у підтримці протестантизму відіграли брати Друґети – Антал, Іштван, Дьордь та Габор. Відомими є і жінки з роду Друґетів, які стояли на захисті нового вчення. Так, Євфрозина була дружиною державного судді Іштвана Баторі відомого як послідовний протестант⁴¹.

Джерела дозволяють припустити, що Друґети переходили на вчення Лютера у першій половині 30-х рр. – 40-х рр. XVI ст.⁴². Відомі випадки конфліктів з католиками: у 1539 р. Габор Друґет не дозволив збирати церковну десятину у своїй домінії⁴³. Кілька років перед тим брати Друґети пограбували Лелеський монастир. У 1535 р. король Фердинанд I наказує повернути відчужене майно церкви⁴⁴. Малоімовірно, що Друґети виконали наказ короля.

Відомі випадки і непослідовності у конверсії до протестантизму. Так, Іштван Друґет коли австрійська влада заарештувала і ув'язнила Петера Перені, побоюючись подібної долі, деякий час переховувався у Відні і там охрестив свого новонародженого сина за католицьким обрядом. А ось брат Іштвана Георгій та його син Ференц (III) у середині 1540-х рр. вже відкрито підтримували протестантів своїх доміній, робили їм щедрі дарунки, сприяли зміцненню протестантської громади міста Ужгород⁴⁵. Про цього Георгія відомо, що у 1548 р. напав на маєток шляхтичів Добо в Палоці. Взяти штурмом палац їм не вдалося, але пограбували і підпалили католицьку парафіяльну церкву та захопили майна на 3000 форинтів⁴⁶.

³⁶ Деякий час був комендантом Борші та головним комендантом Задунайських земель

³⁷ Аристократичний рід французько-неаполітанського походження, який прибув до Угорщини ще на початку XIV ст. у супроводі нового угорського короля Карла Роберта Анжуйського (1301–1342). Див.: Ферков О.В. Рід Друґетів та їх діяльність у добу Анжу // *Карпатика, Bun.* 41, Ужгород, 2012, С. 136–155.

³⁸ Див: Ferkó Okszana. A Drugetek és Ung megye betelepítése // *Acta Academiae Beregsasiensis*. Науковий вісник. Історія, т. XIII, Берегове-Ужгород, 2014, 178–186. old.

³⁹ Soós Kálmán. A reformáció terjedése és megszilárdulása a mai Kárpátalja területén, 44 old.

⁴⁰ У XVI-XVII ст. в джерелах Друґети частіше згадуються як Гомонаї, Гуменняські (Homonnai). Це прізвище сформувалося від однієї з двох гілок роду (Горяньські і Гуменянські). Горяньська гілка вимерла, тож усі Друґети були із гуменянської гілки.

⁴¹ Kónya Annamária, Kónya Péter. Szlovák reformátusok a XVI–XVIII. században, Sárospatak: Hernád Kiadó, 2013, 16 old.

⁴² Réz László. A Drugethek és Homonna reformációja, 60. old.; Soós Kálmán. A reformáció terjedése és megszilárdulása a mai Kárpátalja területén, 62–63 old.

⁴³ *Egyháztörténeti emlékek a magyarországi hitújítás korából*. III. Köt. 1535–1541. / Szerk.: Bunyitay V., Rapaics R., Karácsonyi J., Budapest, 190,409.old.

⁴⁴ Ibidem, 61. old.

⁴⁵ Soós Kálmán. A reformáció terjedése és megszilárdulása a mai Kárpátalja területén, 63 old.; Haraszty Károly. Az ungi református egyházmegye. Adalékok az ungi református egyház történetéhez, Nagykapos, 1931, 394. old.

⁴⁶ *Egyháztörténeti emlékek a magyarországi hitújítás korából*. V. kötet, 1548–1551. / Szerk.: Karácsonyi J., Kollányi F., Lukcsics J., Budapest, 1912, 43.old.

У більшості північно-східних комітатів у середині 1550-х рр. лютеранство поступово витісняється кальвіністським напрямком протестантизму. У 1556 р. з Ужгорода до Гуменного⁴⁷ перебирається Іштван Другет разом із проповідником-кальвіністом⁴⁸ і на деякий час піддані в Гуменянському панстві стали кальвіністами (формально навіть кілька русинських парафій були кальвіністськими – автор).

В центрі Ужанського комітату – Ужгороді у 1546 р. вже існувала протестантська громада, яку Другети беруть під свою опіку⁴⁹. Ймовірно у цей час протестанти захопили католицьку парафіяльну церкву. Відомо, що у 1555 р. тут працював лютеранський проповідник-магістр Петер. Буда в місті і протестантська школа. Протестантська парафія міста отримала землі і виноградники католицької церкви⁵⁰. Меценатство Іштвана Другета цим не обмежувалося, відомо, що долучився до фінансування першої друкованої угорськомовної Біблії Гашпара Каролі (1590)⁵¹.

На кінець 1570-х рр. із 30 католицьких вікарій Ужанського головного деканату не залишилося жодного⁵². Монахів католицьких орденів вигнали із Капушан, Ужгорода так із інших містечок. Майно, церковний інвентар, будівлі переходили протестантам. Реформати мали свої школи. Утримувалася вона коштом громади та жертвам Другетів та інших землевласників. Документ за 1589 рік наводить дані про доходи реформатського священика і вчителя в Ужгороді. Зокрема вказувалося те, що церкву, священика, школу та вчителя підтримували з чотирьох джерел: замку (Другети), міста, десятини з виноградників та з філій Ужгородської матірної церкви⁵³.

Впродовж наступних десятиліть практично усі з роду Другетів були протестантами, практикували право патронажу над протестантськими парафіями своїх доміній.

Останній з роду Другетів кальвіністі захисник протестантизму – Балінт (Валентин). При його дворі у Гуменному працював проповідник Дьордь Дебрецені (до 1611 р.)⁵⁴.

Балінт Другет приєднався до антигабсбурзького повстання очоленого Іштваном Бочкаї (1604–1606). Після повстання Балінт повернувся до своїх спадкових володінь, залишався бути активним учасником регіонального політичного життя. Втім, навесні 1610 року, ймовірно через отруєння, помер⁵⁵. З ним і завершується історія Другетів-протестантів, усі наступні представники роду прилучилися до лона католицької церкви.

Безперечно роль шляхтичів Другетів в утвердженні протестантизму на підвладних землях важлива, але ж їхня діяльність була не єдиним фактором у зміцненні нової віри у північно-східній країні держави. Коли на території Верхньої Угорщини розгортається контрреформація, Другети здійснюють релігійну конверсію. Другети були серед тих близько 30 аристократичних сімей, які перейшли на католицьке віросповідання у першій половині XVII ст.⁵⁶

Яскравим прикладом окатоличення шляхти Верхньої Угорщини першої половини XVII ст. є конверсія Дьордя (Георгія) Другета Гуменянського (1583–1620)⁵⁷. Після смерті батька він втратив маєтки⁵⁸. Кілька років юний Дьордь шукав будь-які способи для повернення своїх володінь. У роки навчання у єзуїтському колегіумі в Празі перейшов до католицького віросповідання. В документі

⁴⁷ Протестантська громада в Гуменному існувала до 1629 р., коли до колегіуму повернулися отці-єзуїти

⁴⁸ *Kónya Annamária, Kónya Péter. Szlovák reformátusok... 152-153. old.*

⁴⁹ *Mészáros Károly. Ungvár története, a legrégibb időktől máig, Pesten: Ráth Mór Könyvkereskedés, 1861, 42. old.*

⁵⁰ *Ibidem, 27. old.*

⁵¹ *Soós Kálmán. A reformáció terjedése és megszilárdulása a mai Kárpátalja területén, 63. Old; Szent Biblia, azaz istennek Ó és Új Testamentomában foglaltatott egész Szent írás. Magyar nyelvre fordítatott Károli Gáspár által. Közégen. Reichard Adolf Költségével s Betüivel. 1852. Digitalizált hasonmás // URL : <https://archive.org/details/szentbibliaazazi01kr>*

⁵² Протестантські парафії діяли не тільки в Ужгороді, але й частини навколишніх сіл: Батфі, Часлівцях, Чічері, Доборуській, Горянах, Коритнянах, Латорицьких Реметах, Великих Капушанах, Паладі, Палоці, Собранцях, Тибаві, Сенні, Тарнівцях. Дивю: *Kónya Annamária, Kónya Péter. Szlovák reformátusok... 114-119. old.*

⁵³ *Makay Dániel. Az Ungvári hely. Hitv. Egyház történeti töredéke // Sárospataki füzetek, 1860, 429-442. old.*

⁵⁴ *Coranič Jaroslav. Úloha Drugetovcov v procese zjednotenia veriacích byzantsko-slovanskeho odradu s katolíckov cirkvou na Slovensku // Rekatolizáció és a magyar társadalom a XVII–XVIII. Században, Presov. 2019, S.101.*

⁵⁵ 14 березня 1610 р. тіло Балінта Другета поховано у крипті Ужгородської замкової церкви св. Георгія

⁵⁶ *Fazekas István. Battyány Ádám „áttérési iratai” (1626) // Mindennapi választások. Tanulmányok Péter Katalin 70. születésnapjára / Szerk. Erdélyi Gabriella és Tusor Péter. Budapest, 2007, MTA Történettudományi Intézete, 455-465. old.*

⁵⁷ Див. Ферков О. Окатоличення Дьордя... С. 125-135.

⁵⁸ *Takács Sándor. Homonnai Györgyné // Magyar nagyszonyok, Bp., 1982, 205-225. old.; Borbély Zoltán. A Homonnai Drugethek Felső-Magyarországon a 17. század első évtizedeiben Doktori (PhD) értekezés, Eger, 2015. URL : <http://eklektika.ektf.hu/dsr/access/b7fd94e6-5e47-4ae8-820f-3115c3f56812>*

від жовтня 1601 р. місіонери краківського єзуїтського дому відгукуються про нього як завзятого католика, який планує створення колегіуму в Гуменному⁵⁹.

Можемо припускати, що серед причин релігійної конверсії Дьордя Другета стали як вплив оточення (єзуїтів та католицької аристократії), так само можливість здобуття покровительства при дворі, насамперед для позитивного вирішення справи батьківського спадку.

У 1603 р. Другет відновлює право володіння над частиною колишніх батьківських маєтків, стає ужанським наджупаном. У роки повстання І.Бочкаї⁶⁰ Дьордь Другет виступав посередником у переговорах між Іштваном Бочкаї та єзуїтом Джованні Аргенті і гарантував безпечний відхід єзуїтських місіонерів з Трансильванії⁶¹.

Шлях до найвищих державних посад для Дьордя Другета відкрився після смерті його двоюрідного брата Балінта (1610) та племінника Іштвана (1612). У документах він титулується вже як граф. До того ж через вдале одруження із Каталіною Надошді⁶² отримує величезний посаг і родичається з найвпливовішими аристократами Угорщини. Прихильність Дьордя до королівського двору Габсбургів та римо-католицьке віросповідання у ці роки вже не викликає сумніву. Другет, як один з рушіїв католицької реставрації, опинився у протистоянні комітатським зібранням, де більшість складала шляхтичі-протестанти.

На початку 1610-х рр. Дьордь Другет наполегливо взявся до підготовки відкриття єзуїтського колегіуму в Гуменному⁶³, який з перервами проіснував у цьому регіоні до останньої чверті XVIII ст.⁶⁴

Безперечно у кар'єрному зростанні Дьордя Другета та його нащадків велику роль відіграло раннє навернення до католицизму⁶⁵.

Окатоличення Дьордя Другета є прикладом релігійної конверсії аристократії, а згодом і середньої шляхти в період від останньої третини XVI ст. і до кінця XVII ст. До лона римо католицької церкви поступово повернулися представники аристократичних родів Угорщини, зокрема Естергазі, Ердоді, Палфі, Цобор, Аппоньї, Банфі, Алагі, Форгач, Турцо, Зріньї, Ракоці та інші.

Отже, стає зрозумілим, що шляхтичі Північно-Східної Угорщини раннього нового часу у більшості були свідомими у виборі віросповідання у період Реформації–Контрреформації. Звичайно престиж і можливість отримання уряду, здобуття покровителів при дворі мотивували більше, аніж моральне переконання. Окремі представники шляхтивже у 1530-х роках познайомилися з вченням Лютера, а з другої половини XVI століття стали схилитися до кальвінізму. Серед причин прихильності до нової віри були ті ж фактори, які сприяли швидкому, майже безперешкодному поширенню протестантизму з інших комітатах Угорщини: загальна політична криза, слабкість католицької церкви, відсутність католицького духовенства на підвладних землях, простота і зрозумілість нового віровчення тощо. Окрім духовно-моральних причин сприйняття протестантизму не слід забувати про можливість «здобуття» майна та земельних володінь ослабленої католицької церкви (хоча секуляризували церковні маєтки і католики і протестанти! – автор).

Підсумовуючи, можемо сказати, що історичні обставини релігійної конверсії шляхти Верхньої Угорщини в цілому та північно-східних окраїн зокрема це є переплетення найрізноманітніших факторів політичного, економічного та культурно-духовного розвитку. У нестабільній політичній ситуації після битви під Могачем католицька церква втратила не тільки своїх керівників і майно, але й надію на відновлення колишньої могутності. Духовні віяння Реформації блискавично полонили свідомість різних суспільних станів. З середини XVI ст. прийняття ідей Реформації шляхтою було насамперед морально-етичним вибором, мотивувалося потребою в оновленій церкві. Однак шляхта не цуралася від насильницької секуляризації і переслідування католицьких священників та монахів. Прийняття протестантизму не опиралося у значні перепопи і проходило доволі швидко (майже не

⁵⁹ Lukács László, Molnár Antal. A homonnai jezsuita kollégium (1615–1619), 361. old.

⁶⁰ Антигабсбурзький рух угорської шляхти, очолюваний Іштваном Бочкаї мав і релігійні мотиви, точніше захищав інтереси протестантських станів

⁶¹ *Jezsuita okmánytár 1/2: Erdélyt és Magyarországot érintő iratok, 1601-1606.* Adattár XVI-XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez (34/2) / Balázs, Mihály and Kruppa, Tamás and Lázár, István Dávid and Lukács, László, Szeged, József Attila Tudományegyetem Régi Magyar Irodalom Tanszék, 1995, 361. old.

⁶² Донька славного «чорного бега» Ференца Надошді та Ержебет Баторі «відьми з Чехтице».

⁶³ Про це докладніше див. *Bujdosó István.* Az Ungvári Drugeth Gimnázium története) az alapítástól az 1880-as évek végéig // *Acta Beregsasiensis*, 2011/11, 101-112 old.; *Bujdosó István.* Az ungvári gimnázium története // *Együtt.*, 2011/3, 71-81. old.; *Fedinec Csilla.* Az ungvári gimnázium évszázadai // *Kalendárium*, 96' 97, Ungvár: Kárpáti Kiadó, 1996, 34-35. old.

⁶⁴ У середині 40-х рр. XVII ст. колегіум перенесений до Унгвара/Ужгорода

⁶⁵ *Borbély Zoltán.* Egy konvertita főúr Felső-Magyarországon: Homonnai Drugeth György // *Rekatolizacia, protireformacia a katolicka restaracia v Uhorsku. Rekatolizáció, ellenreformáció és katolikus megújulás Magyarországon.* /Ed. Peter Konya, Presov, 2013, 378. old.

було конфесійних конфліктів у перші роки Реформації, втім згодом гостре протистояння між прихильниками різних напрямків протестантизму було щоденним явищем), то окатоличення шляхти відбувалося важче і тривало довше. Перші шляхтичі конвертити-католики фігурують в джерелах на рубежі XVI-XVII ст. Їхня кількість примножувалася у період архієпископства Петера Пазманя. Католиками стали вельможі Верхньої Угорщини: Дьордь Другет, Пал Ракоці, Жігмонд Форгач. Згодом до лона католицької церкви приєдналися Вешшелені, Чакі, Зріні, Естергазі, Перені, Турзо. Тобто релігійна конверсія шляхти була типовим явищем культурно-духовного життя угорського суспільства ранньомодерної доби.

Oksana FERKO

The Nobility Religious Conversions in the North-Eastern Outlying Districts of the Kingdom of Hungary in the Middle of the XVI-XVII Centuries

The article focuses on the religious conversion among the nobility of North-Eastern Hungary in the early modern period. The Reformation embraced Hungarian society quickly, but not every social group responded equally to the challenges posed by the time. Pereni, Drugeth, Bathory, Dobo, and Magoch were among the first aristocrats and nobles who accepted Luther's school of thought and made considerable efforts to establish the Reformation in North-Eastern Hungary. Protestant nobles directed their activities mainly at patronage and philanthropy.

According to the author, the historical circumstances that resulted in the religious conversion of the nobility of the north-eastern outlying districts of Hungary included an intertwining of various political, economic, and cultural and spiritual life factors. The nobility's acceptance of the Reformation ideas was primarily a moral and ethical choice motivated by the need for a renewed church. However, the nobility did not avoid the violent secularization and persecution of Catholic priests and monks. The Protestantism spread did not face significant obstacles and was rather quick in nature while the Catholicization of the nobility exhibited more difficulties and lasted longer.

The first noble Catholic converts appear in sources at the turn of the XVI-XVII centuries. George Drugeth, Paul Rakoczi, Zsigmond Forgach, the nobles of Upper Hungary, became Catholics. Later, part of the middle nobility joined the Catholic Church. Thus, the religious conversion of the nobility was a typical phenomenon of the cultural and spiritual life of Hungarian society in early modern times.

Key words: Hungarian nobility, North-Eastern Hungary, Reformation, Catholic revival, Dobo, Magoch, Drugeth.

УДК: 94:(061.2:172.15)-053.81(477.84-25)»192»

Микола ГАЄВОЙ

Українська молодь і націоналізм у Тернополі наприкінці 1920-х років

У статті розглядається діяльність української націоналістичної молоді у Тернополі протягом 1926-1929 рр. Згадані роки на землях Східної Галичини й цілої Західної України позначилися високою активністю студентів та гімназистів у легальних та підпільних організаціях на кшталт Української Військової Організації, Союзу Української Націоналістичної Молоді та «Пласту». Їхня активність була як відповіддю на дискримінаційну політику стосовно українців у Польщі, так і виразом невдоволення діяльністю легальних українських партій. Стаття розкриває історію формування та діяльності молодіжного націоналістичного гурта у Тернополі. Дослідження дозволяє краще зрозуміти подальшу історію українського націоналістичного руху у формі Організації Українських Націоналістів, адже більшість її членів у Галичині вперше знайомилися із підпіллям саме у свої гімназійні роки.

Ключові слова: Тернопільська державна гімназія, український радикальний націоналізм, Українська Військова Організація, Союз Української Націоналістичної Молоді.

Попри численні розвідки про історію українського радикального націоналізму в історіографії бракує досліджень, які б фокусувались на історії молодіжного націоналістичного руху періоду до виникнення ОУН. З наявних досліджень згадаємо книгу П. Мірчука «Нарис історії Організації Українських Націоналістів», де відповідній тематиці присвячено окремий підрозділ, що, попри справедливі звинувачення в апології майбутніх бандерівців, все ще є вартісним, особливо, зважаючи на унікальні свідчення сучасників¹. Іншими цінними еміграційними виданнями є спогади З. Книша² та книга В. Мартинця³. Обидва автори писали з позицій ОУН (мельниківців). На ширшій джерельній базі та в набагато об'єктивнішому дусі написана книга польського історика Р. Висоцького «Організація Українських Націоналістів у Польщі в 1929-1939 роках. Генеза, структура, програма, ідеологія»⁴, де історії низки студентських груп також присвячено відповідний підрозділ. Історію ОУН у Тернопільському воєводстві висвітлив І. Саківський у своїй дисертації «Діяльність ОУН у Тернопільському воєводстві у 1929-1939 рр.»⁵. Попри певною мірою компілятивний характер роботи та некритичність до деяких джерел, дана праця суттєво доповнює наше розуміння локальних вимірів діяльності СУНМ, УВО та ОУН.

Наявні дослідження сфокусовані на описі подій та не беруть до уваги ширший контекст. Корисною для пояснення логіки тогочасного політичного життя є стаття І. Гомзою. Він виокремив дві політичні стратегії українських політиків: обмеженої незгоди – легального спротиву (участь у виборах, громадському секторі тощо) та трансгресивної незгоди – нелегальної діяльності (саботаж, тероризм тощо)⁶. Як «напівзакритий режим», влада міжвоєнної Польщі не могла вповні ні домовитися з українськими політиками, ні репресувати їх, створивши цим простір для вияву обох типів

¹ Мірчук П. Нарис історії ОУН. Том 1: 1920-1939, Мюнхен: Українське видавництво, 1968. Далі цитування за виданням: Мірчук П. Нарис історії ОУН 1920-1939 роки, Київ: Центр дослідження визвольного руху, 2007.

² Книш З. При джерелах українського організованого націоналізму, Торонто: Срібна Сурма, 1970; Його ж: Далекий приціл (Українська Військова Організація в 1927-1929 роках), Торонто: Срібна Сурма, 1967.

³ Мартинець В. Від УВО До ОУН: спогади та матеріали до передісторії та історії українського організованого націоналізму, Вінніпег, 1949.

⁴ Wysocki R. Organizacja ukraińskich nacjonalistów w Polsce w latach 1929-1939: geneza, struktura, program, ideologia, Lublin: Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2003.

⁵ Саківський І. Діяльність ОУН у Тернопільському воєводстві 1929-1939 рр. Київ, 2017.

⁶ Гомза І. Каталітична мобілізація радикальних українських націоналістів у добу II Польської республіки: вплив структури політичних можливостей // Україна модерна, Вип. 20, 2013, с. 152-153.

незгоди⁷. Цікавою спробою пояснити високий вплив молоді на політику в міжвоєнній Польщі є теза О. Мотиля, який у браку чи поганому функціюванні офіційних демократичних інституцій бачив причину збільшення ваги студентських та гімназійних середовищ, як єдиних, де була можливою дискусія⁸.

Головними джерелами для дослідження цієї теми є відносно об'ємний спогад Ярослава Стецька, записаний незадовго до його смерті⁹, спогади інших гімназистів, уміщені в тритомному збірнику «Шляхами Золотого Поділля»¹⁰, звіти поліції з Державного архіву Тернопільської області та Центрального державного історичного архіву у Львові, газети тощо.

Методи дослідження. Статтю написано на межі поколінневої та політичної історії. У ній використано історико-критичний метод (зовнішню та внутрішню критику джерел) як основний та просопографію й мікроісторію як допоміжні методи. Просопографічний аналіз застосовано для виявлення зв'язків між особою та середовищем, за допомогою чого можливе щільне вивчення «малих соціальних груп», світогляду їхніх членів, кар'єрних пріоритетів та практик групової солідарності.

Більшість героїв цієї статті були учнями IV Тернопільської державної гімназії з українською (русинською за офіційною назвою) мовою викладання. В місті також діяло три польські державні гімназії, в яких навчалися переважно поляки та євреї. Для дівчат існувала приватна українська гімназія «Рідної школи». Дві українські гімназії навчали переважно дітей української інтелігенції, греко-католицьких священників та заможніших прошарків українців. Викладали в них відомі громадські та культурні діячі, як-от духівник школи о. М. Конрад, що був відомим на той час богословом, редактор та педагог І. Галущинський та ін. Багато викладачів, включно з директором М. Губчаком, І. Галущинським чи Н. Гірняком, брали участь у визвольних змаганнях та були офіцерами УГА. Учнями ставали переважно вихідці із прилеглих до міста сіл, котрі, як пригадував колишній директор М. Губчак, здійснили «масовий наплив» до гімназії у 1920-30 рр.¹¹ Важливою функцією для обидвох шкіл була не просто освіта як така, а й збереження українськості її учнів. Тому сам факт існування обидвох шкіл можна вважати формою обмеженої незгоди української інтелігенції до інтеграції українців до польської держави. Директор згодом підкреслював добрі відносини між учнями та вчителями. «Учні мали повне довір'я до директора, вчителя й до своїх співтоваришів», – пригадував він¹². Проте, як сам Губчак зауважив, у гімназії існували дві радикальні групи: радянські та націоналісти. Їхній спротив владі виходив за межі легальної незгоди та часто створював проблеми для існування гімназій.

Історія перших є гірше відомою. Проте, як і близькість до радянського кордону, так і привабливість українізації в УРСР сприяла їх діяльності. Відомо про існування принаймні однієї комуністичної «ячейки» станом на 1926 рік. Тоді її учасники, один з яких – Богдан Міхенко – був колишнім учнем гімназії, вбили Степана Королюка, звинувативши його у співробітництві з поліцією¹³. Після вбивства частина учасників втекли до УРСР. Цікаво, що в 1929 р., під час ревізії в домі Ярослава-Омеляна Олійника, звинуваченого в причетності до націоналістичного підпілля, було знайдено рукопис новели «Смерть провокатора», в якій йшлося про С. Королюка. Слідство робило висновок, що Я.-О. Олійник, на той вже студент та член УВО, був причетний до комуністичного підпілля в гімназійні часи¹⁴. Ще один слід знаходимо у спогадах о. Іриней Назарко (на той час гімназиста). За його словами, на початку 1920-х р. у гімназії існував таємний самоосвітній гурток ім. Драгоманова. Гурток провадив дискусії та лекції на місцевому цвинтарі, зі слів учасника, до нього входили й учителі гімназії¹⁵. З певною часткою непевності можна припустити, що тут йшлося про один із гуртків, які існували ще перед Першою світовою війною під назвою «Драгоманівки». Ці організації не мали чіткої ідеології чи політичної позиції та частково влилися згодом до КПЗУ¹⁶. Як видається, КПЗУ

⁷ Так само, с. 154.

⁸ Motyl A. The Turn to the Right: The Ideological Origins and Development of Ukrainian Nationalism, 1919-1929, New York, Columbia University Press, 1980. pp. 86-87

⁹ Стецько Я. Спогади. Відредагований текст розмов Ярослава Стецька з доктором Анатолієм Бедрієм, проведених і записаних на 12 касетах від 17 до 23 червня 1985 року, Мюнхен, 1985.

¹⁰ Шляхами золотого Поділля, т. 1-3, Філадельфія: Наукове Товариство ім. Шевченка, Комітет «Тернопільщина».

¹¹ Губчак М. Українська державна гімназія в Тернополі / Шляхами Золотого Поділля, т. 1, с. 147.

¹² Так само, с. 146, 148.

¹³ Хто вбив провокатора Королюк // Діло, Ч. 24, 15.09.1926. Б. Міхенко деякий час належав до УВО, але перейшов до комуністів. Див.: К. В. УВО у Тернополі / Шляхами Золотого Поділля, т. 3, с. 113.

¹⁴ ЦДІАЛ, Ф. 205, Оп. 1, Сп. 950, Арк. 18зв.

¹⁵ Назарко І. Спомин про Тернопіль / Шляхами Золотого Поділля, т. 3, с. 737.

¹⁶ Роздольський Р. До історії українського ліво-соціалістичного руху в Галичині (Підчасвоєнні «Драгоманівки» 1916-18 рр.) // Діялог, Торонто. Вип. 10, 1984, с. 80-82.

не вдалось закріпитись у гімназійному середовищі, й ближче до початку 1930-х рр. їхня активність пішла на спад. З неорієнтованих на Радянський Союз соціалістичних партій активністю серед молоді у Тернополі відзначався також Союз Української Поступової Молоді «Каменярі» – молодіжна гілка Української Соціалістичної Радикальної Партії.

Рухом, що зробив велику ставку на молодь з метою оновлення політичного життя став радикальний націоналізм. Виразником його ідей був Дмитро Донцов. Переоцінити його вплив на молодь справді важко. Після видання його «Націоналізму» у 1926 р. популярність Донцова серед студентства і радикальної молоді загалом стрімко зроста¹⁷. С. Ленкавський згадував, що саме його погляди були основою всіх коментувань і «критерієм добра і зла»¹⁸. Зі слів Ярослава Стецька, Донцов приваблював їх своєю експресивністю: «...Нас захоплювала його віра, фанатизм, його безоглядна афірмація національної ідеї»¹⁹. Окрім текстів ідеолог «чинного націоналізму» давав усні лекції: «Його запрошено на виклади до Тернополя, й гімназійна молодь ходила на них масово й з ентузіазмом. Грунт для заложення націоналістичної організації був готовий»²⁰. Так довкола нього сформувався гурток читачів та прихильників.

Якщо Донцов готував ідеологічне підґрунтя, то організацією, на базі якої виникли перші націоналістичні групи, став «Пласт». Взаємовідносини між революційно налаштованими націоналістами й пластунами знали свої тертя, проте фактом є те, що більшість учасників підпілля були членами «Пласту», що характерно для більшості регіонів. Пластунами в Тернополі були Роман Паладійчук, Фелікс Кордуба, Володимир Конрад та низка інших помічених у підпільній діяльності гімназистів. Відомо, що курінний Ярослав Романюк був звинувачений поліцією у приналежності до УВО в 1931 р.²¹, про його наступника Фелікса Кордубу ще йтиметься в статті, серед інших пластунів, обвинувачених у приналежності до підпілля був також Євген Костецький, якого підозрювали в організації вбивства поліцейського в с. Токи (звідки Костецький родом)²², а серед учасників дрібніших акцій фігурували Антін Романюк²³, В. Конрад та Р. Паладійчук²⁴. Ще одним прикладом такого поєднання була участь тернопільських пластунів у мітингу в с. Присівці 28 серпня 1929 р. Тоді заарештували 17-тирічного пластуна Омеляна Польового. Характер листівок, які поліція знайшла під час обшуку, дозволяє ствердити, що він належав до підпілля, а вже наступного року за подібну акцію його виключили з гімназії²⁵.

Часто залучення до підпілля відбувалося всупереч думці старших опікунів «Пласту». До прикладу, вчитель у жіночій гімназії «Рідна школа» та опікун Николфор Гірняк згадував свій конфлікт з УВО в другій половині 1920-х рр. Гірняк, майор УСС та відомий на той час освітянин, був проти залучення молоді до підпільної діяльності, оскільки це на його думку загрожувало існуванню легальних установив. Проте після низки спроб переконати УВО він отримав відмову від неназваних «відповідних людей» у Львові. «Ми потребуємо активу» – відповіли йому²⁶. Що не дивно, оскільки в цей час УВО розпочало власну реорганізацію шляхом залучення молоді на місце розконтрспірованих чи просто таких, що покинули активну діяльність увіствів з покоління УСС та УГА.

На кінець 1920-х рр. лідер УВО Євген Коновалець остаточно зробив ставку на радикальний націоналізм і відповідно на омолодження своїх кадрів. Як видається, спочатку залучення молоді було спорадичним, проте ближче до середини 1920-го року керівники УВО почали активніше вер-

¹⁷ Єдиною відомою статистикою передплатників «Вісника» Д. Донцова є статистика за 1938 р. Проте вона теж промовиста, студенти та гімназисти становили найбільшу її частину – 315 з 1800 примірників. Див.: М. Сосновський. Дмитро Донцов: політичний портрет, Нью-Йорк: Наукове Товариство ім. Шевченка, 1974, с. 182

¹⁸ Ленкавський С. Націоналістичний Рух на ЗУЗ та 1-тй Конгрес Українських Націоналістів / Євген Коновалець та його доба, Мюнхен: Видання фундації ім. Євгена Коновальця, 1974, с. 402.

¹⁹ Стецько Я. Спогади... с. 5.

²⁰ Губчак О. Підпільна діяльність ... с. 130.

²¹ Перед новим процесом за приналежність до У.В.О. // Діло, ч. 65, 24.03.1931, с. 6.

²² Великий політичний процес у Тернополі. За приналежність до ОУН і вбивство постерункового // Діло, ч. 160, 20.06.1934, с. 4.

²³ Арештування в Тернопільщині // Діло, ч. 105, 15.05.1929, с. 3.

²⁴ Окаринський В. Пластовий рух на Тернопільщині (від початків до сьогодення), Тернопіль: Астон, 2007. с. 23, 28.

²⁵ Воляннюк С. Омелян Польовий – «Остап», Торонто-Львів: «Літопис УПА», 2013, с. 13-14, 16.

²⁶ Пізніше ОУН продовжувала залучати дедалі молодших учнів. Так, в 1931 р., Н. Гірняк, тоді поновлений учитель в гімназії «Рідної школи» писав про учнів третіх-четвертих класів в ОУН Див.: Гірняк Н. Моя праця в «Рідній Школі» в 1922-1939, 1941-1944 / Шляхами Золотого Поділля, т. 1, с. 158. Роман Ільницький згадував, що його «зтягли до таємного гуртка» в п'ятому класі, себто в 13-ти річному віці 1927/28 рр. Див.: Ільницький Р. 1920-ті роки в Тернопільській гімназії / Шляхами Золотого Поділля, т. 3, с. 766.

бувати пластунів, гімназистів та студентів. Стецько, до прикладу, твердив, що спочатку був членом УВО, а вже згодом Союзу Української Націоналістичної Молоді (СУНМ). Принаймні двоє осіб, сам Стецько та його одноліток Осип Губчак (син директора школи) згадували Володимира Конрада, сина духівника о. М. Конрада, як організатора підпільної групи УВО²⁷. Подібну роль приписували й Івану Шиманському²⁸. Він закликав молодь відвідувати лекції Д. Донцова, поширював журнал «Смолоскипи» та організував маніфестації на військових цвинтарях²⁹. Петро Мірчук твердив, що Шиманський належав до Організації Вищих Кляс Українських Гімназій (також відома як Союз Української Середньошкільної Молоді). Цю тезу підтримав сучасний дослідник В. Окаринський, а вслід за ним І. Саківський, доповнивши список І. Мітрингою, Р. Паладійчуком, Ф. Кордубою та Я. Стецьком³⁰. Заснована у Львові в 1924 році, ця молодіжна група мала підготувати учнів для навчання в Українському таємному університеті, та пропагувати націоналізм через залучення учнів до УВО чи вивчені творчості Д. Донцова³¹. Проте історія цього першого націоналістичного гуртка, як і його масовість, потребують подальшої перевірки. До прикладу, З. Книш твердив, що він нічого не знав про ОВКУГ ні в часи її діяльності, ні пізніше³². Зважимо як на той факт, що існування ОВКУГ було, ймовірно, короткочасним явищем, так і на вік самих ймовірних членів. Я. Стецьку і Р. Паладійчуку в 1924 р. було по 11 і 13 років відповідно.

Привабливість націоналізму можна пояснити «відносною депривацією» українців у міжвоєнній Польщі. І. Гомза під цим терміном розуміє «відчуття» можливості кращої альтернативи, себто незадоволеність життям в Польщі означало мобілізацію «акторів» заради досягнення політичного ідеалу – незалежності України. Заради цього індивіди об'єднуються довкола «соціальних мереж», участь у яких формує «колективні ідентичність»³³. У другій половині 1920-х рр. радянське альтернатива Польщі ослабла, а головним вираженням протесту став радикальний націоналізм. Пам'ять про існування власної державності, довкола якої постала низка комемораційних практик, зіграла тут ключову роль³⁴. До прикладу, Стецько згадував участь своїх дядьків у війні: «Мої стрийки, Василь і Лев, приїжджати в одностроях, і то нас, молодих хлопців захоплювало, тому що то були українські однострої»³⁵. Р. Ільницький емоційно описував реакцію своєї матері на проведення параду на честь відродження польської держави: «...І я побачив в її очах сльози. Вона сказала: "Синку, ще не так давно тут було українське військо»³⁶. Виходячи з цього, не має видаватися дивною низька легітимність Польської держави в очах українського населення, що доповнювалося проблемами діалогу Варшави з українськими політикумом.

Переворот Ю. Пілсудського в травні 1926 р. та його наслідки спричинили значне похвалення політичного життя, в тому числі й серед молоді. До прикладу, уряд запровадив низку ініціатив для скріплення державності. Для гімназії це означало запровадження обов'язкових святкувань 11 листопада, Дня незалежності Польщі, та 19 березня, іменин Ю. Пілсудського. Школа мала перевести на польську мову документацію та розмістити державні символи в приміщеннях³⁷, а також змінити назву мови викладання з «української», як це було спочатку в 1920 р.³⁸, на «русинську». Це вторгнення польської символіки дало простір для контрдіяльності. Стецько пригадував цілу низку «акцій проти полонізації»: розкидання агітаційних листочок, використання петард на урочистих заходах, замальовування гербів, тиск на вчителів під час предметів з історії³⁹. Контрвиступи моло-

²⁷ Губчак О. Підпільна діяльність ... с. 128, Стецько Я. Спогади... с. 4.

²⁸ Стецько Я. Спогади... с. 4. Шиманський Іван (01.10.1908-04.05.1933), уродженець с. Вигнанка (нині Чортків). Випускник Тернопільської державної гімназії, навчався у Німеччині (право та філософія). З 1931 року, за дорученням Проводу ОУН проживав в м. Софії, Болгарія. Загинув за нез'ясованих обставин, за іншою версією здійснив самогубство. Див.: Тернопільський енциклопедичний словник. Том 4, с. 717.

²⁹ Губчак О. Підпільна діяльність ... 137-138.

³⁰ Окаринський В. Пластовий рух на Тернопільщині (від початків до сьогодення), с. 28. Саківський І. щоправда виключав зі списку Я. Стецька. Див. його: Діяльність ОУН у Тернопільському Воєводстві 1929-1939 рр., с. 55.

³¹ Мірчук П. Нарис історії... с. 49-50.

³² Книш З. При джерелах... с. 73-74.

³³ Гомза І. Каталітична мобілізація ... с. 154.

³⁴ Відомі вшанування полеглих вояків УСС та УГА на «Зелені свята» завжди відзначалися конфліктами із поліцією, що лише посилювало напруження.

³⁵ Стецько Я. Спогади... с. 1.

³⁶ Ільницький Р. 1920-ті роки ... с. 766.

³⁷ Губчак М. Українська державна ... с. 148.

³⁸ Звіт дирекції Державної Гімназії з українською викл. мовою в Тернополі за шкільний рік 1920/21. Тернопіль: Накладом наукового фонду, з друкарні Льва Вербицького в Тернополі, 1921, 24 с.

³⁹ Стецько Я. Спогади... с. 4-5.

дих націоналістів привертала увагу поліції, що в подальшому призводило до заміни вчительського складу, та врешті слугувало головним приводом до закриття гімназії в 1930 році.

Таким чином відбулося залучення гімназистів до нелегальної політичної діяльності. Сам факт участі гімназистів у таких організаціях, як УВО чи КПЗУ, не був новим, проте значно збільшився масштаб. Якщо раніше УВО використовувала молодь лише спорадично, то з появою СУНМ гімназисти почали діяти більш масово та відкрито, часто незалежно від думки старших увіствів. Зважаючи на важливість цієї організації для «покоління Бандери» опишемо її діяльність дещо детальніше.

Початки СУНМ сягають 1925 р. Тоді за посередництва УВО у Львові виникла Група Української Державної (згодом Націоналістичної) Молоді. Її лідер Д. Квасниця був прихильником творчості В. Липинського, а термін «державний» був даниною впливу ідей «Листів до братів-хліборобів»⁴⁰. Ранній період історії цього гуртка характеризувався відносним плюралізмом в переконаннях – достатньо було бути проти соціалізму та комунізму. Проте подальша зміна назви на «націоналістичної» свідчила про перемогу націоналістів у змаганні за вплив студентів. Цьому сприяли як і порівняно легші для сприйняття твори, так і близькість Донцова до своїх читачів⁴¹. Влітку 1926 р. ця початково львівська група об'єдналася з низкою гімназійних товариств і так переросла в нову організацію – Союз Української Націоналістичної Молоді⁴². Першим провідником нової організації став Осип Боднарівич. Він почав видавати журнал «Смолоскипи», котрий і поширював у Тернополі І. Шиманський. Протягом 1927-1928 рр. СУНМ пережив низку серйозних внутрішніх конфліктів. Перш за все, всупереч поширеному в історіографії уявленню, СУНМ не був підпільною організацією, її журнал «Смолоскипи» виходив легально, в ньому ж повідомлялося про відкриття осередків. Саме обмеження розмаху діяльності її легальністю та звинувачення у втягненні молоді до партій і спричинили конфлікт. В ці роки відбулися місцеві та парламентські вибори. Шукаючи підтримки серед молоді, лідери УНДО намагались перетворити СУНМ на своє молодіжне крило, використовуючи для цього лояльність О. Боднарівича. Проти цього виступили прихильні до Д. Донцова студенти. Сам Донцов надзвичайно критично поставився до виборів і УНДО. Серед найбільш непримиренних опонентів легальних методів політичної боротьби були послідовники Донцова Степан Охримович, Богдан Кравців, С. Ленкавський та ін⁴³. Ця історія завершилася спочатку розколом, а потім і перемогою радикалів в СУНМ⁴⁴. Для УНДО ці події обернулися поразкою на «студентському секторі»: О. Боднарівич покинув СУНМ⁴⁵. Для СУНМ ці події означали перехід на позиції «перманентної революції» та втягнення її членів до конспіративної роботи. Всупереч внутрішній турбулентності СУНМ вдалось об'єднати низку гуртків по всій Галичині. Новим головою союзу став Б. Кравців.

Таким чином у Східній Галичині виникла досить помітна молодіжна група, що об'єднувала вихідців з «Пласту», боївки УВО та гімназистів і студентів. Радикалізація у СУНМ означала зміну ставлення як до легального табору, так і до самого УВО. На жаль, джерела про відносини між СУНМ та УНДО в Тернополі розповідають мало. Місцеве керівництво УНДО на чолі зі Степаном Бараном конкуренцію бачило у групі «місцевих інтелігентів радикалів» з УРСП⁴⁶. Натомість націоналістів, як сказано у партійному звіті за 1928 р., названо численними, особливо серед академічної молоді, проте «не зорганізованими»⁴⁷. Відомо, що принаймні двоє із місцевих лідерів УВО обради шлях легальної політики: голова обласної команди УВО Володимир Бемко став членом УНДО, а голова

⁴⁰ Книш З. При джерелах ... с. 66-67.

⁴¹ Донцов проживав у Львові, його дружина – Марія Бачинська-Донцова відвідувала зібрання ГУДМ, у той час Липинський перебував у Австрії. Книш З. При джерелах... с. 69.

⁴² Wysocki R. Organizacja Ukraińskich ... s. 60; В. Янів твердив, що СУНМ постала опісля конференції УВО в Берліні. Її основою були приятелі з двох куренів «Пласту»: «Лісові чорти» та «Гуртка старших пластунів ім. Бою під Крутами». Див.: Янів В. Зустріч з ролк. Є. Коновальцем на тлі настроїв доби / Євген Коновалець та його доба. Мюнхен: Видання фундації ім. Євгена Коновальця, 1974, с. 438.

⁴³ Дет. див.: Wysocki R. Organizacja Ukraińskich ... s. 60-62, Мірчук П. Нарис історії ... с. 50-53, Ленкавський С. Націоналістичний Рух ... с. 406. Про позицію Донцова, див. його статті: О. В. (Д. Донцов). «Трясця виборча» // Літературно-науковий вісник, кн. III, 1928, с. 279-280 де він протиставив старим партіям рухи орденського типу «з суворою дисципліною»; аналізуючи результати виборів, він оголосив поразку партій центру, позитивно оцінив відпадання від УНДО «скрайнонаціоналістичних елементів» разом зі зростанням ваги націоналізму в О. В. (Д. Донцов). «Тверда рука» // Літературно-науковий вісник, кн. IV, 1928, с. 369-370.

⁴⁴ Wysocki R. Organizacja Ukraińskich ... s. 62.

⁴⁵ Кравців Б. Перші гасла і перші стріли // Вісник. Орган Організації Оборони Чотирьох Свобід України, Вип. 1 (48), New York, 1951, с. 21.

⁴⁶ ЦДІАЛ, Ф. 344, Оп. 1, Спр. 261, Арк. 58.

⁴⁷ ЦДІАЛ, ф. 333, Оп. 1, Спр. 35, Арк. 101.

окоужної команди УВО й адвокат Дмитро Ладика – УСРП⁴⁸. Партійні конфлікти між ними мали дратувати молодих націоналістів. Стецько пригадував, що попри захоплення бойовим досвідом увіствів «ми шукали відповіді на всі проблеми життя, ми шукали причин невдач: чому ми програли останні Визвольні Змагання? І ми не бачили відповіді в УВО...»⁴⁹. Можна доповнити, що після радикальної критики легального табору Донцовим Стецько та його однолітки не бачили такої відповіді і в партіях.

Світогляд молодого націоналіста формувався загальним відчуттям поразки 1917-1920 рр., поразки батьків, яку нове покоління повинно було виправити. В утвердженні національного наративу, окрім спогадів, популяризацією яких займалося видавництво «Червона Калина», важливу роль відігравали також загальнодидактичні патріотичні романи. Найвідомішими з них були твори Андрія Чайковського. Стецько пригадував його романи «На уходах» та «За сестрою», які йому в дитинстві читала мама⁵⁰. Окрім цих загальнопоширених творів згадувалися видання УВО «Сурма» та орган Проводу Українських Націоналістів «Розбудова нації». Націоналісти цікавилися також іноземними досвідами революцій. Стецько вказував на книги про ірландську визвольну боротьбу та «Підземну Росію» Сергія Степняка-Кравчинського⁵¹. Остання є цікавим прикладом того, як ідеї російського лівого революціонера XIX ст. несподівано стали популярними серед націоналістів. Джерела підтверджують і популярну тезу про значний вплив польського революційного руху. Роман Ільницький пригадував читання польської соціалістичної літератури. Видається, що приклади боротьби поляків проти царської Росії гімназійні оунівці намагались застосувати проти самої Польщі⁵². Іншим джерелом для вивчення літератури СУНМ-ОУН є поліцейські звіти. Під час обшуків у квітні 1930 р. у Тернополі, Золочеві та Чорткові поліція виявила відозву «Наше вірую» та брошуру «Військове самовиховання»⁵³.

Тим часом у Тернополі Іван Шиманський закінчив гімназію в 1928 р. та виїхав на навчання до Німеччини. Наступним провідником СУНМ у Тернополі після нього став Роман Паладійчук, на той час учень 7-Б класу. Згідно спогаду О. Губчака, заступником у цій групі став Я. Стецько, членами проводу були також Володимир Стецюк та Мар'ян Д. (особа невстановлена)⁵⁴. Втім, якщо прізвище першого часто фігурувало в розслідуваннях, то посади й роль інших є не так ясними. Стецько подавав досить детальні спогади про свою участь у підпіллі, що свідчить про його залученість, але відсутність згадок про склад проводу в інших спогадах і сконцентрованість розслідувань полції на інших учасниках групи СУНМ не дозволяє нам зробити остаточне узагальнення. Ситуацію ускладнює і законспірованість групи: зазвичай члени СУНМ ділилися на трійки чи п'ятірки довірених членів на чолі з провідником «звена»⁵⁵, кожне таке «звено» працювало автономно, і лише звеновий комунікував із проводом. Таким чином, рядові учасники підпілля лише здогадувалися, хто був лідером спільноти. Звеновими станом на 1928 р. були: Ф. Кордуба, Осип Губчак, Вітощинський та Василь Турковський⁵⁶. Після виключення Р. Паладійчука з гімназії головою філії СУНМ стає В. Стецюк⁵⁷.

Внутрішню історію звен чи боївок доповнює одне з найбільших прокурорських розслідувань 1929 р. Тоді внаслідок викриття деяких членів та подальших зізнань вдалося викрити частину звен. Поліції стали відомі імена багатьох учасників групи, зокрема студент математично-природничого факультету Університету ім. Я. Казимира Володимир Богдан Майковський разом із гімназистом Іваном Багрієм фігурували у справі приналежності до УВО. Їм закидали розкидання листівок УВО 1 листопада 1928 р. з відповідним антидержавним вмістом та листівок 18-19 березня, присвячених

⁴⁸ Саківський І. Діяльність ОУН ... с. 50.

⁴⁹ Стецько Я. Спогади... с. 6.

⁵⁰ Так само, с. 1.

⁵¹ Так само, с. 4-5.

⁵² Ільницький Р. 1920-ті роки ... с. 767.

⁵³ Саківський І. Діяльність ОУН ... с. 57.

⁵⁴ Губчак О. Підпільна діяльність в тернопільській гімназії, с. 137-138. Що цікаво, молодший віком Р. Ільницький не згадував Я. Стецька взагалі серед учасників гімназійного підпілля. Проте на час написання свого спогаду в 1983 р. Р. Ільницький, керуючи ОУН(з) перебував в опозиції до ОУН(б) очолюваної Я. Стецьком. Див.: Ільницький Р. 1920-ті роки ... с. 767.

⁵⁵ Як подає часопис «Розбудова нації» в організації існував поділ на прихильників, новиків та дійних членів з різним ступенем обов'язків. Вступ до організації відбувався після ідеологічно вишколу та виконанню спеціальних завдань. Див.: К-ів. Союз Української Націоналістичної Молоді // *Розбудова нації*, ч. 10-11, 1928, с. 400.

⁵⁶ Губчак О. Підпільна діяльність ... с. 139-140.

⁵⁷ Так само, с. 142.

нападу бойовика УВО Я. Любовича на поштовий відділ у Львові⁵⁸. В ході подальшого розслідування Р. Паладійчук закинули виготовлення та поширення згаданих листівок; іншими учасниками справи стали гімназисти Теодор Панас, Антін та Ярослав Романюки, Микола Палій, Максим Яремчук, Фелікс Кордуба, Ярослав Буката, Мирослав Дерв'яно, Мирослав Думка, Володимир Конрад та Ерзам-Мирослав Дзюбинський, студенти львівських вищих навчальних закладів Богдан Філінський та Стефан-Ярослав Шустакевич, гімназистка з приватної гімназії Володимира Татух, її мати Стефанія Татух та Марія Майковська⁵⁹.

На початку 1928 р. Р. Паладійчук організував звено УВО під виглядом СУНМ. Його членами стали А. Романюк, І. Багрій, Т. Панас та В. Татух, а жовтні 1928 р. Ф. Кордуба організував зібрання другого звена, членами якого були Я.-О. Олійник, М. Яремчук, М. Думка і один невідомий учень. Зібрання відбувалося в приміщенні гімназії, на ньому виголосили реферат про цілі, структуру організації та обов'язки її учасників, Ф. Кордуба також роздав примірники «Розбудови нації» та зачитав статтю «Вірую націоналізму». Третє звено провадив М. Палій з наступними ймовірними учасниками: Е.-М. Дзюбинський, Я. Буката та М. Дерв'яно. Ці групи отримували нелегальну пропагандистську літературу та збиралися її поширювати⁶⁰. Як пригадував сам Е.-М. Дзюбинський, учням вдавалося маскувати свою діяльність під виглядом легальних шкільних товариств. На них гімназисти читали легальний журнал СУНМ «Смолюскипи» та нелегальну «Сурму» й «Розбудову нації», а також готували тематичні реферати⁶¹.

Перед вступом до звена гімназист заповнював спеціальний «формуляр» (анкету) з інформацією про себе⁶². Щотижня група провадила зібрання, на яких обговорювались ідеологічні твори, чи практичні вишколи, такі, як виготовлення петард і листівок чи підпали скирт⁶³. Часто такі групи чинили тиск на інших учнів та викладачів. Тих, хто зголошувався відвідувати офіційні польські демонстрації називали «хрунями», учасників антипольських бойкотів – «своїми хлопцями»⁶⁴. Група забезпечувала власне фінансування шляхом пожертв на потреби УВО та з власної кишені.

На зібрані кошти підпільники на початку 1929 р. придбали «циклостиль» (ротатор) – пристрій для трафаретного друку. Ним друкували листівки «антидержавного змісту» та власний журнал «Листопад». В останньому окрім ідеологічних творів виходили вірші тернопільських гімназистів націоналістичного змісту. Ротатор переховували вдома почергово. Перед урочистостями 19 березня 1929 р. Р. Паладійчук, І. Багрій та Я.-О. Олійник придбали спеціальні матриці і папір для виготовлення листівок. Їх мали поширити щоб зірвати офіційний захід⁶⁵. Паралельно Р. Паладійчук, І. Багрій та Т. Панас в будинку та під керівництвом С.-Я. Шустакевича виготовили десяток клеписдир – в звичайному сенсі так називали некролог у формі листівки, в переносному – специфічну «чорну мітку», оголошення про політичну смерть. Їх «присвятили» тернопільському пароху о. Володимиру Громинському, проф. Істеревичу (ймовірно Степану, дантисту й члену «Січі») та директору М. Губчаку. Клеписдри підпільники розклеїли у школі вночі з 18 на 19 березня того року. Ця ж група разом з В. Конрадом і А. Романюком виготовила та поширила понад 500 листівок із закликком бойкоту урочистостей у приміщеннях школи та місті, а В. Татух розклеїла листівки з карикатурами на Ю. Пілсудського. На ній лідеру польської держави домалювали роги та шибеницю з написом: «Jósku Ciuchraj wielki pan, kupił sobie stryczek, cieszcie się, doróki nie wisi» (Юську Чухрай великий пан, купив собі петлю, радійте, поки [він] не висить). Наступного дня, вранці 19 березня, члени СУНМ виставили своїх «охоронців з тростинами» на перехрестях Тернополя з метою недопустити учнів на урочистості⁶⁶.

Наступного місяця ця група замовила панахиду за загиблим у Львові увістом Ярославом Любовичем. Б. Філінському та В.-Б. Майковському вдалось домовитися з о. Степаном Ратичем про захід вранці 5 березня. До неї підпільники також виготовили листівки із закликком відвідати її, а також намагалися пошити свої листівки на самій службі⁶⁷. Розслідування встановило, що згаданий Я.-О. Олійник виготовив частину матеріалів у канцелярії С. Барана. Видається, що всупереч негативній настанові, місцевий лідер УНДО намагався підтримувати контакт із підпіллям⁶⁸.

⁵⁸ ЦДІАЛ, Ф. 205, Оп. 1, Сп. 950, Арк. 1.

⁵⁹ ЦДІАЛ, Ф. 205, Оп. 1, Сп. 950, Арк. 2-66.

⁶⁰ ЦДІАЛ, Ф. 205, Оп. 1, Сп. 950, Арк. 7-8, 21зв-22.

⁶¹ Мартинець В. Від УВО ... с. 291.

⁶² Ільницький Р. 1920-ті роки ... с. 766.

⁶³ Стецько Я. Спогади... с. 4.

⁶⁴ Ільницький Р. 1920-ті роки ... с. 767.

⁶⁵ ЦДІАЛ, Ф. 205, Оп. 1, Сп. 950, Арк. 8зв, 22зв.

⁶⁶ ЦДІАЛ, Ф. 205, Оп. 1, Сп. 950, Арк. 9, 12зв.

⁶⁷ ЦДІАЛ, Ф. 205, Оп. 1, Сп. 950, Арк. 9зв-10.

⁶⁸ ЦДІАЛ, Ф. 205, Оп. 1, Сп. 950, Арк. 10зв.

Поліції вдавалося відносно швидко нейтралізувати найбільш активних учасників підпілля. Юний вік учасників та відсутність досвіду відіграли тут свою роль. До приладу, папір для листівок вони купували у місцевих магазинах, тож на слідстві власники крамниць легко вказали на замовників великих партій паперу⁶⁹.

Залучення до підпілля відбувалось декількома шляхами. Окрім вербування у школі, націоналісти практикувалися виїзди до навколишніх сіл на вихідних. Поширеною практикою було вербування молоді і серед опонентів. Один із лідерів УСРП, Іван Макух, справедливо побоювався спроб націоналістів та комуністів «впхати своїх симпатиків» до їхнього молодіжного крила СУПМ «Каменярі»⁷⁰. І приклад Тернопільщини підтверджував це. Так виглядало вербування Олександра Стешина, мешканця с. Велика Березовиця та секретаря місцевого товариства «Каменярі»: влітку 1929 року, він познайомився біля сільського храму з гімназистом Євгеном Кручовим. Під час розмови останній запропонував почитати нелегальну літературу. Штешин погодився і протягом наступних місяців часто зустрічався з Кручовим та отримував примірники «Сурми», «Юнака» та «Бюлетеня КЕ ОУН» (слідство тривало в часі вже існування ОУН), а восени склав присягу на членство в ОУН⁷¹. Сам Є. Кручовий був завербований до підпілля в 1929 р. В. Турковським. Згадана група займалась поширенням агітматеріалів у селах та передачею нелегальної літератури. Під час судового слідства над ними в 1935 р. стали відомі імена й інших учасників звена, серед них Ф. Кордуби, О. Сливинського та І. Мітринги⁷². На жаль, набагато менше відомо про зв'язки між локальним керівництвом групи (І. Шиманський, Р. Паладійчук) та львівським чи місцевим увіським середовищем. Керівництво групи не залишило спогадів, не вдалось знайти і архівних свідчень, тому проблема комунікації перших звен у Тернополі, за винятком одного випадку, про який піде мова далі, із лідерами підпілля є маловідомою.

У вересні-жовтні 1928 р. Б. Кравців відвідав Тернопіль⁷³. У місті в цей час відбувалися наради молоді щодо святкувань дня незалежності Польщі 11 листопада. Згідно з розпорядженнями адміністрації школи, учні мали взяти у ньому участь. Передбачалося проведення публічної демонстрації (маршу) та богослужіння. Оновлений СУНМ вирішив організувати бойкот святкувань у всіх закладах, на які він мав вплив⁷⁴. Додає гостроти те, що на той рік припадала річниця заснування ЗУНР.

Підготовчі заходи до бойкоту описав О. Губчак. Місцеві гімназисти зібралися на квартирі у Осипа Сливинського. Б. Кравців був уповноваженим зі Львова, присутні були 20 хлопців: Роман Паладійчук – провідник СУНМ (учень 8-Б), Ярослав Стецько – заступник (8-Б), Володимир Стецюк – секретар (7-а), а також Ф. Кордуба (7-Б), Василь Турковський (8-Б), Вітошинський, сам О. Губчак та низка інших. Я. Стецько в процесі дискусій зайняв помірковану позицію – закликав йти на марш, щоби не підставляти школу, на противагу «гарячим головам»⁷⁵. По-іншому цю історію описував учитель Н. Гірняк: за його словами, ідею форми протесту подав він. За порадою до нього звернувся гімназист та місцевий комендант пластунського куреня Ярослав Романюк. Вчитель порадив йому зробити так, як «у Римі йшли» полонені нумідійці⁷⁶, – алюзія на події з античного твору Гая Салюстія Кріспа «Югуртинська війна»⁷⁷. Організацією заходу вже займалися пластуни в парі зі СУНМ. Варто наголосити, що участь у «Пласті» для гімназистів у Тернополі тоді вже була заборонена, що зрівнювало їхній статус з підпільним рухом⁷⁸.

Бойкот заходів 11 листопада 1928 р. став однією із наймасовіших акцій як для багатьох тогочасних членів СУНМ, так і для звичайних учнів. Суть протесту полягала в демонстративному нехтуванні етикетом. Шкільна адміністрація намагалась уникнути скандалу, тому пообіцяла учням, що в день параду в них будуть звичайні заняття, проте згодом вивела гімназистів на марш⁷⁹. Натомість учні одягнули старий та пошарпаний одяг – крокували «як невільники до Сибіру», відверталися та не віталися з офіційними делегатами⁸⁰.

⁶⁹ ЦДІАЛ, Ф. 205, Оп. 1, Сп. 950, Арк. 11.

⁷⁰ Макух І. На народній службі. Дітройт: Видання української вільної громади Америки, 1958, с. 344.

⁷¹ ЦДІАЛ, Ф. 371, Оп. 1, Сп. 11, п. 113, Арк. 63, 68.

⁷² ЦДІАЛ, Ф. 371, Оп. 1, Сп. 11, п. 113, Арк. 90.

⁷³ Губчак О. Підпільна діяльність ... с. 139.

⁷⁴ Кравців Б. Перші гасла і перші стріли // Вісник. Орган Організації Оборони Чотирьох Свобід України, Вип. 1 (48), New York, 1951, с. 22.

⁷⁵ Губчак О. Підпільна діяльність ... с. 139-140.

⁷⁶ Як показував у своєму спогаді Володимир Янів, такий тип бойкоту був поширений і у інших містах. Див.: Янів В. Зустріч ... с. 432.

⁷⁷ Гірняк Н. Моя праця в «Рідній Школі» в 1922-1939, 1941-1944, с. 164.

⁷⁸ Мартинець В. Від УВО ... с. 292.

⁷⁹ Так само, с. 291.

⁸⁰ Стецько Я. Спогади... с. 5.

Згадана акція наробила розголосу. На неї активно відгукнулася ні тільки офіційна влада, а й польські ровесники. Ввечері того ж дня відбулися сутички між українськими та польськими юнаками⁸¹. Бійки з польськими ровесниками в ті дні згадував Роман Ільницький: «в бурсі ширилася вістка, що учні польських гімназій нападають на наших товаришів, зривають їм мазепинки з голови і побивають. Я бачив, як мої старші товариші ... витягли з ліжок залізні прутки, сховали в рукави і пішли до міста». Натхнений їхнім прикладом Р. Ільницький сам ув'язався в сутичку з польським гімназистом⁸². Варто згадати, що виступ у Тернополі відбувався на тлі масштабнішої акції СУНМ у Львові, приуроченої до проголошення ЗУНР.

Для адміністрації школи така активність обернулася низкою проблем, на які вчителі були змушені реагувати. Приміром, у серпні 1929 року Львівська Шкільна Кураторія провела «чистки» у гімназії. Станом на той рік це була єдина державна гімназія з виключно українським складом вчителів. Проте після листопадових подій 1928 року, низки подібних бойкотів та, як наслідок, перевірок поліцією у школі наступили зміни. Отця М. Конрада та деяких інших вчителів було відправлено на пенсію чи переведено до інших шкіл, а на їхнє місце призначено викладачів з місцевих польських шкіл⁸³, сама присутність яких дратувала і провокувала націоналістичну молодь на наступні конфлікти.

Очевидно, що такий спосіб життя сприяв виробленню особливої форми світогляду, своєрідного «бунту поколінь» який набравши рис радикального націоналізму відділяв молодь як від їхніх батьків, так і від позапідпільного життя. Характерною прикметою життя націоналістичної молоді були часті арешти, велика кількість з них перебувала під слідством, дехто так і не закінчив навчання. Так, Р. Паладійчука заарештували і виключили з гімназії в 1929 р., на останньому році навчання⁸⁴. В січні 1929 р. поліція арештувала сімох гімназистів у будинку товариства «Сокіл», поміж них О. Слівинського та Ф. Кордубу. Їх звинувачували в приналежності до УВО, в одного з учнів знайдено примірник «Сурми», в іншого – купони для пожертв для УВО. Ф. Кордубі та О. Слівинському інкримінували державну зраду⁸⁵. В квітні того ж року поліція арештувала 13 гімназистів після відправленого богослужіння за загибим Ярославом Любовичем⁸⁶. Під час богослужіння гімназисти розкидали листівки УВО, серед заарештованих були Р. Паладійчук, Ф. Кордуба та В. Конрад⁸⁷. Варто додати, що поліція час до часу перехоплювала підпільну літературу та мала своїх конфідентів на певних щаблях гуртка, починаючи принаймні з 1928 р⁸⁸. Арешти слугували засобом романтизації арештованого, вміння розмовляти зі слідчими так, щоб не видати себе і товаришів, було доброю ознакою. Проте особистий успіх у підпіллі залежав від вміння балансувати між підпільною роботою та арештами, а надмірне привернення уваги з боку польської поліції могло обмежувало подальшу діяльність в підпіллі.

Висновки. Розглянувши діяльність націоналістичного підпілля української молоді в Тернополі можна зробити попередні висновки. Поява такого роду гуртків була наслідком невдалої політики Польщі з вирішення українського питання, що значно обмежувало простір для діяльності легальних партій та організацій. Переворот Пилсудського та подальші вибори й зміни в країні стали чинниками проникнення масової політики до молодіжних середовищ в 1926-1930 рр. З іншого боку, традиції підпілля не були цілком новими для українського молодіжного середовища, проте впливи Донцова та УВО значно змінили їхнє ідеологічне забарвлення: з соціалістичного на радикально націоналістичне.

Гімназія, поряд з організаціями на зразок «Пласту», стала важливим осередком, де учні, а значна частина з них були не з Тернополя, знайомилися з політикою та мали можливість обговорювати політичні події. Все ще не до кінця зрозумілими залишаються обставини появи перших гуртків, проте вплив місцевої УВО та львівської групи студентів, об'єднаних в рамках СУНМ є очевидним. Формуючи невеликі «звена» у шкільному середовищі, ці організації отримували підхожий «матеріал» для пропаганди своїх поглядів. Особисту мотивацію самих учнів можна зрозуміти під кутом пам'яті про власну державність та відчуття фрустрації від її втрати, значно підкріпленої критикою Донцовим

⁸¹ Гірняк Н. Моя праця в «Рідній Школі» в 1922-1939, 1941-1944, с. 164; Мартинець В. Від УВО ... с. 292.

⁸² Ільницький Р. 1920-ті роки ... с. 768.

⁸³ Що несе канікула? // Діло, Львів, ч. 185, 21.08.1929.

⁸⁴ Саківський І. Діяльність ОУН ... с. 56.

⁸⁵ Арештування в Тернополі // Діло. Ч. 41. 24.02.1929, с. 3; Саківський І. Діяльність ОУН у Тернопільському воєводстві 1929-1939 рр, с. 54.

⁸⁶ Я.Любович загинув під час нападу на поштаря з ціллю пограбування для потреб УВО. Введений до культу героїв УВО-ОУН. Див.: Після нападу на листаря // Діло ч. 52, 09.03.1929, с. 5.

⁸⁷ Арештування в Тернопільщині // Діло, ч. 105, 15.05.1929, с. 3.

⁸⁸ Archiwum Akt Nowych, «Komenda Wojewódzka Policji Państwowej w Tarnopolu», Sygnatura 2/2005/0/-/6, Ark. 201-202.

та деякими іншими політичними мислителями самої можливості досягти державності легальним шляхом чи партійною роботою. Це невдоволення знайшло вихід за допомогою радикального націоналізму. З його «чином» та потребою «національної революції», а не легально-політичної діяльності, де кожна листівка, арешт чи вбивство тільки радикалізували середовище. Саме молоді люди такого штибу, «покоління Бандери», були тими, хто в подальшому штовхав ОУН до революційних дій.

Сам гурт УВО-СУНМ у Тернополі навряд чи мав унікальні риси на фоні інших подібних гімназійних гуртків тих років на землях Західної України, зокрема Східної Галичини. Тим не менш, розглянувши його, ми можемо краще зрозуміти ранні роки історії українського націоналізму та побачити в зародковому форматі ті конфлікти, які згодом призведуть до розламу в ОУН.

Mykola HAIEVOI

Ukrainian Youth and Nationalism in Ternopil in the Late 1920s

The article examines the activities of Ukrainian nationalist youth in Ternopil during 1926-1929. These years in the lands of Eastern Galicia and the whole of Western Ukraine were marked by high activity of university and high school students in legal and underground organizations such as the Ukrainian Military Organization, Union of Ukrainian Nationalist Youth and «Plast». Their activity was both a response to the discriminatory policy towards the Ukrainians in Poland and an expression of dissatisfaction with the activities of legal Ukrainian parties. The article reveals the history of the formation and activity of the youth nationalist group in Ternopil. The study provides a better understanding of the further history of Ukrainian nationalist movement in the form of the Organization of Ukrainian Nationalists, as most of its Galician members first became acquainted with the underground in their high school years.

Key words: Ternopil State Gymnasium, Ukrainian far-right nationalism, Ukrainian Military Organization, Union of Ukrainian Nationalist Youth.

УДК 94 (477.87) «1920/1929»: 378.183:81'271

Костянтин КУЦОВ

Фактор національно-мовної ідентичності у діяльності перших карпатоукраїнських студентських об'єднань у Чехословаччині (1920-ті рр.)

У пропонованій статті на основі архівних та опублікованих джерел, зроблено спробу проаналізувати процес розвитку конфлікту національно-мовних ідентичностей у середовищі карпатоукраїнських студентів у період формування їх громадського руху (1920-1929 рр.). Основну увагу при цьому приділено з'ясуванню причин появи цього конфлікту та чинників, які його стимулювали, а також його безпосередньому впливу на діяльність перших карпатоукраїнських студентських об'єднань міжвоєнної Чехословаччини.

Ключові слова: студенти, товариства, Підкарпатська Русь, громадська діяльність.

Конфлікт національно-мовних ідентичностей, що у міжвоєнний період панував у середовищі інтелектуальної частини українського населення Закарпаття (Підкарпатської Русі) та Східної Словаччини й був суттєвим чинником тогочасного політичного та соціокультурного розвитку регіону, досить ґрунтовно висвітлений у історіографії. Серед вітчизняних та зарубіжних дослідників, які предметно займалися даним питанням варто назвати, зокрема, Пола-Роберта Маґочі, Петра Ференца та Кирила Шевченка. У своїх публікаціях вони опосередковано торкалися й національно-мовних суперечок у середовищі карпатоукраїнських студентів, як наймолодшого прошарку інтелігенції¹. Однак помітна обмеженість і в окремих випадках (Шевченко) – ангажованість підходу, призвели до суттєвого спрощення у висвітленні даного явища.

У пропонованій статті на основі численних архівних джерел, окремі з яких вперше вводяться у науковий обіг, публікацій у тогочасній пресі нами зроблено спробу проаналізувати процес розвитку конфлікту національно-мовних ідентичностей у середовищі карпатоукраїнських студентів у період формування їх громадського руху (1920-1929 рр.). Основну увагу при цьому приділено з'ясуванню причин появи цього конфлікту та чинників, які його підсилювали, а також його безпосередньому впливу на діяльність перших карпатоукраїнських студентських об'єднань міжвоєнної Чехословаччини.

Перші карпатоукраїнські студенти чисельністю до 10 осіб перевелися до Праги з угорських вишів у 1919/20 н.р. Восени 1920 р. до них приєдналася група земляків-першокурсників. Отже, на початок 1920/21 н.р. їх число у столиці молодій республіці становило понад 30 осіб², що обумовило можливість самоорганізації у фаховому товаристві за національно-земляцьким принципом. При цьому варто відзначити, що більша частина середньо-шкільних років цих молодих людей припала на період найжорсткішої мадяризації, коли вивчати рідну мову можна було лише факультативно, а будь-які прояви національного «я» наражалися на невдоволення шкільної адміністрації³. Зважаючи на це, чимало з цих студентів мали ще надто розмите уявлення про власну національність, що власне й проявилось в ході створення товариства.

Процес розпочався 16 жовтня 1920 р., коли був створений ініціативний комітет, що виробив попередній статут й провів підготовку установчих зборів. Серед інших, до нього ввійшли: Гаври-

¹ Magocsi P.R. The Shaping of National Identity: Subcarpathian Rus', 1848 – 1948. Cambridge: Harvard University Press, 1978. P. 173-175; Ференц П. Етнонаціональна орієнтація українців Закарпаття в 20-30-ті роки ХХ століття. Мукачево: Карпатська вежа, 2007. С. 70-71; Шевченко К.В. Славянська Атлантида: Карпатская Русь и русины в XIX - первой половине XX вв. Москва: Издательский Дом «Регнум», 2010. С. 274, 278.

² Н.Р. Наши высоко-школьные студенты // Русинь. 1920. 13 октября. С. 3.

³ Кондратович И. М. Борьба за русский язык в угжгородской гимназии // Подкарпатская Русь. 1927. № 6. С. 134-135.

ло Михалич (1902-1982), Юрій Перевузник (1900-1966), Емануел Калиняк (1897-?), Іван Бунганич (1901-1970), Степан Рокицький (1897-?), Іван Кампій (1898-?) та ін. До роботи долучилося й кілька студентів – вихідців із Галицької Лемківщини (Симеон Пиж (1894-1957), Василь Саврук (1893-?) та ін.), які вже мали досвід громадської діяльності⁴. Останні належали до запеклих русофілів – у часи війни були в'язнями концентраційного табору Талергоф, а прибувши до Праги встигли побути членами білоемігрантського «Союза Русских Студентов в Чехословакии»⁵. Саме тому орієнтовані на їх досвід члени оргкомітету теж невдовзі схилилися до русофільства.

Альтернативу русофілам становила народовецька група, до якої входили: Олександр Фединець (1897-1987), Антон Бращайко (1897-1938), Юлій Злоцький (1900-?), Петро Фленько (1900-1961) та ін. За твердженням ряду мемуаристів, ще в часі розпаду Австро-Угорської монархії, навчаючись у Будапешті, ці студенти демонстрували відверті проукраїнські симпатії, за що навіть встигли зазнати репресій від угорської влади⁶. Отже, рівень їх національної свідомості був порівняно вищим.

Русофільська та народовецька групи на той час були майже однаковими за чисельністю⁷.

Установчі збори відбулися 4 жовтня 1920 р. за участі усіх карпатоукраїнських студентів, які навчалися в Празі⁸. Після тривалої дискусії ухвалили статут. Організація отримала назву «Karpatoruský studentský kroužek «Vozrožděníje» v Praze» (рос. – «Карпаторусській студентській кружок «Возрожденіє» въ Прагѣ», далі – «Возрожденіє»). Текст статуту підписали 20 студентів, які пропорційно представляли обидві групи⁹. Примітно, що офіційну мову гуртка документ не визначав. Вочевидь, це було свідомим кроком задля консенсусу між русофілами та народовцями. Компроміс, однак, був досить умовним, адже реальну владу в організації взяли саме русофіли, опираючись на чисельну групу галицьких лемків. Симеон Пиж згадував, що лемки, зважаючи на чисельність, тоді мали реальну можливість претендувати на керівництво. Але, оскільки більшість з них не мали громадянства ЧСР, було вирішено, що офіційними керівниками гуртка будуть виключно громадяни республіки. Таким чином першим головою «Возрожденія» став медик С. Рокицький, а секретарем – правник Ю. Перевузник¹⁰.

Після створення гуртка напруження на ґрунті національно-мовної ідентичності між студентами не зникло. Зокрема, 17 листопада 1920 р. А. Бращайко у листі до брата нарікав, що половина студентської групи належить до затятих «кацапів». Разом з тим дискутувати з русофілами він тоді вважав небажаним, побоюючись появи «мовних чвар», аналогічних тим, які вже повним ходом виривали в Ужгороді¹¹. Проте в скорому часі національно-мовні суперечки всередині «Возрожденія» стали звичним явищем. Недовге протистояння призвело до перемоги русофілів, а для народовців, які опинилися в меншості, проте не бажали зрікатися власних поглядів, не залишалось нічого іншого, як вийти з лав гуртка¹². Вже 24 квітня 1921 р. вони утворили альтернативне об'єднання, що на початковому етапі мало назву «Соціальный Студентский Союз Подкарпатских Русинов» (вже наприкінці того ж року назву організації було змінено на «Союзъ Соціальной Помочи Подкарпатских Руських Студентовъ», далі – «Союз»). Його головою став студент Вищої технічної школи Адальберт Балаж (1897-?)¹³. Про народовецьку орієнтацію нової студентської організації свідчили щонайменше два моменти, зафіксовані у статуті. По-перше, її офіційною мовою було визначено «русинську». По-друге, спадкоємцем майна «Союзу», в разі його ліквідації, оголошувалося народовецьке Товариство «Просвіта» в Ужгороді¹⁴.

Національно-мовні суперечності в студентському середовищі набули ширшого розмаху та вийшли у публічний простір на рубежі 1921-1922 рр. 28 листопада 1921 р. «Возрожденіє» надіслало президенту ЧСР Т. Г. Масарику меморандум, в якому висловило протест стосовно поширення

⁴ Кампій І. І. Десятиліття // *Молодая Русь*. 1931. № 7-8. С. 2-3.

⁵ Пыж С. Горлицкий бурсак. Часть VI. В новой Чехословакии // *Карпаторусский календарь Лемко-Союза* / сост. С.С. Пыж. Нью Йорк, 1956. С. 71.

⁶ Бращайко Ю. «Що видів я на Закарпаттю...»: Спогади / передм. та упоряд. І. Ліхтей, Ю. Сідей. . Ужгород: Ліра, 2009. С. 15; Клочурак С. До волі: Спомини / передм. М. Мушинки. Ужгород: Ліра, 2009. С. 108; Штефан А. За правду і волю. Спомини і дещо з історії Карпатської України від давніх давен до 1927. Книга друга. Торонто: Українське видавництво «Пробоем», 1981. С. 201-202, 267.

⁷ Бокшай Ю. З студентського життя // *Наша Земля*. 1927. 25 грудня (децембра). № 11. С. 5.

⁸ *Karpatoruský studentský kroužek «Vozrožděníje»* // *Venkov*. 1920. 7 listopadu. S. 3.

⁹ АМР. Ф. 5/1. Kart. 436. Sign. X/252. L. 2-8.

¹⁰ Пыж С. Горлицкий бурсак... С. 79.

¹¹ ДАЗО. Ф. 1056. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 1.

¹² Бокшай Ю. З студентського... С. 5-6.

¹³ Кене Ю. Організаційний розвиток підкарпатського українського студентства // *Календар «Просвіта» на 1937 рік*. Ужгород: Друкарня «Свобода», 1936. С. 101-102.

¹⁴ АМР. Ф. 5/1. Kart. SÚA-323. Sign. SK II/535. L. 1-6.

українського руху у Підкарпатській Русі, зокрема – у освітній сфері. Також молоді русофіли висловили обурення щодо підтримки чехословацькою владою Українського Вільного Університету (УВУ)¹⁵. А вже незадовго до того навчальний заклад, за сприяння уряду, було перенесено з Відня до Праги.

На відміну від «возрожденцев», «союзівці» схвально сприймали перенесення УВУ до Чехословаччини. Ще 21 жовтня 1921 р. на інавгураційних зборах вишу А. Бращайко від імені організації виголосив вітальну промову, а слухачами УВУ тоді записалися усі 25 чинних членів «Союзу»¹⁶. На початку грудня 1921 р. організація підготувала альтернативне звернення до влади щодо вказаних питань. «Союзівці» висловили чехословацькій владі подяку за перенесення УВУ, засудили русофільські впливи в Ужгородській та Мукачівській гімназіях, а також недвозначно заявили: «Як кождый Чех цѣнить Достоевського, Пушкина, Толстого и т. д. а при том любитъ своего Іраска, Гавлічка, Масарика и т. д., так ми Подк. Русины, котрі не стратили контакту з своим мужицким народом – цѣнимо Достоевського и інших великих руських людей, але любимо и цѣнимо як своих власных Шевченка, Ивана Франка, Духновича, Лучкая й інших»¹⁷.

Текст звернення студенти-народовці віднесли до канцелярії президента та ради міністрів ЧСР. Тоді ж А. Бращайко, як лідер «Союзу», мав аудієнції з чиновниками, котрі опікувалися справами Підкарпатської Русі, пояснивши їм позицію організації стосовно національно-мовного питання. Також примірники меморандуму були надіслані до редакцій ряду підкарпатських газет. 10 грудня 1921 р. у листі до старшого брата Михайла, відповідального редактора газети «Руська Нива», А. Бращайко писав з цього приводу: «Як из Тобѣ посланного меморанда видно, тут ся зачала борьба о языковом вопросу. Противна сторона зачинала, не мы. Наша повинность была одповѣсти, бо інакше так бы было выглядало, якобы цѣле студентство протестувало против украинскоѣ университеты и якобы цѣле студентство жадало заведенія великоруського языка и т.д.»¹⁸.

Наведені факти недвозначно свідчили, що на межі 1921-1922 рр. «Союз» займав тверду проукраїнську орієнтацію. Проте вже за кілька місяців відбувся відвертий відхід організації від такої позиції. Зокрема, 22 березня 1922 р. на загальних зборах була ухвалена спеціальна заява, в якій керівники «Союзу» серед іншого повідомили: «Ради неутралного становища до конечного рѣшення приняли мы за официальный языкъ въ урядовыхъ сообщеніяхъ спередвоенный, Подкарпатско-руській языкъ, съ граматикою тихже письменниковъ. <...> Политику не ведемe, изъ того роздоры, ненависть другъ къ другу и инши свары визникають»¹⁹. Можливо, зміна риторики була викликана помітною увагою чехословацької преси студентських національно-мовних суперечок²⁰, а, можливо, тим, що далеко не всі тогочасні «союзівці» поділяли принципи, задекларовані у «мовному зверненні».

Нову позицію організації було дещо конкретизовано у статті «Изъ якой причины нѣтъ соглашения между нашимъ студенчествомъ в Празѣ», що за підписом «Подкарпатскій студентъ» 9 лютого 1922 р. вийшла в ужгородській газеті «Карпато-Русскій Вѣстникъ». Судячи із окремих вказаних у публікації фактів (зокрема, наведення деяких подробиць Будапештського з'їзду 10 грудня 1919 р.), її автором міг бути «союзівець» Олександр Фединець – тодішній редактор журналу «Подкарпатскій студентъ». У статті, зокрема, йшлося, що члени «Союзу» визначають свою національність як «подкарпатські русини», а їх організація є аполітичною і «ради совершенного согласія подобны споры якъ великорусски, украински <...> суть исключенны». Водночас автор чітко протиставив власну організацію гуртку «Возрожденіє», оскільки члени останнього «называютъ себе «общероссами» и признають только единственный русскій народъ съ общерусскимъ языкомъ и великорусской грамматикой»²¹.

Впродовж першого п'ятиріччя існування «Союзу» його непослідовність у національно-мовному питанні проявлялася й у інших діях. З одного боку – організація активно співпрацювала з «Просвітою» та провідними діячами народовецького табору. Зокрема, «союзівці» брали помітну участь у зборі коштів на будівництво Народного Дому «Просвіти» в Ужгороді²², а лютому 1923 р. 15 з них на чолі із головою Адальбертом Балажем (1897-?) централізовано вступили до лав цього товари-

¹⁵ Невідомі документи з архіву Т. Г. Масарика / [Опубл. М. Мушинка] // Збірник Музею українсько-руської культури у Свиднику. Т. 21 / гол. ред. М. Сополіга. Пряшів, 2008. С. 149-150.

¹⁶ *Одкрытя украинського університету в Празѣ*//Руська Нива. 1921. 10 новембра. С. 4.

¹⁷ ДАЗО. Ф. 72. Оп. 2. Спр. 6. Арк. 1-4.

¹⁸ ДАЗО. Ф. 1146. Оп. 1. Арк. 107.

¹⁹ *Concordia parvae res crescunt...* / [За Союзъ Соціальной Помочи до Подкарпаторуськихъ Студентовъ]: Бокшай, секретарь, Балажъ, предсѣдатель // *Подкарпатскій Студентъ*. 1922. 5.IV. № 1. С. 3.

²⁰ *Jazykový spor na Podkarpatské Rusi*//*Akademie*. 1921/22. № 9. S. 427-429.

²¹ *Подкарпатскій студентъ. Изъ якой причины нѣтъ соглашения между нашимъ студенчествомъ в Празѣ* // *Карпато-Русскій Вѣстникъ*. 1922. 9 юлія. С. 2-4.

²² *Федака П.* Нарис історії Товариства «Просвіта» Карпатської Русі-України (1920-1939). Ужгород, 1991. С. 24.

ства²³. 14 березня 1924 р. у вітальному зверненні до лідера народовецького культурно-політичного табору у Підкарпатській Русі о. Августина Волошина (1874-1945) керівники «Союзу» писали: «Союз наш упевняє Вас Высокодостойный Пана Директоре, що дивиме ся на Вас, як на нашого вождя и на наш идеал та що идеме и будеме ити тою дорогою, яку для нас Вы назначили»²⁴. Попри це у травні 1926 р. «Союз» офіційно брав участь в урочистостях з нагоди відкриття в Ужгороді пам'ятника Євгену Фенцику, організованих русофільським «Обществом им. А. Духновича»²⁵. При чому, як свідчить попереднє листування, ініціатором участі були самі «союзівці»²⁶. Додамо також, що протягом 1923-1927 рр. «Союз» тісно співпрацював із «Возрожденієм», щоправда, лише у вирішенні соціальних питань²⁷.

До речі, члени «Возрожденія» виключно глузливо сприймали намагання конкурентів тримати нейтралітет у національно-мовному питанні. До прикладу, 1926 р. в листі до голови «Общества им. А. Духновича» Євменія Сабова (1859-1934), ведучи мову про національно-мовну орієнтацію «Союзу», студенти-русофіли писали: «Въ направленіи <...> неть точнаго убежденія и даже определенности точной неть»²⁸.

Щоправда, у самого «Возрожденія» у цьому плані теж далеко не все тоді було однозначним. У публічній сфері організація дійсно всіляко намагалася доводити власну «русскість», навіязуючи контакти не лише з галицькими та буковинськими русофілами, а й з російською еміграцією. До прикладу, у 1921 та 1922 рр. тодішній керівник гуртка В. Саврук брав участь у з'їздах «Союза русских студентов в Чехословакии»²⁹, а 10 жовтня 1921 р. виступив із вітальною промовою на I-му з'їзді російських академічних організацій закордоном³⁰. Таке позиціонування виглядало досить кумедним, зважаючи, що тодішні «возрожденці», за рідкісним виключенням, навіть не володіли російською мовою: на початку 1922 р. практично весь тогочасний актив гуртка записався на курси російської, які організувала в Ужгороді «Карпаторусская трудовая партия» за участі білоемігрантів³¹; внутрішня документація гуртка до другої половини 1920-х рр. велася мовою, схожою на коктейль російської, церковнослов'янської та місцевих діалектизмів³².

Водночас твердість національно-мовних поглядів декотрих тодішніх членів гуртка видавалася сумнівною. Такий висновок напрошується з огляду на те, що в останні роки навчання або по його завершенні вони різко відмовлялися від попередньої ідентичності й переходили у протилежний національно-мовний табір. Мова, зокрема, йде про Карла Шіналі (1896-?) та Миколу Лацанича (1902-1971). Обидва вони у першій половині 1920-х рр. були активними діячами «Возрожденія» та обіймали посади у його керівництві³³. Проте вже невдовзі стали якими українофілами. Така зміна поглядів свідчила або про швидке пробудження національної свідомості, або ж, як більш ймовірне, що русофільство студентського періоду було для них виключно ситуативним.

Однак траплялися й випадки, коли зміна національно-мовної ідентичності активних «возрожденцев» була прямим наслідком непослідовності та подвійних стандартів всередині самого гуртка. Промовистою у цьому відношенні була заява про вихід з лав «Возрожденія», яку 5 лютого 1924 р. подав один із його фундаторів Юрій Перевузнук. У ній, зокрема, йшлося: «Учредители общества, къ которымъ ститаюсь, основали общество для ширенія культуры русской а не для развиванія языка мадьярскаго, какъ это практикуется членами общества по улицамъ по ресторанамъ съ согласіемъ правленія»³⁴. Як відомо, вже незабаром Ю. Перевузнук став одним із провідних

²³ Товариство «Просвѣта» и наша молодеж // Свобода (переже Наука). 1923. 4 марта. С. 4.

²⁴ Августин Волошин: два ювілеї / [упоряд. І. Ліхтей]. Ужгород: Карпати, 2017. С. 55.

²⁵ Pomník podkarpatskoruskému spisovateli Evž. Andrajeviči Fencikovi // Národní Listy. 1926. 18 května. S. 2.

²⁶ ДАЗО. Ф. 50. Оп. 1. Спр. 20. Арк. 50.

²⁷ ÚDUK-AUK. F. 63. Kart. 343. Sign. b. č.: Vozrožděnije – spolek karpatoruských studentů. Protokoly valných hromad (1922-1930). L. 10, 30-34.

²⁸ Ibid. Kart. 139. Sign. b. č.: Vozrožděnije – spolek karpatoruských studentů. Korespondence (1924-1930). L. 79.

²⁹ Карпатская Русь – Русскимъ студентам! (Рѣчь В.А. Саврука на II. съѣздѣ русскихъ студентовъ въ Прагѣ) // Русь. 1922. 16 ноября. С. 2.

³⁰ Съѣзды Русскихъ Академическихъ Организацийъ Заграницей. Прага: Типографія «Политика», 1923. С. 12.

³¹ ЦДАВО України. Ф. 4465. Оп. 1. Спр. 365. Арк. 1.

³² ÚDUK-AUK. F. 63. Kart. 343. Sign. b. č.: Vozrožděnije – spolek karpatoruských studentů. Protokoly valných hromad (1922 – 1930) . L. 1-45: Ibid. F. 63. Kart. 343: Sign. b. č.: Vozrožděnije – spolek karpatoruských studentů. Protokoly o schůzích (1922-1930). L.1-72.

³³ AMP. F. 5/1. Kart. 436. Sign. X/252. L. 22-24; ÚDUK-AUK. F. 63. Kart. 343. Sign. b. č.: Vozrožděnije – spolek karpatoruských studentů. Protokoly valných hromad (1922 – 1930) . L. 3-23.

³⁴ ÚDUK-AUK. F. 63. Kart. 139. Sign. b. č.: Vozrožděnije – spolek karpatoruských studentů. Korespondence (1924). L. 4.

діячів українофільського табору, а у 1938-1939 рр. – активним учасником карпатоукраїнського державотворення.

На середину 1920-х рр. членська база «Возрожденія» помітно збільшилася і оновилася за рахунок молодших студентів. Головним постачальником кадрів для організації у цей час стала Мукачівська гімназія. Серед її викладачів тоді домінували білоемігранти та місцеві русофіли, отож відповідним чином був побудований і навчально-виховний процес. Тому, вступаючи до високих шкіл, більш тверді у власних русофільських переконаннях випускники даного закладу безальтернативно поповнювали лави «Возрожденія»³⁵. З колишніх же ужгородських гімназистів кадровим резервом для організації були здебільшого вихованці інтернату товариства «Школьная помощь», створеного на кошти «бабушки русской революции» Катерини Брешко-Брешковської (1844-1934)³⁶.

Підсилення «Возрожденія» молодшими студентами відчутно зміцнило його русофільську лінію. 26 листопада 1927 р. був прийнятий новий статут³⁷. Відповідно до основних змін, організація набула статусу товариства (офіційна назва – «Общество карпаторусскихъ студентовъ «Возрожденіе» въ Прагѣ» / «Spolek karpatoruských studentů «Vozrožděníje» v Praze»), а її офіційною мовою було визначено російську³⁸. 3 грудня того ж року більшістю голосів членів правління був затверджений новий членський значок «Возрожденія». Основним його елементом став російський «триколон»³⁹.

Яскраво виражене русофільство «Возрожденіе» тоді почало демонструвати й у своїй культурницькій діяльності. При чому фінансових ресурсів на це організація не шкодувала. Так у 1927-1928 рр. при ній на російський манер був створений балалаєчний оркестр. Інструменти для нього були придбані аж у Лейпцигу за майже 6 тис. Кч (близько 1800 доларів США за тодішнім курсом)⁴⁰. Також для членів творчих колективів організації був пошитий концертний одяг – російські косоворотки⁴¹.

У той самий час (вочевидь – з огляду на попередній досвід) посилювався й контроль за дотриманням окремими активістами національно-мовної ідеології товариства. Будь-яке інакодумство суворо каралося. До прикладу, 15 травня 1927 р. з лав «Возрожденія» виключили одного з перших його членів Віктора-Гейзу Барана (1903-1943), звинуваченого у сприянні денаціоналізації та популяризації русинства⁴². З тих часів маємо ще один промовистий документ – зобов'язання, дане 24 травня 1928 р. скарбником «Возрожденія» студентом медицини Михайлом Йовбаком (1901-?). Перед свідками, в лиці голови товариства Володимира Могильницького (1902-?), заступника голови Мирона Мацкова (1907-?) та члена правління Франца Іжака (1903-?), той обіцяв: «Пока состоюсь членомъ О-ва, буду подчиняться всѣмъ постановленіямъ О-ва строго придерживаясь принциповъ О-ва, какъ исповѣдовать единство русскаго народа, бороться съ всякими сепаратическими движеніями и не высказывать ни какихъ взглядовъ идущихъ въ разрѣзъ принципамъ ОКС «Возрожденіе». Въ случаѣ нарушенія даннаго мной объязательства, о-во имѣетъ право предпринять репрессивныя мѣры и довести объ этомъ до сведения широкой общѣствѣнности»⁴³. Що конкретно послужило причиною для зобов'язання невідомо, хоча знаємо, що саме М. Йовбак свого часу, як член правління, наполягав, аби на значку «Возрожденія» зобразили український синьо-жовтий прапор замість «триколора»⁴⁴. Втім обіцянка тривала недовго, оскільки буквально за рік (3 червня 1929 р.) «изза своего націоналнаго двуличія» М. Йовбак таки був виключений з товариства⁴⁵.

³⁵ ÚDUK-AUK. F. 63. Kart. 139. Sign. b. č.: Vozrožděníje – spolek karpatoruských studentů. Korespondence (1924-1927). L. 22-54.

³⁶ ДАЗО. Ф. 63. Оп. 2. Спр. 900. Арк. 48-49.

³⁷ ÚDUK-AUK. F. 63. Kart. 343. Sign. b. č.: Vozrožděníje – spolek karpatoruských studentů. Protokoly valných hromad (1922 – 1930). L. 61.

³⁸ AMP. F. 5/1. Kart. 436. Sign. X/252. L. 48-53

³⁹ ÚDUK-AUK. F. 63. Kart. 343: Sign. b. č.: Vozrožděníje – spolek karpatoruských studentů. Protokoly o schůzích (1922-1930). L. 89.

⁴⁰ ÚDUK-AUK. F. 63. Kart. 343: Sign. b. č.: Vozrožděníje – spolek karpatoruských studentů. Protokoly o schůzích (1922-1930). L. 96-117.

⁴¹ *Хоръ о-ва карпаторусскихъ студентовъ «Возрожденіе»: [Фото + текст] // Карпаторусскія достиженія / сост. А. Поповъ. Мукачево: Карпатія, 1930. С. 134.*

⁴² ÚDUK-AUK. F. 63. Kart. 343. Sign. b. č.: Vozrožděníje – spolek karpatoruských studentů. Protokoly valných hromad (1922 – 1930). L. 33.

⁴³ ÚDUK-AUK. F. 63. Kart. 525. Sign. b. č.: Vozrožděníje – spolek karpatoruských studentů. Korespondence (1930-1937). L. 81.

⁴⁴ ÚDUK-AUK. F. 63. Kart. 343: Sign. b. č.: Vozrožděníje – spolek karpatoruských studentů. Protokoly o schůzích (1922-1930). L. 89.

⁴⁵ *Письмо въ редакцію / За ОКС «Возрожденіе» въ Прагѣ: В.Д. Поповичъ, предсѣдатель, В.В. Анталовскій, за секретаря // Свободное Слово. 1929. 1 іюля. С. 1.*

Боротьбу з національно-мовним інакодумством «возрожденці», користуючись власною чисельною перевагою, тоді розпочали й в інших студентських об'єднаннях. Зокрема «охорону від українських експериментів» було впроваджено в «Союзі аграрних академіків»⁴⁶, членами якого були студенти з обох національно-мовних угруповань.

Від середини 1920-х рр., суттєві зміни відбувалися й в «Союзі». У цей період його лави почали систематично поповнюватися випускниками Берегівської гімназії (з 1925/26 н.р.) та Мукачівської торгівельної академії (з 1926/27 н.р.). Серед викладачів цих закладів у той час переважали приїжджі й місцеві педагоги-народовці, а навчальний процес базувався на українських традиціях й україномовних підручниках. У цих школах діяли й перші осередки «Пласту», що мав колосальний вплив на формування національної свідомості карпатоукраїнської молоді, а також народовецькі самоосвітні гуртки, де учні долучалися до культурно-освітньої діяльності⁴⁷. Таким чином, нові «союзівці» якісно відрізнялися від попередників, передусім – рівнем національної свідомості. Невдовзі це позитивно позначилося на діяльності організації. 22 жовтня 1927 р. загальними зборами був прийнятий новий статут «Союзу» та обрано нове правління. До нього у переважній більшості ввійшли студенти, які вступили до вишів у 1926-1927 рр. Головою став філолог Юрій-Августин Шерегій (1907-1990). Згідно основних статутних змін, організація отримала назву «Союз Підкарпатських Руських Студентів», її офіційною мовою стала «руська тобто українська», а до основних завдань додалися культурні⁴⁸.

І хоча в офіційній назві товариства тоді ще не було терміну «український», національно-мовна орієнтація «Союзу» стала значно виразнішою, ніж у попередні роки. Одним із опосередкованих свідчень цього було відкриття правлінням товариства рубрики «Студентський Куток» в ужгородському журналі «Наша Земля»⁴⁹, що виходив виключно українською літературною мовою та друкувався фонетичним правописом. Вже наприкінці того ж року при «Союзі» був створений аматорський театральний колектив, згодом реорганізований у окрему секцію – Драматичний гурток «Верховина». Впродовж 1927-1931 рр. колектив здійснив понад 40 виступів у Празі та безпосередньо у Підкарпатській Русі. У репертуарі «Верховина» переважали твори класиків української літератури, а також сучасних українських драматургів, включаючи емігрантів, які проживали у ЧСР⁵⁰. Особливою концептуальністю вирізнялася п'єса «Нова генерація», спеціально написана Ю.-А. Шерегієм у 1929 р. Твір наглядно демонстрував конфлікт ідентичностей двох поколінь карпатоукраїнської інтелігенції: українофільської молодішої генерації та ще надто мадяризованого старшого покоління⁵¹.

Повернення «Союзу» на українофільську платформу сприяв налагодженню його співпраці з українською еміграцією, яка проживала у ЧСР. Ще восени 1926 р. у Празі був заснований курінь старших пластунів ім. Остапа Вахнянина, до якого разом із «союзівцями» належали студенти-емігранти з Галичини та Наддніпрянської України. Від часу створення Курінь входив до Українського Пластового Уладу в ЧСР, який об'єднував тогочасні пластові осередки (курені) українських емігрантів на території усїєї республіки, а його представники брали участь у діяльності керівництва – Української Пластової Команди⁵². Від 1928 р. «Союз» офіційно брав участь в організованих українськими емігрантськими організаціями («Українська громада», товариство «Єдність» та ін.) урочистих заходах з нагоди Дня українського стрільця, Шевченківського свята тощо⁵³. Восени 1928 р., підсумовуючи діяльність «Союзу» за попередній початковий рік один із його активістів констатував: «Особливо в тьсному контактеї ми з братами українцями»⁵⁴. Попри ці зміни у публічному просторі «Союз» ще певний час продовжував позиціонуватися лише як організація «народно-руського напрямку»⁵⁵.

Остаточний перехід організації на українофільські позиції відбувся на початку 1929 р. 10 лютого 1929 р. на позачергових загальних зборах «Союз» ухвалив ряд резолюцій, кожна з яких прямо чи опосередковано стосувалася національно-мовного питання у Підкарпатській Русі. До слова, у кожному з документів стосовно назви краю вживалося визначення «Закарпаття», що теж було дуже показовим. Зокрема, в одній з резолюцій йшлося: «Населення Закарпаття, що ще й дотепер носить на собі назву

⁴⁶ Студенческая жизнь // Земледельская политика. 1928. 20 ноября. С. 8.

⁴⁷ Худанич В. Берегівська українська гімназія // Берегівська українська гімназія: Матеріали науково-практичної конференції / Ред.-упоряд. В. Худанич. Ужгород: Гражда, 1997. С. 34; Божук Г. Державна торговельна академія на Закарпатті // Календар «Просвіти» на 2001 рік. Ужгород, 2002. С. 148.

⁴⁸ AMP. F. 5/1. Kart. SÚA-323. Sign. SK II/535. L. 63-70.

⁴⁹ До всіх підкарпатських укр. студентів // Наша Земля. 1927. № 10. С. 14.

⁵⁰ NA ČR. F. 820. Kart. 43. Sign. 269. L. 1b-2, 20-22;

⁵¹ Ibidem, L. 12.

⁵² NA ČR. F. 820. Kart. 46. Sign. 298. L. 47-48, 35-36, 91-92.

⁵³ ЦДАГО України. Ф. 269. Оп. 1. Спр. 896. Спр. 10, 37, 57.

⁵⁴ Присутній. Из 6. загальных зборов «Союзу Подкарпатських Руських Студентов в Празь» // Свобода. 1928. 6 децембра. С. 2.

⁵⁵ Пояснення / Ужгород 22. IV.1928. Управа «Союза Пдк. Р. Студ. // Свобода. 1928. 26 апрѣля. С. 2.

«русини», «руснаки», це органічна складова частина українського народу, що заселює Радянську Україну, Західну Україну (цебто Галичину, Волинь, Полісся, Холмщину), Буковину, частину Басарабії та деякі землі Російської Соціалістичної Федеративної Радянської Республіки. Населення цих територій говорить одною і тою самою українською мовою, має одну і ту саму літературу, одні і ті самі звичаї, один і той самий побут та народне мистецтво (...). З огляду на це нема ніяких основ для теорій про національну окремішність «руського» населення Закарпаття від решти українського народу. (...) Усіх, хто до тепер прикривається русинством уважаємо свідомими чи несвідомими союзниками наших гнобителів»⁵⁶. Визнаючи, що «Союз» й сам «ще до недавно придержувався русинства», студенти-«союзівці» оголосили, що вже ідейно порвали із цим напрямом, а нині на підтвердження своєї національно-мовної орієнтації переходять на фонетичний правопис згідно стандартів, затверджених Українською академією наук та визнаних усіма українськими філологами. Того ж дня було прийнято рішення про перейменування організації на «Союз Підкарпатських Українських Студентів» та створено комісію для вироблення нового статуту⁵⁷. Статутні зміни було схвалено позачерговими загальними зборами 29 квітня 1929 р. Окрім зміни назви організації він визначав українську її офіційною мовою⁵⁸.

Прямим наслідком вказаних подій став молодіжний з'їзд, проведений 7 липня того ж року в Ужгороді. Багатолюдний захід (понад 1000 учасників) був організований «Союзом» у тісній співпраці із проукраїнським молодіжним активом краю. В історіографію він увійшов як Перший з'їзд народовецької молоді Підкарпатської Русі. В одному з ухвалених під час з'їзду документів учасники закликали земляків не боятися називатися українцями та відкинути інші національно-мовні орієнтації⁵⁹.

Отже конфлікт національно-мовних ідентичностей був невід'ємною складовою процесу становлення карпатоукраїнського студентського руху. Саме на його ґрунті постали перші карпатоукраїнські студентські об'єднання русофільське «Возродження» та народовецький «Союз». Серед основних причин швидкого розколу студентів на національно-мовні табори був низький рівень національної свідомості більшості з них (наслідок попереднього історичного періоду розвитку регіону), і, як похідне – вразливість до зовнішніх деструктивних впливів. Впродовж 1920-х рр. національно-мовне протистояння між організаціями лише посилювалося. При цьому безперспективне (як показав час) русофільство членів «Возродження» до кінця 1920-х рр. набуло більш консервативних форм ніж на початковому етапі. На практиці це проявилось у використанні російської мови, національної символіки («триколор») та атрибутів культури (народні музичні інструменти, національний одяг), а також придушенням будь-яких проявів інакодумства. У той самий час «Союз», відбувши досить контраверсійний кількарічний період поміркованого русинства, перетворився на організацію із яскраво вираженого українофільського спрямування, ставши одним з перших місцевих народовецьких структур, що користувалася українською літературною мовою та фонетичним правописом, а також використовувала у своїй назві термін «український».

Kostiantyn KUTSOV

The Factor of National and Linguistic Identity in the Activity of the First Carpatho-Ukrainian Students' Unions in Czechoslovakia in 1920s

Based on archival and published sources, the paper analyzes the development of the conflict of national-linguistic identities among Carpatho-Ukrainian students during the formation of their social movement (1920-1929). The main focus is on the causes of this conflict and the factors that stimulated it, as well as its direct impact on the activities of the first Carpatho-Ukrainian student unions of interwar Czechoslovakia.

Key words: students, societies, Subcarpathian Rus, social activities.

⁵⁶ ЦДАВО України. Ф. 4392. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 3.

⁵⁷ Там само. Арк. 4-6.

⁵⁸ NA ČR. F. 390. Sign.: Spolek «Svaz Podkarpatských Rusinských studentů v Praze». L. 14-20

⁵⁹ Більш детально див.: Копач М. З'їзд народовецької молоді (Коротка історія) // *Ілюстрований календар на звичайний рік 1930 книгопечатного акційного товариства «Унію» в Ужгороді*. Ужгород, 1929. С. 101-102; Пагіря О. І-ий З'їзд української народовецької молоді Підкарпатської Русі у 1929 році // *Екзиль*. 2007. № 7. С.11-15.

УДК 94(477.87)«1920/1930»:325.8-055.2

Вікторія АНІСІМОВА

**Емансипація жіноцтва на центральноевропейському
культурно-цивілізаційному фронтірі:
приклад Підкарпатської Русі міжвоєнної доби**

Стаття присвячена гендерним аспектам суспільного життя Підкарпатської Русі міжвоєнної доби через призму методології «фронтиру». Мова йде не стільки про політико-географічні, скільки про ментально-географічні та культурно-цивілізаційні сенси, котрі властиві історичній реальності регіону Закарпаття. Статус жіноцтва, темпи та специфіка гендерної емансипації розглядаються нами як маркер соціокультурних співвідношень та прогресивних змін. Адже, в радянській Україні так само відбувалась емансипація жіноцтва у відповідності з концепціями соціалістичної модернізації. У Підкарпатській Русі, за нашим висновком, прискорились процеси руйнування традиційного суспільного укладу, що супроводжувалось зміною соціокультурних ролей та статусних якостей жінок, що спостерігалось передовсім у сфері міського життя.

Ключові слова: Підкарпатська Русь, культурно-цивілізаційний фронтір, гендерна історія, емансипація жіноцтва, центральноевропейська ідентичність.

Надзвичайно популярна в історико-географічних та соціоісторичних дискурсах теорія фронтиру може мати безліч варіантів свого втілення в конкретних історичних реаліях. Як відомо, «фронтір» є не тільки і не стільки географічною, але й насамперед культурно-цивілізаційною епістемою. Запізніле «знайомство» з досвідом світової, передовсім західної історіографії та соціології в умовах методологічного вакууму, що виник після скинення з п'єдесталу марксистської методології як панівної, має для нас важливий позитивний аспект. Застосування відомих теорій до студіювання окремих проблем вітчизняної історії в її загальному та локальному аспектах може стати переконливою моделлю пояснення і давати змогу поглянути з нових позицій на речі, котрі видаються вже добре відомими. Відбувається нова постановка проблем, виявляються ті зрізи історичної реальності, котрі приховані від безпосереднього погляду на рівні факту, події, явища. Вочевидь, саме цей кут зору визначив смислові конотації відповідної редакційної статті числа 18 рейтингового часопису «Україна модерна» за 2011 рік, котрий присвячений «фронтирній» проблематиці (Заголовок цього числа часопису «Пограниччя. Окраїни. Периферії»). А назва зазначеної статті, на наш погляд, вельми влучна: «Старий «гнучкий термін» у нових інтерпретаціях». Як зазначається, сам автор дефініції фронтиру Фредерік Джексон Тернер наголосив на її нечіткому характері, відкривши цим простір для подальших наукових експериментів¹. А якщо надати слово самому класику американської історіографії, то Тернер був свідомий того, що фронтір як епістема надає поле для порівняльного дослідження соціального розвитку у різноманітних його зрізах².

Засновком нашої публікації якраз і є переконання у тім, що «фронтір» як епістема, зокрема в аспекті гендерної історії, є тим елементом методологічного інструментарію, котрий наділений властивістю переконливого пояснення помітної специфіки регіональної історії. На думку відомого карпатознавця і русиніста професора Івана Попа самобутня Підкарпатська Русь є об'єктивним історико-географічним феноменом, історичною доконаністю Центральної Європи³. Не складає сум-

¹ Старий «гнучкий термін» у нових інтерпретаціях / Від редакції // Україна модерна, число 18, 2011, с. 9.

² Тернер Фредерік Дж. Значення фронтиру в американській історії // Україна модерна, число 18, 2011, с. 9-22.

³ Поп И. Энциклопедия Подкарпатской Руси.. Сост. и гл. ред. И. Поп. Ужгород, Изд-во В. Падяка, 2001, с. 7.

ніву, що Підкарпатська Русь міжвоєнної доби з маргінального відсталого прикордонного регіону Транслейтанії, у котрому домінували патріархальні суспільні відносини, де вражаючими були бідність та убогство у всіх його проявах (згадаймо звіт угорського урядовця Едмунда Егана по результатах його «Верховинської господарчої акції» 1897-1901 рр.), за короткий історичний час робить рішучий крок уперед. Як вірно відзначив відомий гунгаролог, до речі випускник Ужгородського державного університету А.І. Пушкаш, це був крок від варварства до модерної європейської цивілізації з виразним регіональним забарвленням. Звісно, що дослідник не применшував труднощів переходу краю з одної держави до іншої. Причому це також означало (що ми вважаємо принциповим) здійснення формаційного переходу від однієї моделі соціально-економічного ладу до іншої⁴. Західноукраїнські землі – Східна Галичина, Закарпаття, Північна Буковина стають, таким чином, порубіжними, відділяючи Центральну Європу від радянської імперії, котра стала тереном проведення небаченого дотоді соціального експерименту з вельми контрверсійними наслідками, у тім числі у сферах, дотичних до гендерних статусів і відносин.

Якщо повести мову про ступінь розробки проблеми в історіографії, то назвати якісь примітні тематичні розвідки по гендерній історії Підкарпатської Русі у складі Першої Чехословацької республіки, тим більше з позицій теорії фронтиру, ми не можемо. Навіть у важливих узагальнюючих розробках, котрі стосуються етнодемографічних процесів на Закарпатті, приміром у відомій об'ємній статті професора Михайла Тиводара, їхній гендерний аспект обійдений увагою взагалі і при її перегляді ми не зустріли про це жодної згадки⁵. Відповідно, дослідження з гендерної історії поодинокі та імпліковані у публікаціях з іншої проблематики, аніж гендерна історія. Дуже дивно, що цей аспект соціального буття міжвоєнного періоду і сьогодні взагалі не привертає належної уваги дослідників. Це при усьому тому, що саме цей період історії краю відзначений найбільш інтенсивним студіюванням в українській історіографії і кількість захищених дисертацій в його хронологічних рамках обчислюється вже десятками.

Відзначимо кілька публікацій останніх років. Під впливом нещодавніх змін у слововживанні в українській мові, зокрема, у зв'язку із широким впровадженням фемінативів В. Мачек дослідив поширення гендерно обумовленої лексики у мові населення Підкарпатської Русі. У його статті виявлено засоби мовної ідентифікації жінок серед автохтонного населення регіону; виокремлено семантичні групи, у яких фемінізація жіночого лексикону виявляла себе найбільш активно⁶. Останнє, до речі, пов'язано зі сферами суспільного життя, де активність жінок була найбільш помітною. Професійну освіту жіноцтва у міжвоєнну добу досліджувала Ірина Дацків. Слушними видаються її висновки і про якісні зміни у розвитку жіночої освіти та одержання можливості здобуття фаху; і зумовленість прогресу у цій сфері політичними змінами; і про збереження рудиментів, образно кажучи, «старого порядку», коли виявилось, що переважаючий доступ до професійної освіти мали представниці сімей духовенства⁷. Цікавим ментальним проявом того, що жінка стає більш «помітною» у публічній сфері стали проекти Герба Підкарпатської Русі, де серед геральдичних фігур поруч із постаттю чоловіка з'являється і постать жінки (проекти А. Волошина та Й. Бокшая), на що звернув увагу Іван Міськов⁸.

Не менш парадоксальним є й інше. Сучасна чеська історіографія відзначена значною увагою до гендерної проблематики в самих різноманітних її аспектах. Якщо вести мову про класичну соціально-політичну історію, то тут можемо назвати чудову монографію Дани Мусілової по питанню жіночого представництва у Національних Зборах та Сенаті Першої Чехословацької республіки⁹, котра одержала схвальні рецензії у фахових часописах¹⁰. Вже цього року в електронних ресурсах Карлового університету у Празі з'явилося дипломне дослідження Вівіана Шефрні стосовно дис-

⁴ Пушкаш А. Цивілізація или варварство. Закарпатье 1918-1945. Москва: Изд-во «Европа», 2006, с. 67.

⁵ Тиводар М.П. Етнодемографічні процеси на Закарпатті (I – початок III тисячоліття) / *Українці-русини: етнолінгвістичні та етнокультурні процеси в історичному розвитку* / [голов. ред. Г. Скрипник]; НАН України, МАУ, ІМФЕ ім. М. Т. Рильського. К., 2013. С. 157-211.

⁶ Мачек, В. П. Фемінативи в мові автохтонного населення Підкарпатської Русі // *Закарпатські філологічні студії: науковий журнал* / голов. ред. І. М. Зимомря, Ужгород: Видавничий дім «Гельветика», 2019, Т. 2, Вип. 11, с. 7-13.

⁷ Дацків І.Є. Професійна освіта жінок у Закарпатті (1919-1939) // *Науковий Вісник Ужгородського національного університету*, Серія «Педагогіка. Соціальна робота», 2014, Вип. 32, с. 72.

⁸ Міськов І.О. Створення Герба Підкарпатської Русі // *Науковий Вісник Ужгородського національного університету*, Серія «Історія», 2018, Вип. 1 (38), с. 75.

⁹ Musilová D. Z ženského pohledu. Poslankyně a senátorky Národního shromáždění Československé republiky 1918-1939, České Budějovice, Pro Univerzitu Hradec Králové vydal Bohumír Němec - Veduta, 2007, s. 199.

¹⁰ Středová V. Recenze: Dana Musilová, Z ženského pohledu. Poslankyně a senátorky Národního shromáždění Československé republiky 1918-1939 // *Dějiny – Teorie – Kritika*, 2008, № 2, p. 295-298.

кусій навколо легалізації абортів у Першій Чехословацькій республіці¹¹. Мінливості жіночої моди у міжвоєнні часи присвячена бакалаврська робота випускниці Університету м. Градець Кралове Андреї Новакової¹². Наведено лише кілька досліджень гендерної історії часів Першої Чехословацької республіки, котрі демонструють справжній ліберальний прорив у розв'язанні жіночого питання в одній з найбільш передових країн Центральної Європи. Але Підкарпатської Русі ці дослідження не торкаються. Тому обраний нами тематичний зріз регіональної історії переслідуює мету заповнити цю очевидну лакуну, бо у пізнавальному відношенні складається хибне уявлення, ніби жіноцтво Підкарпатської Русі дивним чином всупереч тенденціям того часу не заявляло про себе у публічному соціальному просторі, залишаючись, як і раніше суто пасивною половиною суспільства, що дійсності не відповідає.

Хоча фактичної автономії Підкарпатська Русь не одержала та й економічна і тарифна політика Праги носила дискримінаційний характер, тим не менше 1920-1930-ті роки стали часом різких культурно-цивілізаційних змін. Одним з маркерів модернізації суспільства, його соціального укладу є зміна статусу жінки, гендерних ролей, жіноча емансипація. Відповідно, ми поставили собі за мету акцентувати увагу на векторах зазначених змін, на проявах жіночої емансипації, що вигідно вирізняли Чехословаччину як центральноєвропейську країну від простору на схід від Карпат, від радянської «імперії», у складі котрої перебувала й радянська Україна. І якраз Підкарпатська Русь являла собою культурно-цивілізаційний фронт, котрий розділяв два світи з багато в чому протилежними соціокультурними реаліями.

До початку ХХ ст. включно рідкісні згадки про жіноцтво історичного Закарпаття пов'язані, переважно, із жінками-правительками, котрі відзначилися, передовсім, завдяки своїй належності до нобілітету, аніж специфічно гендерними функціями. Відомими прикладами є Жужанна Лорантфі, Ілона Зріні, Софія Баторі. Ну а суто жіночим гендерним колоритом забарвлена напіванекдотична історія про зрадливість Франциски – дружини власника Мукачівської домінії графа Ервіна-Фрідріха Шенборн-Бухгейма (1842-1903), котру чоловік, нібито, застав в обіймах красеня полковника, передчасно повернувшись з улюбленого мисливства. З цього приводу інтер'єр мисливського замку Шенборнів у Чинадійові прикрасила особлива люстра у формі русалки, голову котрої увінчували оленячі роги¹³. Ці поодинокі приклади лише виразніше ілюструють той факт, що історія жіноцтва історичного Закарпаття до 1920-х років є історією «мовчазної» половини суспільства, а соціально значимі функції були «законною» прерогативою винятково чоловіків, залишаючи для жінки з простого люду простір, обмежений між дітьми, кухнею та церквою. І лише ліченим представницям жіноцтва з числа аристократії могло пощастити у плані стати впізнаваними у пам'яті нащадків.

Міжвоєнна Чехословаччина у відношенні жіночої емансипації не пасла задніх, а можливо навіть випереджувала у багатьох відношеннях інші країни. У той час, коли на батьківщині лібералізму у Франції жінки одержали виборче право лише 21 квітня 1944 р. за постановою Тимчасового уряду, гендерна рівність у Першій Чехословацькій республіці закріплюється конституційно ще у 1920 р. Чехословацька влада активно проштовхувала емансипацію та зміну соціальних рольових амплуа, упроваджуючи цілком нові правила гри, властиві для модернізованого секулярного суспільства. Пункт 1 § 106 Конституції республіки від 29 лютого 1920 р., зокрема, заперечив визнання привілеїв, пов'язаних зі статтю, народженням та родом занять, на чому, якраз, ґрунтувались ієрархічні соціальні відносини габсбурзьких часів¹⁴.

Але у Підкарпатській Русі конфігурація культурно-цивілізаційного фронтиру була значно складнішою і мала крім іншого ще й соціодемографічну обумовленість. Міста, обличчя котрих перетворювалося буквально на очах, з їхньою урбаністичною інфраструктурою, специфічним центральноєвропейським міським гламуром, способами особистої самореалізації, властивими для міського життя, співіснували поруч із селами, селянським середовищем, де не так багато вже й змінилося у традиційному патріархальному укладі життя та виконанні гендерних ролей. Багатодітна сім'я, домашнє господарство, щоденна нелегка праця і як елементи духовного життя – відвідання церкви по неділях, у якості розваги – участь у календарних та сімейних обрядових дійствах та плітки на лавиці біля помешкання залишались уділом переважної більшості жінок у сільській місцевості. До ХХ ст.

¹¹ Šefrna V. Diskuze kolem legalizace potratů v období první Československé republiky / Diplomová práce, Praha: Univerzita Karlova v Praze: 2021, s. 133. URL : <https://dspace.cuni.cz/bitstream/handle/20.500.11956/126612/120384598.pdf?sequence=1&isAllowed=y>.

¹² Nováková A. Ženská móda v období první republiky / Bakalářská práce. Hradec Králové: Univerzita Hradec Králové, 2017, s. 84. URL : <https://theses.cz/id/4d3rfh/STAG83980.pdf>.

¹³ Франциска Шенборн-Бухгейм / Кольба. Портал про Закарпаття. URL : <https://www.kolyba.org.ua/unikalne-zakarpattja/vidomi-zhinki/2724-francis-schonborn-bukhgeim>.

¹⁴ Конституционная Хартия Чехословацкой республики (29 февраля 1920 г.) / Конституции государств (стран) мира. Конституционная библиотека Пашкова Романа. URL : <https://worldconstitutions.ru/?p=690>.

включно зберігався жорсткий функціональний розподіл у домашньому господарстві за гендерною ознакою, котрий в етнології іменується статеві-віковим розподілом праці. Скажімо, жінки не виконували фізично важких робіт, що зрозуміло. Одночасно, народна традиція забороняла чоловікам виконувати жіночі роботи. А якщо ж чоловік таки допомагав дружині у її справах, то це викликало осуд як чоловіків, так і жінок¹⁵!

У той самий час у містах спостерігались виразні прояви жіночої емансипації, коли жінка здобувала не тільки можливості, але й реально домагалася того, щоби її ім'я ставало знаним завдяки плодам творчої праці, громадській активності, іншим засобам особистісної самореалізації. З ходу можна згадати ці імена мисткині Олені Мондич (у дівочтві Ілони Шіналі), поетеси Миколаї Божук, педагога-методиста Віри Феделеш, педагога та етнографа Амалії Кожмінової, російську політичну емігрантку, одну з організаторок Карпаторуської трудової партії, Руського народного банку, товариства «Шкільна поміч» Катерину Брешко-Брешковську, громадсько-політичну діячку радикального українофільського спрямування, засновницю Української хліборобсько-робітничої партії та ініціаторку скликання Першого жіночого конгресу Підкарпатської Русі Ірину Невицьку, учасниць «Жіночої Січі» під егідою «Карпатської січі» тощо. Про кожен з цих персон можна скласти окремий об'ємний історико-біографічний доробок.

Дуже примітною нам видається важлива теза автора одного з нарисів з нагоди ювілею Олені Мондич (1902-1975) Івана Попа, котрий вказав, що формування мисткині та її творчий підйом були тісно пов'язані з долею Першої Чехословацької республіки, падіння якої також ознаменувало завершення творчого шляху скульпторки¹⁶. А їй пощастило пройти усі етапи освітньої та практичної підготовки за мистецьким фахом, завершити курс навчання в Академії образотворчих мистецтв у Празі під керівництвом видатного чеського скульптора професора Яна Штурси, одержати грант на мистецьке стажування в Парижі, де її захопила естетична манера класика Огюста Родена. Портретні бюсти А. Добрянського для Михайловців та Ужгорода, О. Митрака для Мукачеве, О. Духновича для Хуста, професора Прецехтеля, Є. Фенцика в Ужгороді, мера Мукачеве П. Петригалли тощо, жанрові композиції дали змогу жінці увірватися до мистецької богеми Чехословаччини. А це було нелегко у конкурентних умовах, в часи безпрецедентного культурного розвитку країни, що справедливо відзначив І. Поп¹⁷. Її робота «Голова хлопчика» прикрасила інтер'єр президентської канцелярії.

І, нарешті, Олені Мондич вдалося реалізувати божевільну з першого погляду ідею – виготовити монументальну композицію – статую президента республіки Т.Г. Масарика не за фото, а, так би мовити, з оригіналу, вигравши у 1927 р. конкурс проектів. Причому у якості мотивації були використані як раціональні, так і суто жіночі фактори емоційного впливу. За словами Антоніна Грбека, вона вміло скористалася такими чинниками: тим, що президент знав про намір поставити йому пам'ятник в Ужгороді і сам загорівся цією ідеєю; і тим, що Масарик мав слабкість до гарненьких, розумних та молодих дам. Коли 25-літня Олена Мондич вперше стала перед очима Масарика у Празькому граді, той був просто зачарований і сказав: «Якщо така гарне дівча є ще й хорошою скульпторкою, то природа була до вас вельми щедра»¹⁸. Президент потім згадував, що пожертвував кількома приємними днями, позуючи Олені Мондич¹⁹. Робота над скульптурним ескізом з глини тривала 5 днів у замку в Ланах.

Часом перебування Закарпаття у складі Чехословаччини окреслюється і хронологічний діапазон розквіту таланту педагогині та плідної методистки Віри Феделеш (1879-1967), доробок котрої, зокрема щодо методичного забезпечення викладання історії ми вважаємо незаслужено забути. Це при усьому тому, що уродженка Пряшівщини, котра завжди наголошувала на тім, що вона з'явилась на світ у тому самому будинку, де у свій час народився карпаторуський будитель Олександр Духнович²⁰ стала авторкою низки посібників, за котрими дітлахи опановували у школі різні історичні предмети.

¹⁵ *Тиводар М.П.* Етнографія Закарпаття: історико-етнографічний нарис. Ужгород: Гражда, 2017, с. 264-265.

¹⁶ *Pop I.* První rusínská sochařka zemřela v zapomnění // *Podkarpatská Rus. Časopis Společnosti přátel Podkarpatské Rusi*. 2012, № 3. URL : https://www.podkarpatskarus.cz/attach/casopis_3_2012.pdf.

¹⁷ *Pop I.* První rusínská...

¹⁸ *Літерати Т.* Втрачений Ужгород: як Масарик позував скульпторці Олені Мондич-Шиналі для ужгородського пам'ятника / Втрачений Ужгород // *ПРОЗАХІД*, 2016, 22.07. URL : https://www.podkarpatskarus.cz/attach/casopis_3_2012.pdf

¹⁹ *Hrbek A.* Umělecký talent předpověděl i horoskop... // *Podkarpatská Rus. Časopis Společnosti přátel Podkarpatské Rusi*, 2012, № 3. URL: https://www.podkarpatskarus.cz/attach/casopis_3_2012.pdf.

²⁰ *Шлепечкий И.* Віра Ивановна Феделеш (24.I.1879 – 26.II.1967) // *Карпаторусский Календарь Лемко-Союза На Год 1968ф.* URL: <http://carpatho-russian-almanacs.org/LEMKO/LEMKO1968/Fedelish68.php>.

Віра Феделеш з ентузіазмом включилася у роботу по оновленню методичного забезпечення навчального процесу у школах Чехословаччини, що було складовою освітніх реформ. І вже незабаром випустила цілий ряд нових методичних розробок з історії, котрі полегшували пізнання минулого на шкільній лаві і формували світогляд, що виходив за рамки провінційного містечково-хуторянського кругозору. Усі її підручники та методичні посібники виявлені нами у бібліотеках Праги:

- «Учебник истории Подкарпатской Руси от наидавнейших времен до днешних дней и Чехословакии до XIV века» (два видання 1922²¹ та 1924 рр.), затверджений шкільним рефератом Уряду Підкарпатської Русі в Ужгороді;
- «Краткая история Чехословакии» (Мукачево, 1924), співавтором котрої є Олексій Попов;
- «Подкарпатская Русь – Чехословакия» (Мукачево, 1925, 2-е испр. издание).

Обидві останні пройшли методичну експертизу і були допущені до використання як посібники по лінії *Ministerstva školství a národní osvěty*.

І навіть невдачі не применшували ентузіазму, мотивуючи жінку до вдосконалення існуючих напрацювань. Пристрасті розгорілися навколо угорськомовного варіанту видання «Учебник истории Подкарпатской Руси от наидавнейших времен до днешних дней и Чехословакии до XIV века», вихід котрого з друку був дуже на часі, оскільки Віра Феделеш перейшла викладати до горожанської школи у Берегові. Шкільний реферат у м. Ужгороді передав на рецензію угорськомовний рукопис цього підручника Меланії Фотул – учительці горожанської школи у м. Севлюші. Попри те, що рукопис В. Феделеш повністю відповідав російськомовному виданню, яке успішно пройшло державну експертизу, М. Фотул залишилась незадоволеною від прочитаного. Їй здалось, що більшість дат у рукописі були фальшиві, історичний матеріал не розподілявся навколо певного стрижня і авторка рукопису не використала жодної історичної події у цілях патріотичного виховання учнів. Окрім того, у своїй рецензії М. Фотул з обуренням відзначила, що мирними договорами Підкарпатську Русь не приєднували до Чехословаччини, як це вказала В. Феделеш. Навпаки, згідно твердженням рецензентки, з розпадом Австро-Угорщини жителі краю самостійно зробили вибір на користь Чехословацької Республіки і об'єдналися із чехословацькою державою на добровільній основі. Після цієї рецензії шкільний реферат повернув В. Феделеш рукопис на доопрацювання²². Хоча, власне, сама рецензентка своїми умовиводами прагнула підтвердити більшу лояльність по відношенню до влади, аніж авторка рецензованого посібника. Тобто, суб'єктивний момент є очевидним.

Педагогиня продовжила роботу над угорськомовною навчальною книгою з історії для горожанських шкіл. До 1925 р. вона виправила свій рукопис, опублікувала його як підручник, а в 1927 р. шкільний реферат дозволив використовувати цю працю у горожанських школах, після багаторазових клопотань авторки. Але після окупації Закарпаття Угорщиною, В. Феделеш виїхала до Праги. Природно було припустити, що нові/старі господарі краю поцікавляться педагогинею, котра у темних фарбах зображала реалії економічного та суспільного життя краю у часи Австро-Угорщини і гостро засуджувала політику мадяризації та національної асиміляції. Є дані про те, що угорська влада цікавилася нею і в Празі, але руки в неї виявилися короткими. Разом з тим, плідна педагогічна кар'єра В. Феделеш так само закінчилась водночас із крахом Чехословацької республіки, в умовах котрої їй вдалося розкрити свій викладацький талант.

Ще один з дивовижних прикладів онтологічної пов'язаності доль Чехословацької республіки та її жіноцтва є біографія Ірини Невицької (Анни Бурик, 1886-1965). Ми можемо не поділяти її радикально-націоналістичних поглядів, теорії та практики діяльності заснованої та очолюваної нею Української хліборобсько-робітничої партії (1936-1938). Хоча останнє якраз є показовим прикладом у двох аспектах. По-перше, Конституція і законодавство Чехословаччини гарантували свободу політичної діяльності, аж до створення політичних спілок та партій. З іншого ж боку маємо яскравий приклад рішучого вторгнення жіноцтва у сферу, котра колись була суто чоловічою. Тобто – у сферу політики. А сприяння пробудженню жіноцтва до активної участі у суспільно-політичному житті І. Невицька свідомо ставила собі за мету. У 1922 р. нею був заснований «Союз русских жен у Пряшеве». По переїзді до столиці краю м. Ужгорода у 1932 р. вона ініціює створення місцевої жіночої секції «Просвіти», а за два роки у 1934 р. скликає перший жіночий конгрес Підкарпатської Русі. Крім усього цього І. Невицька ще редагує громадсько-політичні видання «Слово народа» (1931-1932) та «Народну силу» (1938), пише і видає безліч літературних творів різних жанрів – віршів, казок,

²¹ Феделеш В.И. Учебник истории Подкарпатской Руси от наидавнейших времен до днешних дней и Чехословакии до XIV века. Мукачево: Карпатия, 1922, с. 46.

²² Фотул М. Рецензія на: Fedeles V. Podkarpátsyká Rusz története a legrégebbi időktől a mai napig. Csehoszlovákia története a XIV századig / Меланія Фотул // *Учитель*. 1923. Число 5-6. С.133-134.

оповідань, великоформатний роман, п'єси для заснованих нею аматорських театральних гуртків²³. Знову ж таки, події 1939 р. зупиняють громадсько-політичну активність І. Невицької і в подальшому вона вже не відігравала жодної ролі у суспільному та культурному житті Пряшівщини, куди вона переїхала з Ужгорода.

Наведені нами приклади являли собою лише початок процесу вирівнювання гендерних ролей і жінки розкривають свій потенціал у сферах освіти, художньої творчості, котрі не були жорстко гендерно обумовленими. Ще наразі не настав час активного вторгнення жінки у сферу політики на перших ролях, у систему виконавчої влади. Хоча цей процес вже зрушив з місця і почав давати перші прояви у форматі громадсько-політичної активності, аж до ініціатив по створенню партійних осередків та специфічно жіночих громадських організацій. Але, повторимось, це був старт емансипації жіноцтва Підкарпатської Русі, причому доволі рішучий і показовий. Атрибутом часу стає зі смаком одягнена й освічена міська пані, або вчителька у сільській місцевості, котра користується усіма перевагами статусу державного службовця, відзначена фаховою компетентністю та тим же самим слідуванням моді, виразно виділяючись цим від місцевих сільських жінок, зодягнених у традиційний етнографічний одяг. Цей специфічний соціокультурний колорит і є елементом ностальгування по чехословацькій добі, представленим, приміром, у серії публікацій про «втрачений Ужгород».

Якщо вдається до теорії різних швидкостей історичного часу Фернана Броделя, ми не можемо не помітити повільності і поступовості модернізаційних змін у суспільних структурах міської і сільської місцевості Підкарпатської Русі. Уклад життя і структури повсякденності еволюціонують значно повільніше, аніж швидкоплинний калейдоскоп політичних подій. Але і в підкарпатському селі маркери нових часів були вже достатньо помітними, що знаменувало собою вторгнення норм і регламентів модернізованого суспільства і жіночої емансипації також у селянську стихію. На світликах тих часів є вельми прикметним навчання хлопців і дівчат в межах одного класу, на відміну від статевої сегрегації за габсбурзької епохи, коли взагалі освіта жінок, тим більше у віддаленій сільській місцевості вважалася нераціональною розкішшю. Наростають зміни й ментального порядку. Відома чеська письменниця та етнограф Амалія Кожмінова (1876-1951), котра залишила значну кількість світлин, що ілюстрували оригінальну народно-побутову специфіку регіону писала про те, що селяни боялися фотографуватися і їх лякала ще тоді доволі громіздка і дивовижна з їхнього погляду фототехніка²⁴.

Але стереотипи змінювались. І роль Марійки-невірниці у відомому фільмі про легендарного опришка Миколу Шугая по роману чехословацького письменника і кіномитця Івана Ольбрахта погодилася, приміром, зіграти сільська дівчина Ганна (Анця) Шкелебей. Баба Дьордяйка, котра виконувала роль свекрухи Марійки, щодня наділяла акторів та знімальну групу пригорщею лісових горіхів. Складність ситуації полягала у тому, що самі зйомки проводилися німою камерою. А звукозапис доводилось здійснювати у павільйонах кіностудії «Barrandov». Режисер фільму «Марійка-невірниця» Владислав Ванчур зазначав: «Ми змушені везти головних акторів до Праги, щоб записати діалоги. Вириваємо їх зі звичного оточення і дуже ризикуємо, адже ці люди надто вразливі». Але все вдалося якнайкраще. І у 2010 р. у Болоньї на фестивалі архівних та реставрованих стрічок у категорії «Найкращий знову відкритий фільм» ця картина отримала першість²⁵. Звісно, у тім числі завдяки природним талантам акторів-аматорів з Верховини. Вочевидь, обов'язкова початкова освіта, запроваджена у республіці та її належна організація разом зі змінами параметрів соціальної дидактики, котрі реалізовувалися у школі, зробили свій внесок в емансипацію жіночої спільноти регіону.

Це твердження підкріплюється положеннями так званого Малого шкільного закону № 226 від 13 липня 1922 р., котрим вносилися серйозні корективи у систему освіти. Щодо гендерних аспектів, котрі нас цікавлять передовсім, з'явилися такі новації²⁶:

1. Скасовувалась статева сегрегація і запроваджувались спільні класні заняття для хлопчиків та дівчаток на усіх шкільних рівнях.
2. Зрівнювались у правах, у тому числі щодо оплати праці вчителі чоловічої та жіночої статі. Причому жінкам надавалася перевага при зарахуванні на посади вчителів літератури і їх повинно було бути не менше половини.

²³ *Невицька Ірина* / Енциклопедія історії та культури карпатських русинів. Укл. та заг. ред.. Павло Роберт Мар'ючий, Іван Поп.. Ужгород: Вид-во В. Падяка, 2010, с. 532-533.

²⁴ *Kožmínová Amalie*. Podkarpatská Rus: práce a život lidu po stránce kulturní, hospodářské a národopisné. Praha: vlastním nákladem, 1922, s. 123.

²⁵ *Кляшторна Н.* Закарпаття крізь камеру чехів // *Україна молода*, 2010, 17.11. URL: <https://www.umoloda.kiev.ua/number/1782/163/63190/>.

²⁶ *Zákon ze dne 13. července 1922 (226/1922 Sb.) jímž se mění a doplňují zákony o školách obecných a občanských.* URL: <https://www.epravo.cz/vyhledavani-aspi/?ld=3020&Section=1&IdPara=1&ParaC=2>.

3. Посади адміністраторів та директорів змішаних шкіл призначались для вільної компетенції як чоловіків, так і жінок.

4. Крім того, всі діти від 6 до 11 років зобов'язані були **ОБОВ'ЯЗКОВО** відвідувати початкову школу.

5. Добровільним правом залишалось навчання у вищій початковій школі, міській (горожанській) школі чи одній із середніх шкіл, доступ до котрих нічим не обмежувався, окрім вимогою мати атестат початкової школи.

Ми зустрічаємо й приклади чіткого усвідомлення своєї високої соціальної місії, що було властиво для найбільш освічених і «продвинutih» представниць жіночої половини спільноти Підкарпатської Русі. «Моя робота була бурхливою і гіркою. Я подаю її публіці невибагливо. Якщо вона принесе свої плоди, це також принесе мені радість і повне задоволення. Я бажаю землі, з якої приношу знання в книзі, найкращого майбутнього, а людям – легшого життя», – писала вже згадана Амалия Кожмінова²⁷.

На сході, в іншому культурно-історичному просторі, котрий С. Кара-Мурзою названий «радянською цивілізацією» що жінка, що чоловік залишались гвинтиками тоталітарної системи. По якійсь незрозумілій логіці теоретики жіночого питання, зокрема німецька комуністка Клара Цеткін, робили суто риторичні заяви про те, що воно, це питання не може знайти вичерпного і дійсного вирішення при капіталістичному ладі навіть при самій високій стадії культурного розвитку. Відповідно, за її логікою, «держава пролетарської диктатури, соціалістичного будівництва є єдиною у світі країною, в якій рушійні сили історії, що ведуть до емансипації жінки, можуть цілком розгорнутися і творчо проявити себе»²⁸. Але ж гендерна рівність на радянському просторі набувала нерідко викривлених форм, як-то широке залучення жінок до промислового будівництва, важкої фізичної праці тощо. Багатьох лих зазнавали дружини та члени сімей тих, кого в умовах репресивної сталінської системи відносили до «ворогів народу». Навряд чи подібна «рівність» жінки і чоловіка може бути виправдана.

З цих позицій можна зробити висновок, що теорія фронтиру стає продуктивним підходом до вивчення історії гендерної проблематики в її історичному розрізі, привертаючи увагу до тих аспектів модернізації Підкарпатської Русі, котрі практично не зачіпаються ні в узагальнюючих, ні у спеціальних дослідженнях. Сама конфігурація фронтиру проходила не механічно по державних кордонах, поділяючи модерну західноєвропейську цивілізація в її центральноєвропейському варіанті та тоталітарну систему, котра нагадувала східні деспотії. Фронтир проходив також між сільською місцевістю, де лише почався демонтаж патріархального укладу життя і суворого ієрархічного розподілу гендерних ролей та містом, де ознаки модернізації та жіночої емансипації зустрічались буквально на кожному кроці.

Viktoriya ANISIMOVA

Emancipation of Women on the Central European Cultural and Civilizational Frontier: An Example of Subcarpathian Rus of the Interwar Period

The paper deals with gender aspects of the social life of Subcarpathian Rus of the interwar period through the prism of the «frontier» methodology. The talk is not merely about the political-geographical but about mental-geographical and cultural-civilizational senses that are inherent in the historical reality of Transcarpathia. The status of women, the pace and specifics of gender emancipation are viewed as a marker of socio-cultural relations and advanced changes. Indeed, in Soviet Ukraine, the emancipation of women took place as well in accordance with the concepts of socialist modernization. It is concluded that in Subcarpathian Rus, the processes of destroying the traditional social order accelerated. This was accompanied by a change in the socio-cultural roles and status qualities of women. It is in the sphere of urban life that this was primarily observed.

Key words: Subcarpathian Rus, cultural and civilizational frontier, gender history, emancipation of women, central European identity.

²⁷ Beránková H. Amálie Kožmínová –industriální učitelka na cestách Podkarpatskou Rusí / Moravské zemské muzeum. URL: <http://www.mzm.cz/amalie-kozminova-industrialni-ucitelka-na-cestach-podkarpatskou-rusi/>.

²⁸ Цеткін К. Введение / Миловидова Э. Женский вопрос и женское движение. Хрестоматия. Под ред. и с введением Клары Цеткин. Москва-Ленинград: Госиздат, 1929, с. 5, 7.

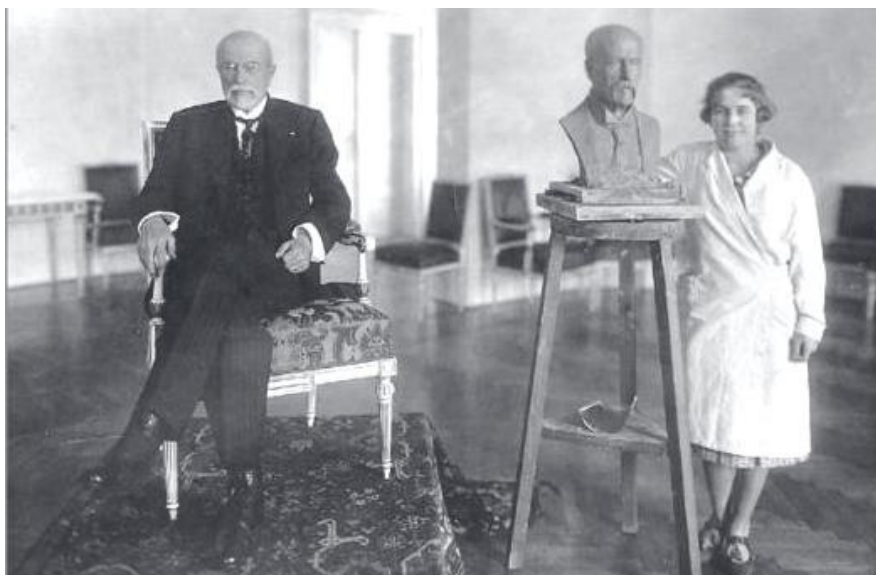

Фото. 1. Робота над ескізом пам'ятника Президенту республіки в Ужгороді.
Т.Г. Масарик позує скульпторці Олені Мондич (Шиналі). 1927 р.²⁹

Фото. 2. Робочий момент знімання фільму «Марійка-невірниця».
Іван Ольбрахт з виконавицею головної ролі Ганною

²⁹ Літераті Т. Втрачений Ужгород: як Масарик позував скульпторці Олені Мондич-Шиналі для ужгородського пам'ятника / Втрачений Ужгород // ПРОЗАХІД, 2016, 22.07. URL: https://www.podkarpatskarus.cz/attach/casopis_3_2012.pdf.

УДК 94(477.87)»1944»:323.1

Ярослав КОВАЛЬЧУК

**Перші серед рівних, останні серед сучасників:
возз'єднання Закарпаття з Радянською Україною
очима місцевих русофілів**

Приєднання Закарпаття до Радянської України у 1945 році вітали не лише прихильники українського національного руху, але і його давні опоненти русофіли. Русофіли Закарпаття виступали за приналежність місцевого населення до російської нації. Проте коли у жовтні 1944 року у край прийшла Червона Армія, їм довелося переглянути деякі свої ідеї. Аналізуючи промову русофіла Петра Сови "Наша мечта сбылась" на Першому з'їзді народних комітетів у Мукачеві 26 листопада 1944 року, я розгляну як закарпатські русофіли підлаштували свої погляди на національне питання під радянську політику "дружби народів." Я стверджую, що русофіли пожертвували Закарпаттям як російською територією, отримавши натомість привілейований статус російської культури і нації на території всього Радянського Союзу.

Ключові слова : русофіли, радянізація, націоналізм, Закарпаття

Вступ

22 січня в Україні відзначається День Соборності, коли було прийнято Акт Злуки Української Народної Республіки (УНР) і Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР). Тоді територія Закарпаття залишилася поза цим об'єднанням, але цю дату відзначають в столиці регіону Ужгороді зі своїми особливостями. 22 січня 1946 року була створена Закарпатська область у складі Української Радянської Соціалістичної Республіки. Хоча це було об'єднання з іншою Україною, яка боролася проти УНР і ЗУНР, це не заважає з позиції сьогодення бачити входження Закарпаття як один з епізодів збирання українських земель. До того ж, дати співпадають, тому влада має привід поговорити про українську національну єдність у Закарпатті. Проте націоналістичний телеологічний погляд на історію ховає значення історичної події у той момент, коли вона сталася.

22 січня 1946 року передував договір між Чехословаччиною і Радянським Союзом про передачу Закарпатської області Радянській Україні від 29 червня 1945 року. Насправді, радянське керівництво контролювало регіон ще з кінця жовтня 1944 року, коли Четвертий Український фронт Червоної Армії відтіснив угорські війська, взявши територію Закарпаття під контроль. Проте сама присутність армії ще не робила територію радянською, особливо коли чехословацька адміністрація розраховувала відновити свою роботу. Тому 26 листопада 1944 року за сприяння політичного керівництва Четвертого Українського фронту у місті Мукачеві було організовано Перший з'їзд народних комітетів Закарпатської України, який проголосував вимогу возз'єднатися з Радянською Україною. Саме ця подія була центральною точкою у легітимізації приєднання Закарпаття до Радянського Союзу.

Може видатися, що цей з'їзд підсумовував давні прагнення місцевих активістів возз'єднатися Україною. І учасник тих подій, який врешті втік від радянської влади, Василь Маркусь говорив, що це завершило прагнення закарпатських українців до національного самовизначення.¹ Але це лише частина історії. Якщо поглянути на біографію головуючого на з'їзді Миколу Драгулу, то можна бачити, що він очолював один з головних русофільських навчальних закладів краю – Мукачівську реальну гімназію. Сам Драгула вважав закарпатців частиною російського народу до цього з'їзду. Більше того, два інші русофіли Петро Лінтур і Петро Сова отримали високі посади в уряді Закарпатської

¹ Маркусь Василь. Приєднання Закарпатської України до Радянської України, 1944-1945, Київ, Інтел, 1993, с. 14.

України, квазі-державному утворенні, яке мало сприяти транзиту краю до інтеграції в радянську систему.² Як же тоді русофіли підтримували возз'єднання з Україною?

Щоб дати відповідь на це питання, я пропоную поглянути на те, як один з найбільш помітних русофілів у той перехідний період Петро Сова, який пішов на співпрацю з радянською владою, говорив про возз'єднання з Україною на мукачівському з'їзді. Його слова можуть показати, яке значення мала анексія Закарпаття до Радянського Союзу. Проте перед тим, як звернутися до аналізу виступу Соби на з'їзді, варто з'ясувати ким були закарпатські русофіли загалом і Петро Сова зокрема.

Русофіл у вирі національних орієнтацій

Петро Петрович Сова народився у родині сільського греко-католицького священика у 1894 році у селі Гаятовка (сучасна Східна Словаччина). Тоді це була територія Габсбурзької монархії, а точніше Угорського королівства, і сам Сова ніколи не був у Росії до Першої світової війни. Проте як почалася війна, Сова був змушений покинути навчання в університеті в Будапешті і вирушити на Східний фронт воювати проти царської армії. Там він потрапив у російський полон, який закинув його на територію сучасної України і Росії. Там він став свідком революційних подій і громадянської війни, від яких у нього вийшло втекти у рідний краї лише у 1919 році. Так він опинився в Ужгороді, де він лишився. Тоді сучасна територія Закарпаття потрапила до Чехословаччини як адміністративна одиниця під назвою Підкарпатська Русь. Рідне село Соби опинилося на території Словаччини, а сам він вирішив пов'язати свою подальшу долю з Підкарпатською Руссю й Ужгородом. Відразу Сова закінчив вищу юридичну освіту у Кошицях, працюючи паралельно в ужгородській школі. З 1922 року він влаштувався на роботу в ужгородську міську адміністрацію, де він займався питаннями комунального господарства.³ Фактично з цього періоду можна говорити про його участь у політичному житті краю. І у нього Петро Сова увійшов як помітний русофіл.

Ще до Першої світової війни серед інтелігенції греко-католицького слов'янського населення північно-східних територій Угорського королівства була популярна ідея, що вони росіяни або пов'язані з російською культурою. Цих людей зазвичай знали як москвофілів або русофілів. Якщо у сусідній Галичині русофіли програвали боротьбу українофілам, які популяризували ідею національної приналежності місцевих греко-католиків до українців, то в угорській частині русофіли зберігали вплив.⁴ Явно Сова був частково під їх впливом, а його досвід у російському полоні лише підсилив попередні русофільські настрої. Ці погляди добре поєднувалися і з особистим життям Соби, адже в Ужгороді він одружується на російській емігрантці Мілетині Бортовській-Градосельській. Разом з нею він бере участь у світському житті місцевих русофілів: як мігрантів з Росії, так і місцевої інтелігенції. Більше того, Сова використовує свою позицію при міській владі, щоб сприяти проектам русофілів і російської діаспори. Так за його сприяння будується православна церква в Ужгороді. Ще Сова видається російською. Серед його найпомітніших дорадянських праць є історична праця "Минуле Ужгорода," яка була найбільш ґрунтовною працею з історії міста від перших згадок про нього і до 1930-х рр.⁵ Загалом у міжвоєнний період Сова поєднує політичну активність з дослідницькою роботою, де яскраво помітна його русофільська позиція, що Підкарпатська Русь і більшість її населення були росіянами.

У чому ж полягала російська національна ідентичність для Соби і решти русофілів? Варто відразу зазначити, що будь-яка національна ідентичність має кілька варіантів, які можуть по-різному визначати, ким є представники тієї чи іншої спільноти. Часто ці різні уявлення до належності до однієї і тієї ж групи пов'язані ще і з різними ідеологіями. Так у середовищі російських мігрантів до Чехословаччини, з якими мав тісні зв'язки Сова, популярністю користувалися ідеї триєдиної російської нації, до якої входили усі етнічні руські: великороси (сучасні росіяни), малороси (українці) і білоруси. У часи Російської імперії на цю російську ідентичність тиснули з одного боку російські громадянські націоналісти, які хотіли об'єднати усіх підданих царя під емблемою російської нації, а з іншого окремі національні рухи українців і білорусів, які обстоювали національну окремішність від росіян.⁶ З крахом династії Романових громадянська версія відпала, а прихильники триєдиної версії програли

² Маркусь також говорив про значну роль русофілів, але для нього з'їзд був передусім святом українського національного самовизначення. Див. Там само, с. 48-49.

³ Про біографічні факти з життя Соби можна дізнатися зі спогадів його доньки Світлани в : *Народный академик // За русское дело*, Вып. 177, № 2, 2016, с. 6.

⁴ *Himka John-Paul*. The Construction of Nationality in Galician Rus': Icarian Flights in Almost All Directions / ed. By Ronald Grigor Suny & Michael D. Kennedy // *Intellectuals and the Articulation of the Nation*, Ann Arbor, University of Michigan Press, 1999, pp.135-136; 145-146.

⁵ *Народный академик // За русское дело*, Вып. 177, № 2, 2016, с. 6.

⁶ *Tolz Vera*. Russia. London, Bloomsbury Academic, 2001, pp. 196-203.

більшовикам, які підтримали окремішність українців від росіян.⁷ Прихильники триєдиної нації могли знайти "свої руські землі" на території Польщі, Румунії і Чехословаччини - території, заради яких Росія вступила частково у Першу світову війну, щоб захистити своїх співвітчизників. Найбільш помітну політичну активність їм вдалося розвинути у Чехословаччині, де вони мали найбільше підтримки серед місцевих русофілів як Сова і де була дозволена публічна політична боротьба на відміну від Польщі і Румунії, які скотилися до авторитаризму у міжвоєнні роки.

У той час Підкарпатська Русь була місцем запеклої боротьби національних орієнтацій. Чітко можна ідентифікувати українофільський табір, який ділився на націоналістичний і комуністичний блоки. Різниця була між ними очевидною – підтримка Радянської України чи підтримка незалежної України. Серед русофілів не було такого явного поділу як в українофілів, хоча серед них можна було знайти повний спектр від крайніх лівих, як Карпаторуська трудова партія, до крайніх правих, як фашистська Російська національно-автономна партія.⁸ Сова у цей політичний спектр вписувався як людина більш консервативних поглядів, але далеких від фашистських. Він був членом загальнонаціональної Аграрної партії, що говорило про те, що його русофільство не підважувало існування Чехословаччини у тодішніх кордонах, як це робили деякі інші популярні русофільські політики Степан Фенцик й Андрій Броді. Загалом, Сову можна охарактеризувати як поміркованого русофільського інтелігента, який може пристосувати свої русофільські погляди до потрібних обставин. Це підтверджується тим, що з приходом угорської влади у Підкарпатську Русь напередодні Другої світової війни Сова підлаштувався під угорський проект окремої русинської нації, беручи участь у роботі офіційних дослідницьких ініціатив, хоча від прямої участі у політиці його відсторонили.

До яких же обставин Сові потрібно було пристосовуватися у Радянському Союзі, коли прийшла Червона Армія? Як я говорив до цього, головними ворогами більшовиків були російські консервативні сили, серед яких була популярною ідея триєдиної російської нації. До того ж, радянське керівництво намагалося знайти спосіб популяризувати соціалістичні ідеї і підтримка національних рухів видавалася найбільш зручним для цього. Так розпочалася політика коренізації, яка кодифікувала і впроваджувала в освіті безліч національних радянських мов поряд з просуванням на керівні посади вихідців з різних національних груп.⁹ У випадку з підтримкою українського національного руху з'являлася можливість приєднати Східну Галичину, Волинь, Буковину і Підкарпатську Русь. Так у 1920-х рр. підтримка комунізму, якщо точніше Комуністичної партії Чехословаччини у Підкарпатській Русі, стала однією з українофільських опцій.

Проте не все так просто. У 1930-х рр. відбулася консолідація влади Йосипа Сталіна, яка вплинула на радянську національну політику. Через постійний страх війни і потребу жорсткої централізації Сталін згорнув коренізацію. Російська нація повинна була стати клеєм, який тримав би усі радянські народи разом. Так був винайдений ідеологічний конструкт "дружби народів," де росіяни займали позицію перших серед рівних у сім'ї радянських народів, як найбільш прогресивні. Це вилилося у дві важливі політики: 1) обов'язкове викладання російської мови в усіх школах, щоб радянські громадяни могли точно порозумітися, і 2) переселення росіян у не-російські національні республіки, щоб очолювати будівництво соціалізму в них.¹⁰ У випадку з Україною і Білоруссю була сформульована конструкція братніх народів, які мали особливі культурні зв'язки у радянській дружбі народів. Це не була триєдина російська нація, бо національна окремішність України підтримувалася на рівні графі про національність у паспорті і формальним існуванням Української Радянської Соціалістичної Республіки. Проте на культурному і символічному рівнях виник цілий спектр позицій, де можна було підкреслювати як близькість з росіянами, так і окремішність українців у визначених партією рамках, які могли трохи змінюватися залежно від потреб радянського керівництва.¹¹ Саме з цими рамками спробували зіграти закарпатські русофіли, коли прийшла Червона Армія у жовтні 1944 року.

Возз'єднання очима русофіла

Петро Сова відразу пішов зустрітися з командуванням Четвертого Українського фронту, як червоноармійці зайняли Ужгород. Його досвід роботи у міській адміністрації Ужгорода був потрібен

⁷ *Martin Terry. The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923-1939, Ithaca, Cornell University Press, 2001, p. 15.*

⁸ *Magocsi Paul Robert. With Their Backs to the Mountains: A History of Carpathian Rus' and Carpatho-Rusyns, Budapest, Central European University Press, 2015, pp. 211-213.*

⁹ *Martin Terry. The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923-1939, Ithaca, Cornell University Press, 2001, pp. 10-13.*

¹⁰ *Vujacic Veljko. Stalinism and Russian Nationalism: A Reconceptualization // Post-Soviet Affairs, Vol. 23, No. 2, 2007, pp. 167-69.*

¹¹ *Yekelchik Serhiy. Stalin's Empire of Memory: Russian-Ukrainian Relations in the Soviet Historical Imagination, Toronto, University of Toronto Press, 2004, p. 109.*

радянському керівництву, яке шукало кадри, щоб відновити цивільне управління в регіоні. Тому Сова призначили головою ужгородського народного комітету, що було де-факто позицією міського голови. Після з'їзду народних комітетів у Мукачеві він увійшов у керівний склад уряду Закарпатської України. Що більш важливо, політичне управління Четвертого Українського фронту мало завдання організувати масовий рух за приєднання до Радянської України.¹² І тут союзниками були не лише місцеві українофіли, яким тимчасово могли пробачити їхні антирадянські погляди, а самі українські націоналісти були готові піти на співпрацю заради возз'єднання українських національних територій. Радянська підтримка російської нації як найбільш прогресивної робила і русофільську орієнтацію сприятливою для радянських планів.¹³ Для самих русофілів це був прихід Росії, хоча і у формі Радянського Союзу, де росіяни займають національно привілейоване становище. Тому радянське керівництво мало що запропонувати як українофілам, так і русофілам.

На самому з'їзді народних делегатів у Мукачеві Сова демонструє, що вміє швидко підхоплювати радянську риторичку і національні правила гри. Як високий чиновник Закарпатської України зі знанням у гуманітарних дисциплінах, зокрема історії, він чудово підходив на роль оратора, який агітував присутніх делегатів за приєднання до Радянської України. Хоча потрібне радянському керівництву голосування на з'їзді у першу чергу гарантувала присутність Червоної Армії, проте лише грубою силою радянська влада не могла діяти. Як і у випадку з приєднанням Галичини і Волині у 1939 році, Радянський Союз спочатку намагався заручитися підтримкою низів, задовольняючи їх класові і національні інтереси, щоб швидко зруйнувати попередню соціальну структуру суспільства і політичні інститути.¹⁴ Так як закарпатське суспільство було розколоте у питанні національної орієнтації, то політичні комісари Четвертого Українського фронту вирішили підтримати русофілів й українофілів проти русинофілів, які користувалися офіційною підтримкою в Угорщині.¹⁵ І це чудово поєднувалося з підтримкою українського і російського національних символів для мобілізації населення проти нацистів. Тому Сова мусив виконати важливу ідеологічну роль для радянської влади у Закарпатті, а не лише бути чиновником в уряді.

Те, як він справився з цим завданням, можна оцінити на сторінках головної радянської газети краю у той час "Закарпатська правда". Через два дні після з'їзду газета на головній сторінці опублікувала Маніфест з'їзду, який проголошував волю закарпатців возз'єднатися з Радянською Україною. На наступних сторінках можна було прочитати виступи присутніх на з'їзді, зокрема і Сови. Його виступ російською вийшов під заголовком "Наша мечта сбылась!" Це був емоційний виступ, судячи з тем, метафор й епітетів, які Сова використовував. Далі я пропоную проаналізувати дискурс, яким Сова послуговувався для агітації за возз'єднання з Радянською Україною і Радянським Союзом. Загалом у виступі він описує національні й економічні страждання закарпатців до приходу Червоної Армії, що контрастує з усім, що вже радянська влада дала закарпатцям і що обіцяє возз'єднання з Радянською Україною.¹⁶ Я пропоную детальніше проаналізувати дискурс Сови у цьому виступі, щоб побачити, як русофільські й українофільські символи могли поєднуватися у межах радянської дружби народів.¹⁷

Я поділив виступ Сови на 3 рівні у залежності від регіональної чи національної спільноти, про яку він говорить: закарпатці, українці і росіяни (Радянський Союз). Він більш-менш поступово рухається від локального рівня до українського і врешті до загальнорадянського, де найбільш помітні

¹² Див. спогади самого Петра Сови про прихід Червоної Армії в Ужгород у Державний архів Закарпатської області (ДАЗО), Ф. 3223, Оп. 2, Спр. 209, арк. 1-2. *Воспоминание Совы П. П. О восстановительном периоде в г. Ужгороде после освобождения его Советской Армией в 1944 г. (подлинник машинописного текста)*, 1980 г.

¹³ Так один з політичних комісарів Пронін говорив про позитивний вплив русофілів на місцеве населення незалежно від їх політичних переконань, Центральний архів Міністерства оборони Російської Федерації (ЦАМО РФ), Ф. 244, Оп. 2980, Спр. 97, арк. 288. *Пронин. Доклад начальнику политического управления Красной Армии, 18.07.1945.*

¹⁴ *Gross Jan Tomasz. Revolution from Abroad: The Soviet Conquest of Poland's Western Ukraine and Western Belorussia*, Princeton, Princeton University Press, 1988, p. 51. Про перші заходи радянської Закарпаття див. *Мищанин Василь. Радянська Закарпаття 1944-1950*, Ужгород, РІК-У, 2018, с. 115-162.

¹⁵ Для прикладу боротьби з русинською мовою і ідентичністю радянською владою див. *Шена А. До початку навчального року // Закарпатська правда, 23 листопада 1944 р., с. 4.*

¹⁶ *Сова Петр. Наша мечта сбылась // Закарпатська правда, 28 листопада 1944 р., с. 3.* Далі я буду використовувати цитати з цієї публікації, тому не буду кожного разу ставити посилання на неї, щоб не нагромаджувати однакові посилання.

¹⁷ Я тут аналізую національну ідентичність як дискурсивну практику, слідуючи теорії національної ідентичності Крейґа Калгуна. Він говорить про виробництво культурного розуміння і риторички, що веде до того, що люди виражають свої устремління з точки зору ідей націй та національних ідентичностей, а також виробництво окремих різновидів націоналістичних думки та мови в особливих умовах та традиціях. Див. *Калхун Крейґ. Национализм*, Москва, Издательский дом «Территория будущего», 2006, с. 32-33.

росіяни. Проте як стане видно далі, закарпатці завжди будуть згадуватися у їхньому національному зв'язку з росіянами і українцями, а українці завжди у тісному зв'язку з росіянами. Тому навіть коли Сова говорить про конкретну групу, то решта також імпліцитно чи експліцитно присутні. Я буду рухатися від локального до більш загального рівня у своєму аналізі, згадуючи решту рівнів.

Свій виступ Сова починає наступними словами: "Осевшие на на южных склонах Карпат закарпатские украинские племена оказались отрезанными от остального русско-украинского национального тела." Тут відразу можна ідентифікувати, що Сова відходить від своїх попередніх русофільських переконань і говорить про закарпатців як українців. Разом з цим, він не забуває про росіян, тому закарпатці були не просто відділені від решти українців, але і від росіян. І ці зв'язки між закарпатцями, росіянами й українцями Сова максимально натуралізує, використовуючи метафору "національного тіла" і говорячи про племена, що підкреслює давність національних зв'язків. І тему зв'язку між закарпатцями і українсько-російською цілісністю можна зустріти і в решті частин тексту. Один з найбільш яскравих описів говорить про "закарпатоукраинский народ, эту маленькую каплю русско-украинского моря." Хоча закарпатці тепер є українцями у виступі Сови, проте різниця між українцями і росіянами в його очах не є великою, якщо він говорить про спільне національне тіло або море.

Відірваність від українців і росіян Сова малює темними фарбами: "Оторванный от своего национального тела, закарпатоукраинский народ, переваливший за Карпаты, очутился в Дунайском бассейне, среди враждебных ему народов, более сильных и многочисленных чем он, у которых было одно только желание: поживиться его слабым телом." Біологічна метафора з тілом продовжує діяти і тепер вона направлена на те, щоб порівняти національну асиміляцію, яку має на увазі Сова, з атакою хижаків. І як з росіянами-українцями закарпатці також у значній меншості тут. Лише ця меншість не компенсується приналежністю до чогось більшого і хорошого, а навпаки давить у контексті ворожих сил, які оточують закарпатців. Ці ж ворожі народи також описані з певним важливим національним посилом - "враги русского народа" і "враги вообще славянства." Тобто ворожість угорців, яка тут мається на увазі у першу чергу, перегукується з більшою боротьбою - проти Росії. У цьому випадку про Україну навіть і не згадується. Загалом страждання мають яскраво виражений характер і асоціюються зі слов'янськими і російськими зв'язками закарпатців.

Проте закарпатці не лише пасивні страждальці. По-перше, вони не асимілювалися, бо "[закарпатский украинский народ] черпал жизненные, духовные соки из богатой сокровищницы единоплеменных ему русского и украинского народов." Іншими словами, російська і українська національна культура давали альтернативи. Цікаво, що так Сова повністю приховує протиріччя боротьби різних національних орієнтацій, фактично проголошуючи безконфліктне співіснування української і російської національних орієнтацій. Десь так воно і було на мукачівському з'їзді, проте не до нього. Іншою короткою згадкою про активність місцевого населення була згадка про партизан і народних мучеників, які боролися за возз'єднання. Проте його принесла врешті Червона Армія. Отже, будь-яка агентність закарпатців завжди була пов'язана з об'єднанням з українцями і росіянами. Це ще раз підкреслювало основний зміст промови, що з'їзд мусить прийняти Маніфест про возз'єднання.

Якщо говорити про тих, з ким закарпатці об'єднувалися, то в описі Сови важко відділити українців від росіян. Епітети пов'язані з українством постійно згадуються у парі з російськими: "русско-украинское национальное тело," "русско-украинская земля," "русско-украинское море." Цей зв'язок постійно підкреслюється і в згадці окремих символів. Так Сова звертається до історичних моментів, які підкреслюють єдність росіян і українців - Київська Русь і Хмельниччина. Так Сова згадує Київ, "мать русских городов," що підкреслює історичну єдність східних слов'ян. З описом пам'ятника Богдану Хмельницькому він вже більш прямо говорить про російську орієнтацію: "... чтобы мы никогда не сходили с пути, который нам показывает в Киеве на Софийской площади протянутая рука величайшего сына украинского народа Богдана Хмельницкого." Рука пам'ятника показує на північ до Росії. Об'єднання з Україною повинне зберегти цю орієнтацію на російську культуру, яку до цього Сова активно підтримував.

Коли ж Україна згадується окремо, то вона представлена у пасивних образах. По-перше, Сова говорив про конкретні географічні місця в Україні, які культурно близькі закарпатцям. Попередні згадки про Київ, Софіївську площу і Богдана Хмельницького представлені як закам'янілі артефакти історії, ніж дієва історична сила. По-друге, Сова постійно використовує жіночий образ України, "мать Украина." А про саме возз'єднання Сова говорить як про повернення у батьківський дім. Це стандартний символічний прийом використовувати жіночий образ матері як берегині національних традицій, яка може потерпати від нападів ззовні, про що Сова говорить у випадку із закарпатцями.¹⁸

¹⁸ Огляд використання різних жіночих образів у націоналізмі і конструюванні національної ідентичності див. *McClintock Anne. Family Feuds: Gender, Nationalism and the Family // Feminist Review, № 44, 1993, pp. 61-80.*

Тобто Україна в картині, яку змальовує Сова, пасивно прив'язана до Росії. Зрозуміло, що останній відводиться активна роль, на відміну від головних суб'єктів двох перших рівнів аналізу.

Як стало зрозуміло з двох попередніх рівнів аналізу, російська національна ідентичність пронизує як українську національну, так і закарпатську регіональну ідентичності. З перспективи культурних зв'язків зі східними слов'янами з-за Карпат українці і росіяни йдуть через дефіс. Але це не рівне представлення, бо росіяни завжди займають більш активну роль у порівнянні з закарпатцями, які страждають у муках, а "мати Україна" пасивно чекає. Так Сова говорить, що братні народи об'єдналися у Радянський Союз і звільнили закарпатців, додаючи "наши родные Карпаты обильно орошены дорогой русской кровью." Щоб підсилити заслугу передусім Росії за визволення Закарпаття, він ще додає: "Советская Россия в лице своей непобедимой Красной Армии нас не только освободила, но она нас приглубила, обласкала и подняла к себе." Тобто Червона Армія була прирівняна до Росії, що робить її головною визволителькою краю. Більше того, Сова перелічує статистику з постачання продовольчих продуктів Червоною Армією як перші ознаки цього піклування Росією. Загалом Росія найбільш активна з трьох груп - вона приносить найбільше жертв і також забезпечує решту братніх народів. Така картина цілком відповідає сталінській формулі дружби народів, яка ставила Росію першою серед рівних.

Де ж на цих рівнях радянська ідентичність? Її можна помітити на українському рівні, коли Сова каже "Радянская Украина" замість "Советская Украина," підкреслюючи українську радянськість. Проте він це каже лише під кінець у дусі офіційних закликів, які звучали українською. Радянська ідентичність найбільше прив'язана до російської національної ідентичності, бо саме росіяни є головним державницьким народом Радянського Союзу і об'єднують решту у союзі. Тому коли Сова говорить про Радянську Росію у вигляді Червоної Армії це не лише вираження його русофільських симпатій, але і частина радянської офіційної політики у Червоній Армії, де російська мова була офіційною мовою спілкування, а російські воєнні подвиги популяризувалися серед усіх призваних до неї.¹⁹ Тому той факт, що Сова підкреслював активність Росії саме через воєнні дії не є випадковим, особливо коли ще не закінчилася Друга світова війна. Єдиний символ, який займає наднаціональну позицію, це особа самого Сталіна, якому Сова укінці приписує стандартні титули великого полководця і батька народів. Тим не менш, для Соби радянська і російські ідентичності найбільше пов'язані попри певні зв'язки з українською і наднаціональну роль Сталіна.

Підсумовуючи аналіз трьох рівнів виступу Соби, можна побачити, як він поєднував українофільські і русофільські національні почуття у межах радянського дискурсу. Як русофіл, Сова міг не переживати за прославляння російської національної ідентичності, проте він мав піти на певні поступки визнаючи приналежність закарпатців до України. Фактично закарпатська, українська, російська і радянська ідентичності переплелися в його промові в один нерозривний клубок. Проте найяскравішою ниткою у ньому була російська, якій Сова відводить центральну й найбільш активну роль.

Висновок

Про що ж нам розповідає одна доповідь виголошена на з'їзді 26 листопада 1944 року у Мукачеві? По-перше, історичні події мають множинне значення. Так до нас цей з'їзд дійшов як у першу чергу як тріумф українського руху у Закарпатті, проте у той момент і русофіли знайшли для себе сенс брати участь у радянській інтеграції Закарпаття до України. Якщо взяти спогади українофіла Маркуся і виступ русофіла Соби, то можна побачити різні погляди на національне питання у Закарпатті. Лише час зробив інтерпретацію першого більш популярною, тоді як надії другого були маргіналізовані з часом.

По-друге, радянська російська національна ідентичність, які і будь-яка інша, пропонувала різний набір елементів, які не завжди логічно поєднувалися, проте політична доцільність мала більшу вагу, ніж послідовність поглядів. Так Друга світова війна була періодом, коли Радянський Союз експлуатував українську і російську національні ідентичності для мобілізації населення. Тому закарпатські русофіли як Сова змогли зачепитися за радянську дружбу народів і каналізувати у неї свою ідентифікацію з триединою російською нацією. Хоча Сова і решта русофілів тепер визнавали Закарпаття українським, проте вони потрапляли у державу, де російська мова і культура займали привілейоване місце.

¹⁹ Хоча радянська влада намагалася використати національні ідентичності усіх радянських націй і у роки Другої світової заохочувала публікації не-російськими мовами, якщо вони закликали до боротьби проти нацистів. Про складнощі радянської національної політики у Червоній Армії у цей період див. *Schechter Brandon*. "The Peoples' Instructions": Indegenizing the Great Patriotic War Among "Non-Russians" // *Ab Imperio*, vol. 3, 2012, pp. 109-133.

По-третє, промова Сова ілюструє як у регіонах пограниччя зберігаються різноманітні політичні і національні орієнтації, які можуть легко змінюватися залежно від обставин. Так і закарпатець Сова змінював протягом свого життя свої політичні орієнтації від чехословацького консерватора до комуністичного чиновника. Так і з національною орієнтацією Сова став агітатором за українську приналежність краю, у якій він шукав місце для своєї російської ідентичності. Закарпатське пограниччя було і, напевно, лишається місцем, де такі дивні і складні ідентичності могли народжуватися, жити і вмирати.

Yaroslav KOVALCHUK

The First among the Equals, the Last among the Contemporaries: Reunification of Transcarpathia with Soviet Ukraine from the Perspective of the Local Russophiles

Not only Ukrainian nationalists greeted the annexation of Transcarpathia by Soviet Ukraine in 1945 but also their long-standing opponents, the Russophiles. The Russophiles of Transcarpathia claimed that the local population belonged to the Russian nation. However, when the Red Army came to the region in October 1944, they reconsidered their ideas. Analyzing the speech by the Russophile Petro Sova «Nasha Mechta Sbylas'» delivered in the First Congress of People's Committees in Mukachevo on 26 November 1944, the author explores the ways of how the Transcarpathian Russophiles adjusted their views on the nationality question to the Soviet policy of the Friendship of the Peoples. It is claimed that the Russophiles sacrificed the Russian affiliation of Transcarpathia in favour of the privileged status of the Russian culture and nation on the whole territory of the Soviet Union.

Key words: *Russophiles, Sovietization, Nationalism, Transcarpathia*

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

АНИСИМОВА Вікторія – докторант (Ph.D.) кафедри археології, етнології та культурології Ужгородського національного університету. E-mail: kozvika3@gmail.com

АРТИМИШИН Юлія – кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник відділу новітньої історії Інституту українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України м. Львів. E-mail: julialviv1011@gmail.com

БОДНАР Галина – кандидатка історичних наук, доцентка кафедри новітньої історії України ім. Михайла Грушевського Львівського національного університету ім. Івана Франка. E-mail: halyna.bod@gmail.com

ГАЄВОЙ Микола – докторант (Ph.D.) Українського Католицького Університету. E-mail: haievoi@ucu.edu.ua

ГОНЧАР Ольга – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу української історіографії Інституту історії України НАН України. E-mail: honchar_o_t@ukr.net

ГОРОШКО-ПОГОРЕЦЬКА Леся – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту народознавства НАН України. E-mail: horoshyna@gmail.com

ДОЛЖЕНКО Юрій – магістр історії, молодший науковий співробітник відділу біоархеології Інституту Археології НАН України. E-mail: yuriy_dolzhenko@ukr.net

ЗАН Михайло – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри політології і державного управління Ужгородського національного університету. E-mail: mykhaylo.zan@uzhnu.edu.ua

КЕПША Андрій – докторант (Ph.D.) кафедри археології, етнології та культурології Ужгородського національного університету. E-mail: andrii.kepsha@uzhnu.edu.ua

КІЦАК Володимир – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України, археології та спеціальних галузей історичних наук Тернопільського національного педагогічного університету ім. Володимира Гнатюка. E-mail: kitsak-v@ukr.net

КІЧЕРА Віктор – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри модерної історії та зарубіжних країн Ужгородського національного університету. E-mail: viktor.kichera@uzhnu.edu.ua

КОВАЛЬЧУК Ярослав – асистент викладача, Ph.D. Candidate (Department of History, Classics & Religious Studies, University of Alberta), м. Едмонтон (Канада). E-mail: kovalchu@ualberta.ca

КОЛОМИЙЧУК Олександр – кандидат історичних наук Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського НАН України. E-mail: kolsasha7@gmail.com

КОРОЛЬ Василь – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник КЗ «Закарпатський музей народної архітектури та побуту» Закарпатської обласної ради. E-mail: anshamash@gmail.com

КОЦАН Василь – доктор історичних наук, директор КЗ «Закарпатський музей народної архітектури та побуту» Закарпатської обласної ради, доцент кафедри археології, етнології та культурології Ужгородського національного університету. E-mail: vasilkotsan@ukr.net

КРАСИКОВ Михайло – кандидат філологічних наук, доцент, професор кафедри українознавства, культурології та історії науки Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут». E-mail: mmkrasikov@gmail.com

КУЗЬМЕНКО Оксана – доктор філологічних наук, старший науковий співробітник Інституту народознавства НАН України. E-mail: kuzmenko.oksana@gmail.com

КУЦОВ Костянтин – доктор філософії (PhD), головний спеціаліст відділу охорони культурної спадщини та музеїв департаменту культури, національностей та релігій Закарпатської ОДА. E-mail: Kostiantyn.kutsov@gmail.com

ЛЕНЬО Павло – кандидат історичних наук, доцент кафедри археології, етнології та археології Ужгородського національного університету. E-mail: pavlo.leno@uzhnu.edu.ua

ЛЕСИЦЬКИЙ Андрій – докторант (PhD) кафедри історії України, археології та спеціальних галузей історичних наук Тернопільського національного педагогічного університету ім. Володимира Гнатюка. E-mail: lesitskyj@gmail.com

МАСНЕНКО Віталій – доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії України Черкаського національного університету ім. Богдана Хмельницького. E-mail: masnenko@ukr.net

МОЙЖЕС Володимир – кандидат історичних наук, завідувач Археологічного музею ім. проф. Е. Балагурі Ужгородського національного університету. E-mail: volodymyr.moizhes@uzhnu.edu.ua

ПАЛИНЧАК-КУТУЗОВА Василина – провідний науковий співробітник відділу історії та краєзнавства КЗ «Закарпатський обласний краєзнавчий музей ім. Т.Легоцького» Закарпатської обласної ради. E-mail: am-sher@meta.ua

ПЕТРИК Юрій – магістр історії, аспірант кафедри історії України Тернопільського національного педагогічного університету ім. Володимира Гнатюка), докторант (PhD) Гуманістично-природничого університету ім. Яна Длугоша м. Ченстохова. E-mail: dynamo107@gmail.com

ПРИСАК Лідія – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту культурної спадщини академії наук Молдови. E-mail: lidiaprisac@yahoo.com

ПРОХНЕНКО Ігор – доцент кафедри археології, етнології та археології Ужгородського національного університету. E-mail: prohnenkoigor@ukr.net

РЕКРУТЯК Михайло – старший науковий співробітник КЗ «Закарпатський музей народної архітектури та побуту» Закарпатської обласної ради, докторант кафедри археології, етнології та культурології Ужгородського національного університету. E-mail: mrekrutyak@ukr.net

СУКОВАТА Вікторія – доктор філософських наук, професор кафедри теорії культури і філософії науки Харківського Національного університету ім. В.Н. Каразіна. E-mail: isidanorth@gmail.com

ТИТАР Олена – професор кафедри теорії культури і філософії науки, доцент, доктор філософських наук Харківського Національного університету ім. В.Н. Каразіна. E-mail: tytarolena77@gmail.com

ТОДОРОВ Ігор – доктор історичних наук, професор; професор кафедри міжнародних студій та суспільних комунікацій Ужгородського національного університету. E-mail: ihor.todorov@uzhnu.edu.ua

ТОДОРОВА Наталія – кандидат філологічних наук, доцент кафедри полікультурної освіти та перекладу Ужгородського національного університету. E-mail: nataliya.todorova@uzhnu.edu.ua

ФЕНИЧ Володимир – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри модерної історії та зарубіжних країн Ужгородського національного університету. E-mail: vf@vf.uz.ua

ФЕРКОВ Оксана – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри археології, етнології та археології Ужгородського національного університету. E-mail: oksana.ferkov@uzhnu.edu.ua

ФІСУН Катерина – кандидатка філософських наук, доцент кафедри теорії культури та філософії науки Харківського Національного університету ім. В.Н. Каразіна. E-mail: katerinafisun1mail@gmail.com

ХАРЧИШИН Ольга – кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник Інституту народознавства НАН України. E-mail: okharchyshyn@gmail.com

Наукове видання

ІДЕНТИЧНОСТІ В УМОВАХ ПОГРАНИЧЧЯ

Коректура авторська
Верстка • *Іванни Полянської*
Дизайн обкладинки • *Катерини Шанти*

Підписано до друку 19.04.2022. Формат 60x84/8.
Ум. друк. арк. 32,5. Гарнітура Lato. Папір офсетний.
Тираж 100 прим. Зам. № 30К.

Оригінал-макет виготовлено та віддруковано:
ТОВ «РІК-У», 88000, м. Ужгород, вул. Гагаріна, 36
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК №5040 від 21.01.2016 р.